TÜTENGİL'E SAYGI

1921

1979

TÜTENGİL'E SAYGI

TÜTENGİL'E SAYGI

1921
1979

Kapak Komposizyon :
Hüseyin BİLGİN

Dizgi, Baskı, Cilt :
Kapak Baskısı
İSTANBUL MATBAASI
İ.M.Ç. 2. Blok No. 2274 — Unkapanı/İST.
Tel : 26 41 63 — 22 85 87
1981

IV

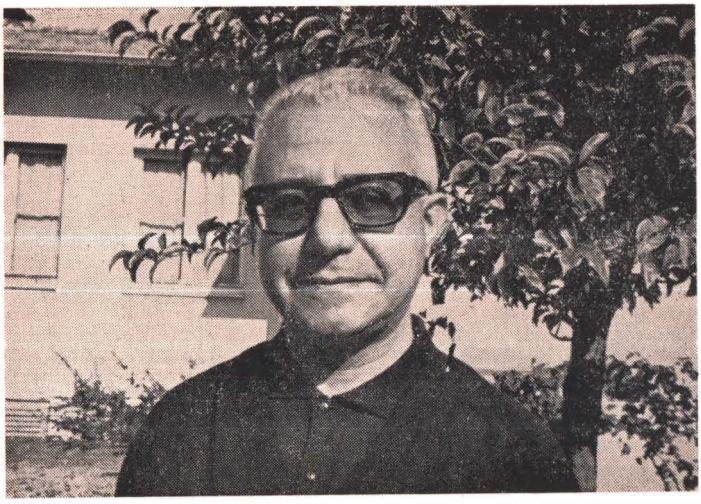

«Korkunun bir kaynağı içinde yaşadığımz ortam ise, öteki kaynağı da kendimizdir. Ortamdan gelen korkular günübirlik yaşamaktan doğacağı gibi bazı çevrelerin isteyerek yarattığı korkular da olabilir. Bu sebeple olayları iyi değerlendirmek, yasalardan yana olan hak ve ödevleri kuşkusuzca kullanmak gerekir. Kişinin kendisinden gelen korkulara gelince, (...) ataların da söylediği gibi «Korkunun ecele faydası yoktur.» Üstelik, yiğit insanın bir kez ölmesine karşılık korkak kişi sık sık ölür. (...)

İnsanları ve toplumları mutlu kılmanın ölçüleri çağlarla birlikte değişiyor. Günümüz toplumlarında mutluluğun ölçüsü insanı her türlü korkudan azade kılmak olmuştur. Bu sonuç, mihneti göze alan aydınların sayısı arttıkça bir özlem olmaktan çıkıp gerçekleşir. Yeter ki aydınlar «Korku Duvarı»nı geride bırakmış olsunlar.»

İÇİNDEKİLER

Sunuş		IX
Eşim Tütengil	Şüriye Tütengil	XI
BÖLÜM I ANILAR		3 - 32
Cavit Orhan Tütengil	Emre Kongar	3
Anıların İzinde	Turan Erol	10
Cavit Hoca'yı Anarken	Server Tanilli	20
Tütengil ve Köy Enstitüleri	M. Başaran	23
Tütengil	Vedat Günyol	28
BÖLÜM II : MAKALELER VE ARAŞTIRMALAR		35 - 287
Anadolu Ağıtlarının Türlü Nakışları ve Yakınışları Üzerine	Pertev Naili Boratav	35
Azgelişmiş Ülkelerde Kırsal Kesimde Tasarrufu ve Tasarrufları Tutma Şeklini Belirleyen Etkenler	Prof, Dr. Nuri Karacan	53
Orta Gelirli Ülkeler Arasında Türkiye'nin Yeri	Gülten Kazgan	73
Azgelişmiş Ülkelerin Büyüyen Sorunları	Doç. Dr. M. Fatih Gümüş	88
Doğu Anadolu'da Traktör Kullanma Biçimini Saptamak İçin Yapılan Sınırlı Bir Soru Kağıdı Uygulaması Üzerinde Yorumlamalar	İlhan Tekeli	114

Bir İç İskan Uygulaması Olarak Dönerdere Köyü ve Toplumsal Sorunları — Prof. Dr. Birsen Gökçe — 131
Yerel Yönetimlerde Güncel Oluşumlar — Prof. Dr. Ruşen Keleş — 150
Sosyal Bilimler ve Araştırma — Prof. Fehmi Yavuz — 175
Türkiye Nüfusunun Okuryazarlık Yönünden Durumu — Faik Akçay — 186
Kültür Bileşimi ve Atatürkçülük — Prof. Dr. Özcan Köknel — 195
Tütengil'in Gözüyle Ziya Gökalp — Prof. Dr. Rıfkı Arslan — 200
Terörün Nedenleri ve Kurbanları — İsa Öztürk — 210
Toplumsal Evrim Sürecinde Aile ve Kadın — Yakut Irmak (Sencer) Muzaffer Sencer — 217
1927 Yılında Türkiye — Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil — 256
Türkiye'nin «gel-git»leri ve Ufuktaki «Yeni İnsan» — Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil — 273

BÖLÜM III : FOTOĞRAFLAR VE YANKILAR — 289 - 303

BÖLÜM IV TÜTENGİL BİBLİYOGRAFYASI — 307 - 339

Derleyenler : Sami N. Özerdim
Perran Özben
Rebab Taşkıran

SUNUŞ

7 Aralık 1979 Cuma sabahı, insanlık düşmanı, iyiye, doğruya tahammül edemeyen kişilerin planladığı ve beyinleri yıkanmış katillerin uyguladığı silahlı bir saldırıda, eşim, babamız Cavit Orhan Tütengil'i yitirdik. Ölümünün ardından kaybından duyduğumuz büyük acıdan bir ölçüde teselli olmak için, kendisinin dost ölümlerinin ardından yazmış olduğu yazılarda dile getirdiği, ölümün doğal bir olay olduğu, onun için gidenlerin ardından «ah, vah etmek» yerine yapıcı ve kalıcı çalışmaların yapılması gerektiği öğütlerine de uyarak bir anı kitabı yayınlamaya karar verdik. Bu kitapla, hem Tütengil'in bilime olan sarsılmaz inancını ve anılarını yaşatmak, hem de Türkiye'nin yaşadığı korkunç günlerin ve olayların belgelemesini yapmak ve yarınlara ışık tutmak istedik. Bu çabamızda dostların ve değerli bilim adamlarının büyük destek ve yardımlarından güç kazandık.

Bu kitabın Tütengil'in ölümünü planlayanların ve katillerin açık bir biçimde kamuoyuna duyurulması ve daha önce çeşitli kereler basında yer alan ancak kesinlik taşımayan bazı haberlerin doğruluklarının yetkili makamlarca açıklanması için bir itki, bir hatırlatma olmasını diliyoruz. Bir de, Tütengil'in cenaze töreninde yaşadıklarımız bizi halâ düşündürüyor, türlü sorular soruyoruz: O denli sıkı önlemler niye alındı? Yurdun çeşitli illerinden nice güçlükleri göze alarak gelen dost, öğrenci ve hatta akrabalarının törene katılmasına neden izin verilmedi? Namaz sonrasında yaş ortalaması en az kırk olan bir grubun dinsel geleneklere uygun olarak tabutun arkasından yürüme isteği, neden karşısında süngüleri ve baskıyı buldu? Tütengil'lerin ölümünü isteyen düşünce tarih önünde nasıl yargılanıp hesap verecekse, bu sorular da elbette bir bir yanıtlanacaktır, buna inanıyoruz.

«Tütengil'e Saygı» başlığıyla yayınladığımız bu anı kitabımız 4 bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Tütengil'in kişiliğini ve özgeçmişini yansıtan anı yazıları, ikinci bölümde bilimsel araştırma ve makaleler ve bunların ardından kendisinin ölümünden sonra yayınlanmış iki makalesi, üçüncü bölümde ardından yazılanlardan bir seçme ve dördüncü bölümde Tütengil Bibliyografyası yer alıyor.

Kısıtlı olanaklarımızla karınca, kaderince böyle bir kitabı çıkarabilmemiz, bizden hiçbir konuda yardım ve yakınlıklarını esirgemeyen gerçek dostlar sayesinde olmuştur. Bu konuda bizi yüreklendiren İstanbul Matbaası sahibi, dostumuz Sayın Asaf Ertekin'i ne yazık ki kaybettik. Burada kendisini saygı ve sevgiyle anıyoruz.

Bu kitabın basılmasında ve zamanında çıkarılmasında büyük emeği geçen Murat Ertekin'e ve İstanbul Matbaası'nın tüm çalışanlarına, türlü yardımlarıyla gerçek dostluk örneği veren Sayın Prof. Dr. Nuri Karacan'a, kitabın kapak kompozisyonunun titizlikle yapılmasını sağlayan dostumuz Sayın Turan Erol'a ve kompozisyonu gerçekleştiren Sayın Hüseyin Bilgin'e, Tütengil Bibliyografyasını büyük özenle tamamlayan Sayın Sami N. Özerdim, Sayın Perran Özben ve Sayın Rebab Taşkıran'a ve çağrımıza kulak vererek, yazılarıyla, önerileriyle ve eleştirileriyle katkıda bulunan tüm dostlara ve bilim adamlarına içtenlikle teşekkür ederiz.

Bu kitabın yayınlanması «Dünyamızı güzelleştirme doğrultusunda bir çaba» sayılabilirse, ne mutlu bize!

Şükriye TÜTENGİL
Kasım 1981, Levent

EŞİM TÜTENGİL

8 Ocak 1952 günü sosyoloji ve meslek dersleri öğretmeni olarak Antalya Aksu Köy Enstitüsü'ne gittiğimde Cavit Orhan Bey'le karşılaştım. Kendisini daha önceden, Yücel Dergisi'ndeki yazılarından gıyaben tanırdım. 1950 yılında da, komşu okullar olan Aksu ve Gönen Köy Enstitüleri'nin geleneksel ziyaretlerinde bir grup öğretmen arkadaşla gelmişlerdi. Yazılarından çok beğenip takdir ettiğim bu meslek arkadaşımla yüz yüze tanışmak ilk anda bende bir çeşit düş kırıklığı yarattı .Yazılarında çok tutarlı ve alçakgönüllü görünen Tütengil'in biraz katı ve fazla didaktik olduğu izlenimine kapıldım. Hatta öğretmen olarak Aksu'ya atandığımda Cavit Bey ile aynı okulda aynı dersleri paylaşarak okutmanın bana çok güç geleceğini sandım. Konuları benden çok daha iyi bildiği için beni ezeceği korkusuna kapıldım. Derken, yerleşmek için annemle birlikte Aksu'ya gittiğimizde bizi Cavit Bey karşıladı. Kalmam için ayrılan bir odalı barakayı temizletmiş, okulun verdiği eşyaları yerleştirmiş, tam bir meslek arkadaşlığı örneğini vermişti. İlk izlenimlerimle edindiğim düşüncelerden bir anda sıyrılarak kendimi ayıpladım.

Aksu'ya geldiğim andan itibaren onun yakın ilgi ve desteğinden güç aldım. Arkadaşlarına çevreyi tanıtmak için hafta sonlarında geziler düzenler, bu gezilerde Socrates usuluyle tartışmalar açarak gerçek bir diyalog ortamı yaratırdı. Bizlerden daha iyi bildiği konuları bizlerin de öğrenmesi, bilmesi için uğraşırdı. Daha sonra, onun, gündemi önceden saptanmış havuzbaşı sohbetlerini Yüksek Öğretmen Okulu'nun birinci sınıfından itibaren nasıl düzenlediğini ve her saniyenin değerlendirilmesi için ne denli çaba harcadığını, bazen şaka, bazen ciddi olarak arkadaşlarından duydum. Ben, kendisinin beni ezeceğini düşü-

nürken, tersine o bana yeni bir öğretmen oldu. Zamanı her durumda iyi değerlendirmeyi, gezi ve eğlencede birşeyler öğrenmeyi, disiplinli yaşamayı ve en büyük yol göstericinin akıl olduğunu kabul ettirdi. O denli ahenkli bir beraberliğimiz oldu ki, çevremizin de teşvikiyle aynı yıl evlendik. 28 yıllık beraberliğimizde birbirimizi saydık, sevdik ve tamamlamaya çalıştık.

Tütengil Türk toplumu için yadırganacak bir tipti. Çoğulcu demokratik düzene geçen toplumumuzda eski değer yargıları silinerek, kapkaççı, gününü gün eden kişiler giderek muteber sayılır bir hale geldi. Çalışkan, ilkelerine sadık ve idealist kişilere akılsız gözüyle bakılmaya başlandı. İşte böyle bir dönemde Cavit doğru bildiğini kendi yararını sarsacak durumda bile savunan, ilkelerinden ödün vermeyen bir kişi olarak yadırgandı. Ulaştığı her aşamaya güçlüklerle varması, türlü engellerin önüne dikilmek istenmesi bu yüzdendir. Hiçbir güçlük ve engelleme onu doğru bildiği yoldan ilerlemekten alıkoyamamıştır.

Dıştan bakıldığında katı gibi görünen Tütengil, gerçekte son derece duygulu, fedakâr ve tam anlamıyla kötü gün dostu idi. Yakınlarına yardımcı olmak onun için çok büyük zevkti. Her saniyesini büyük bir titizlikle kullanan bir kişi olmasına rağmen, ameliyat olan eski bir öğrencisinin, aynı zamanda dostunun her gün yanında bulunmuş, bunu da görev yapan bir kişinin özeniyle yapmıştır. Yurt dışında kalp ameliyatı olması gerektiğinde ağabeyime, o sırada Viyana'da öğrenci olan kızkardeşime ve bana baba şefkatiyle yardımcı olmuştur. Ne zaman başım dara gelmişse onu yanımda bulmuşumdur. Yardımlarında da her türlü gösterişten uzak, akılcı bir yaklaşım içinde olmuştur.

Verdikleri sözü tutmayan kişilere karşı güveni hemen sarsılırdı. 'Laf olsun diye' kuru vaatlerde bulunmak ve yerine getirilmeyecek bir konu veya bir eylem için söz vermek kolayca bağışlayamadığı kusurlardı. 28 yıllık beraberliğimiz boyunca kendisinin böyle bir davranışına bir kez olsun tanık olmamışımdır. Zaten kuramsal olarak savunduklarını pratikte göz ardı eden ve yaşamlarında uygulama özeni göstermeyen kişileri çok eleştirirdi.

Doğayı ve insanları çok seven, akıl adamı Tütengil'in kişiliğinin biçimlenmesinde ve gelişmesinde babası Ali Rauf Bey'in büyük etkileri olmuştur. Aslen Kıbrıslı olan Ali Rauf Bey, ada-

nın Ingilizlerin yönetimine geçmesi ile Türkiye'ye gelmiş ve mesleği olan öğretmenliği sürdürmüştür. Öğretmen Okulu mezunu olmasına rağmen köy öğretmenliği yapmayı yurtseverliğin ve halka daha iyi hizmet vermenin bir gereği saymış ve Güney-Doğu Anadolu köylerinde uzun yıllar çalışmıştır. Çocuğundaki yeteneği sezen baba Tütengil, ilkokuldan itibaren onunla halkın ve yurdun sorunlarını konuşmuş ve ilgisini bu yöne çekmeye çalışmıştır. Öğrenimini sürdürmesi parasız yatılılık sınavını kazanmasına bağlı olan Tütengil, orta öğrenimini parasız yatılı olarak İstanbul Haydarpaşa Lisesinde tamamladıktan sonra, o dönemde yatılı öğrenci kabul eden Mülkiye ve Yüksek Öğretmen Okulu'nun sınavlarına girerek Mülkiye'yi birincilikle kazanmıştır. Babasının ve çevrenin ısrarlarına rağmen o Yüksek Öğretmen Okulu'nu yeğleyerek Felsefe Bölümü'ne kaydını yaptırmıştır. Kendisi, böyle bir tercih yapmasının sebebinin yazar olma isteği ve kültüre hizmet arzusu olduğunu söylerdi. Bu tercihte, taşıdığı insan sevgisinin ve özünde iyi olan insanın eğitildiğinde her türlü kötülükten arındırılabileceği inancının da bulunduğunu söylemek gerekir. Tütengil, öğrencileriyle ilişkilerinde önce bir öğretmen ve baba, sonra çok yakın bir dost olurdu. Kim olursa olsun, yeteneğini sezdiği bir kişinin gelişmesi için uğraşır, elinden gelebilecek yardımı esirgemezdi.

Tütengil yüksek öğrenimini tamamlayınca Antalya Lisesi felsefe öğretmenliğine atanmıştır. Antalya kendisi için ideal bir mekan olmuş, doğayı çok seven bir kişi olarak orada her türlü güzelliği bulmuş, bazı güzellikleri de keşfetmiştir. Antalya'nın ufkunu kuşatan dağların güzelliğinin kent sakinlerince nasıl olup da görülmediğine öylesine şaşmış ki, bunu öğrencilerine söylediğinde onlar bu dağları kendisine armağan etmişler. Bu armağanın hayatta aldığı en değerli armağan olduğunu söylerdi.

Tütengil'deki doğa sevgisi ve dürüstlük anlayışı, meslek hayatının ilk cezasını almasına neden olmuştur.Hafta sonlarını öğrencileri ile geçirmeyi zevk bildiği için her hafta sonunda ayrı yerlere geziler düzenler, isteyen öğrencilerle birlikte gidermiş. Bir keresinde öğrencilerin gizli gizli sigara içtiklerini anlamış ve onlara hiçbir hareketin gizli yapılmaması gerektiğini, gizliliklerin çirkinlik ve kötülükler getireceğini söyleyerek, tiryaki olanların sigaralarını serbestçe içebileceklerini bildirmiş. Daha son-

ra öğrencilerden biri bu olayı okul müdürüne aktarmış. Müdürün çağırdığı müfettiş, öğrencileri sigara içmeye teşvik ve yönetmeliğe aykırı hareketten ihtar cezası vermiş. Bu olay da Tütengil'in her yönü ile açık, gizlilikten nefret eden ve ilkeleri doğrultusunda, doğru bildiği yolda, taviz vermeden yürüyen bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Kendisine özgü yanlarından biri de, özel günlerde (yaş günü, evlenme yıldönümü vb.) geçmişin muhasebesini, geleceğin planlanmasını yapmasıdır. Bunun nedeninin geçmişte yapılmış hataları gözden geçirerek düzeltmek, geleceğe daha sağlam girmek olduğunu söylerdi. 1955 yılının 25 Mart'ında, oğlumuz Kaya'nın doğumunu beklerken, küçük bir ajandaya el yazısı ile gelecekte izlemesi gereken ilkeleri yazmış. Yazmış demem, bu olaydan, ölümünden sonra haberim olduğu içindir.

'İlke düşünceler' başlığını taşıyan bu notlar 13 madde halinde şöyle sıralanıyor:

1 — Hiçbir yere parasız yazı vermemeliyim.

2 — Yabancı dil bilgimi, imkânlar yaratarak geliştirmeliyim.

3 — Çalışma alanımı daha da daraltarak derinliğine giden bir çalışma yolu tutmalıyım.

4 — Benden yarına kalacak olan namusluca yaşanmış bir hayat, kitaplarım ve çocuklarım olabilir. Sorumluluğumu hiçbir zaman unutmamalıyım.

5 — İçinde bulunduğum çetin çalışma yolu, ancak metodlu ve sabırlı bir çalışma ile aşılabilir. Günlük heves ve duygular azmimi kırmamalıdır.

6 — Her türlü çalışma ve davranışlarım «ne olmak ve ne yapmak isteğime» uygun yönelişte bulunmalıdır.

7 — Sanat dalları hayatın tuzudur. İlimden gelen kuruluğu sanatın ılık nefesiyle gidermeliyim.

8 — Tabiatı ve insanı sevmek esastır.

9 — Akıl, hayatı ve olayları anlamanın en güvenilir aletidir.

10 — Doğruluk, sadelik, alçakgönüllülük, dün olduğu gibi yarın da yoldaşlarımdır.

11 — «Olup olacağımız bir cenaze»

hem de

«Kimbilir nerde, nasıl, kaç yaşında» her türlü küçüklüğü, müraililiği gülünçleştirir. Ölümü tabii karşılayarak *insanca* yaşamalıdır.

12 — Herşeyin hesabını kendimize vermeli, herkesten önce kendimizden utanmalıyız.

13 — İnsan, yapısı icabı, faziletle rezilet arasında rakseder. Daima faziletli olmak bir tabiat vergisi değil, insanca cehit işidir. Kendimizi daima göz altında tutmalıyız. Yılmadan, yorulmadan...

Yaşamı boyunca, aldığı bu kararlara ne denli bağlı kalmış olduğunu, kendisini tanıyanların yargısına bırakıyorum.

Yukarıda sıraladığım ilke düşünceleri kaleme aldığında Tütengil İstanbul'da, ben Diyarbakır'da idim. Her çalışan kadının en doğal hakkı olan eşinin yanında bulunma hakkına, ben üç yıllık bir ayrılıktan sonra, beş yıl ilkokul öğretmenliği yaparak eriştim. Hayatta attığımız her adım büyük engellerle karşılaştı ama Tütengil saptadığı ilkelerden hiç taviz vermeden ilerledi.

Tütengil'in çok korktuğu şeylerden biri de, bilerek ya da bilmeden hata yapmaktı. Ardından yazılan yazılardaki küçük hataları düzeltmenin kendisine duyduğum saygıdan olacağından, bağışlanmamı dileyeceğim.

Çocukluk ve meslek arkadaşı Sami Gürtürk Bey, ölümünün ardından Tütengil'in kişiliğini ve kendisiyle ilgili bazı anıları belirtmek için kaleme aldığı yazıda, belleğine dayanarak şöyle bir olayı aktarıyor: 12 Mart döneminde kendisine Milli Eğitim Bakanlığı önerildiğinde Tütengil bir televizyon programı aracılığıyla hangi düşünce yapısına sahip bir kişi olduğunu ortaya koyarak, bu görevi düşünenlere bu vesile ile iletmiş. Bellek, zaman geçince bizi yanıltabiliyor. Bu aktarmada bir yanılma olduğunu ve hiçbir dönemde kendisine bakanlık önerisinde bulunulmadığını belirtmek istiyorum. 27 Mayıs ve 12 Mart dönemlerinde arkadaşları kendisinin bakan olarak düşünüldüğünü, bunun gerçekleşmesi için politik davranması gerektiğini söylediklerinde, «ben doğru bildiklerimi yazdım, söyledim. Başka türlü davranışlar içinde olamam» demiş. Sayın Gürtürk'ün bu olayı bakanlık

önerildi biçiminde yazması iyi niyetinin ve dostluğunun sonucudur.

Ölümünün hemen ardından sağcı basında çıkan ve kişiliğine, düşüncelerine, niteliklerine ve anılarına leke sürmeyi amaçlayan yazıları ise tek tek ele almayı gerekli bile görmüyorum. Bu yazılar, kendisini tanıyanlar tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Bunları yazanlardan hiçbiri, onun değerlerini, niteliklerini ve bilimsel düzeyini değerlendirebilecek ve yargılayabilecek çapta kişiler değildir. Tütengil'in kim olduğunu, bilimden ve insanlık değerlerinden nasibini alamamış bu kalemler değil, bıraktığı eserler belirler.

Eşim Tütengil'in 58 yıllık onurlu yaşamı hainice düşünülmüş ve uygulanmış bir planla noktalandı ama Tütengil öldürülemedi. Yetiştirdiği öğrenciler ve bıraktığı yapıtlarıyla tarihin malı oldu. Türkiye'de gerçeklerden ve güzelden yana düşünen beyinler oldukça da yaşayacak, hem de sağlığında olduğu gibi onurlu bir biçimde. Onun acısına ve bıraktığı boşluğa dayanmak çok güç ve tek tesellimiz onu ölümsüz kılan yapıtlarının yeni baskılarıyla ölümünden sonra da okurlarına ulaşmasıdır.

Aziz Tütengil, sen bizler ve okuyan, düşünen kimseler için yol gösterensin, rahat uyu!

ANILAR

BÖLÜM: 1

CAVİT ORHAN TÜTENGİL

Emre KONGAR

Toplum, insan ömründen uzun yaşayan, göreli bir kararlılığa sahip olan ve kendi kendini sürdüren bir insan topluluğudur.

Toplum, fizik olarak, üreme yoluyla kendini sürdürür. Kültür olarak kendini devam ettirmesi ise, üyelerinin katkı ve ürünlerine bağlıdır.

Her toplumda, kültür birikiminin iki kaynağı vardır: O toplumun tarihi ve üzerinde yaşadığı toprakların özellikleri.

İşte Cavit Orhan Tütengil, bir yandan özgün üretimiyle, öte yandan, tarihin ve coğrafyanın birikimini ortaya koymasıyla, toplumumuzu toplum yapan bilimadamlarından biriydi.

Tütengil, Türk toplumbilimi için gerçek bir kayıptır. Bugüne dek sürdürdüğü çalışmaları ne denli özgün ve yararlı olmuşsa, bugünden sonraki çalışmaları da o denli, hatta daha da özgün ve yararlı olacaktı.

Toplumsal bilimlerde genç dâhî olamaz insanlar. Çünkü toplumsal bilimler, büyük bir birikim ister. Yüzyılların bilgi birikimi özümlenmeden yapılacak işler ancak «Amerika'yı yeniden keşfetmek için boşa harcanan çabalar» gibi olur. Özgün yaratı, toplumsal bilimlerde, bu yüzden ancak belli bir yaştan sonra olanaklı olur. Çünkü insan, kendi biyolojik ve fizyolojik sınırlılıkları ile belli miktarda bilgiyi ancak belli zaman kesitinde öğrenebilir.

Tütengil En Verimli Çağında Öldürüldü.

İşte Cavit Orhan Tütengil, kendinden önce insanlığın ve Türk ulusunun bilgi birikimini en iyi özümlemiş olan toplumbilimcilerden biriydi. Gerek uğraş alanları, gerek yaşı, bugüne dek verdiği yapıtları bile aşacak ölçüde yeni çalışmaların hazırlanmasına olanak sağlıyordu. Nitekim, gerçekten de Tütengil, yeni hazırlıkların içindeydi. Atatürk'ün halkçılık ilkesi üzerine yeni bir kitap yazıyordu. Katillerin sıktıkları kurşunlar, yalnız büyük bir Atatürkçüyü hedef aldıkları için değil, Atatürk hakkındaki bir incelemeyi yarım bıraktırdıkları için de Tütengil'in kişiliğinde Atatürk'e de yönelmiş kurşunlardı.

Tütengil Bir Kültür Köprüsüydü.

Türk toplumu, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal olarak gerçek devrim geçiren tüm toplumlar gibi, zaman zaman, tarihinden kopma tehlikesini yaşayan bir toplumdur. Tüm toplumsal olaylar gibi, devrimlerin de bir maliyeti vardır. Bu maliyet kimi zaman insan yaşamı, kimi zaman da tarihten ve coğrafyadan kopmak olabilir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün gerçekleştirdiği devrim, yalnız başarı açısından değil, maliyetinin düşüklüğü yönünden de dünya üzerinde tektir. Yeni Türkiye, hem tarihin karanlık mirasını reddetmiş, hem de geleceğini, yine tarihin derinliklerinden kaynaklanan kültür ögelerini batı kültürü ile anlamlı bir bireşim içinde kaynaştırarak kurmaya yönelmiştir.

Atatürkçü niteliği, tüm öteki özelliklerinin önüne geçen Tütengil, işte bu kültür bireşimine büyük katkılarda bulunmuştu. Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Doktor Rıza Nur, Prens Lütfullah, Mustafa Şekip Tunç, Dr. Adnan Adıvar, M. Tekinalp, Hilmi Ziya Ülken, yeni kuşaklara tanıtmak için özel çaba harcadığı düşünür ve eylem adamları arasındadır.

Bugünlerde başarılı örneğini Haldun Taner'de izlediğimiz bu «kültürel köprü» işlevini, yalnız özgeçmişimiz ile günümüz arasında değil, batı kültürü ile Türk kültürü arasında da yapmaya çalışıyordu. Carle Zimmerman, G. Kessler, Fritz Baade gibi batılıların Türkiye üzerindeki düşüncelerini irdelerken, özellikle Montesquieu'nun tanıtılmasında önemli yapıtlar verdi.

Tütengil'in İlgi Alanları Ülkemiz İçin En Anlamlı Konulardı.

Tütengil'in toplumsal bilimler alanında yazıp çizdikleri ve özellikle derinliğine araştırma yaptığı konular çok kabaca dört odak noktası etrafında toplanabilir. Tütengil, öyle konuları seçmiştir ki, bu alanlar gerçekten Türk toplumsal bilimlerinin gelişmesi bakımından büyük katkıları belirler.

Birinci olarak, Tütengil'in toplumsal bilimlerin yönetimi konusunda odaklaştığını görüyoruz. Bilindiği gibi, yöntem sorunu, bilim dalının en önemli niteliklerinden birini belirler. İşte Tütengil, toplumsal bilimleri geliştirmeye yönelik yöntem çalışmaları bakımından önemli katkılar yapmıştır Türk bilimine.

Tütengil'in ikinci olarak çalışmalarını yoğunlaştırdığı konu azgelişmişlik olgusuydu. Her çalıştığı konuda olduğu gibi, bu konuda da yayınlamış olduğu kitap, gerçekten azgelişmişlik olgusuna ışık tutucu nitelikteydi. Ulusal değerlerinin bilincinde olan Tütengil, ülkesine karşı borcunu, toplumunun en önemli sorunu olan azgelişmişliğe eğilerek ödemeye çalışıyordu. Hiç kuşkusuz böyle bir çabanın ardında yatan inanç, azgelişmişliği, gelişmiş ülkelerin bilim adamlarının değil, kendi ülkemizin bilimadamlarının daha iyi irdeleyebileceği idi.

Tütengil ve Tarih Bilinci.

Tütengil, ülkesinin görkemli tarihinin bilincindeydi. Toplumbilimsel incelemelerini hep bu tarihin üzerine inşa etmeye çalışırdı. Toplumsal, tarihsel ve kültürel köklerimizi araştırarak, bu hazineden yararlanma yoluyla geleceği biçimlendirebileceğimize inanırdı.

Gerek Ziya Gökalp gerekse tarihteki öteki Türk düşünürleri, Cavit Orhan Tütengil'in üçüncü önemli etkinlik ve araştırma alanını oluşturur. Türk toplumsal bilimlerinin belli bir birikim üzerine kurulabileceğinin bilinci ile, geriye dönük belgesel araştırma yapıyordu Tütengil Hoca. Ziya Gökalp onun sürekli incelediği ve çok önemle üzerinde durduğu, hattâ hayranlık beslediği bir düşünürdü. Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah da onun için, aynı dönemi aydınlatan düşünürler olarak, incelenmeye değer tarihsel kişilerdi. Tütengil, bu nitelikleriyle, günümüzün kuşaklarına görkemli tarihimizi tanıtmaya çalışan bir toplumbilimcinin işlevlerine sahipti.

Türk Devrmi ve Atatürkçü Tütengil

Tütengil'in önemle üzerinde durduğu belki de en çok önem verdiği alan Atatürk ve Atatürk devrimleri, onun dördüncü bir etkinlik alanı olarak önümüze çıkıyor. Tütengil yürekten bir Atatürk aşığıydı. Bu sevgisini bir toplumbilimcinin soğukkanlı tavrıyla bütünleştirerek, en yaratıcı niteliklerini bu alanda göstermişti.

Tütengil'e göre, devrimleri yalnızca Atatürk'e mal etmek, hem Atatürk'ün kendisine hem de Türk Ulusuna haksızlık etmek demekti. Çünkü bizzat Atatürk, bütün başardıklarını Ulusuna dayanarak başardığını söylemişti. Üstelik, Mustafa Kemal Atatürk'ü de bu Ulus yetiştirmemiş miydi? Ayrıca Cumhuriyet Türkiyesi'nin kuruluşunun ardında yatan büyük toplumsal devrimi tek kişiye mal etmek, toplumbilimin ilkelerine de aykırı olurdu. Hepsinden önemlisi, Tütengil'in Ulusçuluğu, insanlık tarihine büyük bir katkı olan Atatürk eylemini, kendi Ulusunun ismiyle simgelemeye yöneltmişti onu.

Tütengil, Atatürk'ü iyi anlayanlardandı. Onun, «sürekli çağdaşlaşma» diye özetleyebileceğim dinamizmini yalnız çok iyi özümlemekle kalmamış, onu topluma en iyi anlatabilen bilimadamlarından da biri olmuştu.

Atatürk hakkında yazdığı kitaba, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak* adını vermesi, onun «dinamik Atatürkçülük» anlayışının bir sonucuydu.

Bu kitabında uzun uzun açıkladığı haklı gerekçelerden sonra, Türk Bağımsızlık Savaşına ve onu izleyen Atatürk Devrimlerine, «Türk Devrimi» denmesini öneriyordu. Bu önerisinde de haklıydı.

Tütengil, bütün tutarlı insanlar gibi, çalışmalarında ve düşüncelerinde tek bir bütünün oluşturulması peşindeydi. Bu nedenle gerek «azgelişmişlik» kuramı gerekse «Atatürkçülük» anlayışı, birbirini tamamlayan iki görüş niteliği taşıyordu. Azgelişmişlik kuramı ile konuya teşhis koyarken, tedaviyi de Atatürkçülük'te buluyordu.

Azgelişmişlik Kuramına Katkıları

Günümüzde toplumbilimin en önemli sorun alanlarından biri «azgelişmişlik» olgusu ve olayıdır. Bunun nedeni, dünyamızdaki

değişmelerdir. Bir yandan «metropol ülkelerinin» «çevre ülkelerini» sömürüsü siyasal güncellik kazanırken, öte yandan, «üçüncü dünya» ülkelerinin uluslararası örgütlerde gittikçe etkinlik kazanması, «azgelişmişlik» konusunu canlı bir biçimde gündeme getirmiştir.

Türkiye'nin kendine özgü koşulları, azgelişmişlik olgusuna ayrıca iki nedenden dolayı da, özel olarak eğilmesini gerektirmektedir. Birinci olarak, Türkiye de, bu sorunun etki alanı içindedir. İkinci olarak, gerek Atatürk Devrimi, gerekse *Kadro* hareketi, bu sorunun ulusal düzeyde çözümü için uygulama ve kuram ilkeleri ve örneği ortaya koymuştur.

İşte Tütengil, azgelişmişlik olgusunu, hem tüm dünyanın yapısını göz önünde tutarak, bütüncü bir görüşle, hem de Atatürk'ün ve Türkiye'nin özel yerini belirleyerek, ülkemize ışık tutacak bir özgünlükte ele almıştır. *Az Gelişmenin Sosyolojisi* adlı kitabının, pek az bilimsel kitaba nasib olan biçimde, bugünlerde üçüncü baskısının yapılmış olmasının nedeni işte bu özgünlüğünde, doğruluğunda ve toplumsal yararındadır.

Gerçek Bir Bilim İşçisiydi.

Tütengil, yalnız soyut ve spekülatif düşünen ve çalışan bir bilimadamı değildi. Toplumu tanımanın ilk görev olduğu bilinciyle, sayısız alan araştırması yapmıştı. Diyarbakır gazeteciliği ve İngiltere'deki Türk gazeteciliği, Köy Enstitüleri, Türkiye'nin Karayolları, köy sorunu ve Türkiye'nin Kırsal Yapısı, örnekolay olarak köy incelemeleri, kentleşme ve gecekondu olgusu, yurt dışından gelen göçmenlerin durumları, nüfus sayımları ve sorunları, onun hep, yerinde yaptığı «uygulamalı alan çalışmalarına» örnektir.

Toplumsal bilimlerin çeşitli özellikleri vardır. Bunların en önemlilerinden biri, kendinden önceki çalışmaları çok iyi özümleyerek, tümdengelim yöntemiyle belli varsayımlar oluşturmaktır. İşte Tütengil önce bu aşamaya erişmiş bir bilimadamıydı. Ancak, bu özümleme süreçinden sonra, alan çalışmalarının bir anlamı olacağını çok iyi biliyordu. Bu nedenle, kuram ile araştırmayı çok iyi bütünleştirmiştir.

Toplumsal bilimlerde, yeni öneriler, ancak, özümlenen bilginin alanda denenmesinden ve irdelenmesinden sonra ortaya konulabilir. Tütengil bunun da örnek bir uygulayıcısıydı. Azgelişmişlik ko-

nusundaki önemli katkıları, bir yandan özkültürümüzün batı kültürü ile birlikte özümlenmesine, öte yandan uzun yıllar sürmüş alan çalışmalarına dayalıydı.

Tütengil tam bir bilim adamıydı. Gösterişi sevmezdi. Nadiren yükselttiği sesi, adeta uygun sözcükleri arayarak sakin ve ağır konuşması gösterişi sevmeyen kişiliğinin görünüşünü bütünlerdi.

Ciddî adamdı Tütengil. Özel yaşamında da ciddiydi, resmî yaşamında da. Zaman bilinci çok yüksekti. Bütün üretime dönük düşünür ve bilim adamları gibi, zamanın değerini çok iyi bilirdi. Çünkü onun için zaman, kafasındakileri, araştırmalarının sonuçlarını toplumuna aktarmak için kullandığı çok kıt bir kaynaktı. Randevularına hiç gecikmez, gecikenleri de beklemezdi. Zaman bilinci bakımından azgelişmiş bir toplumun çok gelişmiş bir simgesiydi sanki.

Ölümünün Anlamı ve Öğrettikleri

Tütengil'in ölümü, daha doğrusu katiller tarafından hainice öldürülmesi, aslında onun değerini vurgulamaktadır. Cavit Orhan Tütengil o denli sağlam, etkili doğru ve haklı bir bilim adamıydı ki, katiller onun varlığına tahammül edemediler. O denli başarılı bir toplumbilimciydi ki, karanlık güçler onun saçtığı aydınlıktan rahatsız oldular.

Onu vuran silahları kullananlar, aslında kendi idam fermanlarını imzalıyorlar: Hiçbir toplum, Tütengil gibi evlatları olmadan varlığını sürdüremez. Bir toplumu yapan en önemli ögelerden biri onun toplum bilincidir. Bu bilinç ise ancak Tütengil gibi toplumbilimciler tarafından geliştirilip güçlendirilir. Bu açıdan onun katilleri aslında Tütengil'in kişiliğinde toplumumuza, tarihimize, ulusumuza, saldırmış bulunyorlar. Emelleri ise açık: Daha geniş halk katılımına dayalı toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmeleri durdurmak, Tütengil ve onun gibilerin özlemlediği aydınlık Türkiye'nin oluşmasını engelemek.

Katiller yanılıyorlar: Aydınlık Türkiye mutlaka kurulacak. O Türkiye'de aynen bugün olduğu gibi, ölü ya da diri Tütengil'in ve onun gibilerin yeri olacak.

Sanıyorum ki, Tütengil Hoca son dersini ölümüyle verdi: Katillere de, bize de, başarının ve ölümsüzlüğün sırrının, silahın nam-

lusunda değil, kalemin ucunda olduğunu bir kez daha kanıtladı. Hem de ölümünün üstünden daha bir yıl bile geçmeden katilin yakalanması sonunda, olayların gerçek ve yanılmaz tanıklığıyla desteklenerek.

Ölüm, doğa yasasıdır. Er ya da geç, herkes ölür. Kurşun sıkan eller, bu açıdan anlamsız ve önemsiz birer zavallıdırlar. Zamanın ve evrenin sonsuzluğu içinde tüm insan ömrü nedir ki, üç-beş yıl daha az ya da daha çok yaşamak anlam taşısın. Fakat, Tütengil'in *Az Gelişmenin Sosyolojisi* adlı yapıtının üçüncü baskısı, eşi değerli öğretmen Şürkiye Tütengil'in de dediği gibi «insanlığın değişmez yazgısı olan ölümlülüğe karşı, bazı kişilerin ölüm sonrası yaşam diyebileceğimiz bir mutluluğa erebileceklerini de gösteriyor.»

ANILARIN İZİNDE

Turan EROL

İnsanların yaşamı güzelleştiren, yaşama tad veren en güçlü içgüdülerinden birisi arkadaşlık, arkadaş edinme içgüdüsüdür. İlk adımlarımızı atmağa başladığımız günlerde başlar arkadaş edinme tutkusu; el yordamıyla arkadaşlıklar kurmağa, yaşamı birilerile paylaşmağa can atarız. *Bacon*, en acı yalnızlığın candan arkadaşlardan yoksunluk olduğunu, arkadaşsız insanın dünyasının ıssız bir çöle dönüşeceğini söylüyor. Ona göre, «dosta söylenen sevinç iki kat olur acı ise yarıya iner.»

Arkadaşlıklar çoğun kökleşme olanağı bulamaz, gerçek bir dostluğa dönüşemez, yüzeyde kalır, ender olarak derinlere kök salar. Herhalde bir insan için büyük güvenle yürekten bağlandığı, derdini sevincini paylaştığı bir dost ender bir mutluluk olmalı. Cavit Orhan Tütengil'in dostluğu benim için böyle bir mutluluk oldu.

Yaşamakta olanların, gelecek kuşakların onu biraz daha yakından tanımalarına yardım etmek amacıyla dostluğumuzun geçmişini, öyküsünü anlatmak istiyorum. Bu arada zorunlu olarak kendimden de söz edeceğim için önceden özür dilerim.

1952 yılının son günleriydi. Milâstan köhne bir otobüsle başlayan, Aydından ötesi kara trenle devam eden bitmez tükenmez bir yolculuktan sonra Diyarbakıra indiğim sabah yorgun heyecanlı ve kaygılıydım. Ziya Gökalp Lisesine resim-iş öğretmeni atanmıştım. Eğiticilik, öğreticilik konusunda kendimi hazırlıklı ve yetkili bulmuyordum. Öğretmenliği başarabilecek miydim?

Diyarbakır Ziya Gökalp Lisesinde birkaç gün içinde bugün hepsini yürek sıcaklığıyla anımsadığım birçok öğretmenle tanıştım, arkadaşlık etmeğe başladım. Hepsinden bir şeyler öğrenmeğe hazırdım. O deneyimli öğretmenlerden biri daha ilk görüşmemizde üzerimde farklı bir insan etkisi uyandırmıştı. Sıra dışı bir öğretmenle karşılaşmış olduğumu ilk gün sezinlediğimi bugün çok iyi anımsıyorum. Uyandırdığı çağrışımlardan mı, söylenişindeki ezgisel akıcılıktan mı bilemiyorum, «Tütengil» soyadının da bu etkilenişte payı olabileceğini sanıyorum. Şurası kesindir ki Tütengil genç ve ufak tefek görünüşlü olduğu halde insanlar üzerinde olgun, yetişkin bir adam etkisi bırakıyordu. Öyleydi de... Konuştuğu herkes ona saygılı davranıyordu. Çünkü herşeyden önce kendisi, her insana, kim olurlarsa olsun, ölçülü, ağır başlı bir tutumla yaklaşıyordu. Öğrencilerine karşı da bu tutum değişmiyordu. Onlara içten gelen ama öyle ulu orta açığa vurulmayan bir sevgi gösteriyordu. Sorunlar karşısında açık yürekli ve tok sözlüydü. Ölçülü ve saygılı tutumu eleştirilerini açık bir dille yapmasına engel olmuyordu. Nitekim ilk karşılaştığımız haftanın sonunda, Lisenin bekâr öğretmenlerinin barındığı konutta biraz da benim gelişimi kutlamak bahanesiyle düzenlenen içkili yemeğin bir anında bu yönünü ilk kez gözlemledim. Söyleşimizin bir yerinde: «Sizi hiç de iyi tanıtmadılar, bana...» Demişti, birden bire.

Güzel Sanatlar Akademisinde yıllarca resim sanatını kavramak, öğrenmek, yalnız sanatımızın açmazlarını yenmek için çırpındığımızdan, birgün her şeyi İstanbul'da bırakarak uzak Anadolu yollarına düşünce yukarıda da değindiğim gibi, konusu doğrudan insan olan bir meslek için hazırlıklı olmadığımı düşünerek kaygılanıyordum. İçinde bulunduğum bu ruhsal durumu Diyarbakır da ilk karşılaştığım resim-iş öğretmeni arkadaşlara belirtmiştim. Benim bu içtenlikli tutumumun yorumlara neden olduğunu Tütengil'in açıklamalarından anlıyordum. Milli Eğitim Bakanlığı örgütünde, daha çok Bakanlığın merkez yönetimi kadrolarındaki görevlilerin yarattığı, sonradan bütün örgüte yayılan bir ikiliğin varlığından habersiz değildim. Bu ikilik, yüksek öğretmen okullu öğretmenlerle Eğitim Enstitülü öğretmenler arasında zaman zaman yüze çıkan yersiz, gereksiz bir sürtüşmeydi. Bunun gibi Akademili, Eğitim Enstitülü resim-iş öğretmeni ayırımı da gündemdeydi. Gene Bakanlık çevrelerinden ve Eğitim Enstitüsü öğretim kadrosundan çıkarak örgüte yayılan bir kanıya göre Güzel Sanatlar Akademisi mezunları resim-iş öğretmenliğini beceremezlerdi. Benim bel-

ki de bu yaygın kanıdan etkilenerek içine düştüğüm ruhsal karmaşadan sıyrılmama o gece Tütengil'in konuya böylece girmesi yetti, diyebilirim. Onun bu ilk uyarısına karşı kendimi kesin ama kırgın bir dille savundum. Yanlış anlaşılmaktan o gün çok üzünç duymuş olsam da Tütengil'in uyarısı etkisini gösterdi. Asıl önemli olan, bu ilk tartışmalı karşılaşmadan sonra aramızda sürekli ve köklü bir dostluğun başlamakta olduğunu duyumlamamdır.

Tütengil'in insanları değerlendirme hasletinin yanı sıra sanata ve sanatçılara duyduğu özel ilginin de giderek güçlenmeğe başlayan bu arkadaşlıkta payı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Öğretmenliğimin ilk altı ayı içinde uyumsuz davranışlarımı belli etmeden törpülemeğe çalışan Tütengil bir yandan da beni resim yapmağa, özendiriyordu. Daha ilk günlerde bile «ressamların ellerinde, parmak uçlarında boya kırıntıları, lekeleri olmalıdır» derdi. Lisenin VI. ve VII. Edebiyat bölümü öğrencileriyle *Çizgi* adlı bir derginin hazırlık çalışmalarına beni de sürüklemiş, dergi için yazılar yazmağa zorlamıştı. Hafta sonları ya bir geziye çıkılır, ya da bekâr öğretmenlerin kaldığı konutta bir masanın çevresinde toplanılırdı. O bu toplantılara eşi Şükriye Hanım'dan «izinli» olarak katılırdı. 1953 yılının ilkbaharında hafta sonlarında öğrencilerimizle çevrede yapılan gezilerden ya da pikniklerden çok hoşlandığını anımsıyorum. Kimigün Gazi köşkü, kimigün Dicle boyunca uzanan kavaklıklar türkülerimizle çınlardı. Çiğ köfte ayran, marul, burma kadayıftan oluşan kır yemeği «mönü»süne ben alışmakta güçlük çekerdim, ama o Urfalı öğrenci Rafet'in çiğ köfteyi daha yoğururken arada bir uzattığı lokmaları geri çevirmezdi. Çevreyi tanıma gezilerimiz de unutulmaz anılarla doludur. Süryani asıllı öğrencilerimizin yardımlarıyla Mardine yaptığımız yolculuk ve «*Deyrulzaferan*» Süryani manastırında geçirdiğimiz gece başlı başına bir olaydı. Bugün bile o gezinin düşsel diyebileceğim imajlarla dolu anısı belleğimde dipdiri duruyor. Mezopotamya ovasının başlangıcında insana ürperti veren ve uzleti düşündüren bir yerdi manastır. Rahipler büyük ve isten kapkara olmuş bir ocakta yanan kocaman kütüklerin aydınlattığı, ısıttığı taş duvarlı bir yemekhanede bize unutulmaz bir şölen vermişlerdi. Yemekten sonra Tütengil'le ikimiz bize ayrılan odanın birer köşesinde hazırlanmış yataklarımızda uyumağa çalışırken öğrencilerimizin oyunları, kahkahaları, türküleri, yarı karanlık koridorlarla kuleler arasında gidip gelen ayak sesleri geç saatlere kadar kulaklarımızda uğuldamıştı.

Kimigün Dağkapı önünden Fiskayasına uzanan yolda yürür, sur dibinde sıralanmış odun depolarının, Öğretmen Okulunun önünden geçerek, Dicle vadisine bir uçurumun üstünden bakardık. Kelekler geçerdi gözlerimizin önünden. Kıyı boyunca uzanan şeftali bahçelerinden pespenbe bir sessizlik yayılırdı yöreye... Sessizlik Fiskaya'dan atlayan küçük suyun sesini de boğar, gizlerdi sanırdınız.

Masabaşı söyleşilerinin mutlaka bir ana konusu olurdu. Konuyu çoğun Tütengil ortaya atardı. Dostlar toplantısının anlamsız içkili bir lâklâkiyat havası içinde geçmesine razı olmazdı. Resim-iş öğretmenlerinden saz ustası rahmetli Necip Önalp çoğun sazıyla, seçkin türküleriyle bu toplantıları tamamlardı. Sonra sevdiğimiz ozanlardan şiirler okunurdu. Tütengil Diyarbakırda Diyarbakırlı bir çağdaş ozanı anımsatmak ister ve Cahit Sıtkı Tarancı'nın «Sağ el» adlı şiirini o açık seçik söyleyişiyle sık sık okurdu: (1)

«Sağ elim arslan elim
Her hâli ayrı ayrı
Dillere destan elim»

Şiirin bundan sonraki dizelerini daha bir vurgulayarak okumasını sürdürürdü:

«Âlemde senden gayrı
gerçek dayanak mı var
Yediğim ekmek senden

Sen ev yıkmaz ev yapar
Sensin beni ben eden.

«Sağ elim arslan elim
Dost için düşman için
Her zaman insan elim...»

---

(1) Cavit Orhan Tütengil'in bana İstanbul'dan yazdığı 26.XII.1954 tarihli mektubun bir bölümü şöyle:
«Cahit Sıtkı Tarancı'nın hasta olarak Diyarbakır'da bulunduğunu öğrendim. Korkarım memleketine ölmek için geldi. Önümüzdeki günlerde Diyarbakır'da bir TARANCI ŞİİR GECESİ tertiplemek şaire karşı yerinde bir hareket olmaz mı? Ölümünden sonra lâf etmek yerine hasta yatağındaki bu davranışın bir iyileşme ümidi vermesi bile beklenemez mi? Bilmem ne dersin?»
Bu toplantı tarafımdan bir «jübile» biçiminde düzenlendi. O günün Diyarbakır valisi son dakikada toplantıyı yasakladı. Konuklar kapıdan döndüler. Sonradan Samet Ağaoğlu'nun işe karışmasıyla hazırladığımız programı Diyarbakırlılara sunabildik T.E.

Bugün düşünüyorum da gerçek öyle değil miydi? Dost için, düşman için her zaman insandı, o. Bilim ve kültür yaşamımızdaki yerini, bilimsel kariyerini, desteklenmek şöyle dursun, önüne yığılan engelleri yalnız kendi çabasıyla aşarak kazanmış halk çocuklarından biriydi.

Diyarbakırda Tütengil ile yanyana geçirdiğim o ilk altı ay ne kadar yoğun, şaşırtıcı, canlı, hareketli bir dönemdi... Ben bu altı ayın sonunda stajyer öğretmenlikten asıl öğretmenliğe atlamış olarak Kurtalan Ekspresiyle özlediğim İstanbula, oradaki arkadaşlara doğru dinlenceye çıkarken geleceğe daha güvenle bakıyor, ne var ki önümüzdeki öğretim yılında artık Tütengil'le birlikte olamıyacağımı bilmekten de üzünç duyuyordum.

Tütengil İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesine asistan oluyordu. Aslında buna sevinmiyor değildim; Tütengil daha çok gecikmeden ona yaraşan bilimsel çalışma ortamına bir an önce kavuşmalıydı...

Diyarbakır garında, bulunduğum kompartımanın penceresinin önünde öğretmen arkadaşlarımın ve öğrencilerimin henüz hakketmiş sayılamayacağım bir sevgi belirtisiyle oluşturdukları uğurlayıcı topluluğuna nemli gözlerle bakarken Tütengil'in de duygulandığını, gerilmiş ama birbirine sımsıkı bitişik dudaklarla gülümsemesinden anlamıştım. Şimdi yazı masamın bir kenarında küçük bir yığın halinde duran mektuplarının, kartlarının en eski tarihlisinden, 28 Haziran 1953 tarihli mektuptan anladığıma göre gider gitmez ona yazmış olacağım. Bu mektuplaşma daha sonra güzün süreklilik kazanmış, o İstanbuldan, ben Diyarbakırdan yazmışız, birbirimize. Artık, İstanbul İktisat Fakültesi «İçtimaiyat Enstitüsü»nde asistan ve öğrenciydi. Bilindiği gibi İktisat Fakültesini de bitirmesi istenmişti ondan. Yükü ağırdı. Eşi Diyarbakır'da kaldığından üstelik yalnızdı ...Bir yandan gözlerinden rahatsız olan Prof. Fındıkoğlu'nun yazılı sınav kâğıtlarını (İnsanı canından bezdiren o kâğıtları) okuyarak değerlendirmekte bir yandan ders çalışarak sınavlara girmekteydi. Öyleyken Diyarbakırdan ona yüklediğim angaryalara, örneğin Lisede kurmağa çalıştığım sanat kitaplığı için kitap, röprodüksiyon, mulaj gibi isteklerimi sağlamağa zaman ayırmaktaydı. Eline geçen sanat dergilerini ve bazı gazetelerin sanat sayfalarını şaşmaz bir düzen içinde gönderiyordu. Onca işin uğraşın arasında tiyatrolara, resim sergilerine gitmeyi

de ihmal etmiyor, İstanbuldan bize sanat haberleri iletiyordu. Gördükleri üzerine düşüncelerini, işlek, aceleci yazısıyla, özlü tümcelerle bize aktarıyordu. İstanbuldaki dostlarımla da birer birer tanışmağa, mektuplarında örneğin Orhan Peker'den, Bedri Rahmi'den haberler vermeğe başlamıştı.

Tütengil'den sonra Diyarbakırda yedi yıl daha kaldım. Dinlence aylarında, yolum İstanbula düşerse görüşüyorduk. O bu yıllar içinde, doktorasını tamamladı. İktisat Fakültesinden diploma aldı ve Doçentlik tezini hazırladı. 1960 yılının Eylül ayı içinde Milli Eğitim Bakanlığında bir göreve atanarak Ankara'ya geldiğimde onu yeni bir doçent ve Bakanlıkta 27 Mayıs devriminin coşkulu günlerinde toplanmış bulunan Eğitim Plânlama Komisyonu üyesi olarak bulmuştum. Benim yeni görevimden haberliydi. Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğüne bir Şube Müdürü aranınca Bakanlığın başında bulunanlara Tütengil'in, biri ben olmak üzere üç ad önermiş olduğunu sonradan öğrendim.

Ankarada yeni görevime başladıktan üç beş gün sonra onunla ortak bir çalışma yaptık. Eğitim Planlama Komisyonunca önce üyelerden rahmetli Hasan Ali Yücel'e verilen kültür ve sanat raportörlüğü, anımsadığıma göre Yücel özür dileyince Tütengil'e devredilmişti. 27 Mayıs devrimiyle başlayan yeni süreçte Milli Eğitim Bakanlığının izlemesi gereken kültür ve Sanat politikasının ana çizgilerini Tütengil ile birlikte saptamağa çalışmıştık. Bu küçük çalışma benim sonradan yıllar boyu konu üzerinde düşünmemin, çeşitli raporlar hazırlamanın, yazılar yayımlamanın başlangıcı oldu.

Cavit Orhan Tütengil Türk Dil Kurumu ve Unesco Türkiye Milli Komisyonu yönetim kurullarının üyesi olarak sık sık Ankaraya gelirdi. Bir aralık Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesinde de gelir-gider öğretim üyesi olarak ders verdiğini anımsıyorum. Ankaraya geleceğini çoğun önceden duyurur, buna fırsat bulamamışsa gelir gelmez arardı. Katıldığı toplantının sona ereceği saate doğru onu almağa giderdim. Bazen toplantı henüz sona ermemiş bile olsa, küçük çantası kolunun altında çıkar gelir, beni bulurdu. Her zaman konuşacağımız bir şeyler olurdu. Konuşacağımız bir şeyler, gidip göreceğimiz yerler, kişiler... Günün işten artan bölümünü, gecelerimizi başka dostlarla da paylaşırdık. Birbirimizi rahatça bir dost evine götürebilirdik. Benim İstanbula gi-

dişlerimde zamanım Tütengil ile Bedri Rahmi arasında bölünürdü. İşlerim gereği Güzel Sanatlar Akademisine gider, bu kurumdaki arkadaşlarla buluşurdum. Ama sonunda bir de bakardık ki bir araya gelmişiz. Zamanla ressam arkadaşlarım onun da arkadaşları oldular. Orhan Peker, Bedri Rahmi, Neşet Günal, Nedim Günsür, Sadun Ersin, daha eskilere gidince İvi Stangali'ye kadar herkesin Tütengil'le derece derece dostça ilişkileri olmuştur.

Bedia-Selâhattin Taran çifti, Behçet Gürcan, Ali Rıza Karık, Tayyip Yılmaz gibi sanatçı resim öğretmenleri yaşamına benden önce girmişlerdi. Bir yazısında (2): «Öğretmenlik yıllarım boyunca, çevrelerinde bir sanat havası estiren, yaptıkları resimler kadar yetiştirdikleri öğrencileriyle de sanat dünyamızı zenginleştiren resim öğretmenleri beni de yeni bir dünyanın eşiğine getirdiler. Toplumumuzu daha içten tanımama, insanımızı ve doğayı daha yakından duymama ellerinden geldiğince yardım ettiler (...) Anladım ki, resim dünyasına ressamlarla girmenin hoş bir ayrıcalığı var. Yakından tanımak mutluluğuna erdiğim resim ustalarımızla da bu sezgim kanıtlandı,» diye yazmış olması onun yürek sıcaklığını, alçak gönüllüğünü yansıtmaktadır.

Onu götürdüğüm hiç bir evden hiç bir yerden pişmanlık duyarak ayrıldığına tanık olmadım. Gittiğimiz her yerden o kendine göre canlı gözlemler edindiğini belirtirdi. Daha doğrusu her gezinin, her ziyaretin, ikimize de kendi uğraşlarımız yönünde yararlı olduğunu, gözlemlerimizin genişlediğini belirtirdi.

Dolu geçmiş bir günün sonunda, Şükriye Hanım mutfakta akşam sofrası için nefis yemekler hazırlarken, o Ruhi Su'dan bir band ya da (daha sonraları) bir uzunçaları çalgıya yerleştirerek karşıma otururdu. İkimiz de yorgun ve suskun, odayı titreten, yüreğe işleyen sesle sürüklenir giderdik.

Eğer aramızda Bedri Rahmi de bulunuyorsa söz döner dolaşır şiire dayanır ve o saatten sonra Külebi nekadar uzakta olursa olsun şiirleriyle bize katılırdı. Üçümüzün en çok severek okuduğumuz ozan Cahit Külebi idi. Dizelerin «bana bir bardak su ver» dercesine aydınlık, açık anlamlı olmasını isteyen Bedri Rahmi gibi Tütengil de bulanık, subjektif imâjlara yakınlık duymazdı. Külebi'nin yurt doğası ve insanı kokan dizeleri dostluk bağımızı daha da pekiştirirdi. Onun şiirlerini «sımsıcak bir somun gibi» aramızda

(2) «Resim Dünyasına Yaklaşımlar», **SANAT**, s. 13, Birleşmiş Ressamlar ve Heykeltıraşlar Derneği Yayını, Ankara, 15 Ekim 1972, s. 2.

bölüşürdük. Belki de alkolün etkisiyle, gözlerimiz dolardı. Bir keresinde, 1972 yılı kışında gene Tütengillerde buluştuğumuz bir akşam ben Külebi'nin «Köy Öğretmenleri» şiirini okurken üçümüz de sessiz sessiz nasıl da ağlamıştık.

Tütengil Bedri Rahmi'yi öteden beri sever, önemserdi. Bedri Rahmi de ondan «profesör» diye söz ederdi. «Bedros»un dilinde Tütengil'in adı «Profesör» ya da «Sevimli Profesör»dü. Kendisi de bir profesör olduğu halde profesörlüğü Tütengil'e uygun bulurdu. Bir yere gidilecekse «Sevimli Profesör'de geliyor mu?» diye sorardı. «Hadi estirelim...» Derdi, bakardınız, Bedri Rahmi. «Estirmek» Bedros'cada Bedros'un «Kaplumbağa»sına doluşarak çevrede bir güzel yere ya da Nedim Günsür'ün Büyükdere'deki eski evine gitmek anlamına gelirdi. Nedim'e gidilecekse Tütengil mutlaka katılmak isterdi. Bedri Hoca çoşkulu, bağırtılı, Tütengil sessiz ama güleç, yola koyulurduk. Tütengil bu unutulmaz gezilerden en güzelini, «Podima yolları» başlıklı yazısında (3) ne güzel anlatmıştır. Yazı şimdi gömüt taşına nakşedilmiş bulunan şu tümceyle sona ermektedir:

«Dünyamızı güzelleştirmeğe bakalım. Can dostların ölümünden sonra yaşamanın 'bedel'i, dünyamızı güzelleştirme doğrultusundaki çabalardadır.»

Bilim adamı ve yazar Cavit Orhan Tütengil ile ressam, yazar, ozan Bedri Rahmi, ikisi de işlerini son derece ciddiye almış kişiler oldukları halde birbirinden ne kadar farklı insanlardılar. Ne var ki aralarındaki bu yaratılış farkı onların birbirlerini sevip saymalarına engel olmuyordu. Şimdi anımsamakta olduğum bir gecenin öyküsü bu yönde ilginç bir örnektir. 1970'li yıllardan birinde Cihat Burak Beyazıt meydanına yakın bir galeride resimlerini sergilemişti. Tütengil, Bedri Rahmi ve ben, herhalde Tütengil'i Fakülteden alarak sergiyi görmeğe gittik. Kapanış saatine kadar galeride bekledik ve Cihat Burak'ı da alarak Kumkapıdaki balıkçı meyhanelerinden birine indik. Günün sorunları ve olayları söyleşimizin konusuydu. Tütengil o gece Bedri Rahmi'ye hiç beklenmedik bir biçimde yüklenmeğe başladı. Cihat Burak'la ikimiz susuyorduk. Bedri Rahmi savunmadaydı. Ben giderek tedirgin olmağa başla-

(3) «Podima Yolları», **Yeni Ufuklar**, C. 23, S. 269, İstanbul, Şubat 1976, S. 1

mıştım. Çok sevdiğim iki büyük adamın başlattıkları bu tartışmanın sonucundan endişelenmekteydim. Tütengil'in söz arasında kendini «Sokrat'ın at sineği»ne benzettiği bu tartışmadan sonra meyhaneden çıktığımızda dördümüz de suskunduk. Cihat Burak'ı Kabataşa, Tütengil'i Levente bıraktıktan sonra Kalamışa geçtik. İstanbula o gelişimde Bedri Rahmi'de konuktum. Ertesi gün buğulu, sepserin bir Kalamış sabahında Bedri Hoca, her zaman olduğu gibi eliyle hazırladığı kahvelerimizi karşılıklı yudumlarken, Kumkapıda geçirdiğimiz akşamı düşünmekte olduğumu biliyormuşcasına: «Gücenmedim, ona» Dedi. Kahvesinden bir yudum daha aldı, gülerek ekledi: «Aslında haklıydı...»

Ne güzeldi, ne tadına doyulmaz anlardı. Tütengil'li Bedri Rahmi'li söyleşilerimiz, gezilerimiz, şimdi koydunsa bul, bakalım... Önce Bedri Hoca gitti. Onun ikinci kez ve bir daha çıkmamacasına hastahaneye yatırılmasını Tütengil duyurmuştu, bana; «Gel» demişti, telefon ederek.

Sonra, Orhan Peker.. Tütengil ile bu kez 30 Mayıs 1978 günü Teşvikiye camiinde, son yolculuğuna çıkan Orhan'ı selamlamak üzere buluşmuştuk. Kim bilirdi, kimin aklına gelirdi 1979 yılının da onu alıp götüreceğini...

1978 yazında Dil Kurultayı sırasında bir başka sevgili canın, bir başka temiz insanın Bedrettin Cömert'in öldürüldüğü gün sağa sola başvuran, bildiri hazırlayan yarkurul üyeleri arasında bulunan Tütengil'in de benzer bir sona uğrayacağını, alaca karanlık bir kış sabahında ak saçlarıyla yere serileceğini kim düşünebilirdi.

Tütengil'in tabutu ardından yürümemize bile izin verilmedi. Süngü şakırtıları, çığlıklar arasında itile kakıla balık istifi yığılmak zorunda kaldığımız bir otomobille onun ardından Zincirlikuyuya doğru giderken bir tahta kutuya kapatılmış bu ak saçlı bilim adamının cansız vücudundan niçin bukadar çekinildiğini çözmeğe çalışmıştım.

— Sevgili Tütengil, üç sıralı komando erlerinin kuşattığı gömütüne indirildiğinde oğlun Kaya'nın araladığı ak kefeninin arasından bir an görünen yüzündeki hüzün ve acı anlam ömrüm oldukça gözlerimin önünden gitmeyecek. Sana kurşun sıktıran taş yürekliler, hainler, kurşun sıkan yaratıklar Vedat Günyol'un yaz-

dığı gibi (4), acaba nasıl bir insana, nasıl güzel bir insana kıymış olduklarını birgün anlayabilecekler mi?

Sen bir yazında «yazarları ve sanatçıları yaşatan dost çabaları değil, onların zamanın yürüyüşüne ayak uyduran ve yeni kuşaklarla birlikte yaşayan ürünleridir,» diyordun (5). Sen de bilim adamı, düşünür, yazar kişiliğinle kuşaklar boyu yaşayacaksın. Ne var ki biz ömrümüzü senin güven veren, sevecen dostluğundan yoksun olarak tüketeceğiz.

(4) Milliyet Sanat Dergisi, Ocak 1980

(5) «Yaşayan Bedri Rahmi», SANAT, S. 40-41, Eylül-Ekim 1976, s. 1

CAVİT HOCA'YI ANARKEN...

1960'.larla başlayan Türkiye, başka bir Türkiyedir. Ve çağdaş tarihimizde yeni bir dönemi simgeler.

Çok yanıyla böyledir bu.

Ama, en belirgin özelliklerinden biri, düşünce tablosundaki büyük değişikliktir sanıyorum.

Gerçekten, -dışa bağımlı da olsa- kapitalizmin gelişmesi, bir yandan sosyal sınıfları daha belirgin hale getirir, özellikle ezilen sınıfların bilinçlenmesi, giderek örgütlenmesi hızlanırken, düşünce dünyasında da büyük değişiklikler olur; konular başkalaşır, yöntemlere bir zenginlik gelir.

Kuşkusuz, huzur içinde olmaz bütün bunlar. Sancıları, acıları da beraberinde getirir.

Ne yapalım?

Tarih böyle yürüyor..

Cavit Orhan Tütengil, Türkiye'deki işte bu büyük değişikliğin içinde yaşadı. Durup dinlenmeden araştırdı, yorumladı ve yazdı.

Bunları yaparken savaştı da.

Karanlığa karşı aydınlığın yanında yer alarak.

Ölümü, bir savaşta olmuştur!

***

Çok önemli iki noktayı zamanında yakaladı.

Kapitalist dünya ile sosyalist dünyanın dışında, apayrı özellikler gösteren bir «Üçüncü Dünya» vardı: «Az gelişmiş» ya da «geri bıraktırılmış» ülkeler dünyası, Türkiye de bu dünyanın içinde yer alıyordu.

Üniversitenin sağır duvarları arkasından bunu görebilen nadir bir kaç bilim adamından biri de o oldu. «Az Gelişmenin Sosyoloji-

si» (1970) bu farkedişin sonucudur. Ve Türkiye'de sosyoloji kültüründe en önemli adımlardan biridir.

Artık, Türkiye'yi yerli yerine koymuştur. Eğitimden şehirciliğe varıncaya dek yığınla soruna bu gerçeklikten bakacaktır.

O gerçekliğin içinde asıl üzerinde durduğu, bizim en az bildiğimiz, kendisinin ise çok yakından tanıdığı bir gerçeklik oldu: Kırsal kesim. «Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları» (1975) yayınlandığında Türkiye'nin o yanıyla ilgili bilgilerimizin ne denli sığ olduğunu farketmiştik.

Ufkumuzu genişleten kitaplardan biri de odur.

Her sorun tartışmaya çağırır. Ve her tartışma daha çok özgürlük isteyecektir.

Türkiye'yi dünya üzerindeki gerçek yerine yerleştirmek ve onu bütün çıplaklığıyla, giderek bütün sorunlarıyla gözler önüne sermek, düşüncenin «yerleşik» sınırlarını zorluyordu. Egemen sınıflar buna karşı koymuşlardır hep. Bugün de karşı koyuyorlar.

Tütengil, sürekli arayan ve soran, aydınlanan ve aydınlatan bir kafa olarak, düşünce özgürlüğüne sınır kabul edemezdi. Onun içindir ki, daha ilk günlerden başlayarak, özgürlük cephesinin içinde yer aldı.

1979 yılına girerken, Milliyet'te şunları yazıyordu:

«... Sorunları yokumsamanın bir işe yaramadığı, askıya alıp ertelemenin de sağlıklı çözümleri güçleştirdiği artık anlaşılmalıdır. Karşıtlıkları ve çelişkileri aşmanın yolu, yeni bireşimlere ulaşmaktır. Bunun ilk adımı, düşünce yasaklarını ortadan kaldırmaktır...»

Ve ekliyordu:

Toplumsal sınıfların yalnız belirginlik kazanmakla kalmayarak bilinç de kazandığı bir dönemde, örgütlenme özgürlüğünü, düşünce özgürlüğünden ayıramayız...»

Özgürlükçü yanı sanatçı yaradılışından da ileri geliyordu sanıyorum. Düşünce dünyasındaki ufuk zenginliği de öyle. Bibliyografyası saptandığında, onun kısa sayılabilecek bir yaşam kesimini nasıl gür ve renkli bir çalışmayla doldurduğunu açıkça göreceğiz.

Tütengil, bütün bu nitelikleriyle, toplumumuzda pek de kolay yetişmeyen, hele Üniversitelerimizde çok nadir boy atan aydın hocalardan biri oldu.

Ölümü, yalnız bir bilim adamının ölümü değildir; büyük bir aydının ölümüdür herşeyden önce...

*
* *

Özgürlük kavgasını bireysel olarak almıyordu. Bir cephe içinde baktı mücadeleye.

Yazdığım «Uygarlık Tarihi» ne karşı toplumun karanlık güçleri dört koldan harekete geçtiği vakit, beni, -aydın bir üniversite hocası olarak- savunanlar arasında o da vardı. Daima gerçeği gösteren kalemi, o konuda da gerçeklerin altını çiziyordu.

O günlerden birinde söylediklerini hiç unutamıyacağım:

«— Notlarını baştan sona okudum» demişti.

Ve konuşmalarında hiç eksik etmediği - o herkesin bildiği - alçakgönüllülüğüyle eklemişti:

«— İtiraf edeyim çok şeyler öğrendim. Ne mutlu öğrencilerine! Karanlığa karşı bir kavga veriyorsun. Direneceksin! Bu senin görevin. Bu kavgada aydınlık adına senin yanında yer almak da bizim görevimiz!»

Gerçekten topluca direndik ve kazandık.

1978 yılının bir nisan akşamında karanlık güçlerin kurşunlarıyla felcolup yere yığıldıktan sonra, onu -gene unutamıyacağım- bir başka yanıyla da tanıdım: «İnsan» yanıyla..

Ülkemden uzakta, sonu gelmez acılarla pençeleştiğim günlerde gönderdiği o içli mektupları unutamam.

Belli, titreyen bir yürekle yazıyordu.

Ama o yürek şimdi atmıyor.

7 Aralık 1979 sabahı, o aydınlık yüreği karanlıklardan çıkıp gelenler hainice susturdular.

Ya susturulamayanlar?

Eserleri, düşünceleri ve anıları...

Onlar hep yaşıyacak.

Bizimle beraber, bizden sonra da!...

12 Ağustos 1980
Paracelsus Klinik/Osnabrück
Server TANİLLİ

TÜTENGİL ve KÖY ENSTİTÜLERİ

M. Başaran

Seçkin bilim adamımız, yürekli yazarımız, hocaların hocası Tütengil, yurt sorunlarını dert edinmiş, onlara doğru çözüm yolları arayıp bulmağa çalışan, kişisel çıkarların buyruğundan kurtulmuş bir aydındı. Üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri de, Köy Enstitüleriydi. Daha çiçeği burnunda bir öğretmenken, o günlerin en belalı konusuna eğilmişti.

Gerçekten de üretim yaşamını değiştirmeyi, emeğe dayalı bir kalkınmayı amaçlayan, çalışmalarını bir tür halk hareketi boyutlarına ulaştıran Enstitüler, egemenlerin korkulu düşü olmuştu ve 1946'ların en belalı konusu sayılıyordu.

Çok partili yönetime geçmiştik, sözde demokrasi başlıyordu da...

Kurtuluş savaşından kaynaklanan «tam bağımsızlık» ilkesinden vazgeçilmiş, kapılar yabancı sermayeye aralanarak «küçük Amerika» olma yolu tutulmuştu; bizi bugünlere, bugünkü çıkmazlara getiren yol. Her şeyimiz gibi, eğitimimiz de Amerikalı uzmanların güdümüne girecekti.

En uzak köyden ses getirmeğe başlayan Enstitüler, en tehlikeli kurumlardı işbirlikçi, Amerikancı kafalara göre; komünist yuvası, ahlaksızlık kaynağıydı. Mecliste, basında, alanlarda yağıp esiyorlardı:

«Enstitüleeer!..»

Ve «Balyoz harekatı» «Islahat» adı altında kırım, kıyım, sürgün...

Tüm yöneticiler, öğretmenler değiştirilmiş, ilk mezunlar beyin yıkama kurslarına çağırılmış, Yüksek Köy Enstitüsü kapatılmış, toptan askere alınan mezunlarından bir bölümü, yedek subaydan çavuş çıkarılmıştı.

Hasan - Ali - Kenan Öner davası... Sirer, Banguoğlu, Karabekir...

İşte böyle bir ortamda Kepirtepe Köy Enstitüsü meslek dersleri öğretmeni Tütengil, sınıfsal öfkenin tozuna dumanına karşın Enstitülere eğilmişti aydın sorumluluğuyla.

Otuz iki sayfalık, oylumu küçük, ama aydınlık içerikli bir yapıt yayımladı 1948'de: KÖY ENSTİTÜSÜ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER. Kendi gözlemlerine, incelemelerine dayanarak, her yönüyle enstitüleri anlatmayı deniyordu. Elbet eksikleri vardı, ama azgınlaşan saldırganlığın neleri yok etmek istediği, neden azgınlaştığı pek güzel beliriyordu.

Türkiye, «Köy ve köylü temeli üzerine kurulu» bir ülkeydi. Köy sorunu, Türkiye sorunuyla özdeşti bu nedenle. Enstitüler, bu soruna en gerçekçi, en bilimsel yaklaşımdı. İlk kez, kendi kafamızla düşünüyor, Tanzimattan beri sürüp gelen «hazır elbisecilik» ten kurtuluyorduk.

Enstitüleri yaratan koşullar inceleniyor, uygulanan eğitim ilkeleri, çalışmalar ortaya konuyor, bu çalışmalarla benliğimizi bulmağa başladığımız belirtiliyor; Batı karşısında kendimizi küçük görmekten kurtuluşumuz, bize göre bir kalkınma yoluna girişimiz «tam bağımsızlık» sözünün anlam kazanışı açıklanıyordu.

Yapılan kasıtlı, dayanaksız eleştiriler yanıtlandıktan sonra, şu yargıya varılıyordu:

«Köy Enstitüleri, Türk ınkılabının millet temelinde başlanmış olan hayırlı rönesans hareketidir. Türk aydının vazifesi bu hayırlı rönesans üzerine titremek olmalıdır.»

Son bölümde de, Enstitülerin bazı özellikleri (kısaca) veriliyordu: Her gün uygulanan serbest okuma saatleri, Kümebaşılık, Eğitimbaşılık, Sabah jimnastiği ve halk oyunları, Çalışma planları, Öğrenci örgütleri, Nöbet işleri Genel eleştiri ve konuşmalar, İş ve onarım ekipleri, Atölye çalışmaları, Hazırlık ve uygulama sınıfı, Sınıf kitaplıkları gibi...

Ve alçakgönüllü bir bitiriş:

«Köy Enstitüleri Üzerine Düşünceler» zihni bulandırılmış okuyucuların doğruyu bulmalarında birazcık faydalı olursa, memnunluk duyacağım.»

Ama egemen azgınlık, sürüp gidiyordu. C.H.P.'nin başlattığını D.P. tamamlamış, 1954'de Enstitüler, klasik öğretmen okullarına dönüştürülmüştü. Enstitü çıkışlılar üzerinde baskılar gittikçe yoğunlaşıyordu.

Tütengil, bu dönemde de, 27 Mayıstan sonra Tevfik İlerinin «çuvallar dolusu belge»sine sahip çıkan M. Özgüneş döneminde de, daha sonra da «bulandırılan zihinlere doğruyu bulmalarında» yardımcı olmağa çalıştı.

«Köy Enstitülerine karşı çıkanlar, hiç bir zaman açıkça Anayasanın getirdiği nimetlerin köylü için olmadığını, geleneksel iktisadi ve içtimai münasebetlerin devam etmesi gerektiğini aksi halde kendi çıkarlarından olacaklarını» ifade etmiyorlardı. Yaptıkları hep yurt ve ahlak sevgisindendi (!)

Tütengil'e göre Enstitüler kısa sürede bu ülkede hiçbir kurumun ulaşamadığı başarıya ulaşmıştır. (1940'da kuruldukları 1946'da yıkılmağa başlandıkları düşünülsün) En büyük başarıları da, köye ve köylüye yönelmenin «ana kaynak»a ulaşmak olduğunu bol örneklerle dile getirmesidir. «Dünün harsı öğrenmek için halka gitmesi gereken» güzideleri «yerine halkın içinden gelen aydınlar nesli ortaya çıkmıştır.» (Cumhuriyet, 17 Nisan Bayramı).

Daha sonra Köy Enstitüsü Olayının Toplumsal Yanları başlıklı yazıda özetle şunları vurguluyordu Hoca:

«Köy Enstitüleri, «halktan gelen aydın»ın büyük sayılara ulaşması için gür bir kaynak olmuş; «büyük uyanış» terimi Köy Enstitüleriyle Türkiye'de bir muhteva zenginliğine kavuşmuştur. Köy Enstitüsü tartışmasının temelinde Atatürk Türkiyesinin değerlerine bağlı olanlarla, bu düzenin yerine teokratik devleti koymağa özenenlerin kavgası vardır.»

Yeni anayasanın hazırlanışında, ilkelerinin savunulmasında, demokratik savaşımın hız kazanmasında, tüm öğretmenlerin örgütlenişinde (TÖS) Köy Enstitülerin payı büyüktür. Tütengil bu gerçeği şöyle saptar:

«Türk sosyal hayatında, özellikle köy konularında ve öğretmen örgütlerinde Köy Enstitüsü çıkışlıların oynadığı rol, kayabalıklarından farksızdır.» (Savaşımı diri canlı tutma anlamında) Köy Enstitülerinin adlarını sıralar, haritada dağılışlarına dikkati çeker ve Köy Enstitüsü Olayının Toplumsal Yanları adlı yazısını şöyle bitirir:

«Köy Enstitüleri, adlarından başlayarak, Türkiye haritamızın 21 köşesinden bize bakan «akıl ve umut» gözleridir.»

Köy Enstitüleri kapatılalı şunca yıl geçtiği halde, kuruluş günleri bir halk bayramı gibi kutlanmakta, enstitülerin etkisi, etkinliği sürüp gitmektedir. Tütengil, Köy Enstitüsü Tecrübesi adlı uzunca makalesinde Enstitülerin gücü üzerinde duruyor bir eğitimci, toplumbilimci olarak enstitülerin yurt içindeki etkilerini üç bölümde inceliyor:

Eğitim ve Öğretim alanındaki etkileri:

«1 — Sistem ve program hazır elbiseciliği yerine ihtiyaçtan doğmak ve mevcut durumlara çözüm yolları getirmek...»

2 — Eğitimi ve öğretimi amaca uygun bir ortam içinde demokratik işleyişte herkese sorumluluk ve yetki vererek gerçekleştirmek...

3 — Köy Enstitüsü tecrübesinin yeni bir eğitimci nesli için okul haline gelmesi...»

4 — Köy Enstitülerinde denenmiş eğitim ilkelerinden bazılarının bu günkü ilköğretmen okullarında yaşamakta devam edişi...

5 — Öğretmen adaylarının köyle ilgisinin kesilmemesi (1966)

6 — Büyük şehirler yerine, tabiat içinde, kendi kendilerine bir bütün teşkil eden okul sitelerine gidiş...

7 — Köy enstitülerinde uygulanan karma eğitim görüşünün yaygınlaşması (Galatasaray Lisesi, Moda Maarif Koleji, İstanbul Erkek Lisesi gibi)

8 — Fırsat eşitliği ilkesinin milli eğitim görüşümüzün «temel fikirlerinden biri haline gelmesi...»

Kültür ve sanat alanında etkileri: Ulusal kültürün yaratılmasında, Halk oyunlarının ve türkülerinin ilgi görmesinde, yaygınlaşmasında, halk kültür hazinesinin yaşayan değerler alanı olan enstitüler her alanda yaratıcılığımızın gelişmesinde, halk ve aydın ikiliğinin kalkmasında, yersel özellikler izinde «ulusalı» bulmak tutumunun gelişmesinde Köy enstitülerinin büyük etkileri olmuştur.

Ekonomik alandaki etkileri incelenirken, üretim yaşamının canlandırılmasında, köy kent ikiliğinin kaldırılmasındaki etkileri üzerinde duruluyor, Enstitülerle «büyük uyanış» teriminin Türkiyede yeni bir muhteva kazanışı açıklanıyor. Varılan sonuç şu: «Dünya pedagoji literatürüne Türk eğitimcilerine ve milli eğitime şeref veren bir terim olarak girmiş bulunan «Köy Enstitüsü» biz istesek de, istemesek de yaşamakta devam edecektir.» (Köy Enstitüsü Tecrübesi CUMHURİYET 1966)

Kendine yurt sorunlarını dert edinmiş bilim adamımız Tütengil, özgürlük diyordu, insan sevgisi diyordu, topluma karşı sorumluluk diyordu 1976'larda yazdığı bir yazıda. Ekliyordu:

«Dünyamızı güzelleştirmeğe bakalım. Can dostların ölümünden sonra yaşamanın bedeli dünyamızı güzelleştirme doğrultusunda çalışmalardır.»

Enstitülüce bir bildiriydi bu da.

İlginç bilimsel yapıtları, düşün yazılarıyla topluma ışık tutuyor, yorulmak bilmez çalışkanlığı, araştırıcılığıyle dünyamızı güzelleştirmeğe bakıyordu.

Tanilli için dediği gibi o da «Yaşadığı çağa ve topluma karşı bir bilim adamı olarak, sorumluluğunu yerine getiren bilinciyle gözümüzde yüceliyor ve anıtlaşıyor.»

TÜTENGİL

Vedat Günyol

Tütengil adı, onu yakından, yazıları söyleşileri, eğitimci eğitici davranışı tutumuyla tanıyanların kafasında, belleğinde, gönlünde yüreğinde, namuslu yurtsever AYDIN örneğine yönelik çağrışımlar yaratır, saygı sevgi ve sevecenlikle.

Tütengil, evet, Tütengil katıksız katışıksız bir yurtsever aydın, yüreği nabzı yurdu için atan bir bilim adamıydı.

Köyle içli dışlı bir eğitimci aileden çıkıp Öğretmen Okulu öğrencisi olarak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünden ve İktisat Fakültesinden diploma alıyor. Sonra sonra, Lise öğretmenliklerinden, Köy Enstitüsü eğiticiliklerinden geçe geçe, Üniversite hocalığına yükseliyor, övünülesi, baş tacı edinilesi bir çaba ile. Bütün bu süre içinde, Tütengil hep Tütengil kalmıştır, çıkarsız bir yurtseverlik doğrultusunda.

Tütengil, Türk düşünce yaşamında sesini ilk olarak 30-40 sayfalık bir kitapçıkla duyuruyor: *Köy Enstitüleri Üstüne Düşünceler* (1948).

Bu dönem, çok çalkantılı, çok suçlamalı, çok yıldırmalı bir dönemdir. Başını M. Turhan'ın çektiği, gerici, suçlamacı, kafasız izansız kendini beğenmiş bir üniversite azınlığının Köy Enstitülerine ver yansın ettiği bir bahtsız dönemdir bu. İşte, Tütengil böylesi bir tehlikeli, sakıncalı dönemde, yukarıda adı geçen kitapçığıyle Köy Enstitülerinin savunmasını üstleniyor, bir bilim adamı yürekliliğiyle.

Ne diyordu Tütengil bu yapıtında?

«Köy Enstitüleri, Türk İnkilabının, Millet temelinde başlamış olan hayırlı rönesans hareketidir. Türk aydınının vazifesi, bu hızlı rönesansın üzerinde titremektir.»

Tütengil, bu rönesans yani yeniden doğma üstünde titriyen aydınların başında gelmektedir.

Oysa, Türk halkının parası puluyla beslenen, semirtilen, üniversitede odaklanmış, orayı bir çiftlik yapmış bir takım yarı aydın, kara aydın diyebileceğimiz insanların tepkisiyle karşılaşmıştı Köy Enstitüleri, Türk köylüsünü bir çırpıda aydınlığa kavuşturacak olan kurumlar. Neyse, bırakalım bunları. Tütengil'in kişiliğine, kişiliğini yapan önemli niteliklerine, noktalara gelelim.

Tütengil, her şeyden önce, bir öğretmen, bir eğitimcidir, durmadan kendini, kendisiyle birlikte başkalarını eğiten bir eğitimci. Köy sorunlarına eğilmesini istediği gençlik'ten beklediği başlıca şey: *kendini vermek* diye nitelendirdiği ruhsal bir tutumdur. Tütengil'e göre, *kendini vermek*, bir sorun «içerisinde kendisini kaybedercesine bütün varlığıyla kendisini bu meseleye vermesidir.» Bu tutum yanında, bir de *kendinden vermek* denen bir başka ruhsal tutum var ki, bu da kimi kişilerde, örneğin Tütengilde ağır basmaktadır. Kendini bir davaya vermek tek başına yeter mi? Hayır. Kendinden bir şeyler verebilmek, daha bir önemlidir, onun gözünde.

Tütengil, her şeyden önce, kendini köy sorununa, köylülerimizin kalkınma davasına vermiş, daha doğrusu adamış bir aydın kişidir. Kendinden verebilmenin yolunu da, «sosyoloji ve iktisat» öğreniminden geçmekte bulmuştur. Bu olanağı da, kökleri çocukluk günlerine kadar uzanan (Tütengil ilköğreniminin kimi yıllarını köylü çocuklarla birlikte geçirmiştir) çeşitli yaşantı ve gözlemlerini değerlendirme yolunda kullanmıştır, önce «bir yazar - sonra da bir öğretim üyesi olarak.»

Nedir Türkiye'de köy sorunu? Nüfusun yüzde yetmişini oluşturan, «uygarlığa 1 Km. yakın, ama 100 yıl geride» yaşayan bir insan yığınının esenliği davası.

Bu yolda, ilk olumlu atılım Köy Enstitüleri ile başlatılmıştı. Tütengil, bu atılımın gönüllülerindendi. Ona göre, «Köy Enstitüleri, Türk İnkilâbının, millet temelinde başlamış olan hayırlı rönesans hareketi» idi. Çünkü, Millî eğitim yaşamımızda «hazır elbisecilikten kurtuluş Köy Enstitüleri ile başlamıştır. İlk defa topraktan, insandan, memleketten» yola çıkılmıştı.

Köy Enstitüleri ile «bilginin yanı sıra *maharet* de esaslı bir terbiye unsuru olarak yeni mektebe giriyordu. Maharet, sadece bir terbiye unsuru olmakla kalmıyor, hayata intibak etmeyi kolaylaştıracak bir vasıta oluyordu. Öyle bir vasıta ki, bilginin yanında bulundukça maarif hayatımızda yeni bir devrin müjdecisi sayılacaktı.»

Ne yazık ki, ömrü kısa sürdü. Halk düşmanı, insan düşmanı sürü sepet, örümcek kafalı politikacısından *ham ervah* üniversite hocasına kadar sürü sepet insan taslakları ne yapıp yaptılar ve Enstitülerin kuyusunu kazdılar.

Köy Enstitülerinin, eğitim yaşamımızdan koparılıp alınmasından sonra, Tütengil yenilgiye uğramadı. Köylüleri bilgisizlik, bilinçsizlik çukurunda tutmaya çalışanlarla savaşımını sürdürdü:

İşte size, tarih sırasıyla birkaç yapıtının adları:

Köy Sorunu ve Gençlik (1967)

Türkiye'de Köy Sorunu (1969)

Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları (1975)

Bu yapıtlarda, özellikle birincisinde Tütengil, köyü aydınlığa, bilince ulaştıracak yolları ararken, tıpkı, Türkiye Cumhuriyetinin geleceğini Türk gençliğine emanet eden Atatürk gibi, Türk köylerinin geleceğini, kendini verecek, kendinden verecek kültürlü, idealci (ülkücü demememek için bu sözcüğü kullanıyorum) gençlerin *iyi niyeti*ne, atılım coşkusuna bırakıyor.

«Milletçe yarına ulaşmanın köprüsü» diye nitelendirdiği gençliğe, biyolojik yapı ve fizyolojik işleyişin yanı sıra, Tütengil, şöyle bir yorum getiriyor ve diyor ki: «düşünceler ve hayat karşısında takınılan tavırdır» gençlik.

«Bu sebeple, diyor Tütengil, yaşta gençlerin yanı sıra başta gençliğin duygularını ve hamlelerini paylaşan kişileri de (ki, kendisi o kişilerdendi) gençlik arasında saymak sanırım ki yerinde olur.»

Evet, bu *gençlik* ne yapacaktır köye ulaşabilmek için?

Şunları :

1. Köy sorunlarını öğrenmek ve tanımak.
2. Öğrenmek ve tanımakla kazandıkları bilgileri ve nitelikleri başkalarına duyurmak.
3. Parlamentoyu, idareyi ve basını köy sorunları karşısında, gerçekçi ve olumlu bir tavır takınmak için, bir baskı gurubu olarak etkilemek.

4. Köy konusunda örnek bir takım çözüm yollarını göstermek, önermek.
5. Üniversite gençliğinin köy sorununun çözümlenmesinde köy gençliğiyle işbirliği yapması. Bu da, el birliğiyle köydeki bir takım güçleri harekete getirmekle olabilir.

Bütün bu girişimler ne yoldan gerçekleşebilir? İşte, Tütengil'in canında ciğerinde birinci planda yer alan bir soruna geliyoruz, eğitim sorununa.

Eğitim, Tütengil için önde gelen bir sorundur Türkiye gibi geri kalmış bir ülke için. İşe köyden başlarsak, elbette ki, eğitim yanında, hatta ondan önce - yada birarada - ekonomik sorunu düşünmek gerekir. Nitekim, Tütengil, *Köy Sorunu ve Gençlik* adlı yapıtcığında şöyle diyor: «Türkiye'de köy sorununun çözülmesinin geniş ölçüde bir iktisadi çözüm sorunu olduğu da artık bugün tartışmasız bir biçimde ortaya konulmaktadır. Köyün dirliğidir önemli olan. Köyün dirliği de, köyün iktisadi meseleleridir.» Ne var ki, köylüyü dirliğe kavuşturmanın yolu, sağlıklı bir eğitimden geçer.

Nedir eğitim, bir ışıklanma, bilinçlenme yolu olmaktan başka? Yerine oturmuş, gelişmiş kapitalist ülkelerde eğitimin amacı, insanları çevreye uydurma, yerleşmiş sistemin akıllı uslu, üretici bir üyesi yapmak değil mi? Ama, bizim gibi, geri kalmış ülkelerde, gerici güçlerin egemen olduğu ülkelerde, eğitimin amacı ne olmalıdır? İşte, can alıcı sorun burada.

Tütengil, *Ağrı Dağındaki Horoz* (1968) adlı deneme yapıtında, *Çevreyle Savaş* başlıklı yazısında eğitimin bir savaş aracı olmasını öneriyor. Köy Enstitülerinin yetiştirmeye çalıştığı Köy öğretmenlerinin başlıca görevleri «geri fikirlere karşı mücadele» idi.

Türkiye, yüzyıldan beri, doğu ile batı arasında bocalıyan bir ülkedir. Tütengil'in deyimiyle «ikili bir yapı» içindeyiz. Bir yanda uygar dünyaya açılma özlemi çabası sürüp giderken, bir yandan da gerinin gerisi bir tutucu, bir gelenekçi dünya saplantısı, çoğunluğu bilgisiz bilinçsiz bırakılmış insanlarımızı pençesine almış durumdadır.

Böyle bir ülkede, yerine oturmamış, bocalamakta, iki dünya arasında bocalamakta olan bir ülkede eğitimin amacı insanları «topluma uyma» doğrultusunda yetiştirmek mi olmalı, yoksa, toplumu değiştirme yolunda bir silah mı olmalı?

«*İkili yapılar* içinde bulunan az gelişmiş ülkelerde *topluma uyma* değil, *toplumu değiştirme*'nin eğitimin amacı ve başarı ölçüsü olması gerekir. Bir paradoks gibi görünse de gelişme aşama-

sına varmamış toplumlarda (bizimki gibi) eğitimin görevinin genç kuşaklarla toplumsal çevre arasında *uyma* yerine, değiştirilmesi gereken bu çevre ile yeni kuşaklar arasında uyuşmazlık yaratması, böylece *ikili yapılar*'ı geride bırakan yeni toplumun ve onun değerlerinin yaratılması beklenir. Böyle yapılmadığı sürece sarı öküzün boynuzu üzerinde duran dünyayı güneş sistemi içindeki yerine yerleştirmek elbette mümkün olmaz. Aynı durum, hurafelerin ve bâtıl inançların yerine bilimin ve aklın sesinin konulmasında da söz konusudur.»

Demek, Türkiye için, Türk gençliği için gerekli olan eğitim, savaşkan, gericiliğe aman vermiyen vermiyecek olan bir eğitimdir.

«Çarpan bir yüreğe aklın eşlik» ettiği yiğit aydın, düşünür, bilim adamı, eşsiz yenilikçi, devrimci, insancı Tütengil'e selâm olsun benden, ben dostu, ben ülküdaşı, ben yandaşı, ben yoldaşından.

MAKALELER ve ARAŞTIRMALAR

BÖLÜM: II

ANADOLU AĞITLARININ TÜRLÜ NAKIŞLARI VE YAKINIŞLARI ÜZERİNE

Pertev Naili BORATAV

Cavit Orhan TÜTENGİL'in anısına adanan bu kitaba «Anadolu ağıtları» üzerine bir deneme ile katılıyorum. «Ecelsiz ölenler»in, «Ölmeden mezara konulanlar»ın acılarını dile getiren ağıtlardan rastgele seçilmiş metinlerin incelenmesini amaçlayan yazım, böylece, Anadolu halkının türlü sorunlarını, yaşamı boyunca kendine dert etmiş olan Tütengil'e, bir türlü «ağıt» olsun istedim. Hem de, ağıtla ilgili çeşitli bir kaç soruna parmak basmakla, toplum - bilimci Tütengil'in araştırmalarını sürdürecek olanlar arasında bu konuyu seçeceklere yararlı olabileceğimi düşündüm.

*
* *

«Ağıt» deyimiyle nitelendirdiğimiz sözlü yaratmalar çok çeşitli. Bunların içinde söyleyişleriyle bir özgünlük gösteren kimi metinler, belki en düzgün ve bol örnekleri Orta - Anadolu'da -özellikle Kayseri'nin Uzun-Yayla'sında-, Toroslarda, Çukurova'da Avşar oymaklarının yerleşme alanlarında derlendikleri için, «Avşar ağıtları» diye adlandırılıyor. Bizim aşağıda inceleyeceğimiz metinlerin çoğunluğu bunlardan olacaktır (*).

(*) «Avşar ağıdı» tipindeki metinler, Ahmet Şükrü Esen'in 1920 lerden ölümüne kadar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden derlemiş olduğu 26 defterden, şu sırada elimin altında bulunan VI ve XXVI numaralı defterlerden alınmıştır. İnceleme içinde bu kaynak A.Ş.E. kısaltmasiyle gösterildi; romen rakamları defterlerin, sonra gelen rakamlar da her defter içinde metnin numaralarını gösterir.- A.Ş. Esen defterlerindeki halk edebiyatının bir çok türlerinden metinleri yayına hazırlamaktayım.- İncelememde yararlandığım ağıt metinlerinin tutarı 158 dörtlüktür.

Ağıt nerede, nasıl söylenir? Neler söylenir ağıtta? Bu sorular üzerinde uzun boylu durmayacağım; bugüne kadar edindiğimiz -ve çok eksik kalmış, kesinliğe ulaşmamış-bilgileri özetlemekle yetineceğim (**); ve daha çok, ağıtların biçimleri, söyleyiş özellikleri, halk şiirinin başka türleriyle ilişkileri gibi somut sorunlar üzerinde duracağım.

Ölüye ağlama törenini düzenleyen, ölünün soyundan ve başkaca yakınlarından, dostlarından, komşularından kadınlar, ölünün evinde, cenaze kalkmadan da, kalktıktan sonra da toplaşıp, şiir düzenine uygun olsun olmasın, «ağıt» deyimiyle adlandırılan sözlerle ağlaşırlar; bu ağlaşmalara çeşitli yakınma hareketleri katılır. Söylenen bu sözler arasında, ancak konulariyle koygun, ve yapılariyle de halk şiir geleneğinin biçim ve söyleyiş kurallarına uygun olanlardır ki, belirli bir «ağıt töreni»ni, o törenin toplum çevresini aşıp yaygınlaşmış, kimisi, ölünün adını da beraberinde taşıyarak çağdan çağa ulaşmıştır.

Tören sırasında ağıdı uzun süre bir tek kişi söyleyebileceği gibi, törene katılanların nöbetleşerek söyleştikleri de olur. Ağıtta ölenden, onun türlü özelliklerinden, vücutça ve huyca övülecek yönlerinden, yaşamının çeşitli anılarından, ve özellikle ölümü olayından, bu olayın üzerinde durulmağa değer yönlerinden söz edilir. Toplumun belleğinde en derin iz bırakan, en uzun ömürlü ağıtların doğmasına, koygun yönleri olan ölümler etken olmuştur: kaza kurşuniyle, ya da düşman eliyle gelmiş sırasız ölümler gibi. Gurbette, asker ocağında, savaşta, dağ başında eşkiyalıkta ölenler için, acı haberleri duyulunca ağıt töreni düzenlendiği de oluyor.

Ağıt, ölünün yakın uzak geçmişini, çoğu kez geçmişi bugüne getirerek, ölüyü de konuşmalara katarak anlatır; ölünün eşyalarını sergilemek, etrafındakilere göstermek, malından mülkünden, atlarından, silâhlarından söz etmek v.b. gibi ayrıntılarla, hele tö-

---

(**) Ağıt konusunda daha etraflı bilgilerle ağıt metinleri için şu küçük kaynakçadaki eserlere ve incelemelere bakınız:

Kemal Sadık Göğceli, **Ağıtlar**. Adana 1943.

Pertev Naili Boratav, **100 soruda Türk halk edebiyatı**. İstanbul 1973, (2. baskı).

P.N. Boratav, **100 soruda Türk folkloru**. İstanbul 1973, S. 240-243.

P.N. Boratav, **Ağıtların işlevleri, konuları ve biçimleri. «Sinan Yıllığı»**, İstanbul 1973, S. 23-32.

P.N. Boratav, «Annuaires de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes», yıl 1972-1973, s. 358-362; yıl 1973-1974, s. 385-389.

«Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü 1975 Yıllığı» içinde de zengin ağıt metinleri yayınlanmıştır.

rene katılanların da koro halinde sözlere, seslenişlere, ağlamalara katılmalariyle «ağıt», aynı zamanda, bir anlatı ve dramlaştırmalı bir gösteri niteliklerini kazanır.

Töreniyle bir bütün olarak alınması gereken «ağıt»ın bu karmaşık yapısı ve oluşum evreleri yeteri kadar incelenmiş değildir; bu, kolay bir iş de değildir; çünkü ağıt töreni herhangi başka bir tören - örneğin düğün, bayram, v.b. - gibi, düzenlendiği süre içinde araştırmacının izleme şartlarını sağlamağa elverişli bir toplum olayı sayılamaz: Araştırmacı -bir kadın da olsa- etrafındakileri tedirgin etmekten, onların acılarına saygısızlık göstermekten çekinme durumundadır, ve bu yüzden de türlü ayrıntılar üzerinde gerekli soruları sormak, açıklamalar istemek olanaklarından yoksundur.- Ağıdın sözleriyle ezgisi arasındaki ilişkiler, yâni belirli bir törende sözlere koşulan ezgilerden, zamanla «türkü» ye dönüşmüş ünlü ağıtların ezgilerinde neler kaldığı sorunu da henüz incelenmiş, kesinliğe ulaşmış değildir.

«Avşar ağıdı» tipindeki şiir birimlerinin biçim ve söyleyiş özellikleri incelenince ilk göze çarpan olgu bunların, büyük çoğunluğiyle, 8 heceli dörtlüklerden oluşmuş bulunmalarıdır. *Büyük çoğunluğiyle* diyorum, çünkü bütün bir dörtlükte olmasa bile bir dörtlüğün bir veya daha fazla dizesinde 7 heceli, mâni ölçüsüne raslandığı oluyor. Unutmamalı ki ağıt da, mâni gibi, kadın yaradıcıların tekelinde oluşan ve gelişen bir türdür; öyle olunca da ağıtçı kadının, dağarcığındaki hazır mâni kalıplarından yararlanması beklenebilir. Bir kaç örnek:

İl gelir ığır ığır
Üstünde oğlum buhur
Yalınız iş tutulmaz
Hacı kardaşıma çağır. (A.Ş.E. XXVI, 400)

burada ilk üç dize;

Kır atta kırmızı başlık
Sırtında beyaz işlik. (A.Ş.E. XXVI, 402)

burada ikinci dize mâni ölçüsünde.- Kimi dizelerde ise «doldurma» niteliğinde bir hece eklenmesiyle «mâni» dizesi «ağıt» düzenine dönüşmüş oluyor:

Altında/da/Benli-Boz'u. (A.Ş.E. XXVI, 402)
Dağlarda/da/olur geyik
Ağamın/da/gözü büyük. (A.Ş.E. VI, 174)

örneklerinde olduğu gibi.- Öyle anlaşılıyor ki ağıtçı, normal ağıt ölçüsünde (8 heceli) dizeler bulmakta güçlük çekince hazır mâni kalıplarını bu «doldurma» hece (burada «da» hecesi) ile tamamlama yöntemine başvuruyor.- Derlenen metinlerin bir bölüğünde derleyicinin bu ekleme heceleri gereksiz bulup yazmadan geçmiş olacağı da düşünülebilir. Ama iki türü, mâni ile ağıdı, birbirinden ayıran biçim niteliği (8 heceli dörtlüklerin kullanıldığı «davulcu mânileri» bir yana) mânide *çoğunlukla* 7 li ölçünün, «Avşar tipi» ağıtta da *çoğunlukla* 8 li ölçünün kullanılmasıdır.

«Avşar tipi» ağıdın uyak düzeni yönünden gösterdiği biçim özelliklerini aşağıdaki şemalarla özetledik; incelememiz boyunca bu özelliklere örnek metinler bulunacağı için burada, metin vermeden, uyak şemalarını göstermekle yetindik. -Bir ağıt metni, şemalardan bir tekine uygun olarak kurulmuş dörtlüklerin sıralanmasından oluşabileceği gibi, aynı bir metin içinde bu modellerden bir kaçı da bulunabilir:

1 inci model a a b a
2 nci model b a b a
3 üncü model : b a c a
4 üncü model : a a b a c a
5 inci model a a a b

Oldukça seyrek rastlandığı için 4 üncü modele, yani dize sayısı dördü aşan metinlere bir örnek vereyim:

Ak konakta çifte baca
Varamadım hâlin nice
Silkinip ata binerdim
Şimdi oldum küküm koca
Şu malıma sahip gerek
Alnı kara perçemlice. (A.Ş.E. XXVI, 404)

5 inci model üzerinde de birazcık durmak gerek. Önce şunu söyleyeyim ki «ağıt» olarak derlenmiş metinler içinde baştan sona bu modele uyanına rastlamadık. Uzunca metinlerde bir ya da bir kaç dörtlük bu şemaya uysa da ötekiler a a b a , veya a b c b, ya da a b a b biçimlerinde kalıyor; a a a b, c c c b modeline örnek:

Hasta oğlancığım hasta
Su veririm altın tasta
İki keklik bir kafeste
Büyüttüğüm oğlancığım. (A.Ş.E. XXVI, 400)

Yergin gönlümü eğleyen
Köpüklü atı bağlayan
Uğrun uğrun çok ağlayan
Onu da bilin mi Hanım? (A.Ş.E. XXVI, 404)

İşte bu modelden kimi dörtlüklerde üçüncü ile dördüncü dizelerin yerlerini değiştirmekle ağıdın anlamına ve söyleyişine hiç zarar vermeden, dörtlük a a b a düzenine, yâni «Avşar tipi» ağıda özgü modele dönüşür. Örnekler

Koçak Ahmed Ağam koçak
Sehilden yaylaya göçek
Mor menevşe sarı çiçek. Karış da gel Ahmed Ağam
Karış da gel Ahmed Ağam. Mor menevşe sarı çiçek

(A.Ş.E. XXVI, 408)

Beş döşekten yer ettiğim
Fitilli çarşaf örttüğüm
Küsüp de ayrı yattığım Perişanım Sarı-Bey'im
Perişanım Sarı-Bey'im. Küsüp de ayrı yattığım.

(A.Ş.E. VI, 174)

A.Ş.Esen derlemelerinde 8 dörtlükten oluşan bir ağıt var; bunun ilk beş dörtlüğü a a a b, c c c b, v.d. düzenine, yâni âşık geleneğinin 8 heceli «semâ'î - varsağı» biçimine uyuyor. Örnek olarak iki dörtlük aktarıyorum:

Ayağında mavi dimi
Sürülmez dünyanın demi
Ocakzâde İmirz'oğlu
O da konak eder Yusuf.

Yusuf çık Ahır - Dağı'na
Seyr et Maraş'ın Beyine
İn Kanarlı konağına
Oraları da belle Yusuf. (A.Ş.E. XXVI, 748)

Ama son üç dörtlük «Avşar ağıdı»na özgü a a b a uyak düzeninde:

Emmim oğlu koçak Yusuf
Del'leroğlu çiçek Yusuf
Bu yurt bize yaramadı
Hayırlı yurda göçek Yusuf.

Koç - Dağı yatar karınan
Benim gönlüm ılgarınan
Gündüzüm de gündüz ama
Gecem geçiyor zarınan.

Bu metin için derleyicinin verdiği bilgi şu: «Cingözoğlu Halil uşağı oymağından /Yusuf/; ölümü üzerine karısı söylemiş.» Bundan da anlaşılıyor ki derleme sırasında kaynak-kişiler bu metni bir «ağıt» olarak kabul ediyorlardı.

1940 larda, Ruhi Su'nun, Çukurova halk geleneğinden kaynaklanıp öğrendiği ve saziyle söylediği bir Avşar ağıdı vardı; bunun bir dörtlüğü «standart» a a b a düzenindedir:

El veriyor el veriyor
Orta direk bel veriyor
Vardım baktım sol yanıma
Mehemmed'im can veriyor.

İkinci dörtlükte ise uyaklar a a a b düzeninde:

Hem okudum hemi yazdım
Yalan dünya senden bezdim
Dağlar koyağını gezdim
Yiten yavru bulunur mu?

Bu son dörtlük de, son dizelerinde ufak bir oynama ile, a a b a şemasına dönüşebilir:

Yiten yavru bulam deyi
Dağlar koyağını gezdim.

Bu metin, ağıt geleneğiyle âşık şiiri geleneğinin alış-verişi bakımından da önemli bir örnektir. Şöyle ki: A.Ş.Esen derlemelerinde Kürd İbrahim imzasını taşıyan, demek ki bir «âşık»ın yaratması olan, ya da ona mal edilen, bir türkü var; metnini bütüniyle aktarıyorum:

Yürü bre sarı çiçek
Lâle sünbül yolunur mu
Pek dolukmuş kömür gözler
Yavru çare bulunur mu?

Hem okudum hemi yazdım
Yalan dünya senden bezdim
Dağlar koyak koyak gezdim
Yiten yavru bulunur mu?

Zülüflerin burma burma
Salınıp karşımda durma
Ala göze siyah sürme
Çeken eller yorulur mu?

Derelerde biten nergiz
Of çekerim gece gündüz
Seher vaktı doğan yıldız
Sakın ak yâr görünür mü?

Kürd İbrahim ağlar gülmez
Kimseler hâlinden bilmez
Giden yavru geri gelmez
Gitti bir kez bulunur mu?

Birinci dörtlüğün son dizesi: «Ölüme çare bulunur mu?», son dörtlüğün son dizesi de: «Ölüm inkâr olunur mu?» biçiminde çeşitle-

niyor. -Görülüyor ki bu türkünün ikinci dörtlüğü, Ruhi Su'nun söylediği ağıdın ikinci dörtlüğünün hemen hemen aynı; tek fark: «Dağlar koyağını gezdim» yerine, Kürd İbrahim; «Dağlar koyak koyak gezdim» demiş. Ağıda bu dörtlük Kürd İbrahim'in türküsünden geçmiş olmalı. Avşar tipi ağıtlarda olduğu gibi bu türküde de, kimi yerde, konuşan kişi ölen, ya da başka türlü «elden çıkan» sevgili ile karşı karşıyaymış gibi, kimi yerde de onu bir daha bulamayacak, göremeyecekmiş gibi bir söyleyiş biçimine baş vurulmuş.

Yukarda gözden geçirdiğimiz çeşitli modellerin incelenmesinden şu sonuçlara varıyoruz: 1) Ağıt dörtlüğü, bütününde değilse bile, dizelerinin birinde veya bir kaçında, mâni düzeninde olabiliyor. 2) Âşık geleneğindekiler kadar, türkü, mâni, ninni gibi anonim yaratmalardaki hazır söz kalıpları, «şiirlik motifler» (1) ağıtçıların zaman zaman alıp kullandıkları gereçlerdir. 3) Ağıt metinleri âşık geleneğinin 8 heceli (semâ'î-varsağı) biçiminde dörtlükleriyle «standart Avşar ağıdı» biçiminde dörtlükler karmaşarak yaratılabiliyor. 4) Ağıt da, tıpkı mâni gibi, çoğunlukla kadın çevrelerinde ve irticâl yoliyle oluşup gelişen bir türdür; böyle bir oluşuma en elverişli düzen, bir tek uyağı («bağlama» dizelerinin uyağını) bütün metin boyunca zorlu kılmayan, her dörtlükte ayrı uyaklar kullanma özgürlüğünü bırakan düzendir.

Şunu da unutmamalı ki, geniş anlamiyle ağıt geleneğinde, «Avşar ağıdı» tipi 8 heceli ve belirli uyak düzenindeki modellerin dışında kalan yaratmalar da var; bunlar, düzensiz, başı-boş seslenişler, konuşmalar, yakınmalar olarak kalırlar; ya da halk şiirinin çeşitli başka ölçülerinde ve biçimlerinde oluşurlar.

Ağıtların söyleyiş özelliklerinin incelenmesine yine «Avşar tipi» metinlerden başlayalım.

Kimi dörtlüklerde, tıpkı mânilerin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, ilk dizenin -kimi zaman ilk iki dizenin- ağıdın konusiyle uzaktan yakından hiç bir anlam ilişkisi yoktur; bu dizelerin tek işlevi dörtlüğü doldurmak ve uyağı haber vermektir. Bu dizeler, çoğu örneklerde, sade ağıtlarda değil, başka türden metinlerde de (türkü, mâni, ninni, v.b.) kullanılabilen hazır kalıplar, «şiirlik motifler»dir.

---

(1) P.N. Boratav, **Türk halk türkülerinde şiirlik motifler.** «Türk Dili» dergisi, c. XXVI (1972), s. 396-408.

Sekiler sehil sineği
Issız kaldı ağ konağı
Yüz koyunu şurda dursun
Oynaşır camız ineği. (A.Ş.E. VI, 174/1)

Burada ağıtçı asıl söylemek istediği şeye ikinci dizeden başlıyor.

Kırlangıç yapar yuvayı
Çamur sıvayı sıvayı
Ben yüklettim Beyler çezdi
Dizi zilli tor mayayı. (A.Ş.E. XXVI, 386)

Bu dörtlüğün bir çeşitlenmesine, hiç değişmeyen ilk iki dize ile, başka bir ağıtta rastlıyoruz :

Kırlangıç yapar yuvayı
Çamur sıvayı sıvayı
Ahmet bana yeğen düşer
Babam başından dolayı. (A.Ş.E. XXVI, 406)

Bu son iki örnekte ilk iki dizeler konu ile ilgisiz. Bu söyleyiş özelliğine başka örnekler:

Ocakta kahve kavrulur
Dumanı göğe savrulur
Hotacı babamın oğlu
Bir Kayseri tüm kavrulur. (A.Ş.E. XXVI, 406)

Evimizin önü fındık
Fındığın dalını kırdık
Son çeyizim dura dursun
Dokuz yıla yeşil sandık. (A.Ş.E. XXVI, 405)

Bu son dörtlükte, «şiirlik motif» niteliğinde iki dizenin hem «Avşar tipi» bir ağıtta, hem de bir halk türküsünde ortak kullanılışına bir örnek buluyoruz; halk türküsünde dörtlük şu biçimdedir:

Evlerinin önü fındık
Fındığın dalını kırdık
Sözde biz de gelin olduk.
Uyan Ali'm, uyan da bir tanem sar beni.

Ama, söyleyiş özelliği yönünden de, Avşar tipi ağıdı mâniden önemli bir özellik ayırıyor: mânilerde ilk dizenin, ya da ilk iki dizenin, daha sonraki dizelerle konu bakımından ilişkili olduğu haller *çok seyrek*tir; ağıtlarda ise, tersine, *çoğu* dörtlüklerde, açık ya da kapalı bir söyleyişle, ilk dizelerden başlayarak konuya girer ağıtçı.

İlk dizelerin konu ile, bir bakışta sezilemeyen gizli ilişkilerine bir kaç örnek verelim.

Dağlarda da olur geyik
Ağamın da gözü büyük. (A.Ş.E. VI, 174)

İkinci dizede ağıtçı ölenin bir niteliğini belirtmek istemiş. Geyiklerin büyük gözlerinin, Doğu şiir geleneğinde çoğu kez insan güzelliği için bir benzetme ögesi olduğunu düşünürsek, bu ağıt metnindeki ilk dizenin sadece bir «doldurma» gereci olmayacağı kanısına varırız.

El veriyor el veriyor
Orta direk bel veriyor
Vardım baktım sol yanıma
Mehemmed'im can veriyor.

ya da

Aşağıdan çam söküldü
Dalı budağı döküldü
Kadanı alayım iller
Genc iken belim büküldü. (A.Ş.E. XXVI, 406)

dörtlüklerinde «orta direğin bel vermesi» ile (burada çadırın orta direği söz konusudur) sahibini yitiren evin yıkılmaya yüz tutmasına, «çamın sökülüp dalının, budağının dökülmesi» ile de büyüklerinin ölüp gitmesiyle bütün ev halkının perişan olmasına birer anıştırma kolaylıkla seziliyor.

Yukarda kısaca değinip geçtiğimiz gibi, kimi örnekleri «Avşar ağıdı» modeline uyan, kimileri de onların dışında kalan yaratmalar var ki, bir zaman sonra «ağıt»lığı unutulmuş, kimisi türkü, kimisi âşık sazına koşulan koşma, kimisi anaların dilinde ninni olmuş. Bir kaç örnek konunun ne kadar karmaşık, ve incelenmesinin nice ilginç olacağını kanıtlayacaktır sanırım.

«Avşar ağıdı» modelinde ünlü «Kozanoğlu türküsü»nden üç dörtlük aktarayım:

Kozan suyu akmam diyor
Etrafımı yıkmam diyor
Ünü büyük Kozanoğlu
Ben yurdumdan çıkmam diyor.

Kara çadır eğmeyinen
Kurşun gelip değmeyinen
Ne kaçıyon Kozanoğlu
Beş yüz atlı gelmeyinen?

Çıktım Kozan'ın dağına
Karı dizleyi dizleyi
Yaralarım göz göz oldu
Cerrah gözleyi gözleyi.

Bu türkü «Kozanoğlu ağıdı» (2) diye nitelenir; ve Kozanoğullarından ünlü bir Beyin, Devlete isyandan yenik çıkıp sürgün edilmesi üzerine söylenmiş diye bilinir. Ama, üçüncü dörtlüğüne bakılırsa bu metni, Kozanoğlunun yenilgisini, sürgününü anlatan bir türkü ile, o savaşta ölenlere yakılmış bir ağıdın -ya da ağıtların- birbiriyle kaynaşmasından oluşmuş saymak yerinde olur kanısına varıyoruz.- Türkünün bir çeşitlenmesi ise, Plevne kahramanı Osman Paşanın Plevne'de Rus kuşatmasına direnişini dile getiriyor.

İşte ondan bir dörtlük:

Tuna nehri akmam diyor
Etrafımı yıkmam diyor
Adı büyük Osman Paşa
Plevne'den çıkmam diyor.

1930 larda, Safiye Ayla'nın İstanbul Konservatuarı derlemelerinden yararlanarak söylediği bir «Bebek» türküsü vardı. O türkünün metnini, acıklı hikâyesiyle birlikte, Yusuf Ziya Demirci

(2) Kozanoğlu ağıdı için bk.: P.N. Boratav'ın «Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1972-1973» deki raporu, s. 358-361.

yayınlamıştı, «Boş-Beşik ve Ak-Kuş» adlı kitabında; çok sonraları aynı konuyu Necati Cumalı «Boş-Beşik» adlı oyununda işledi. Konu özetle şu: Bir göç sırasında genç Yörük gelininin körpecik çocuğu beşiğiyle deveye yükletilmiştir. Göç ormandan geçerken beşik bir ağacın dalına takılıp kalır, ve bebek kuzgunlara yem olur.- Türküye, yavrusunu yitiren Yörük gelininin ağzından bir «ağıt» diyebiliriz; dizeler arasındaki «oy, oy!» seslenişleri ağıtlara özgü.

Elmalı'dan çıktım yayan
Dayan hey dizlerim dayan
Dayım atlı babam yayan.
Bebek beni del' eyledi
Bir kötüye kul eyledi.

Çok sonraları, Ruhi Su da -1945 lerde- bu türkünün bir çeşitlenmesini söylerdi; onun söylediği metinden bir dörtlük:

Yekin kara devem yekin
Zilini çanını takın
Bebeğimi daldan sakın.
Ninni benim küçüceğim.

Bu çeşitlenmede ezgi tamamiyle ninni ritmindedir. Dizeler arasında, yer yer, «nenni, nenni...» sözlerine, bağlama dizesinde de «nenni benim küçüceğim, nenni...» seslenişlerin eklenen «Oy, oy oy!..» lar bu metne, bir «ağıt»la bir «ninni»nin bir birine katışmasından oluşmuş bir yaratma niteliğini veriyor.

Suda boğulan bir genç geline, Kadın Ümmü'ye yakılmış türkü de, yukardaki Bebek türküsü gibi, biçimi yönünden «Avşar ağıdı» modeline uymuyor; ama içeriği yönünden, ve de «türküyü yakan»la «acıklı sonu anlatılan»ın, yer yer aynı bir dörtlük içinde sözü biri bırakıp biri alarak konuşmaları ile ağıtlardan farksız söyleyişte:

Elimden burmamı Yörükler aldı
Başımdan yazmamı söğütler aldı
Kadın Ümmü'm görüşmemiz Mahşere kaldı.
Coşkun sular Ümmü'm yüze vurdu mu?
İndi gitti selâmeti buldu mu?

Altın tabak içinde kınan ezildi
Gümüş tarak ile zülfün düzüldü
Kadın Ümmü'm mezarın suya kazıldı.
Coşkun sular Ümmü'm yüze vurdu mu?
İndi gitti selâmeti buldu mu?

(A.Ş.E. XXVI, 717)

Türkünün son bendinin ilk iki dizesine dikkat edilsin: bunlar kına türkülerinin kalıp-sözleridir. Üçüncü dize ve bağlama dizeleriyle bir kına türküsü ağıda dönüşüyor; ama bendin ilk dizeleri de «ağıt» konusuna aykırı düşmüyor; çünkü Kadın Ümmü bir taze gelindir.

Yukarda başka bir vesile ile sözünü ettiğimiz «Alim türküsü» de aynı söyleyiş özellikleriyle bir ağıt niteliğini taşır. Ali'yi gerdek kapısında vurmuşlar... Türküde yer yer vurulan konuşur:

Evlerinin önü burçak
Sol böğrümden girdi bıçak
Beni vuran benden alçak.

Yer yer de muradını alamadan kalan gelin:

Sağa baktım sola baktım
Al duvağı kendim açtım
Bu işlere ben de şaştım.

Bağlamalarda hep gelin alır sözü:

«Uyan ali'm, uyan da bir tanem sar beni.»

Bir arkadaş bıçağiyle can veren «Kâzım»ın türküsü de aynı söyleyiş özelliklerini taşıyor:

Kabir arasında kanlı kasaplar
Kişi ahbabına kama mı saplar?
Cenazem gidiyor bakın ahbaplar.
Arslanım Kâzım'ım nerde yatıyor?
Kaytan bıyıkların kana batıyor.

Kabir arasında harman olur mu?
Kama kurşun yarasına derman olur mu?
Kama saplayanda iman olur mu?
Arslanım Kâzım'ım...

Dağ başlarında vurulmuş, darağacında can vermiş eşkiyalar, Reji kolcularının kurşuniyle ölmüş ayınkacılar için yakılan türkülere de bir çok yönleriyle birer ağıt diyebiliriz. Tokatlı eşkiya Âdil için yakılan şu türkünün sözleri bir ağıtçının ağzından dökülmüş olmalı:

Bülbüller ötüyor sesine geldim
Âdil'i duydum da yasına geldim.
Âdil'im oy! Arslanım oy! (A.Ş.E. XXVI, 719)

Amasyalı eşkıya Ahmed'in türküsünde de, tıpkı ağıtlarda olduğu gibi, gâh ölen kendi konuşur, gâh onun acıklı âkıbetini anlatan türkücü (belki ağıtçı); Ahmed vurulmuş da vurulduğu yerde mi ölmüş yoksa yaralanmış da sonradan mı asılmış? kestiremiyoruz türkünün metninden:

Amasya'dan çıktım yıldız ışılar
Ahmed'i vurmuşlar kanı fışılar
İmdadıma gelmiyor zâlim komşular.

Atımı bağladım darağacına
Perçemin dolandı dolambacına
Benden selâm söylen nazlı bacıma. (A.Ş.E. XXVI, 720)

Erkiletli, tütün kaçakçısı Ömer'i Deveci-Dağında vurmuşlar; yarasına tütünden medet umuyor. (Tütün, Anadolu köylüsünün, akan kanını durdurmak için kullandığı ilâçtır):

Deveci-Dağına bastığım oldu
Tütünün dengi de yastığım oldu
Bizim arkadaşların kaçtığı oldu.
Sebebim tütünü basın yarama. (A.Ş.E. XXVI, 731)

Yukardan beri yaradıcısı belirsiz ağıtlar -ya da ağıt niteliğinde türküler- üzerinde durduk. Kimi ağıtlar için derleyicilerin verdikleri «Filânın ölümü üzerine anasının -ya da, bacısının, karısının- söylediği» biçiminde bilgiler kesin olmaktan çok uzaktır. Ağıt törenleri üzerine bildiklerimize göre bu törenlere, ölüyle soy yakınlığı olmayan «profesyonel» ağıtçılar da katılabiliyor. Törende bulunan kadınlar, sözü biri bırakıp biri alarak, bir çeşit «ortak yaratma» yoliyle oluşturuyorlar ağıt metinlerini. Ölenin yakınlarından birinin -eşinin, anasının, bacısının- söyledikleri içinde, biçimiyle kusursuz, söyleyişiyle koygun ve özgün, ve bu bakımdan bellekler-de kalacak güçte olanlar bulunursa ağıt tümiyle bu tek kişiye mal edilebiliyor; bu sözler arasında ölünün yakınları adına konuşmakla görevli sayılan, ve kimliksiz kalması gereken «ağıtçı»nın söyledikleri de bulunabiliyor. Sorunun bu karmaşık yönüne bir örneği Pir Sultan'la ilgili bir metinde buluruz: Geleneğe göre Pir Sultan Abdal Sivas'ta asılınca kızı bir ağıt söylemiş; orada Pir Sultan'ın acı sonuna ağlayanlar sayılır, ve:

Pir Sultan kızıydım ben de Banaz'da
Ağlamam bitmiyor baharda yazda
Dedemi astılar kanlı Sivas'ta
Darağacı ağlar Pir Sultan deyi.

dizeleriyle sona erer ağıt. İki olasılık ileri sürülebilir bu ağıdın oluşumu üzerine: Ya Pir Sultan'ın kızı, babasının olgunluğunda, özgünlüğünde bir ozandı, ve ağıdı «gerçekten» o söylemiştir; ya da ağıt, aynı söyleyiş gücünde bir «ağıtçı»nın (belki Pir Sultan'ın çağdaşı bir halk ozanının) idi de, geleneğe uyularak Pir Sultan'ın kızına mal edilmiştir.

Âşıkların, ünlü kişilerin ölümüne yakınarak onlara adadıkları şiirlerden pek çok örnekler sayılabilir; bunların kimi «türkü», kimi «destan» diye adlanıyor; ama hepsi ,ağıt geleneğinin âşık edebiyatındaki yaratmalarıdır: Dördüncü Murad'ın Bağdat kuşatmasında vurulan Genç Osman üzerine Kayıkçı Kul Mustafa'nın türküsü, Üçüncü Murad devri Osmanlı-İran savaşları sırasında Tebriz'de ölen Özdemiroğlu Osman Paşa için Köroğlu'nun söylediği şiir, Sultan Aziz'in ölümü üzerine zamanın halk ozanlarından Şemsî'nin düzenlediği ve basılıp yayınlanan uzun destan, çağımızın ünlü

aşıklarının Atatürk'ün ölümüne söyledikleri «ağıt»lar... Bu satırları yazarken bana ulaşan son Varlık dergisinde (haziran 1980 sayısında) Muhsin Durucan'ın, Ümit Kaftancıoğlu'na adadığı ağıdı okudum; halk şairlerinin söyleyişine ne kadar yakın; «Ümit kardaş»ını anarken günümüzün bir türlü sona ermeyen acılarını da dile getiriyor:

Bu kıyımlar, kıyıcılar, ölümler
Aydını, yazarı, düşünürü yer.
İnsan eti yiyen insan değildir,
Ümit kardaş seni de mi yediler?

Adları belli kişilere adananların yanında, yurt ölçüsünde büyük felâketlerin ve adları bilinmeyen sayısız ölülerin yasını tutan ağıtlar da var; Poshoflu Müdâmî'nin 1942 de Kars'tan Ankara'ya gelirken, yıkıntılarını gördüğü Erzincan'a şu seslenişi gibi:

Sana derim sana söngün Erzincan
Hani yeşil bağın şirli otağın?
Bağrına bastırdın nice yüz bin can
İnsan gurhanası taşın toprağın.

Yaradıcıları gibi dizelerinde konuşanların adları da bilinmeyen Yemen, Sarıkamış, Çanakkale türküleri bu türden ağıtlardır; «Meçhul Asker»e adanan anıtlara benzetirim ben bunları; o anıtlardan her birinin dikildiği toprakta bir ölü yatar gerçekte; ama orda yatanın adı bilinmediği için adsız onbinlerin, yüzbinlerin sayılmıştır o kabir. Bu türküler de aslında, uzaklarda can vermiş bir yakınının ölümüne yanan bir tek kişinin (bir ananın, bir bacının, bir eşin) sözleriydi; ya da, ölenin ağzından, kader arkadaşlarından birinin

Çanakkale içinde vurdular beni
Ölmeden mezara koydular beni. Of! Gençliğim eyvah!

diye yakınışı idi; ama, bir zaman sonra, bu bir tek «Mehmet» için yakılan ağıt, «Mehmetçikler»in ağıdı, bütün bir çağın, birbiri ardından gelen kuşakların, aynı alın yazısını paylaşanların bir ağızdan konuşmaları oluvermiştir; kimi dizelerinde karşılığı beklenen bir soru:

Adı Yemendir, gülü çimendir
Giden gelmiyor acep nedendir?

kimi dizeleri de sadece engin acıları dile getiren yalın çizgiler:

Dağlarda ordu kuruldu
Hücum borusu vuruldu
Bir Sarıkamış uğruna
Doksan bin fidan kırıldı.

***

Çanakkale içinde bir kırık testi
Analar babalar umudun kesti.

Çağımızın «aydın» şairleri de, ağıt geleneğinde halk ozanlarının ve ağıtçılarının yolundan gidiyorlar. Muhsin Durucan'ın dizelerinde adı belli bir «kardaş»ın yası ile, o kardaşın alın-yazısını paylaşanların acısı bir arada; Necati Cumalı'nın «Ceylan ağıdı»nda:

Ah Ceylan
Güçsüz sana dost
Güçlüler düşman
Alıçlar ah eder
Söğütler ağlar...

ve «Çocuk »ağıdında da öyle:

Sokaklarda kurşun sesleri
Sen ellerin boş
Göğsünde her gün
Taze bir yara gibi kanayan
Sevdiğin mayıs gülleri
Gülerdin
Göklere açılan birer güvercinlikti
Gözlerinden yüreğin
Tutmuş beklerdin
Üniversite bahçesinde yerini

Anlamsız donuk bakışlariyle
Üstüne gelirken senden olmayan
Elinde tek silâhın ölüm
Ölürüm dedin
Öldün. (3)

Cap d'Ail, haziran-temmuz 1980

Küçük sözlük:

Benli-Boz: bir at donu (=rengi). - *Dede Korkut Kitabı*'ndaki Beyrek hikâyesinin Anadolu sözlü çeşitlenmelerinde Beyrek'in atı Benli-Boz'dur.

Buhur: erkek deve.

Çezmek: çözmek.

Gurhana: mezarlık.

Hotacı: cömert, yüce gönüllü.

Iğır ığır: kalabalığın ağır ağır yürüyüşünü anlatan deyim.

İl: bu metinlerde hep aşiret, oymak anlamına kullanılır.

Kadanı alayım: «sana gelecek kaza, belâ bana gelsin» anlamında, sevilen, sayılan insan için kullanılan bir dilek sözü.

Küküm: («küküm koca» sözünde) iyice, büsbütün yaşlı, kocamış.

Maya: dişi deve.

Sehil: sahil. -Çukurova-Toroslar bölgesinde denize yakın yerlere bu ad verilir.

Sekilemek: (sinek için) konup kalkmak.

Yekinmek: yerinden kalkmak; kalkmağa davranmak.

Yer etmek: yatacak yeri hazırlamak; yatak sermek.

Yergin: bitkin, üzgün.

(3) Necati Cumalı, **Ceylan ağıdı**. İstanbul 1974, s. 7-8 ve 12-15.

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE KIRSAL KESİMDE TASARRUFU ve TASARRUFLARI TUTMA ŞEKLİNİ BELİRLEYEN ETKENLER

Prof. Dr. Nuri Karacan

Bir ekonomide toplam tasarruf, kullanılabilir gelirin bir fonksiyonu olarak özel tasarruftan, vergilerin ve kamu iktisadî teşekkülleri kârlarının bir fonksiyonu olarak devlet tasarruflarından oluşur. Özel tasarruflar da aile ve şirket tasarrufları olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Bu yazının amacı, az gelişmiş ülkelerde, özellikle kırsal kesimde özel tasarrufu ve bu tasarrufların tutulmak istendiği şekli belirleyen etkenleri araştırmaktır.

Gelirin, özel tasarrufu belirleyen en önemli etken olduğu konusunda hemen her iktisatçı birleşmektedir. Bununla birlikte, hangi gelir kavramının bu konuda belirleyici etken olduğu konusunda pek az görüş birliği vardır. Şimdi, tasarrufu belirleme bakımından başlıca gelir hipotezlerini, ve bunların amacımız bakımından geçerlik derecelerini araştırabiliriz.

Tasarrufu belirleme bakımından en fazla bilinen hipotez «cari gelir» veya «mutlak gelir» hipotezidir. İlk olarak Keynes tarafından *Genel Teori*'de öne sürülen bu hipoteze göre, tasarrufun gelire oranı, gelir arttıkça artar. Bu hipotez doğruysa, az gelişmiş bir ülke bir kez hızlandırılmış iktisadî büyümeyi gerçekleştirirse, tasarruf oranı artma eğilimi gösterecek ve gelişme sürecinin finansmanında yardımcı olacaktır. Az gelişmiş ülkelerde, cari gelirin tasarrufun davranışı üzerindeki etkisini araştıran ampirik araştırmalar, büyük ölçüde uluslararası yatay-kesit analizlerine dayanmak-

tadır.[1] Farklı gelişme düzeyinde çok sayıda ülkeyi kapsayan bu araştırmalarda, her ülkenin belli bir yılda (veya farklı yıllarda) cari geliri ve cari tasarruf gözlem çiftleri bir araya getirilerek, açıklayıcı değişkenin cari gelir olduğu bir regresyon çizgisi elde edilmiş, fakat bu regresyon, marjinal tasarruf meylinin ortalama tasarruf meylinden daha büyük olduğu yolundaki hipotezi doğrulamamıştır. Bazı az gelişmiş ülkelerden sağlanan tasarruf verilerinin nitelik bakımından şüpheli olması, bütün gözlemlerin ayni fonksiyondan gelmemesi bu araştırmaların zayıf yönüdür.

Cari gelir hipotezinin ampirik bakımdan tasarrufun davranışını açıklamaktaki başarısızlığı, tasarruf düzeyini belirleyen alternatif gelir hipotezlerine yol açtı. Örneğin ömür-konjonktürü (life - cycle) hipotezi, bireyin tüketiminin hayat-konjonktürü hipotezine bağlı olduğu, bir başka deyişle, tasarrufların rolünün gelirdeki dalgalanmaların etkisini ortadan kaldırmaya yönelik olduğu varsayımına dayanır.[2] Bu hipotezin doğal sonucuna göre, nüfusun yaş birleşimi, yaşama ümidi, nüfusun artış hızı gibi demografik değişkenler hayat - konjonktürü gelirinin ve tasarruf düzeyinin şeklini belirleyen önemli faktörler olacaktır. Bununla birlikte, bu hipotez az gelişmiş ülkelerde tasarrufları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Örneğin bu hipoteze göre, nüfus artış haddindeki bir artış, yaşlılık günleri için tasarrufta bulunan genç nüfus oranını arttırdığı için otomatik şekilde tasarruf oranını arttıracaktır; ya da bu hipoteze göre, nüfusun sabit olduğu bir ülkede tasarruf oranının da sabit kalacağı sonucuna varmak gerekecektir.[3]

Tasarruf davranışı ile ilgili diğer bir açıklama, Duesenberry tarafından geliştirilen *nisbî gelir* hipotezidir.[4] Bu hipoteze göre,

---

(1) H.S. Houthakker, «On Some Determinants of Saving in Developed and Underdeveloped Countries» **Problems in Economic Development**, ed E. A. G. Robinson, Macmillan 1965; D.W. Johnson and J.S.Y Chiu, «The Saving Income Relation in Underdeveloped and Developed Countries» **Economic Journal** (June 1968); J. G. Williamson, «Personal Saving in Developing Countries» **The Economic Record** (June 1968).

(2) Albert Ando and Franco Modigliani, «The Life-Cycle Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Tests», **American Economic Review** (March 1963).

(3) Ajit K. Dasgupta, **Economic Theory and the Developing Countries**, Macmillan 1974, s. 38; Genel bir değerlendirme için; W. Eizenga, **Demographic Factors and Savings**, North-Holland, 1961; Simon Kuznets, «Demographic Aspects of the Size Distribution of Income: An Exploratory Essay» **Economic Development and Cultural Change** (Oct. 1976), s. 1-95.

(4) James S. Duesenberry, **Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior**, Harvard University Press, 1949.

bireyin tüketimi (ve bunun sonucu olarak tasarrufu) mutlak gelirden çok diğer bireylerinkine oranla nisbî gelirine bağlıdır; birey, toplumsal statüsünü koruyacak ve komşusundan geri kalmayacak bir tüketim düzeyini benimser. Bunun sonucu olarak, belli anda cari gelire göre hesaplanan tasarruf oranı, gelirin düzeyinden çok, toplumda gelirin bölüşümüne bağlıdır. Gelir bölüşümü kararlıysa, tasarruf oranı da kararlı olacaktır. Yine, birey, mutlak geliri düşse de, toplumsal statüsünü korumak amacıyla, geçmişteki en yüksek yaşama standardını sürdürmek isteyecektir. Tasarruf oranının artması belli gelir bölüşümünde, cari gelirin en yüksek geçmiş gelire oranla yükselmesiyle gerçekleşecektir. Sanayileşme-öncesi ekonomilerde toplumsal statü mülâhazaları özel bir önem taşır ve tüketim, toplumsal statünün bir göstergesi olarak kabul edilir. Bu gibi ülkeler için nisbî gelir hipotezi bir başka bakımdan da önem taşır: bu ülkeler uluslararası düzeyde düşük bir gelir kategorisinde oldukları için, özellikle bu ülkelerdeki yüksek gelirli gruplar, yüksek gelirli gelişmiş ülkelerin tüketiminden etkilenirler: bu da bu ülkelerin tasarruf oranlarının düşük olmasına yol açar. «Haberleşme olanaklarının artması da, bir çok fakir ülkede kalkınmayı güçleştiren nedenlere yol açtı. Daha yüksek yaşama standartlarının öğrenilmesi, bir yandan halkı gelişmek için daha bilinçli hâle getirirken, diğer yandan bu yaşama standartlarına erişmeyi güçleştirdi. Nitekim, iktisadî büyüme tasarrufu gerektirirken, herkes *hemen* daha yüksek yaşama standartları (daha fazla tüketim, daha az tasarruf) istemeye başladı.»[5]

Tüketim ve tasarruf eğilimini açıklamaya yönelik bir diğer açıklama, M. Friedman tarafından geliştirilen *sürekli gelir* hipotezidir.[6] Bu hipoteze göre, uzun dönem tüketim davranışı, hayli uzun dönemde oluşan, fakat bir kez oluştu mu değiştirilmesi güç alışkanlıkların bir sonucudur, ve bu alışkanlıklar, sürekli gelir akımının sürekli olarak tüketilen sabit bir oranıyla temsil edilirler. Sürekli düzeyi aşan geçici bir gelir artışı, tüketilmez, tasarruflara eklenir. Bununla birlikte, *uzun dönemde* tasarruf - gelir oranı kararlı olma eğilimi gösterir. Sürekli gelir hipotezinin uzun dönem tasarruf eğilimi ile ilgilenmesi, bu hipotezi, az gelişmiş ülkelerde tasar-

(5) Jagdish Bhagwati, **The Economics of Underdeveloped Countries**, World University Library, 1967, s. 40.

(6) Milton Friedman, **A Theory of the Consumption Function**, Princeton University Press, 1957.

ruf eğilimini açıklamak bakımından yetersiz hâle getirmektedir, çünkü bu ülkelerde, özellikle kırsal kesimde köylüler, çok kez bir mahsul yılı kadar kısa bir planlama ufkuna sahiptir. Yine, en az geçinme düzeyi sınırındaki çiftçiler, geçici gelirlerinin büyük bir kısmını tüketme eğilimi gösterirler; bu da sürekli gelir hipotezi ile çelişir.[7]

Az gelişmiş ülkelerde, yurtiçi tasarrufları belirleyen önemli bir etken de ihracat kazançlarıdır. Bu bağımlılığın çeşitli nedenleri vardır. Herşeyden önce ihracat kesiminin marjinal tasarruf meyli büyüktür. İhracat, özellikle ham maddeler ihracatı, az sayıda kişi elinde toplanan gelirler oluşturur, bu da belli toplam gelir düzeyinde tasarruf düzeyini yükseltir. İkinci olarak, çoğu az gelişmiş ülkede, kamu tasarrufu büyük ölçüde ihracat vergilerine dayanır. Yaygın ve birbirine karışmış serbest meslek ve kâr gelirine oranla ihracattan doğan yabancı döviz kazançlarının vergilendirilmesi idarî bakımdan daha kolaydır. Ayrıca, ihracat büyüme hadlerinin daha yüksek olduğu ülkelerde yatırımlar üzerindeki yabancı döviz sınırlaması da hafifler, bu da yurtiçi tasarrufu cesaretlendirici bir nedendir.[8] Maizels, ihracat kazançlarının ve gayri safi yurtiçi hasılanın açıklayıcı değişken olduğu bir tasarruf fonksiyonunu teste tâbi tutmuş,[9] incelediği onbir ülkeden sekizinde ihracat kazançlarının tasarrufa önemli şekilde katkıda bulunduğunu saptamıştır. Lee, daha uzun bir dönem için daha çok sayıda (yirmisekiz) ülke göz önüne alarak Maizel'in analizini genişletmiştir.[10] Bu araştırmada, bir çok durumda, tasarrufu belirleyici bir etken olarak ihracat kazançları değişkeni katsayısının değeri, yurtiçi gayri safi hasılanınkine oranla daha yüksek çıkmıştır. Chenery ve Ecktein,[11] Papenek[12] de farklı örnekler ve farklı zaman dönemleri için

(7) Ampirik bir araştırma yöntemi için: N. Liviatan, «Tests of the Permanent Income Hypothesis Based on a Reinterview Savings Survey» A. Zellner (Ed.) **Readings in Economic Statistics and Econometrics,** Boston: Little, Brown içinde s. 253-290.

(8) A.P. Thirlwall, **Inflation, Saving and Growth in Developing Countries,** London Macmillan, 1974, s. 123.

(9) A. Maizels, **Exports and Economic Growth of Developing Countries,** Cambridge University Press, 1968.

(10) J.K. Lee, «Exports and the Propensity to Save in Less Developed Countries», **Economic Journal** (June 1971), s. 341-52.

(11) H. Chenery and P. Ecktein, «Development Alternatives for Latin America», **Journal of Political Economy,** (July - August 1970), s. 967-1006.

(12) G.F. Papanek, «Aid, Foreign Private Investment, Savings, and Growth in Less Developed Countries», **Journal of Political Economy** (Jan. 1973), s. 120-31.

benzer sonuçlar elde etmişlerdir. İhracatın kıymetinin yurtiçi tasarrufu belirleyen önemli bir etken olduğu hipotezi hayli sağlam gözükmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde tasarrufların davranışını açıklamaya yönelik hipotezlerle ilgili ampirik testler[13] henüz bizi bu konuda kesin sonuçlara götürecek nitelikte değildir. Bu nedenle, bunlardan birini açıklayıcı hipotez olarak kabul etmek, diğerlerini kesin şekilde saf dışı bırakmak yanıltıcı olur. Bu hipotezlerden herbirinde, tasarruf sürecini kısmen de olsa aydınlatıcı yönler mevcuttur.

Şimdiye kadar, tasarrufu belirleyen etkenleri toplam tasarruf - gelir oranı itibariyle inceledik. Ekonominin strüktürü de bu konuda belirleyici bir etkendir. Strüktür konusunda en fazla baş vurulan ayrım, ileri kesim, geri kesim (veya geleneksel kesim) ayrımıdır. Tasarruf olanaklarının geleneksel kesimde düşük, ileri kesimde büyük olduğu, kapitalist kesimin gelişmesinin tasarruf oranını arttıracağı, girişimcilerin tasarruf meylinin yüksek olduğu varsayılmaktadır. Bununla birlikte çoğu az gelişmiş ülkenin yapısı, ikili yapıdan farklıdır; örneğin kapitalistlere, işçilere ve büyük miktarda geçimlik çiftçiye ek olarak şehirde oturan toprak ağaları, rantiyeler, mülk sahipleri de vardır ve bunların tasarruf eğilimi, feodal bir geçmişin ve gösteriş tüketiminin sonucu olarak düşüktür. Ayni şey, tüketim itibariyle gelişmiş ülkelerdeki benzerlerini taklit eden serbest meslek sahipleri için de söylenebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki yapılan araştırmalar, tarım kesiminde geliri geçimlik gelirin üstündeki bağımsız çiftçilerin, ayni gelir grubundaki kentlilerden daha fazla tasarruf ettiğini göstermektedir. Bu da sürekli gelir hipoteziyle açıklanabilir: daha değişir bir gelir (nisbî olarak daha yüksek geçici gelirler) elde edenler daha yüksek oranda tasarruf etmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde, özellikle kırsal kesimde aile tasarrufları çeşitli şekillerde saklanır. Altın, çoğu az gelişmiş ülkede rağbet gören bir tasarruf saklama şeklidir. Ayni zamanda bu ülkelerde *malî* varlıklardan çok *fizikî* varlıklar tercih edilir. Aileler tasarruflarını banka mevduatı, hisse senedi, ve diğer malî yatırımlar şek-

(13) Bu araştırmalar arasında özellikle şunları zikredebiliriz: Raynold F. Mikesell and James E. Zinser, «The Nature of the Savings Function in Developing Countries: A Survey of the Theoretical and Empirical Literature», **Journal of Economic Literature** (March 1973); Balvir Singh, Helmar Drost, and Ramesh C. Kumar, «An Empirical Evaluation of the Relative, the Permanent Income, and the Life-Cycle Hypotheses» **Economic Development and Cultural Change** (Jan. 1978), s. 281-307

linde tutmaktansa, toprak, ev, sığır, tahıl gibi fizikî şekillerde saklamayı tercih ederler. Bu ülkelerde her iki tasarruf saklama şekli de bazı iktisadî nedenlere dayanır. Altın, enflasyonun zararlarından korunmak için tercih edilmektedir. Ayrıca, tasarrufların fizikî varlıklar şeklinde tutulmasının nedeni, çok kez malî varlıklar yaratmak için gerekli banka ve diğer müesseselerin bulunmayışıdır. Nihayet, aile tasarrufunun büyük kısmı hiç para şekline dönüşmemiştir, ve bunun sonucu olarak da fizikî şekildedir. Örneğin, çok kez, aile içinde emek gücünden faydalanmak suretiyle su yolları tamir edilir, duvarlar sıvanır, kuyular kazılır; bütün bunlar bir yatırımdır, ve bu yatırıma eşdeğer bir tasarruf doğmuştur, fakat hiç bir aşamada piyasaya girilmemiştir. Şimdi tasarrufların tutulma şeklini belirleyen etkenleri ayrıntılı şekilde inceleyebiliriz.

Enflasyonun tasarruflar üzerindeki etkisini iki ayrı yaklaşımla inceleyebiliriz. Bunlardan birincisi, enflasyonun, geliri ücret ile kârlar arasında yeniden bölüştürücü etkisini vurgulayan Keynes yaklaşımı, ikincisi enflasyonun geliri para stokları tutanlardan para otoritelerine doğru bölüştürücü etkisini vurgulayan paranın miktar teorisidir. Keynes yaklaşımında gelirin yeniden bölüşümü özel kesim içinde, ikinci yaklaşımda özel ve kamu kesimleri arasında gerçekleşir. Doğal olarak, bu iki olgu, birbirini dışlamaz. Örneğin talep enflasyonu büyük bir olasılıkla her iki yeniden bölüşüm olgusunu harekete geçirir. Fakat yeniden bölüşümün tasarruflar üzerindeki net etkisi, büyük ölçüde, söz konusu ülke için yukarda üzerinde durduğumuz gelir hipotezlerinden hangisinin veya hangilerinin ne derece geçerli olduğuna bağlıdır. Bunun içindir ki iktisatçılar daha çok, enflasyonun tasarrufları elde tutma şekli üzerindeki etkisini araştırmışlardır:

> «Genel bir yanıltıcı sav, enflasyonun, tasarrufların değerini büyük ölçüde azalttığı için tasarruf etme isteğini ortadan kaldırdığıdır. Bu savdaki hata, tasarruf (geliri tüketmemek suretiyle servetteki artış) ile serveti elde tutma şekli arasında gerekli ayrımı yapmamaktan doğmaktadır. Parasal olmayan varlıklar şeklinde tutulan servet (geçmişteki tasarruflar) enflasyon nedeniyle başkalarına kaymaz. Yalnız parasal varlıklar şeklinde tutulan servet, artan fiyatlar nedeniyle bu parasal varlıkların borçlularına transfer olur.»[14]

(14) Armen A. Alchian and William R. Allen, **University Economics**. 3rd Edn., Prentice-Hall, 1974, s. 685.

Az gelişmiş ülkelerde genellikle enflasyonun cari tasarrufları verimli olmayan alanlara yönelttiği, altın iddiharı, gayrimenkul talebi ve lüks evler, villalar inşa etme eğilimini arttırdığı öne sürülür. Biz önce enflasyonla altın talebi arasındaki bağıntı üzerinde duracağız.

Enflasyonun altın talebini ne şekilde etkilediğini bilmek için, altın talebini belirleyen unsurları, ve enflasyonun bu unsurları nasıl etkilediğini incelememiz gerekir. Altın talebi, altının para olarak kullanılmasından doğan parasal talebin, ve parasal olmayan talebin bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Altın için parasal talep, altının ya tedavüldeki paranın karşılığı olarak saklanmasından, ya da dış ticaret hesabında ihtiyat oluşturmasından doğar. Bugün hiç bir az gelişmiş ülkede altın, tedavüldeki paranın karşılığı olarak saklanmamaktadır. Para karşılığı olarak altın talebi sıfır olduğuna göre, enflasyonun bu nedenle altın talebini arttırması beklenemez.

Dış ticaret ihtiyatı olarak altın, telâfi edici sermaye hareketlerinin bulunmaması hâlinde büyük ve devamlı ödemeler bilançosu açıklarını kapamak amacıyla talep edilir. Bir ülke dış ticarete ne kadar bağlıysa, uluslararası bir malî merkez olarak niteliğinden ne kadar uzaksa, para sisteminin arzulanan değişikliklere uyum gücü ne kadar düşükse, bu nedenle altın talebi o kadar büyük olur. Enflasyonun bu nedenle altın talebini arttırıp arttırmayacağı, ödemeler bilançosunda bir açığa yol açıp açmamasına bağlıdır. Enflasyon, sabit kambiyo kurunda, ihracatı azaltan, ithalatı arttıran çeşitli kuvvetleri harekete geçirir. Fakat bir ülke az gelişmiş de olsa, enflasyon sadece ödemeler bilançosu fazlasını azaltıyorsa, bu ülkede dış ticaret ihtiyatı için altın talebinin artması gerekmez. Genellikle, petrol ihraç etmeyen az gelişmiş ülkelerde ödemeler bilançosunun açık verdiği, enflasyonun muhtemelen bu açığı daha da arttırdığı düşünülürse, enflasyonun dış ticaret ihtiyatı için altın talebini arttıracağı söylenebilir. Fakat genellikle günümüzde az gelişmiş ülkeler strüktürel dış ticaret açıklarını altınla değil, ithalat sınırlamaları, paranın dış değerinin düşürülmesi, uluslararası borçlanmalar yoluyla kapamaya çalışmaktadırlar. Bu önlemler ne kadar başarılı ise, enflasyonun uyardığı dış ticaret ihtiyatı nedeniyle altın talebindeki artışın da o kadar küçük olması beklenebilir.

Altın için parasal talebin bir kaynağı da az gelişmiş ülkelerde parasal olmayan bir kesimin varlığı, ve para politikasının etkisi dı-

şında kalan, kendine yeterli bu kesimde hesap birimi ve mübadele aracının geleneksel şekilde altın olduğu öne sürülebilir.[15] Fakat az gelişmiş ülkelerde parasal olmayan kesimde altının mübadele aracı olarak kullanılmasının yaygın bir gelenek olduğu söylenemez. Altın için «muamele saiki söz konusu değildir, çünkü altın bir yurtiçi mübadele aracı değildir.»[16] Altın muamele nedeniyle talep edilse bile parasal kesimdeki enflasyonun parasal olmayan kesimde altın talebini arttırması beklenemez, çünkü parasal kesimle parasal olmayan kesim birbirinden bağımsızdır, parasal kesimdeki fiyat artışları parasal olmayan kesimde hesap biriminin satınalma gücünü değiştirmez. Parasal olmayan kesimin muamele nedeniyle altın talebinin, gelir düzeyinin ve gelirin ümit edilen artış haddinin bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. İki kesim birbirinden bağımsız ve para politikası parasal olmayan kesimde geçersiz olduğuna göre, parasal kesimdeki enflasyon büyüme sağlasa bile, parasal olmayan kesimin altın talebi artmaz, çünkü diğer kesimdeki büyüme bu kesimdeki geliri etkilememektedir.

Şimdiye kadar, az gelişmiş ülkelerde altın için parasal talebi inceledik, ve enflasyonun bu talebi pek az etkilediğini gördük. Şimdi altın için parasal olmayan talebi inceleyebiliriz. Bu talep, endüstride kullanma ve iddihar nedeniyle altın talebi olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Altının sanayide kullanma nedeni ile talebinin sabit olduğu ve enflasyondan etkilenmediği söylenebilir. İddihar nedeniyle altın talebi az gelişmiş ülkelere has bir özelliktir; bu ülkelerde altına, tasarrufları saklamaya yarayan bir varlık, yatırım aracı gözüyle bakılmaktadır. İddihar nedeniyle altın talebi çeşitli kaynaklardan doğabilir. Herşeyden önce bu ülkelerde altın, teşhir ve gösteriş tüketimi unsurudur. Üstelik altının genellikle ikrazlarda teminat olarak kabulü, para piyasasının çok yetersiz olduğu bu ülkelerde elinde altın bulunana kredi alma olanakları sağlar. İstenirse, «mücevherlere sahip olma ve onları kullanmaktan doğan psişik gelir»[17] de bu grup içine sokulabilir. Bu motifle altın talebinin müessesevî etkenlerin ve gelirin bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. Ensflasyonun bu motifle altın talebini arttırması beklene-

(15) K. Doodha, «Demand for Gold in Low İncome Countries», **South African Journal of Economics**, XXXII (Sept. 1964), s. 221-2.

(16) A.G. Chandavarkar, «The Nature and Effects of Gold Hoarding in Under-developed Economies», **Oxford Economic Papers**, XIII (June 1961), s. 139.

(17) Ibid., s. 141.

mez; enflasyon geliri arttırdığı için bu motifle altın talebini arttırması beklenemez; enflasyon geliri arttırdığı için bu motifle altın talebini arttırıyorsa, yine yerilemez, çünkü bu ülkelerde asıl amaç geliri arttırmaktır, gelir enflasyon dışında bir araçla da arttırılsa yine ayni sonuç doğacaktı.

Nihayet, enflasyonun gelirin bölüşümünü yüksek gelirliler lehine değiştirdiği, yüksek gelirlilerin altın talebinin gelir elastikliğinin düşük gelirlilerinkinden daha büyük olduğu için, enflasyonun, altın talebini diğer iktisadî büyüme finansman yollarına oranla daha fazla arttırdığı öne sürülebilir. Böyle bir durum varsa, bu sonuca yol açan şey enflasyon değil, gelir gruplarının altına olan taleplerinin nisbî gelir elastikliğidir. Enflasyon gelirin bölüşümünü yüksek gelirliler lehine değiştiriyorsa, enflasyonun altın talebini diğer finansman yollarına oranla daha az arttırması için bir neden de gelişmektedir; gelirler arasındaki fark arttığına göre, yüksek gelirliler, gelirler arasındaki farkı belirtmek için eskisine oranla daha az altın teşhirine gerek duyacaklardır. Enflasyonun bu motifle altın talebine etkisi konusundaki bu mülâhazalar, gelirin bir fonksiyonu olduğu sürece aşağıdaki motifler için de geçerli olacaktır.

İddihar amacıyla altın talebinin diğer bir kaynağı «ihtiyat» veya «gelir belirsizliği» nedeniyle altın talebidir. Az gelişmiş ülkelerin genellikle tarımsal ülkeler olması, tarımsal gelirlerin hava şartlarına bağlı olarak büyük çapta değişmesi, çiftçiyi iyi mahsul yıllarında tasarrufta bulunmazsa, kötü mahsul yıllarında ya aç kalmak, ya da çok yüksek faiz hadleriyle borçlanmak alternatifiyle karşı karşıya bırakır. Çiftçinin düşük gelir yılları için likidite talebinin ne zaman doğacağı belirsizdir, öyleyse çiftçi tasarruflarını istediği zaman likidite sağlayabileceği varlıklar üzerine yatırmak isteyecektir. Para piyasasının darlığı, kendisine bu likidite emniyeti sağlayacak müessesevî acentelerin yokluğu, çiftçiyi geleneklere uyarak tasarruflarını altına yatırmaya sevketmektedir. Az gelişmiş ülkelerde, düğünlerde altın hediye etme geleneği de aileyi ilerdeki gelir belirsizliklerine karşı koruma amacı güden bir nevi otomatik sosyal güvenlik sistemi olarak kabul edilebilir.[18] İstenirse, az gelişmiş ülkelerdeki siyasal belirsizliklerden kaçınma aracı olarak altın tutma, ve bu amaçla altın talebi de bu gruba sokulabilir.

(18) K. Doodha, op. cit., s. 226.

İhtiyat nedeniyle altın talebi de gelirin bir fonksiyonu olarak kabul edilebilir ve gelir arttıkça ihtiyat nedeniyle altın talebinin de artacağı söylenebilir. Fakat gelir arttıkça, gelirlerin düşük olmasından doğan belirsizlik unsurları da azalmaktadır. Gelir artarken ihtiyat nedeniyle altın talebinin azalıp çoğalacağı, ters yönde işleyen bu iki kuvvetin nisbî önemine bağlıdır. Enflasyonun bu amaçla altın talebi üzerindeki etkileri, yukarda «gösteriş» nedeniyle altın talebinde olduğu gibidir.

Yine, gelir vergisi hadlerinin yüksek, millî paraya güvenin az olduğu, sermayenin yabancı ülkelere hareketinin yasaklandığı ülkelerde altın, vergi çakırma, beyan edilmeyen geliri saklama aracı olarak talep edilebilir[19]. Bu nedenle altın talebi de gelirin bir fonksiyonudur, ve enflasyonun bu nedenle altın talebi üzerindeki etkisi yukarda olduğu gibidir. Altın talebini belirleyen diğer bir unsur da portföyü çeşitlendirme nedeni olabilir[20]. Fakat az gelişmiş ülkelerde bireylerin böyle bir olgunluk derecesine varmaları, ve bu nedenle altın talebinin kuvvetli olma olasılığı azdır.

Altın, nihayet, para istikrarsızlığından ve enflasyondan kaçma aracı olarak talep edilebilir. Yaygın olan bu görüşe göre, enflasyon haddindeki bir artış, bu nedenle altın talebini arttırır. Fakat az gelişmiş ülkelerde enflasyondan kaçma aracı olarak altın talebindeki artışın nisbî önemi tartışılabilir. Herşeyden önce, az gelişmiş ülkelerde gelirin büyük kısmı kendi kendine yeterli parasal olmayan kesimde elde edildiğine, ve bu kesim parasal kesimdeki fiyat artışlarından etkilenmediğine göre, az gelişmiş ülkeler enflasyona karşı gelişmiş ülkelere oranla daha iyi korunmuş durumdadırlar. Bu yüzden, enflasyondan kaçma nedeniyle altın iddiharının büyük olması bekienemez. İkinci olarak, az gelişmiş ülkelerde ortalama bir bireyin, gelişmiş ülkedekine oranla, elinde para ifadesiyle kıymetini yitirmeyecek bir varlık tutmak isteyecek kadar bir iktisadî olgunluğa eriştiği de şüphelidir. Altının enflasyondan kaçma aracı olarak sakıncaları da vardır. Altın gelir getiren bir varlık değildir, ve altının kıymeti ile iktisadî büyüme arasında hiç bir bağıntı yoktur; bunun sonucu olarak da altın, diğer varlıklar, örneğin gayri menkul ve hisse senedi gibi iktisadî büyümenin ürünlerinden yararlanmaz. Yine, altın en önemli şekliyle mücevher şeklinde saklanır, ve mücevher piyasasının özelliği yüzünden, satıcı mücevherin işçilik ücreti'nin pek azını elde edebilir. Bu, mücevherin satışı hâ-

(19) G. Myrdal, **An International Economy**, New York 1956, s. 202-3.

(20) K. Doodha, **op. cit.**, s. 224.

linde bir sermaye kaybının söz konusu olması demektir[21]. Fakat bu kaybın her satıcıya değil, altını mücevher haline sokturan satıcıya ait olacağı doğaldır. Nihayet, pek çok az gelişmiş ülkede altının yurtiçi fiyatı uluslararası piyasaya oranla yüksek olduğuna göre, ihracıyla ilgili sınırlamalar bir yana bırakılsa bile, altının enflasyondan kaçma aracı olarak faydası iç piyasayla sınırlıdır.

Şimdiye kadar enflasyonun nedeninin altın talebindeki artışın sonucu olduğunu varsaydık. Bunun tersi de düşünülebilir, altın talebi ve fiyatlarındaki artışın neden, enflasyonun sonuç olduğu öne sürülebilir. Fakat böyle bir sav tutarsızdır. Altın talebinin artması diğer mallar talebinin azalmasını gerektirir ve anti-enflasyonist bir etki yaratır. Demek ki altın talebindeki artış enflasyonun nedeni olmadığı gibi, tüketimdeki bir kısılmanın sonucu olduğu sürece, enflasyonist basıncı azaltan bir subap görevi görebilir[22].

Şimdiye kadar enflasyonun altın iddiharı üzerindeki etkilerini inceledik, ve bunun sanıldığı kadar önemli olmadığını gördük. Şimdi altın iddiharının veya altın iddiharındaki artışın büyümeyi engelleyici tesirlerini inceleyebiliriz. Az gelişmiş ülkelerde altın iddiharının, kaynakları verimsiz bir alana yönelttiğine, büyümeyi engellediğine genellikle inanılır:

> az gelişmiş ülkelerde, spekülatif mal ve altın iddiharına israfçı inşaat şekillerine olan düşkünlük kaynakların yanlış kullanımına yol açar.»[23]

> bu gibi iddihar (altın iddiharı), tasarruf edilenin sınaî teçhizat veya tarımsal yönlendirmeler için kullanılamaması demektir.»[24]

Altın iddiharının tasarruflar için verimsiz bir yatırım kanalı oluşturduğu ve büyümeyi engellediği fikri, talebin uyardığı mun-

---

(21) A.G. Chandvarkar, **op. cit.**, s. 140.

(22) Spekülasyon nedeniyle altın talebi çok kısmi olduğuna, ve muamele nedeniyle altın talebi bulunmadığına göre, para talebi ile altın talebinin birbirinden bağımsız olduğu söylenebilir. Bu da, altın talebinin faiz elastikliğinin sıfır olmasını gerektirir; faiz haddindeki artışlar özel altın iddiharını bankolar sistemine veya tahvillere dönüştürmez.

(23) R.F. Kahn, «The Pace of Development», **The Challenge of Development** (Hebrew University, 1958), s. 185.

(24) N.S. Buchanan, «Deliberate Industrialization for Higher Incomee» **Economic Journal**, LVI (Dec. 1946), s. 541.

zam altın üretiminin verimli yatırımlarda yararlanılabilecek kıt kaynakların kullanımını gerektirdiği varsayımına dayanır. Halbuki az gelişmiş ülkelerin bazı yapısal özellikleri bu varsayımı bu ülkeler için genellikle tutarsız hâle getirir. Yukardaki sebep-sonuç bağıntısı ancak altın arzının sabit olmadığı, veya artan altın talebinin ithalatla karşılandığı hâllerde geçerlidir. Altının arz elastikliği sıfırdan büyükse artan altın talebi yurtiçi kaynakların daha verimli alanlardan altın üretimine kaymasına yol açar, artan altın talebi ithalatla karşılanıyorsa, bu ithalat (yurtiçi anti-enflasyonist etkisine rağmen) mal ve hizmet ihracıyla ödenmelidir; her iki hâlde de kaynak israfı vardır. Fakat genellikle az gelişmiş ülkelerde altın cevheri yoktur, veya altın üretimi çok küçük miktarlara inhisar eder; yine ekseri hâllerde altın ithali sınırlamalara tâbidir. Bunun sonucu olarak, ekseri hâllerde altın talebindeki artış yalnız fiyat etkisi yaratır, üretim etkisiyle sonuçlanmaz: altın fiyatı yükselir, iddihar edilen altın, ve munzam altın üretimine kayan reel kaynaklar pek az artar[25].

Fakat altın iddiharı üretim etkisiyle sonuçlansa bile, buna *net* bir kaynak israfı gözüyle bakmak yanıltıcı olabilir, çünkü altın iddiharının tarımsal mal üreticileri için «teşvik edici mal» rolü oynadığı ileri sürülebilir[26]. Bu doğru olduğu sürece, altın iddiharının net etkisi, üretim etkisi ile teşvik edici etkinin nisbî önemlerine bağlıdır: teşvik edici etkinin üretim etkisini aşması hâlinde net büyüme etkisi, üretim etkisinin teşvik edici etkiyi aşması hâlinde net kaynak kayıbı söz konusudur. Demek ki altın üretimi veya ithali, dayanıklı bir tüketim malı olarak üreticiler üzerindeki teşvik edici etkisiyle, geriye doğru eğilen emek arzı eğrisinin pozitif bir elastiklik kazanmasını sağlayabilir. Fakat bu halde de, altın yerine ithal edilecek sermaye mallarının, teknik tamamlayıcılık etkisiyle yurtiçi üretimde yol açacağı artıştan mahrum kalınır, ve bu kayıbın altın ithalinin teşvik edici etkisinden büyük olması olasılığı her zaman mevcuttur.

Şimdiye kadar altın iddiharının (veya altın iddiharındaki artışın) zorunlu olarak net kaynak israfına yol açmadığını gördük. Altın, reel mal ve hizmetler ithalini finanse etmek için kullanılma-

(25) N. Rosenberg, «Capital Formation in Underdeveloped Countries», **American Economic Review**, L (Sept. 1960), s. 710.

(26) P.T. Bauer and B.S. Yamey, **The Economics of Under-Developed Countries**, Cambridge 1957, s. 140-1.

saydı, kaynak israfının önemsiz olduğu hâllerde, altın iddiharının sürüp gitmesinin de etkileri önemsiz olacaktı. Az gelişmiş ülkeler altını bir defaya mahsus olmak üzere dış ödemeler aracı olarak kullanabilirler, ve bu, gelişmenin belli bir aşamasında önemli bir yardımcı olabilir. Fakat altın iddiharında parasal olmayan nedenlerin ağır basbası, dış ödemelerde kullanmak amacıyla altın iddiharını mobilize etmeyi güçleştirir. Devletin serbest piyasa fiyatlarıyla altın mübayaa etme girişimi, sırf bu yüzden ancak kısmen başarılı olabildiği gibi, az gelişmiş ülkelerdeki altın fiyatları zaten uluslararası piyasadakinden yüksek olduğuna göre, yurt içine kaçak altın ithalini cesaretlendirdiği için de reel kaynak israfına ve başka bir yoldan döviz kaybına yol açabilir. Bu şekilde reel kaynak israfı ne kadar küçükse, ve bu yolla yurtiçi altın iddiharını mobilize etme olanakları ne kadar büyükse, serbest piyasa fiyatlarıyla altın mübayaasının nisbî önemi de o kadar artar. Böyle bir yola başvurmak için herhalde, mobilize edilen altınla ithal edilecek sermaye teçhizatının sağlayacağı verimlilik artışından doğan kazançların, daha yüksek fiyatlarla altın mübayaa etmenin yol açtığı kayıpları aşması gerekir[27].

Altın iddiharı konusunda kaynakların kullanımı ve büyümeyi engelleyici etkilerle ilgili mülâhazalar, bireylerin varlıklarındaki net bir artışı atıl para depoları şeklinde tutmaları, yani para iddihar etmeleri hâlinde de geçerlidir. Genellikle, para iddiharının toplum bakımından gerçek bir tasarruf sayılamıyacağı, çünkü kaynakların yatırım amacıyla kullanımını sağlıyamadığı öne sürülür. Aslında para iddiharı, bu miktar paranın tüketim amaçlarıyla harcanması hâlinde tüketim kesiminin massedeceği reel kaynakları serbest bırakır; gerçi atıl para depolarındaki artış, faiz haddini yükselttiği ve yatırıma teşviki kırdığı için bu serbest kaynakların yatırım amacıyla kullanımını sağlamaz, fakat bu halde devletin para politikasına baş vurarak, açık harcamalarla sermaye birikimini sağlaması yolu her zaman açıktır. «Önemli olan şudur ki atıl para depoları iddiharı, reel kaynakları massetmez, serbest bırakır.»[28] Enflasyon para birimin satınalma gücünü azalttığına göre, para iddiharı arzusunu da azaltır. Genel olarak bu sonucun istenirliği, bireylerin servetlerini para depoları yerine hangi *şekilde*

(27) Altın mübayaa etmenin yol açacağı kayıpları azaltma olanakları için: A. Chandavarkar, op. cit., s. 146-8.

(28) N. Rosenberg, op. cit., s. 709.

tutmak isteyeceklerine bağlıdır. Birey yeni durumda ulusal para yerine yabancı para tutmak isterse, *net* kaynak israfı ve istenmeyen etkiler artar; hasılatı verimli bir yatırımın finansmanında kullanılacak hisse senedi veya tahvil tutmak isterse, net büyüme etkisi söz konusu olur. Enflasyon hâlinde atıl para depoları yerine hangi nevi varlıkların tutulacağı enflasyonun büyüme yaratıcı etkisiyle de yakından ilgilidir. Enflasyonun büyüme yaratıcı etkisi küçükse, bireyin, kıymeti veya geliri büyümeyle artmayan, fakat sermaye kaybını önleyen altın, yabancı para gibi verimsiz varlıkları; enflasyonun büyüme yaratıcı etkisi büyükse, bireyin, sermaye kaybına karşı aynı derecede dayanıklı olmayan, fakat kıymeti ve geliri büyüme etkisiyle artan hisse senedi gibi varlıkları seçme olasılığı artar. Enflasyonun büyüme yaratıcı etkisinin büyük olması hâlinde, sermayenin marjinal etkinliğinin artması da, hisse senedi gibi sermaye ile yakından ilgili ve gelir getiren varlıkların portföy içindeki nisbî önemini arttırabilir.

Genellikle az gelişmiş ülkelerde, altın talebi üzerindeki etkisi yanısıra, enflasyonun büyümeyi engelleyici bir etkisi olarak, gayrimenkul ve toprak talebini arttırması gösterilir. Biz enflasyonun toprak talebi üzerindeki büyümeyle ilgili etkilerini incelemekle yetineceğiz; enflasyonun diğer gayrimenkul talebi üzerindeki etkilerine eşdeğer olduğuna göre, toprak talebi konusunda varacağımız sonuçlar, diğer gayrimenkullere de uygulanabilir.

Az gelişmiş ülkelerde toprak talebinin büyüklüğü bu ülkelerde (a) «toprağa hissî bağlılığın ve feodal verimsiz yatırım şekillerinin tezahürü»[29], (b) sınaî mamuller piyasasının küçüklüğü yüzünden, tarımsal ürünlerle ilgili kâr ümitlerinin yüksekliği, (c) enflasyon hâlinde, elde tutulan diğer varlıkların maruz olduğu sermaye kaybından kaçma isteği ile açıklanabilir. (a) ve (b) nedeniyle toprak talebi müessesevî etkenlere bağlıdır, kısa sürede değişmesi beklenemez. Öyleyse toprak talebindeki kısa vâdeli değişmeler ancak enflasyon haddiyle açıklanabilir.

Şimdi toprak talebindeki artışın büyümeyle ilgili bozucu etkilerini inceliyebiliriz. Altın iddiharı konusunda, altının yurtiçi arz elastikliği sıfırsa ve altın ithali yasaklanmışsa, altın talebindeki artışın reel kaynak israfına yol açmayacağı sonucuna varmıştık.

(29) H.G. Aubrey, «Investment Decisions in Underdeveloped Countries», **Capital Formation and Growth**, Princeton 1955, s. 398.

Aynı sonuç, toprak talebi hâlinde de geçerlidir. Toprağın arz elastikliği sıfırdır; yine, toprağın ülkeler arasında hareketi olanaksızdır. Öyleyse *sadece* toprak talebindeki artışın reel kaynakları massetmemesi, yalnız fiyat etkisi yaratması gerekir.

Toprak talebindeki artışın büyümeyle ilgili etkileri, bu talebin finansman kaynağına da bağlıdır. Borçlanmanın söz konusu olmadığı bir dünyada, artan toprak talebinin kaynağı ya cari gelir, ya da geçmiş dönemin tasarrufu olabilir. Birey, satınaldığı toprağı cari gelirinden finanse ediyorsa, ve bu bedelin tamamı veya bir kısmı cari tüketimindeki kısıntıya tekabül ediyorsa, sadece toprak talebindeki artış, tüketim kesiminde bu miktar kadar reel kaynağın serbest kalmasını sağlar. Tüketimdeki azalmanın deflasyonist etkileri para politikası tarafından gideriliyorsa, toprak talebindeki artışın bozucu etkiler değil, büyüme etkisi yaratması beklenebilir. Birey satınaldığı toprağı tasarrufundan finanse ediyorsa, yine sadece toprak satınalımı tasarruf kaybına, reel kaynak israfına yol açmaz, yalnız belli tasarruf el değiştirir. Tabiatiyle tasarruf sahibinin toprak yerine yeni sermaye malı satınalması vasıtasız bir büyüme etkisi doğururdu, fakat sadece toprak tercihi bu alternatifi ortadan kaldırmaz[30].

Şimdiye kadar sadece toprak talebindeki artışın sonucu üzerinde durduk, toprağı satanın elde ettiği geliri ne şekilde kullandığını araştırmadık. Toprağı satan elde ettiği bedeli (a) yeni sermaye malı, hisse senedi, tahvil gibi verimli, veya (b) tüketim, yabancı para gibi verimsiz amaçlarla harcayabilir. Satıcının (a) şıkkını seçmesi hâlinde toprak tercihindeki artış iktisadî büyüme üzerinde hiç bir olumsuz etki doğurmaz; (b) şıkkını seçmesi hâlinde, tasarruf ve kaynak israfı söz konusu olur, sermaye birikimi gecikir. İşte toprak tercihinin sermaye birikimini engellediği yolundaki yaygın inanış, toprağı satanın (b) şıkkındaki neviden verimsiz varlıkları tercih ettiği zımnî varsayımına dayanır[31]. Demek ki toprağı alan bunu tüketimindeki kısıntıyla finanse ediyorsa, satıcı satış hasılatını verimsiz amaçlarla kulanıyorsa veya alıcı, tasarruflarıyla finanse ediyor, satıcı hasılatı verimli amaçlarla kullanıyorsa büyümeyle ilgili etkiler sıfırdır; ancak alıcı tasarrufuyla finan-

(30) N. Rosenberg, **op. cit.**, s. 711.

(31) Bu alternatifin gerçekleşeceği bazen açıkça ifade edilir: «Toprağın satıcıları da, ekseriya (bu) fonları kentlilere has tüketim şekilleri için kullanır...» (R. Nurkse, **Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries**, Oxford 1953, s. 69).

se ediyor, satıcı hasılatı verimsiz amaçlarla kullanıyorsa, büyümeyi engelleyici etkilerden bahsedilebilir.

Toprak tercihi bizatihi tasarruf kaybını gerektirmese de, toprak tutumunun vasıtalı bazı etkileri câri gelirde tüketim eğilimini arttırabilir. Tarım kesiminde toprak likit bir varlıktır; toprak talebinin artması toprağın likiditesini daha da artırır; toprağı teminat olarak gösterip borçlanma olanağı, toprak sahibini tüketim harcamalarını arttırmaya sevkedebilir. Bu halde toprak tercihi tarım kesiminin tüketim harcamalarında bir artışa olanak verdiği için reel tasarrufu azaltır. Gösteriş tüketimi yanında, bu kesime has hızlı nüfus artışı ve kötü mahsul yılları da göz önüne alınırsa, toprağın likit bir varlık olmasının, bu kesimde tüketimi arttırma olasılığı daha iyi anlaşılır.

Toprak tutma tercihindeki artışın muhtemel diğer bir etkisi, sanayi için yatırılabilir fonlar arzını azaltmasıdır. Toprak tercihi kuvvetliyse, toprak satınalımı amacıyla ikraz edilebilir fonlar talebi yüksektir; yine, az gelişmiş ülkelerde ikraz edilebilir fonlar arzı küçük ve inelastiktir. Bunun sonucu olarak, toprak tercihi tarım kesiminde faiz haddinin yüksek bir düzeyde oluşmasına, sınaî yetırımların finansman kaynağı için toprak satınalmak isteyenlerle rekabet etmesine yol açar. Az gelişmiş ülkelerde sınaî yatırımları engelleyen riskin büyüklüğü, sınırlı piyasaların varlığı, dış tasarrufların yokluğu gibi reel veriler de göz önüne alınırsa, yatırılabilir fonları kısıcı, faiz haddini yükseltici bir etken olarak toprak tercihinin önemi daha da artar[32].

Enflasyonla ilgili genel bir inanış da. enflasyonun verimsiz inşaat faaliyetini, özellikle lüks apartman inşası eğilimini arttırmasıdır. Binanın enflasyondan kaçmayı sağlayan iyi bir varlık şekli olması (getirdiği gelir düşük bile olsa, bina kıymetinin enflasyonla birlikte yükselmesi ve sermaye kazancı sağlaması), çoğu az gelişmiş ülkede enflasyon sırasında, bankaların çok düşük faizle mesken kredileri vermesi, düşük faiz haddinin bina inşaasını çok kârlı hâle getirmesi bu ülkelerde lüks apartmanlar inşasına yol açan nedenler olarak öne sürülür. Aşağıda bu savların geçerlik derecesini, enflasyonun lüks apartmanlar inşaasını arttırma olasılığını inceleyeceğiz.

Enflasyon geliri yeniden dağıtır ve belirsizliği arttırır; bu, enflasyonun nisbî fiyatları da değiştirmesine yol açar. Fakat enflas-

(32) N. Rosenberg, **op. cit.**, s. 711-2; J.M. Keynes, **op. cit.**, s. 241.

yonun, gayri menkullerin nisbî fiyatını elde tutulabilecek diğer varlıklarınkine oranla daha fazla arttırması için bir neden gösterilemez. Öyleyse enflasyon hâlinde lüks ev talebinin artması, enflasyonun geliri ne şekilde dağıttığında, geliri değişenlerin nisbî zevklerinde, artan belirsizliğin etkisinde aranmalıdır.

Genellikle, enflasyonun, geliri düşük gelirlilerden yüksek gelirlilere transfer ettiği kabul edilebilir. Bu, düşük gelirlilerin tükettiği malların talebini azaltır, yüksek belirlilerin tükettiği malların talebini arttırır. Öyleyse gelirin yüksek gelirliler lehine yeniden bölüşümü sonucunda, lüks konutlar talebinin artması, ucuz konut talebinin azalması beklenmelidir. Fakat bu değişikliğin toplam konut inşaatını arttırması için yüksek gelirlilerin konut için marjinal harcama meylinin düşük gelirlilerin konut için marjinal harcama meylinden büyük olması gerekir[33]. Demek ki enflasyon sırasında gelirin yeniden bölüşümünün ev inşaatını arttıracağı söylenirken, zımnen, yüksek gelirlilerin konut için marjinal harcama meylinin düşük gelirlilerinkinden büyük olduğu varsayılmaktadır. Öyleyse varılan sonuç, ancak bu zımnî varsayımın doğru olduğu ülkelerde geçerlidir. Enflasyon gelirin bölüşümünü değiştirmiyorsa (ücretler fiyatları gecikme ile izlemiyorsa), ve/veya farklı gelir gruplarının konut için marjinal harcama meyilleri birbirine eşitse, enflasyonun gelir bölüşümü etkisiyle konut inşaatını arttırması beklenemez.

Enflasyon gelecekteki nisbî fiyatlar hakkındaki belirsizliği arttırır. Enflasyonun, gelecekteki diğer nisbî fiyatlara oranla konut fiyatları konusundaki belirsizliği daha az veya daha çok arttıracağı hakkında birşey söylenemez. Fakat enflasyonun konuttan elde edilecek gelir hakkında yarattığı belirsizlik diğer gelir gruplarına oranla daha küçük olabilir, çünkü kiralar konut arzının bir fonksiyonudur, ve konutun sermaye-yoğun niteliği yüzünden konut arzı artışının nisbî önemi, diğer mallar arzına oranla küçük sayılabilir. Yine, konutun sermaye - yoğun niteliği, işletme masraflarının nisbî önemini küçültür. Demek ki enflasyon sırasında konut talebi, gelir belirsizliğinin azlığa nedeniyle artabilir. Fakat konutun sermaye - yoğun niteliği, enflasyon sırasında konut talebini azaltacak bir nedeni de hazırlar: enflasyon süresince ücretler fiyatları gecikme ile izliyorsa, ücretin maliyet içindeki önemi düş-

(33) M.J. Bailey, «Construction and Inflation: A Critical Scrutiny», **Cultural Change and Economic Development**, X (April 1962), s. 265.

mekte, emek-yoğun endüstrilerde üretimde bulunmak kârlı hâle gelmektedir. Öyleyse sermaye-yoğun konut talebinin faktör fiyatlarındaki nisbî değişme etkisiyle azalmasını bekleyebiliriz[34]. Eğer enflasyon süresince ücretler fiyatları gecikme ile izlemiyorsa nisbî faktör fiyatları etkisinin söz konusu olmayacağı doğaldır.

Şimdiye kadar, enflasyon süresince ev talebinin, gelirin yeniden bölüşümü ve kiralar konusundaki gelir belirsizliğinin azlığı nedeniyle artma, faktör fiyatlarındaki nisbî değişme nedeniyle azalma eğilimi gösterdiğini gördük. Belli bir ülkede enflasyon süresince konut inşaatının artıp azalacağı, zıt yönde işleyen bu etkilerin nisbî önemine bağlıdır. Eğer enflasyon süresince ücretler fiyatları bir gecikme ile izlemiyorsa, konut talebi için, gelirin yeniden bölüşümü ve faktör fiyatlarındaki nisbî değişme etkisi söz konusu olmayacağına göre, konut inşaatının, gelir belirsizliğinin azlığı nedeniyle artması beklenebilir.

Az gelişmiş ülkelerde aşırı konut talebi, bazen de, düşük veya enflasyon yüzünden negatif reel faiz haddinde banka kredilerinin varlığı ile açıklanmak istenir. Bu sav ancak, ucuz banka kredisi yalnız konut inşaatı kesimine açıksa, doğrudur; çünkü bu halde ucuz kredi bu kesim için bir sübvansiyon işlevi görür. Eğer ucuz banka kredisi her nevi nişaata açıksa, ucuz kredinin özellikle konut inşaatını arttırması için hiç bir neden gösterilemez: konut inşaatı diğer inşaata oranla cazip olmaktan çıkar. Bazan da az gelişmiş ülkelerde, lüks yapıların tamamının banka kredisi ile finanse edildiği, çünkü yapının banka için iyi bir teminat oluşturduğu öne sürülür. Bu savın doğru olması bazı koşulların gerçekleşmesine bağlıdır. Genellikle, enflasyon kısa vâdeli yatırımların üstünlüğünü ne kadar arttırıyorsa, konutun diğer inşaata oranla likiditesi ne kadar yüksekse, selektif kredi kontrolları ne kadar az uygulanıyorsa, bu savın doğruluk olasılığı o kadar artar.

Enflasyon hâlinde altın ve toprak talebi artışıyla ilgili bir sav, konut inşaatı konusunda da öne sürülür; bu halde, enflasyon elde para tutmayı cezalandırdığına göre, portföy içinde, teşkilatlı bir piyasası bulunan, likiditesi paradan daha düşük, fakat sermaye kayıbı olasılığı daha az varlıkların, bu arada konut ve lüks apartmanların tercih edileceği söylenebilir.[35] Bu yüzden konut talebi

(34) Ibid, s. 265-6.

(35) Ibid, s. 267.

artıyorsa, konut inşaatının da artması beklenmelidir. Bu sav, niçin diğer varlıkların değil de konut talebinin artması gerektiğini açıklamaz; fakat bazı koşulların gerçekleşmesi hâlinde doğru olabilir. Gerçi yapı, altın ve malî varlıklar kadar likiditeye ve teşkilatlı bir piyasaya sahip değildir; fakat bir ülkede altın stoku ve altının arz elastikliği çok küçük olabilir; yaygın ve teşkilâtlı malî varlıklar piyasası ve/veya malî varlıklara güven bulunmayabilir; yabancı para tutmanın karaborsa riski büyük olabilir. Bu koşullar ne kadar gerçekleşiyorsa, konut inşaatının, enflasyondan kaçmak amacıyla tercih edilme olasılığı o kadar artar.

Şimdiye kadar, enflasyonun yol açtığı verimsiz varlıklar tutma eğiliminin büyümeyi engelleyici etkileri üzerinde durduk ve yaygın inanışın her durumda geçerli olmadığını gördük. Enflasyon, tasarruf sahiplerinin elde tutacağı varlıklar seçimini bozduğu gibi, yatırımcıların yatırımların strüktürüyle ilgili kararlarını bozduğu için de ekonominin etkinliğini azaltabilir. Şimdi enflasyonun yatırımın ve üretimin etkinliği üzerindeki etkilerini inceleyebiliriz.

Enflasyon para kıymetindeki düşüşün zararlarından kaçınmak amacıyla, envanter yatırımlarında ve olgunlaşma dönemi kısa yatırımlarda bulunma eğilimini arttırır. Yine, fiyat rijiditesi büyük enerji, ulaştırma, haberleşme gibi temel hizmetlerden, fiyat esnekliğine sahip üretim kollarına kayış, kaynakların optimal dağılımını bozabilir. Enflasyon, uzun bir olgunlaşma dönemini gerektiren yatırım malları sanayiini hafif sanayiye oranla daha az kârlı hâle de getirebilir[36]. Enflasyon hâlinde kaynakların tahsisini bozan bir şey de şudur; çoğu az gelişmiş ülkede nominal faiz haddine cari enflasyon haddinden daha düşük yasal bir üst sınır konmakta, uzun vadeli kredilerin reel faiz haddi negatif hâle gelmektedir; bu da tasarruf sahiplerinin, büyüme yönünden asıl önemli olan uzun vadeli ikrazları değil, kısa vadeli kredileri tercih etmesine yol açmaktadır[37]. Bütün bunlar, enflasyonun uyardığı dengesizliklerdir. Enflasyon sırasında yatırımların nisbî etkinliğini ölçme aracı olarak hasıla-sermaye oranından faydalanılabilir[38]. Enf-

(36) Roberto de Oliveria Campos, «Inflation and Balanced Growth», Howard S. Ellis and Henry C. Wallich ede., **Economic Development for Latin America**, London 1963, s. 102.

(37) Werner Baer, «Brazil: Inflation and Economic Efficiency», **Economic Development and Cultural Change**, XI (July 1963), s. 396.

(38) A.S. Shaalan, «The Impact of Inflation on the Composition of Private Domestic Investment», **IMF Staff Papers**, IX (July 1962), s. 243 ve devamı.

lasyon haddi artarken hasıla - sermaye oranı düşüyorsa, enflasyonun daha az etkin yatırım şekillerini desteklediği sonucuna varılabilir.

Özetlemek istersek, az gelişmiş ülkelerde tasarrufu ve bu tasarrufların tutulma şeklini belirleyen etkenleri teste tâbi tuttuk; bu testler bize genel teorik kurallarla tutarlı sonuçlar verdi.

ORTA GELİRLİ ÜLKELER ARASINDA TÜRKİYE'NİN YERİ

Gülten Kazgan
İktisat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi

I — *Giriş:*

«Azgelişmiş ülke» kavramının doğuşu ve bu toplumların sorunlarına toplumbilimcilerin eğilmesi İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme rastlar. 1960'ların sonuna kadar süren yüksek dünya konjonktürü, bu ülkelerin sorunlarının tam anlaşılamaması, Savaşta yıkılan ülkelerin kısa sürede gelişmeleri, bu ülkelerin de kısa sürede içinde bulundukları ekonomik sorunları çözebilecekleri konusunda genel bir iyimserlik havası yaratmıştır. Ne var ki, bu hava 1960'ların ikinci yarısında değişmeye başlamış, 1970'lerin başında petrol krizi ve dünya çapındaki stagflasyonla birlikte tam bir karamsarlığa dönüşmüştür. 1980'ler için yapılan öngörüler ise, bu toplumlarda açlık ve salgınların dalga dalga yayılabileceğini, bu ülkeler halklarının atalarınınkinden çok farklı olmayan bir yazgıyı tekrar yaşayabileceğini bir olasılık olarak göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda bu toplumlardaki Malthus'gil nüfus artışının «az gelişmiş ülke» kapsamındaki nüfus sayısını mutlak olarak artırmasına rağmen, tabloda aydınlık noktaların bulunduğuna da kuşku yoktur. Bu da, sözkonusu dönemde, «azgelişmiş ülke» kategorisinden «ortagelirli ülke» sınıfına yükselen 55 ülke ile ilgilidir. Kişi başına gelirin 320 dolarda kaldığı Mısır'la, 3200 dolara yükseldiği İspanya arasında Güney Avrupa,

Uzak Doğu ve Latin Amekia'dan büyüklü küçüklü bu 55 ülke, artık, dünyanın «ortasınıf»ını oluşturmaktadır. Tabii, bu ortasınıfın da «alt-orta-üst» tabakaları vardır. Türkiye, Dünya Bankasının hesaplarına göre (1977'de kişi başına gelir itibariyle) «ortasınıf»ın tam ortasında yer almaktadır.

Bu incelememizde, Türkiye'yi ortagelirli ülkeler (OGÜ) ile refah ve büyüme dinamiği açısından karşılaştırmağa çalışacağız. Karşılaştırmayı, 55 ülke ortalaması ile yaptıktan sonra, kişi başına ortalama geliri Türkiye'ye en yakın olan Latin Amerika'da Brezilya ve Meksika ve Uzak Doğu'da G.Kore ve Milliyetçi Çin ortalamaları ile tamamlıyacağız. Türkiye'nin içinde bulunduğu «Coğrafî Bölge» yani Günay Avrupa'da kişi başına geliri Türkiye'den çok yukarda olsa da İspanya ve Yugoslavya ortalamalarını da bu karşılaştırmada kullanacağız; böylece, Türkiye'nin kendi bölgesindeki konumunu saptamağa çalışacağız.

Karşılaştırmada salt 55 ülke ortalaması ile yetinmeyi yeterli görmememizin nedenini şöyle açıklayabiliriz: sözkonusu 55 ülke nin en alt ve en üst kişi başına gelir düzeyi (Mısır ve İspanya) on kat farketmektedir; birbirinden çok farklı durumların ortalaması da, bazen çok anlamlı olmayabilmektedir. Karşılaştırmaya esas olarak seçtiğimiz Latin Amerika ve Uzak Doğu'daki dört ülke, kişi başına ortalama gelir itibariyle Türkiye'ye çok yakındır; nüfus ve toprak büyüklüğü itibariyle Türkiye'den farklı olsalar da, Singapur, Hong-Kong gibi kent-devletleri de içeren 55 ülkelik sınıflandırmaya oranla Türkiye'ye daha yakın «çap»daki ülkeleri temsil etmektedirler. «Ülke çapı» sorunu, Güney Avrupa'yı incelerken, Yunanistan ve Portekiz'i bir yana bırakıp İspanya ve Yugoslavya'yı ele almamızın da nedenidir.

Bu karşılaştırma, Türkiye açısından hiç beklenmedik bir sonuç vermektedir: Türkiye ile gerek refah göstergeleri, gerek büyüme dinamiği göstergeleri itibariyle en büyük benzerlik Latin Amerika'nın iki ülkesinde, ve özellikle Brezilya'da gözlenmektedir. Oysa, ne tarihsel köken, ne kültür öğeleri, ne etnik yapı, ne coğrafî yapı itibariyle hiçbir benzerliği olmayan Latin Amerika ile Türkiye'yi ekonomik açıdan birbirine bu denli yaklaştıran nedir?

II — *55 OGÜ ile Türkiye'nin Ekonomik Refah ve Büyüme Dinamiği Açısından Karşılaştırması*

55 OGÜ'nin 1977 yılında (1970 dolar değerine göre) kişi başına ortalama geliri 1140 dolardır; Türkiye ise, 1110 dolar ile bu

ortalamaya çok yakın düşmektedir. Gerçi, 1977'nin karşılaştırma için çok uygun bir yıl olmadığı bir gerçektir; çünkü, sözkonusu yılda Türkiye'ye dış kaynak girişi GSYİH'nın % 8'ne yükselmiş, dolayısıyle TL/$ kurunda, TL aşırı değerlenmiş bir düzeyde bulunmıştır. (1) Bir ülkenin gelişme düzeyi konusunda başlıca göstergelerin ortaya koyduğu sonuç da bu kuşkuyu destekler niteliktedir. Çünkü, bu göstergelerin birkaçı dışında tümü, Türkiye'yi 55 OGÜ ortalamasına oranla önemli ölçüde daha az sanayileşebilmiş, eğitim düzeyi düşük köylü toplumu olma niteliğini daha henüz aşamamış, dış dünyaya ihracatı ile açılamamış bir toplum olarak göstermektedir.

55 OGÜ ortalamasında (1977 yılında) sanayi milli gelirin % 36'ini oluştururken, bu oran Türkiye'de % 25 dir; faal nüfusun dağılımında da birincilerde % 22 olan oran, Türkiye'de % 14 kadardır. Buna karşı, tarım, Türkiye'de millî gelirin ve faal nüfusun çok daha yüksek bir oranını oluşturmaktadır. (2) (Tablo I)

Aynı bulgular, nüfusu 40 milyon olan ve ülkeye GSYİH'nin yılda % 2'i kadar kapital girişi bulunan ve ortalama kişi başına geliri 700 dolar (1964 dolar değerine göre) olan OGÜ ülkelerle Türkiye karşılaştırmasında ortaya çıkmaktadır. Bu ülkeler için beklenen uluslararası ortalamalar, Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo II'de verilmiştir. Yine Türkiye'nin 705 dolar kişi başına gelirle bu kategorinin tam ortasında yer almasına karşılık, gelişme düzeyinin fiziksel göstergelerinden iki başlıcası, yani milli gelir ve faal nüfusta tarım ve sanayiin payları, Türkiye aleyhine büyük farklar göstermektedir.

Tablo I, yine 55 OGÜ ortalamasına göre, Türkiye ile gelişme göstergesi sayılan bellibaşlı diğer fiziksel göstergeleri karşılaştırmalı olarak vermektedir: Bunlara göre, Türkiye'de halk % 10 oranında daha fazla kalori alabilmekte, daha iyi sağlık şartları (hekim başına nüfus sayısı, doğuşta yaşam bekleyişi ve sağlıklı su kullanabilme itibariyle) altında yaşamaktadır; fakat, okur yazarlık

(1) 1977 Aralık ayında TL'nin serbest piyasa ve resmî kuru arasındaki fark % 32'ye yükselmiş bulunuyordu. TÜSİAD, «The Turkish Economy» Temmuz 1978, s. 204.

(2) Nüfus sayımlarında, aile işinde ücretsiz çalışan kadınların bazı ülkelerde ve/veya bazı dönemlerde faal nüfus içinde sınıflandırılmasına karşılık, diğerlerinde -çalışsa da- bu sınıfa konmaması, uluslararası faal nüfus dağılımı karşılaştırmalarında yanılgı kaynağı olabilmektedir E. Boserup, Women's Role in Economic Development, New York 1970, s. 10. Türkiye'de, ücretsiz çalışan aile bireyleri ve bu arada faal tarımsal nüfusun yarısını oluşturan kadınlar, daima, faal nüfus içinde sınıflandırılmaktadır.

derecesi çok daha düşük, olduğu gibi, % 23 oranında daha az enerji kullanabilmektedir. Sanayileşmenin baş göstergesi kişi başına enerji kulanımı olduğuna göre, bu sonuncu gösterge, Tablo I'deki verileri de desteklemektir.

Ancak, eldeki göstergeler Türkiye'nin OGÜ arasında sanayileşmede geri kalmış olma derecesini yeter ölçüde yansıtmamaktadır; çünkü, Türkiye'nin iç fiyat yapısı, sanayiin milli gelirdeki oranını OGÜ'in birçoğuna oranla suni biçimde şişirici niteliktedir. İthal yasakları ve döviz kıtlığının sanayi kesiminde iç fiyatları -carî döviz kurunda- dış dünya fiyatlarına oranla şişirdiği pek çok araştırmada saptanan bir olgudur(3). İç piyasada -dokuma gibi birkaç dal dışında- sert bir oligopol yapısına dış rekabet eksikliği de eklenince, özelikle 1977 gibi yüksek oranlı devalüasyon öncesi yıllarda küçüksenemeyecek fiyat farkları ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, sanayiin milli gelir payı dünya fiyatlarına göre Tablo I' ve II.deki rakamlardan daha da düşük olmak gerekir(4).

55 OGÜ ile karşılaştırmada Türkiye'nin sanayileşmede göreceli geriliğini ve milli gelirin tarımdaki payının yüksekliğini ya da faal nüfusta tarımsal nüfus payının yüksekliğini, «Türkiye tarım ürünleri ihraç etmektedir, oysa diğerleri ithal etmektedir» gerekçesiyle çürütmek de mümkün değildir. Çünkü Tablo I ve II de görüldüğü gibi, ilksel maddeler ihracı bu ülkelerin GSYİH'nın çok daha yüksek bir oranıdır (% 6.2); Türkiye'dekinin 3 katından da fazladır.

Göreceli olarak Türkiye'de halkın yarıdan çok daha fazlasının köylü olması, sanayide çalışmada ve eğitimde geri kalması olgularına karşılık, beslenme ve sağlık koşullarının daha iyi olması, bu ülkelere oranla doğurganlık oranı ve nüfus artış hızının daha yük-

---

(3) Bu şişme, tabii, devalüasyon öncesi ve sonrası dönemlerde farklı oranlarda olmaktadır. 1977 gibi, TL'nin aşırı değerlenmişlik oranının en yükeek olduğu yıllarda en yüksek düzeydedir.

(4) Gerçi, OGÜ'in bir kısmında -örneğin Brezilya'da- dış ticaret ve döviz kontrol relimi Türkiye'dekinden çok farklı değildir: J.N. Bhagwati. «Foreign Trade Regimes and Economic Development: Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes» N.B.E.R. 1978, s. 61. Dolayısiyle, oynı şişirici etkl bu ülkeler için de geçerlidir. Buna karşılık, Singapur, Hong-Kong, G. Kore, Taiwan gibi ülkelerde dış ticaret koruması miktar kısıtlaması değil, gümrük vergileriyle gerçekleştiği ve sınaî mamullerin ihracat oranının yüksekliği iç fiyatların dünya fiyatlarından çok farklı olmasına imkân vermediği için, oynı şişirici etkl bunlar için geçerli olmamaktadır.

sek olmasının da başlıca nedeni sayılmalıdır. Gelişmenin getirdiği bu farklı biçimdeki «refah düzeyini artırıcı» koşullar, gelecekteki gelişme hızını da belirleyici olacaktır; varolan koşullar Türkiye'de nüfus artış hızını daha yüksek tuttuğu ölçüde, gelecekteki kişi başına gelir artışı olasılığını da düşürücü niteliktedir. Çünkü eldeki veriler, köyde ve eğitim düzeyi düşük, halk kesitlerinde, hattâ sanayileşmeye bağlı olmayan kentleşmiş nüfus arasında doğurganlık oranı ve nüfus artışı hızının daha yüksek olmasına karşılık, her iki oranın da, eğitim düzeyinin yükseldiği kentleşme-sanayileşme olgusu içinde düştüğünü ortaya koymaktadır(5).

Büyüme dinamiği açısından, Türkiye'nin 1960-77 döneminde, 55 OGÜ'den biraz daha başarılı olduğu Tablo II'de görülebilir: kişi başına GSMH artış hızı sırasiyle % 4.1 ve % 3.6 olmuştur. Ne var ki, yukarda değindiğimiz nüfus artış hızını yüksek tutan etkenlerin yanında, Tablo I, gelecekte Türkiye'nin gelişmesini sınırlayabilecek, dolayısıyle mutlaka aşılması gereken birkaç engelin daha varlığına işaret etmektedir: Bunlardan biri, Türkiye'de yurtiçi tasarruf oranının (1977'de % 17) 55 OGÜ'dekinin (% 24) çok altında olması ve gelirin sür'atle arttığı 1970-77 aralığında tasarruf oranının artmayıp, aksine azalması, yani marjinal tasarruf eğiliminin (eksi) olmasıdır; oysa, OGÜ bu dönemde, yurtiçi tasarruf oranını % 20'den % 24'e çıkarmıştır. Türkiye'nin (1977'de) GSYİH'nın % 6'nı (OGÜ'de % 23) yatırmış olması, tasarruf açığının GSYİH'nın % 8-9'na vardığını, dolayısiyle sürdürülemez bir yatırım oranı olduğunu göstermektedir. (Nitekim, 1978 sonrasında bu oran düşmüştür.) Çünkü, dış kaynaklara bu denli bağlı olarak yüksek yatırım oranı sürdürülemez. İkinci bir nokta, ihracata ilişkin verilerin incelemesinden elde edilen sonuçtur: Tablo II, ortalama 40 milyon nüfuslu «büyük» orta gelirli ülkelerin GSYİH'nın % 16'nı, Tablo I 55 OGÜ'nin de % 20'ni ihraç etmesine karşılık, Türkiye'de bu oranın % 4 oldunu; 1970-7 aralığında Türkiye'de ihracat artış oranı yılda % 1'in altında kalırken OGÜ'in yılda % 5.1 oranında ihracatı artırabildiklerini göstermektedir. İhracattaki büyüme hızları farkı ithalattakiler ile tamamlandığında, aradaki fark belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır: 55 OGÜ, 1960-70 döneminde ithalatta yılda % 7.1, fakat 1970-77 arasında % 5.9 oranında artışa tanık olmuş, böylece, 1970'lerde yıllık ithalat ve ihracat artış oranı sadece 0.8 puan kadar farketmiştir. Oysa, Türkiye'de gelişme tam ters yönde

(5) B. Tuncer, «Ekonomik Gelişme ve Nüfus», Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1976, s. 136.

olmuş, ithalat artış oranı birinci dönemde yılda % 5.5 iken ikinci dönemde % 13.1'e yükselmiş, ithalat ve ihracat artış hızı arasındaki fark ikinci dönemde 12.3 puana çıkmıştır. İç tasarruf açığındaki büyümenin dış ticaret alanındaki görüntüsü, Türkiye'nin 1970-7 dönemindeki gelişmesine «sürdürülemez» bir nitelik vermiştir. Oysa, 55 OGÜ, 1970'ler dünyasındaki bunalıma dengesizlikleri azaltarak intibak etmeyi başarmıştır. OGÜ arasında büyüyen dengesizlikler açısından Türkiye'ye benzeyen ülke Brezilya'dır; gerçekten de sadece bu açıdan değil, pek çok bakımdan, Türkiye ile Brezilya arasında inanılmaz çapta ekonomik yapı ve ekonomi politikası, toplumsal tabakalaşma konularında benzerlik bulunmaktadır. Hattâ, dünya konjonktüründen etkilenme biçimleri de -herhalde diğer benzerliklerin doğal sonucu olarak- etkilenme dönemleri de, birbirine olağanüstü benzerlik göstermektedir.

III — *Üç Bölge'de Altı Ülke ile Türkiye'nin Ekonomik Refah ve Büyüme Dinamiği açısından Karşılaştırılması:*

Türkiye ile OGÜ karşılaştırmasını, çok değişik durumların ortalaması yerine kişi başına gelir ve «çap» itibariyle daha türdeş ülke grupları arasında yapmak daha anlamlı sonuçlara varılmasına yardımcı olabilir. Bu amaçla Latin Amerika'dan seçtiğimiz Brezilya ve Meksika'da ortalama kişi başına gelir (1970 dolar değeri itibariyle) 1280 dolar, Uzak Doğu'da G. Kore ve Milliyetçi Çin'de 1000 dolardır. Yani, kişi başına gelir itibariyle gelişme düzeyi Türkiye'den % 10-20 kadar yukarda ve aşağıda olan ülkeler sözkonusudur. Güney Avrupa'da İspanya ve Yugoslavya ise, salt Türkiye ile aynı bölgede bulunmaları açısından karşılaştırmaya dahil edilmiştir; çünkü, İspanya'da kişi başına 3200 dolar, Yugoslavya'da 2000 dolar -yani bölge ortalaması 2800 dolar- olan gelir düzeyi, OGÜ'ün üst tavanını oluşturmakta ve doğal olarak bütün gelişme göstergelerinin farklı olması beklentisini vermektedir.

Tablo III, Türkiye ile yukardaki bölgelerde «insan»a ilişkin verileri 1960 ve 1977 itibariyle göstermektedir. Ekonomik gelişmenin yaratıcısı ve yürütücüsü insan olduğuna göre, insana ilişkin olanlar hem gelişme düzeyi hem gelişme dinamiği açısından temel göstergeler sayılabilir. Tablo III'ün incelenmesinden ortaya çıkan sonuç ilginçtir; çünkü, kişi başına ortalama gelir düzeyi itibariyle grupların en altında yer alan Uzak Doğu, insana ilişkin göstergeler itibariyle üç kat daha yüksek gelirli Güney Avrupa'ya yaklaş-

mıştır; başlangıç yılı olan 1960'da da durumun farklı olmadığı ve bu ülkelerin «insan gücünde kapital birikimi» sürecini 1960'dan da önce başlattığı, 1960-77 aralığında doğum oranlarını da yarı yarıya düşürerek nüfus artış hızı, eğitim düzeyi ve faal nüfusun tarım-sanayi arası meslekî dağılımı itibariyle Güney Avrupa standartlarına yaklaştığı görülmektedir. Uzak Doğu'daki iki ülkenin kişi başına gelir düzeyinden beklenenin çok ötesinde «insanı geliştirmiş» olmasına karşılık, Latin Amerikadaki iki ülke ile birlikte Türkiye, bu açıdan çok geri kalmış görünümdedir. Türkiye'de okuryazar nüfus oranının Latin Amerikadan da çok daha düşük (sırasıyla % 60 ve % 76); tarımda çalışan nüfus (dolayısiyle köylü nüfus) oranının çok daha yüksek (sırasıyla % 62 ve % 38) sanayide çalışan nüfus oranının çok daha düşük (sırasıyla % 14 ve %22.5) olması dolayısiyle Türkiye'e bu açıdan çok yetersiz sayılabilir. Türkiye'nin bu konuda Latin Amerika'ya tek üstünlüğü, orta eğitim yaşındaki nüfusun biraz daha yüksek oranını (sırasıyla % 29 ve % 22.5) okullaştırabilmiş ve 1960-77 arasında doğurganlık oranını biraz daha hızlı düşürebilmiş olmasıdır. İlginç olan bir nokta da Uzak Doğu'nun Latin Amerika'dan biraz daha yüksek tarımsal (dolayısıyla köylü) nüfus oranında çok daha yüksek eğitim düzeyine ulaşmış ve doğurganlık oranını düşürebilmiş olmasıdır.

Tablo IV'de aynı ülke gruplarına ilişkin temel ekonomik göstergeler izlenebilir: Burada göze çarpan olgu, Uzak Doğu'nun GSYİH ve kişi başına GSYİH'nın yıllık büyüme hızı, sanayileşme hızı itibariyle ön planda yer almasıdır. Bu ülkeler tasarruf-yatırım oranlarını sür'atle artırmış, ihracatı GSYİH'nın yarısına yaklaştırarak dış dünyaya açılmıştır. Kişi başına gelir artış hızının yüksekliği itibariyle Uzak Doğu, Güney Avrupa'ya (sırasiyle yılda % 6.8 ve % 5) benzemektedir. Bu benzerlik, ihracat artış oranının yüksekliği, tasarrufların ve yatırımların GSYİH'daki payı açısından da gözlenebilir. Aynı şekilde, Türkiye ve Latin Amerika arasındaki insana yatırım açısından varolan benzerlik sözkonusu ekonomik göstergelerle de tamamlanmaktadır: Kişi başına gelirin yıllık büyüme hızı, tarım ve sanayi büyüme hızları, tasarrufların ve yatırımların GSYİH'ya oranı, ihracat oranının düşüklüğü, dış kaynak açığının büyüklüğünün Türkiye'yi Latin Amerika'ya yaklaştırdığı, Tablo IV'daki rakamlardan kolayca izlenebilir. İşin ilginci bu benzerlik, Latin Amerika'nın Türkiye'den çok daha ileri ölçüde sanayileşmiş (sanayiin milli gelir payı % 36.5) olmasına, 1960-77 aralığında dış ticaret mübadele hadleri Türkiye aleyhine dönerken

Latin Amerika'nın lehine dönmüş olmasına (6) ve tarımın bu ülkeler ekonomisinde çok daha küçük bir yer tutmasına rağmen gerçekleşmiştir. Bir diğer ilginç benzerlik 55 OGÜ için saptadığımız 1970-77 aralığında tasarruf oranı artışının, Latin Amerika için (Türkiye'de olduğu gibi) azalış göstermiş olmasıdır. Kısacası, büyüme dinamiği göstergeleri açısından da Türkiye, Latin Amerika'ya çok yakın, fakat Uzak Doğu ve Güney Avrupa'dan çok farklıdır.

İnsana yatırım ve sanayileşme hızı farkları doğal kaynak farklarına da eklenince, zaman içinde bu ülke gruplarının dış ticaret yapısı çok farklı biçimde değişmiştir: İlksel maddeler ihracı Uzak Doğu'da dış ticaretin önemsiz bir bölümünü oluşturduğu (% 11), buna karşılık makine-teçhizat ihracı önemli bir yer tuttuğu (% 19) halde, Türkiye'de ve biraz daha da az olsa Latin Amerika'da ilksel maddeler hâlâ ihracatta % 60'dan fazla bir yere sahiptir; makine-teçhizat ihracı ise, Türkiye'nin ihracatında hemen hiç (% 1 kadar) bir yer kapsamamakta, Latin Amerika'da ise (% 8.5) küçük bir pay kapsamaktadır.

Refahın toplumun çeşitli kesitleri arasında dağılımına gelince: Buna ilişkin veriler Tablo V'de izlenebilir; Tablo'da göze çarpan olgu, yine Uzak Doğu ülkelerinin Güney Avrupa'ya çok yakın benzerlik göstermesine karşılık, Türkiye'nin Latin Amerika'yı anımsatmasıdır (7). Gelir bölüşümü verileri, Türkiye'de bölüşüm eşitsizliğinin Latin Amerika'ya çok yakın olmasına karşılık, Uzak Doğu ve Güney Avrupa'nın toplumsal denge açısından biririne oldukça yakın olduğunu göstermektedir; ailelerin en düşük gelirli % 60'ının bu son iki bölgede milli gelirin % 36'nı alması, buna karşılık en yüksek gelirli % 10'nun da milli gelirin sadece % 25 kadarını alması, bu toplumlarda ailelerin % 30'na «orta sınıf» niteliğini vermektedir. Nüfusun en düşük gelirli % 20'u ile en yüksek gelirli % 20'u arasında gelir farkı bu toplumlarda sadece 7 katı kadardır; oysa, Türkiye'de 17 ve Latin Amerika'da bu fark 25 katı olduğu gibi, nüfusun ancak % 20'i «orta sınıf» nitelemesine girebilecek bir gelir düzeyindedir.

Yukardaki gözlem, Tablo V'in diğer verileri ile de desteklenmektedir: Türkiye'de ve Latin Amerika'da kişi başına tarım geliri,

(6) Dış Ticaret hadlerinin petrol kirizi döneminde (Latin Amerika lehine ve bu arada) Brezilya lehine dönme nedeni, Brezilya'nın baş ihraç ürünü olan kahvenin fiyatının dört katı artmış olmasıdır; petrol ihracatçısı olan Meksika ise petrol fiyatlarındaki artışdan yararlanmıştır. B. Belossa, «İncentive Policies in Brazil», World Bank Reprint Series No. 133.

tarım dışı kişi başına gelirin oranı olarak büyük fark göstermektedir; öyle ki, Türkiye'de 1977'de sadece % 25, Latin Amerika'da % 20 kadardır. Uzak doğu'nun 1960'larda dahi bu açıdan daha dengeli bir görünümde olduğu, Güney Avrupa'nın ise, varolan dengesizliği 1960-77 arasında sür'atle düzelttiği görülüyor. Bu oran, bu ülkelerde, üçte birin üstündedir, Uzak Doğu'da % 40'a yaklaşmaktadır.

Kent nüfusu dağılımı Latin Amerika'da ve Türkiye'de aynı dengesizliğin kentlerde de sürdüğünü, buna karşılık Uzak Doğu ve Güney Avrupa'nın kent nüfusu itibariyle de daha dengeli olduğunu göstermektedir: Tablo V'de, 1960-75 döneminde, sanayide çalışmayan kent nüfusu oranları bu ülke grupları arasındaki belirgin farkları bu açıdan da ortaya koymaktadır: Türkiye'de de Latin Amerika'da da sanayide çalışmayan kent nüfusu oranı bölgeden hem daha yüksektir, hem de zaman içinde sür'atle artmışdır. Uzak Doğu ve Güney Avrupa'da bu bakımdan da daha dengeli bir dağılım sözkonusudur; sanayide çalışmayan kent nüfusu, toplam kent nüfusunun son yıllarda dahi % 20'ni aşmamış, zaman içinde de büyük artış göstermemiştir.

IV — *Sonuç*

Türk ekonomisinin -kısa aralıklarla da olsa- 30 yılı aşan bir süre çok partili demokratik düzende yaşamasına rağmen, uzun yıllar diktatörlük rejimlerinde yaşamış ya da halâ yaşayan ülkelerden çok daha geri ve dengesiz bir toplumsal yapı göstermesi; bu yapının da görünüşe göre gelecekteki büyüme dinamiğinin aleyhine etkenler ortaya çıkarması, üzerinde durulması gereken bir olgudur. Bundan önceki paragrafta ele aldığımız altı ülke içinde uzunca bir süredir demokrasi geçiren sadece Meksika'dır; Yugoslavya, Batılı anlamda bir siyasal demokrasi olmayıp, bir halk demokrasisidir. İspanya'nın demokrasiye geçişi ise 1977'deki durumu açıklayamayacak kadar yenidir. En dengeli toplumlar arasında gözüken, büyüme dinamiği en büyük olan ve insana yatırımı, OGÜ arasında en üst düzeyde bulunan Uzak Doğu ekonomilerinin ise siyasal rejimi geridir; bu sonuncu noktada Brezilya'dan hiçbir farkları yoktur. Siyasal rejimi bunlardan çok ileri sayılması gereken Türkiye ise, toplumsal ve ekonomik dengesizlik açısından Brezilya'ya yakındır. Öyleyse, siyasal rejimin «ileri» sayılan demokrasi olması, toplumsal ve ekonomik dengesizlikleri azaltmada etken olamamıştır. Daha doğrusu, Türkiye'de uygulandığı biçimiyle siyasal de-

mokrasinin bu amaca hizmet edecek bir yapıdan uzak olmasıdır; varolan «ikili» ekonomik ve toplumsal yapı üzerine uygulanan ve gerçek demokratik içerikten yoksun siyasal demokrasinin, bu yapıyı düzeltmek yerine, Latin Amerika diktatörlükleri gibi sürdürmeğe hizmet etmesidir.

Türkiye'de ve Latin Amerika'da büyüme dinamiği aleyhine sonuçlar yaratan iktisadî ve toplumsal dengesizliklerin kökeni uzun boylu araştırılması gereken bir konudur. Ancak, basit gözlemlere dayanarak servet bölüşümü eşitsizlikleri, yaşanan sürekli enflasyon, geniş kitlenin orta düzeyde eğitim olanaklarından yararlandırılmamış olması, siyasî sistemin oligarşik «güç» yapısı, tekelleşmeye ve spekülasyonlara çok elverişli iktisadî koşullar, nüfus artış hızının en düşük gelirli ailelerde en yüksek düzeyde olması bunu yaratan baş etkenler olarak sayılabilir (8). Siyasal demokrasi, iktisadî ve toplumsal dengesizlikleri yaratan bu etkenleri giderebildiği ve ekonominin büyüme dinamiğine ivme verebildiği ölçüde varolabilir.

---

(7) Türkiye için gelir bölüşümü verileri, eşitsizliği azaltacak etkenlerin (tarım ürünleri iç ve ve dış ticaret hadlerinin lehe dönmesi, işçi dövizlerinin olağan üstü artışlar göstermesi, fiyat artışlarının hızlı olmaması gibi) en yoğun olduğu 1973 yılına aittir. Oysa, 1977 den sonra, gelir bölüşümünün hızlı enflasyonla birlikte bir taraftan yoğunlaşan kıtlık rantları ve spekülasyon kazançları bir taraftan da enflasyon hızını izleyemeyen ücret maaş gelirleri dolayısiyle hızla bozulduğu anlaşılıyor. DPT'nin fonksiyonel gelir bölüşümü hesaplarına göre, 1976-1979 arasında tarım'ın GSYİH'deki payı % 31.4 den % 20.3'e, tarım dışı ücretli-maaşlı kesimin payı % 31,3'den % 26.8'e inerken, tarım dışı ücret dışı hizmet gelirl payı % 28.9'dan % 44.6'ya çıkmıştır. DPT, «1980 Programı», Ankara 1980. Karşılaştırmadaki diğer ülkeler için veriler 1971-76 yılları arasındaki döneme aittir.

(8) Türkiye'deki sıkı kambiyo kontrolü rejiminin bu dengesizliklerde etken olduğu söylenebilirse de, ampirik çalışmalar OGÜ'in uyguladığı kambiyo rejiminin serbestlik ya da sıkılığı ile gelir bölüşümü ve büyüme dinamiği arasında bir bağlantı bulunmadığını gösteriyor. J. N. Bhagwati, a.g.e. Bahis 6.

TABLO I

55 OGÜ ve Türkiye'de Refah ve Büyüme Göstergeleri Karşılaştırması (1960 - 1977)

KALEMLER	TÜRKİYE	55 OGÜ
Kişi başına gelir (1977 yılında 1970 dolar değerine göre)	1110 $	1140 $
Kişi başına gelir yıllık büyüme hızı (1960 - 77) %	4.1	3.8
Tarımsal üretim yıllık büyüme hızı (1960-77) %	2.8	3.5
Sanayi üretimi yıllık büyüme hızı (1960-77) %	9.3	7.4
Tarımın GSYİH'da payı (%) 1960	41	22
Tarımın GSYİH'da payı (%) 1977	28	15
Sanayiin GSYİH'da payı (%) 1960	21	32
Sanayiin GSYİH'da payı (%) 1977	25	36
Tarımın faal nüfus'da payı (%) 1977	62	46
Sanayiin faal nüfusda payı % 1977	14	22
Tasarrufun GSYİH'da payı (%) 1970	16	20
Tasarrufun GSYİH'da payı (%) 1977	17	24
Yatırımın GSYİH'da payı (%) 1977	29	23
İhracatın GSYİH'da payı (%) 1977	4	20
İhracatın yıllık büyüme hızı 1960-70	1.8	5.4
1970-77	0.8	5.1
İthalatın yıllık büyüme hızı 1960-70	5.5	7.1
1970-77	13.1	5.9
Kişi başına enerji tüketimi/Kg. Kömür eşdeğeri 1978	743	918
Okuryazar oranı (%) 1975	60	69
Doğuşta yaşam beklenişi (yıl) 1977	61	60
Hekim başına nüfus 1976	1720	4470
Sağlıklı su kullanan nüfus (%)	75	59
Kişi başına günlük kalori birimi	2949	2557

Kaynak : «World Development Report», IBRD, 1979

TABLO II

Büyük Çaplı OGÜ ve Türkiye Büyüme Karşılaştırması

Kalemler (GSYİH'nın %)	OGÜ Ortalaması %	Türkiye %	Fark
İlkel üretim	16.4	29.9	+ 13.5
Sınai üretim	34.1	22.4	— 11.7
Gayrisafi yurtiçi tasarruf	24.9	17.3	— 7.6
Gayrisafi yurtiçi yatırım	22.7	25.5	+ 2.8
İhracat	16.1	4.1	— 12.0
İlkel madde ihracatı	6.2	1.9	— 4.3
Mamul madde ihracatı	5.5	1.2	— 4.3
İthalat	14.2	12.4	— 1.8
Tarımsal nüfus	30.7	57.0	+ 26.3
Sınai nüfus	2.38	14.2	— 18.8

Kaynak : nokleden, «Türkey: Policies and Prospects for Growth», IBRD, March 1960, s. 5 Kaynağı, H.B. Chenery ve M. Syrquin, Patterns of Development, 1950-1970», Oxford University Press. Veriler kişi başına gelirl (1964 dolar değerine göre) 700 dolar, nüfusu 40 milyon olan ve yılda GSYİH'nın % 2 kadar kapital girişi olan ülkeler içindir.

TABLO III

Üç Bölge ve Türkiye'de Nüfusun Nicelik ve Nitelik Karşılaştırması (1977)

	Kalemler	Türkiye	Latin Amerika	Uzak Doğu	Güney Avrupa
	Kişi başına gelir ($)	1110	1280	1000	2900
I	**Demografik göstergeler**				
	Kaba Doğum Oranı				
	(000 kişiye) 1960	43	42.5	40.5	22
	1977	30	37	21	17
	Kaba ölüm oranı				
	(000 kişiye) 1960	16	11.5	10	9.5
	1977	10	8.5	6,5	9.5
	Toplam doğurganlık oranı				
	(000 kişiye) 1977	4.3	5.3	2.6	2.4
	Doğuşta beklenen yaşam süresi				
	(yıl) 1977	61	64	68	72
II	**Eğitimle ilgili göstergeler**				
	Okur-yazar oranı 1960	38	63	62.5	85
	1976	60	76	86	90
	Yaş Grubunda İlkokula				
	gidenler % 1960	75	88	60	110
	1976	104	103	109	105
	Yaş Grubunda Orta Eğitim				
	Kurumuna Gidenler % 1960	14	11	32	33
	1976	29	22.5	65	72
	Yaş Grubunda Yükeek Eğitim				
	Kurumuna Gidenler % 1960	3	2.5	5	5
	1977	7	10	10	16
III	**Faal işgücüyle ilgili göstergeler**				
	Tarımdaki faal nüfus % 1960	76	54	60	53
	1977	62	38	40	31
	Sanayideki faal nüfus % 1977	14	22.5	30	38
	(15-64) yaştaki nüfus % 1960	55	52.5	53	64
	1977	54	53.5	61.5	64

Kaynak : Tablo II ile aynı

Not : Latin Amerika, Brezilya ve Meksika; Uzak Doğu, G. Kore ve Taiwan; Güney Avrupa, İspanya ve Yugoslavya'yı içerir. Her bölge için ortalamalar, iki ülkenin basit ortalamasıdır.

TABLO IV

Üç Bölge ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Karşılaştırması (1960 - 77)

Kalemler	Türkiye	Latin Amerika	Uzak Doğu	Güney Avrupa
GSYİH yıllık büyüme hızı (%) 1960-70	6.0	6.3	6.9	6.1
1970-77	7.4	7.4	9.1	6.0
GSYİH kişi başına yıllık büyüme hızı (%) 1960-77	4.1	3.6	6.6	5.0
Tarımsal ürün yıllık büyüme hızı (%) 1960-70	2.4	4.0	4.0	3.4
1970-77	3.4	3.5	3.6	3.7
Sanayi Üretimi Yıllık Büyüme Hızı (%) 1960-70	6.4	9.3	17.0	7.6
1970-77	6.9	6.5	14.5	7.1
GSYİH'da tasarruf oranı (%) 1960	13.0	19.5	6.5	27.5
1977	16.0	16.0	26.0	23.5
GSYİH'da yatırım oranı (%) 1960	16.0	21.0	15.5	29.0
1977	24.0	21.0	26.5	29.0
GSYİH'a oran olarak (%) kaynak dengesi 1960	— 3.0	— 1.5	— 9.0	— 1.5
1977	— 6.0	— 5.0	+ 1.5	— 4.5
GSYİH'ya ihracat oranı (%) 1960	3.0	7.5	7.0	12
1977	5.0	6.0	47.5	16.5
GSYİH'da tarımın payı (%) 1960	41.0	16.0	34.0	22.5
1977	28.0	11.0	19.5	12.5
GSYİH'da sanayiin payı (%) 1960	21.0	32.0	24.0	42
1977	25.0	36.5	35.5	42
Dış ticaret hadleri (1970=100) 1977	80	116.0	78	87

Kaynak : Tablo II ile aynı. Açıklama için bkz. Tablo III

TABLO V

Üç bölge ve Türkiye'de Refah Dağılımı Karşılaştırması

	Türkiye	Latin Amerika	Uzak Doğu	Güney Avrupa
En düşük gelirli ailelerin (% 20) GSYİH'daki payı (%)	3.4	2,5	7.5	6.3
En yüksek gelirli ailelerin (% 10) GSYİH'daki payı (%)	40.7	44.0	26.0	24.5
En düşük gelirli ailelerin (% 60) GSYİH'daki payı (%)	24.0	20.0	36.0	35.5
Tarım-dışı gelir oranı olarak tarım geliri (kişi başına) % 1960	20.0	16.0	34.0	26.0
1977	25.0	20.0	37.0	34.0
Sonayide çalışmayan kentsel nüfus oranı (%) 1960	20.0	31.0	17.0	—
1975	29.0	40.0	20.0	—

Kaynak : Tablo II ile aynı. Açıklama için bkz. Tablo III

AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN BÜYÜYEN SORUNLARI

AZİZ TÜTENGİL'İN ANISINA SAYGILARLA

Doç. Dr. M. Fatih Gümüş
Aitia Yönetim Bilimleri Fakültesi

KAVRAM SORUNU

Düşüncemizin canlı odaklarını oluşturan kavramlar kültürü kuşaktan kuşağa taşırlar ve uygarlıklar arasında bir köprü işlevini görürler. Kavramların önemini daha binlerce yıl önceden sezmiş olan bir Çinli filozofa göre: Bir ülkede savaş yüzünden her şey yıkılıp gidince orada ilk yapılacak iş kavramların tanımına girişmektir (1). Yakın zamana değin bir savaş alanına döndürülmüş olan ülkemizde de kavramları aydınlatmağa çalışmak bilim adamlarına düşen önemli görevler arasındadır. Bütün azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de kavramların anlamları bile bile bozularak tam bir kargaşa yaratılıyor. Bu kavram bulanıklığı kamuyu şaşırtıp avlamak isteyen halkavcılarının elinde çok zararlı bir silâha dönüşebiliyor (2). Nitekim öyle oldu. Amaçlarından saptırılmış kavramlarla oynaya oynaya çocuk yaşta katiller üretildi. Bunlar her

(1) Azra Erhat, Kültür Üzerine, Tanin, 22 Mart 1961.
(2) Bk. Hilmi Ziya Ülken, Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul, 1959, s. 168.

alanda yurdun nice değerlerini yokettiler. Türkiye'yi böylesine kana bulayanların amaçları neydi? Bunlar güçlerini hangi kaynaklardan alıyorlardı? Ve Türkiye bu duruma nasıl geldi ya da getirildi? Bu sorular kuşkusuz yakın gelecekte ilginç tartışmalara konu olacak ve bilimsel çalışmalarla gerçekler aydınlığa çıkarılacaktır. Yalnız şu kadarını vurgulamak gerekir ki 12 Eylül 1980'e değin yıllarca süren ve inanılmaz boyutlara ulaşan terörün kökeninde azgelişmişlik durumu önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmada «Üçüncü Dünya» kavramı ile «Azgelişmiş Ülkeler topluluğu» kavramı arasında bir ayrım gözetilmemiş ve her iki kavram da aynı anlamda kullanılmıştır. Üçüncü Dünya'ya anamalcı dizgenin (sistemin) bu dizgeye bağımlı «azgelişmiş» çevresi, ya da, azgelişmiş ülkelerin uluslararası ortak özdeksel (maddî) çıkarları çevresinde oluşturdukları sendikal bir gruplaşma olarak bakılabilir ([2a]).

Günümüzün Üçüncü Dünyasına damgasını vuran azgelişmişlik çağdaş olduğu ölçüde evrensel bir sorundur ([3]). İşte bu nedenledir ki aziz C.O. TÜTENGİL özgün bir çalışmasını bu konuya ayırmış ve «Azgelişmenin Sosyolojisi» adlı değerli yapıtını vermiştir ([4]). Azgelişmişlik sorunu çağdaştır, çünkü önemli ölçüde emperyalizmin yarattığı bir durumdur. Aynı zamanda o evrenseldir, çünkü tarihsel sürecin eytişisel ilişkileri içinde gelişmiştir ([5]).

AZGELİŞMİŞLİĞİN ANLAMI

TÜTENGİL azgelişmişliğin ölçülerini şu ana başlık altında toplar: Sosyo-kültürel, ekonomik ve yapısal ölçüler. Sosyo-kültürel ölçüler arasında; beslenme, okuryazarlık, kadınların statüsü, çocukların çalıştırılması, sağlık, ulusal bütünlüğün zayıflığı, bilinçlenme konuları işlenmiştir. Ekonomik ölçüler başlığı altında ele

---

(2a) Bk. Korkut Boratav, Üçüncü Dünya: Gözlem, Sorular, Düşünceler, Toplum ve Bilim, Üçaylık Dergi, İstanbul, 1977, s. 6 vd.

(3) Bk. J.M. Albertini, Azgelişmişliğin Mekanizması, Çevirenler: M. Sencer-M. Kum, İstanbul, 1972, bk. Sencer'in sunuş yazısı, s. 5.

(4) Bk. Cavit O. Tütengil, Azgelişmenin Sosyolojisi, İstanbul, 1980. Üçüncü baskı. Bu yapıtın 1. ve 2. baskıları 1970'de yapılmıştır.

(5) Azgelişmişlik konusunun emperyalizm'le ilişkisi için bk. Haldun Gülalp, Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979. Çağlar Keyder, Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye, Birikim Yayınları, 1979, İkinci Bası. Ayrıca bk. Albertini.

alınan konular; işsizlik, enerji, ulusal gelir, sanayileşme, bağımlılık, tecimsel kesimin şişkinliği'dir. Yapısal ölçülere gelince bunlar nüfus sorunu, tarihsel yapı, orta sınıf-ların zayıflığı, demokratik kurumların yokluğu ve otoriter yönetim eğilimi ve geri kalmış toplumsal yapılardır (6). Bütün bu ögeleri değerlendirdikten sonra azgelişmişliği tanımlamanın güçlüğüne değinen TÜTENGİL bu konuda H. W. SİNGER'in şu sözünü aktarır: «Azgelişmiş bir ülke zürafaya benzer. Kolaylıkla tanımlayamazsınız ama görünce hemen tanırsınız.» (7). TANİLLİ, azgelişmişliğin özelliklerini sosyokültürel belirtiler ve iktisadi belirtiler olmak üzere iki ana grupta toplamaktadır. Birinci grupta yer alan dört temel konu; okur yazarlığın azlığı, kadının farklı statüsü, beslenme yetersizliği ve sağlık yetersizliğidir. İkinci grupun başlıca konuları ise; ulusal ve iktisadi bütünlüğün zayıflığı, işsizlik, ulusal gelirin düşüklüğü, sınırlı bir sanayileşme, tarımda çalışanların çokluğu, şişkin bir tecim kesimi ve gelişmiş ülkelere iktisadi bağımlılıktır (8). Görülüyor ki gerek TÜTENGİL, gerek TANİLLİ azgelişmişliği benzer ölçütlerle benimlemişlerdir.

ALBERTİNİ konuyu yapısal bir çözümlemeyle ele almış ve önce İstatistik Yaklaşım başlığı altında demografik olgularla kalkınma arasındaki ilişkileri değerlendirmiş, sonra toplumsal göstergeler içinde sağlık, beslenme, öğrenim ve işgücü konuları üzerinde durmuş, daha sonra da ekonomik göstergeler olarak şu konuları incelemiştir: kişi başına düşen gelir ya da ürün miktarı; tarım, sanayi ve hizmet kesimlerinin ekonomi içindeki oransal payları; dışsatım mallarının tarımsal ürünlere, başka deyişle, hammaddelere ve taban ürünlerine dayalı olması; ve yatırım oranının düşüklüğüdür (9). ALBERTİNİ'nin ikinci önemli yaklaşımı Yapısal Yaklaşımdır. Onun bu konudaki gözlemleri kısaca şöyle: azgelişmiş ekonomi aslında yanyana sıralanmış ama kaynaşmamış ekonomilerden oluşmuştur. Örneğin, geleneksel kesim ekonomileri, kentsel ekonomiler ve büyük dışsatım firmalarını kapsayan ekonomiler arasında örgensel bir bütünleşme yoktur. Üstelik, azgelişmiş ekonomi iki yönlü bir kıskaç altındadır. Bir yanda, toprak ağalığından kaynaklanan içsel egemenlik köylünün çağdaş yaşama katılmasını

(6) Bk. Tütengil, s. 51 vd.

(7) Ibid, s. 24, 151.

(8) Server Tanilli, Uygarlık Tarihi Ders Notları, İstanbul, 1979, s. 206 vd.

(9) Bk. Albertini, s. 19 vd.

engeller ve daha çok üretme güdüsünü yokeder. Öte yanda, dışsal egemenliğe yol açan uluslararası ortaklıklar sağlıksız yatırımlar yaparak ekonomiyi parçalayan bölgeler yaratırlar (10). «Demek ki üçüncü dünya ekonomisi, aynı zamanda hem parçalanmış, hem de egemenlik altına alınmıştır. Bu, azgelişmişliğin temel kaynağı ve nedenidir.» (11).

LACOSTE, yukarıda özetlenen azgelişmişlik belirtilerini, onbeş başlık altında şu sırayla irdelemektedir: beslenme yetersizliği, tarımsal yetersizlikler, ulusal gelirin düşüklüğü, sanayileşmede gerilik, enerji yetersizliği, ekonomik bağımlılık, şişkin bir tecimsel kesim, toplumsal yapının ilkelliği, orta sınıfların zayıflığı, ulusal birliğin zayıflığı, işsizlik, eğitim düzeyinin düşüklüğü, yüksek doğurganlık, sağlığın bozukluğu, bilinçlenme (12). LACOSTE'a göre azgelişmiş ülkelerde tecimsel kesimin aşırı şişkin olması o denli önemli bir özelliktir ki çoğu kez bu tek başına azgelişmişliği açıklayan bir gösterge olabilir (s. 23). Bu arada o şu önemli gelişmeye değinmektedir: son yıllarda azgelişmişlik yapıcı, yeni ve belki de en önemli ögesini kazanmıştır. Çünkü, azgelişmiş ülkelerin halkları artık gerçek durumlarının bilincine varmışlar ve çağdaş dünyadaki o derin ve anormal yoksulluklarını farketmişlerdir (s. 35). Azgelişmişliğin temel nedeni, sosyal yapıları geri kalmış durgun toplumlara, siyasal ve ekonomik bakımdan ayrıcalıklı bir azınlığın çıkarı uğruna anamalcı dizgenin (sistemin) sokulmasıdır (13). Bir ansiklopedide azgelişmişlik şu üç göstergede özetleniyor: gelir düşük, beslenme yetersiz ve ortalama ömür kısadır. Bir başka ansiklopediye göre ise azgelişmişlik belirtileri içinde en önemlisi ekonomik bağımlılıktır ve bu durum emperyalist ilişkilerin sonucudur. (Bk. Meydan Larousse, Cilt 2, s. 12. Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, Cilt I, s. 209-210).

Batılı yazarların önceleri «gerikalmış» uluslardan söz etmeleri doğallıkla bu halkları kızdırmıştır. Birleşmiş Uluslar bu gücendirici deyimden kaçınarak bazan «eksik gelişmiş» ulus deyimini kullanmıştır (14). Günümüzde en çok kullanılan terim «azgelişmiş»

---

(10) Ibid, s. 39 vd.

(11) Ibid, s. 46.

(12) Yves Lacoste, Azgelişmiş Ülkeler, Çev. Yaşar Gürbüz, İstanbul, 1965, s. 8 vd.

(13) Ibid, s. 88-89.

(14) Bk. Paul A. Samuelson, Economics, An Introductory Analysis, Seventh Edition Tokyo, 1967, s. 376. Ayrıca bk. Eugene Staley, The Future of Underdeveloped Countries, Revised Edition, New York, 1961, s. 13.

ulustur. «Gelişmekte olan ülke» deyimine de sık sık rastlanıyor. Peki nedir bu azgelişmişlik? SAMUELSON'a göre bu konuda yapılan tanımların pek çoğu şu ögeleri kapsar: Bir azgelişmiş ulus, Kanada, A.B.D., Büyük Britanya, Fransa ve genellikle Batı Avrupalı uluslarda bugün kişi başına düşen gerçek gelire oranla bu tür geliri düşük olan bir ulustur ([15]). Kanımca bu tanım konuya hiçbir aydınlık getirmiş değildir. Bir başka tanım da şöyle. Azgelişmiş ülke (I) bir yandan süregen (kronik) olan ve geçici bir talihsizliğe bağlanamayan bir kitlesel yoksullukla nitelenen, (2) öteyandan üretim yöntemlerinin ve toplumsal örgütün köhne olmasıyla betimlenen bir ülkedir, ama yoksulluk tümüyle doğal kaynakların yetersizliğinden ileri gelmiş değildir ve bu nedenle de başka ülkelerin ispatlanlanmış yöntemleriyle iyileştirilebilir ([16]). Görüldüğü üzere bu tanımda dört öge üzerinde duruluyor. (i) Rastlantısal olmayan sürekli bir kitlesel yoksulluk, (ii) üretim yöntemlerinin ve toplumsal örgütün köhneliği, (ii) doğal kaynak yetersizliğinin yoksulluğu belirleyici bir neden ve (iv) gelişme yolunun da açık bulunması. Bazı yüzeysel gerçeklere değinmekle birlikte bu tanım da işlevsel bir içerikten yoksundur. Bütün toplumsal kurumlar gibi azgelişmişlik de ancak tarihsel bir süreçle açıklanabilir. Gelişmişliği ya da azgelişmişliği örneğin kişi başına düşen ulusal gelir miktarı gibi sayısal bir gösterge ile tanımlamağa kalkmak ağır yanılgılara yol açar. Bunu kanıtlamak üzere STALEY'in hazırladığı ve SAMUELSON'un da yapıtına aldığı «Ekonomik Gelişme Düzeyine Göre Kümelenmiş Ülkeler» tablosuna bakmak yeterlidir. Bu tabloda ülkeler (A) Çok gelişmiş, (B) Orta gelişmiş ve (C) Azgelişmiş olmak üzere üç kümede ele alınmışlardır. Bu bölümlemede kullanılan ölçüt 1950 yılına göre yılda kişi başına düşen ulusal gelir miktarıdır. Ulusal geliri 150 dolardan az olan ülkeler (C) kümesinde: 150 ile 450 dolar arasında olanlar (B) kümesinde; 450 dolar ya da daha çok olanlar ise (A) kümesinde yer almaktadırlar. Çok gelişmiş (A) kümesini oluşturan ülkeler Kanada, A.B.D., Avrupanın sanayileşmiş ülkeleri, Avustralya ve Yeni Zelandadır ([17]). İşte burada bir çelişkiyle karşılaşıyoruz. Türkiye'nin 1977'de kişi başına düşen ortalama ulusal geliri 1110 dolar ([17]a) olduğuna göre ülkemizin, 1950

(15) Bk. Samuelson, s. 736-737.

(16) Bk. Staley, s. 13.

(17) Ibid, s. 16-17.

(17a) Dünya Bankasına üye 125 ülkenin GSMH rakamları için bk. Aydın Gürkan, Ekonomik Gelişme ve Sorunları, AİTİA Yayını, Ankara, 1979, s. 92 vd.

yılının orta gelişmiş Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinden de, aynı yılın çok gelişmiş Amerika Birleşik Devletlerinden de daha gelişmiş durumda olması gerekiyor. Bu karşılaştırma doların 1977' deki (itibarî) saymaca değerine göre yapılmıştır. Bu konuda gerçekten sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için A.B.D. dolarının 1950'den bu yana hangi oranda değer yitirdiğini de bilmek gerekir. Bir yanda tüm kurumlarıyla dev boyutlara ulaşmış iki süper devlet, öte yanda dış borçların ağır baskısı altında bunalan ve kalkınmağa çabalayan yoksul bir devlet. Gelişmişlik düzeyini belirlemek üzere kişi başına düşen ulusal gelirin kalkınma düzeyini yansıtamadığını, Gürkan'ın belirttiği üzere, şu olgular da gösterir: (i) Ekonomisi merkezden planlı ülkelerde hem ulusal geliri hesaplama teknikleri farklıdır, hem de bazı hizmetler ulusal gelire dahil edilmez. (ii) Kişi başına ulusal gelirleri eşit olan iki ülke eşit zenginlikte görünürler. Oysa arada çok derin farklar olabilir. Örneğin bu ulusal geliri 5000 dolar olarak gözüken bir ülkede nüfusun yüzde 99'unun geliri sarece 200 dolar ise bu ülkenin gelişmişlik düzeyi, herkese ortalama 500 dolar sağlayan bir ülkenin düzeyinden üstün sayılamaz. O halde kalkınmayı değerlendirebilmek için ulusal gelirin sınıfsal dağılımını bilmek gerekir. Bu dağılım ne denli eşitsizse, kalkınma da o denli yüzeysel ve göstermeliktir. (iii) Ekonomisi bir ya da bir kaç ürüne dayalı ülkelerde de ulusal gelir göstergesi çok yanıltıcıdır. Bunun ilginç örnekleri petrol ve tarım ülkelerinde görülür. (iv) Bazı durumlarda teknolojinin iyileştirilmesi ulusal gelirde olumlu değil olumsuz biçimde yansıyabilir. Daha üstün teknoloji kullanılmasına karşın bir ülkede ulusal gelirin aynı kalması ya da azalması orada gelişme olmadığı anlamına gelmez ([17]b). Kalkınma ancak tarihsel boyutlarıyla kavranabilen bir durumdur. «Bugün Türkiye'de en dikkati çeken nokta, Türkiye'nin, adam başına düşen ulusal gelir yönünden, yirmi yıl önceki İtalyayı yakalamış olmasına karşın, toplumsal yapı ve yaşam biçimi açısından yirmi yıl önceki İtalya'nın çok gerisinde kalmış olmasıdır' ([17]c). Ulusal gelirlerin karşılaştırılmasından işte böyle sonuçlar doğuyor. Öyleyse ne yapmalı? Bu konuda tutarlı çözümlemelere varabilmek için izlenecek yol toplumsal değişme ve gelişmeleri tarihsel boyut-

---

(17b) Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Gürkan, s. 77-81. Doların 1950'den bu yana değerini büyük ölçüde yitirdiğini, bu nedenle, doların 1977'deki saymaca değerine göre karşılaştırma yapmanın sakıncalarını anımsatan Kemal Çakman'a teşekkür ederim.

(17c) Çetin Altan, Türkiye Çaresiz Kalkınacaktır. İlleveläkin. Milliyet, 21/2/1981.

ları içinde irdelemektir. Gerçekten E. H. CARR'ın da belirttiği gibi, «Geçmişi biz ancak bugünün ışığında; ve bugünü de tümüyle ancak geçmişin ışığında anlıyabiliriz.İnsanın hem geçmiş toplumu anlamasını hem de bugünün toplumuna daha çok egemen olmasını sağlamak tarihin çifte işlevidir.» (18).

ARADAKİ AYRIM DERİNLEŞİYOR

Önce, azgelişmiş ülkelerin 1949 yılındaki satınalma gücüne göre öbür ülkeler arasındaki yerine bakalım. R. NURKSE'nin verdiği tablo şöyle:

Düşük gelirli ülkelerin nüfusu dünya nüfusunun yüzde 67'sini oluşturuyor, ama dünya gelirinden paylarına düşen yüzde 15 ya da 54 dolar. Orta gelirli ülkelerin nüfusu dünya nüfusunun yüzde 15'i ve dünya gelirinden aldıkları pay yüzde 18 ya da 310 dolar. Oysa dünya nüfusundaki oranı yüzde 18 olan yüksek gelirli ülkeler dünya gelirinin yüzde 69'unu alıyor ve bunun karşılığı da 915 dolar. En üstte yer alan ülkeler A.B.D., Kanada, Batı Avrupa, Avustralya ve Yeni Zelanda. En altta kalanlar ise Asya, Afrika, Güney-Doğu Avrupa ve Lâtin Amerika ülkeleri (19).

Daha yakın tarihli (1957) verilere göre, dünyanın başlıca bölgelerinde, kişi başına ortalama dünya geliri 100 olmak üzere indeks-sayısı biçiminde oransal gelir dağılımı şöyle: A.B.D. 620, Batı Avrupa 193, Lâtin Amerika 75, Orta Doğu 45, Afrika 29, Asya 29. (Dünya ortalaması 100) (20). Görülüyor ki A.B.'D.'de kişi başına düşen gelir Afrika ve Asyada düşenin yirmi katıdır. Batı Avrupa için bu oran 6 ile 7 arasındadır. Üretim gücünün dağılımı da çok eşitsizdir. (21).

On yıl sonraki verilerde hiç bir düzelme yok, tersine gerileme var. Dünya nüfusunun yedide birinden azı (yüzde 14.2) ulusal gelirden kişi başına 1200 doların üzerinde bir ulusal gelirle çok gelişmiş (A) kümesinde; dünya nüfusunun beşte birinden biraz fazla-

(18) E.H. CARR, What is History, Penguin Booke, Landon, 1975, s. 55. Bu yapıtın Türkçe ei Tarih Nedir? Birikim Yayınları, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, 1960. s. 74.

(19) Bk. R. Nurkse, Probleme of Capital Formation in Underdeveloped Countriee, Oxford, 1953, s. 63. Aktaran: Maurice Dobb. Kapitalizm, Sosyalizm, Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma, Çev. Mehmet Selik, Doğan Yayınevi, Ankara, 1973, s. 197.

(20) M. Usui/E.E. Hagen, World Income 1957, Centre for International Studiee, Cambridge M.I.T. 1959. Aktaran: Dobb, s. 197.

(21) Bk. Dobb, s. 198.

sı orta gelimiş (B) kümesinde, insanlığın aşağı yukarı üçte ikisi azgelişmiş (C) kümesinde yaşıyor. Bunu belirttikten sonra SAMUELSON azgelişmiş ülkelerin 21 yaşındaki tipik bir yurttaşına şöyle sesleniyor: «Yoksulsun. ...Ulusal gelirin kişi başına ancak 100 dolar, oysa Kuzey Amerikada bu 3000 dolardır. Bilimden anlamazsın, ama folklorun zengindir. Yöntem ve âletlerin ilkeldir. Ne piyasa disipliini konusu ne de planlama kurulu tartışmaları senin için bir anlam taşımaz. Asya, Afrika ya da Lâtin Amerikanın yurttaşları olarak siz hep birlikte dünya nüfusunun yüzde 70'ini oluşturursunuz, ama aranızda dünya gelirinin sadece yüzde 20'sini bölüşmek zorundasınız. Dünya nüfusundaki oranı yüzde 6 olan A.B.D.'nin dünya gelirinin yüzde 30'unu ve dünyadaki nüfus oranı yüzde 9 olan Batı Avrupanın dünya gelirinin yüzde 22'sini almasına sinirlenip durursun.» ([22]) SAMUELSON, azgelişmiş ülkeler konusunda neden bu denli kaygılıyız? sorusuna kısaca şöyle yanıt veriyor: (i) Azgelişmiş ülkelerle ileri ülkeler arasındaki gelir ayrımları daralacağı yerde gittikçe artmaktadır (ii) Komünist ülkeler azgelişmiş ülkelere durmadan yoksulluklarını göstermekte, durmadan bu yoksulluğu bizim zenginliğimizle (A.B.D.'nin zenginliğiyle) karşılaştırmakta ve durmadan o ülke halklarına «sömürgecilik'in gerçek ya da düşsel sakıncalarını anımsatmaktadırlar. (iii) Üstelik azgelişmiş ülke halkları artık çektikleri yoksulluğun anlamını ve bu durumun zengin ülkelerle olan karşıtlığını çok iyi biliyorlar. Bu çelişkiden hoşlanmıyorlar. Dahası var, bu konuda onlar bir şeyler yapmakta ısrarlıdırlar. Ayrıca daha sağlıklı olmak, toprak reformu yapmak, toprak ağalarından kurtulmak, sanayileşmek ve siyasal haklar elde etmek istiyorlar. Çağdaş halkların gelişmeyi istemelerinin bir nedeni de ulusçuluktur. Onlar ülkelerinin güçlü olmasını, saygı görmesini ve korku salmasını istiyorlar. Bir dilekleri de şudur: «hor görülmeme özgürlüğü» ([23]). SAMUELSON'un azgelişmiş ülkeleri kaygıyla izlemesinin birinci nedeni, yani ülkeler arasındaki gelir ayrımlarının gittikçe derinleşmesi, çağımızın elbette utanç verici bir olgusudur ve kaygı kaynağı olması doğaldır. Ama onun sıraladığı ikinci ve üçüncü nedenlerden ötürü kaygıya kapılmasını anlamak kolay değildir. Tam tersine, azgelişmiş ülkelerin hızla bilinçlenmeleri, sömürgeciliği iyice tanımaları, sanayileşmeye ve bağımlılıktan kurtulmaya çalışmaları, özellikle

(22) Samuelson, s. 737.

(23) Ibid, s. 739-740.

de insanlık ailesinin eşit üyeleri olarak onurlu bir yaşam için uğraş vermeleri memnunlukla karşılanmalıdır. Kaldı ki bu güzel özlemler gerek İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin gerekse Birleşmiş Uluslar Antlaşmasının temel ilkelerine koşut olan amaçlardır.

Daha yakın yıllara geldiğimizde durum acaba nasıl? Dünya Bankası istatistilerine göre, 1970'lerin ortalarında 4 milyar dolayındaki dünya nüfusunun ürettiği 6 trilyon dolarlık ürünün dağılımı şöyle: (I) En yoksul 28 ülkenin bir milyar insanı yılda 130 milyar dolarlık ürün alıyor ya da kişi başına düşen ortalama üretim 140 dolarlık. (2) En zengin 25 ülkedeki yarım milyardan az insan 2876 milyar dolarlık üretim yapıyor ya da kişi başına düşen gelir 6820 dolar. (3) Bu iki uç arasındaki durum şu: a. Toplam 1 milyar 295 milyon nüfusu ile en kalabalık 40 ülke, 500 milyar dolarlık gayrısafi üretim ya da kişi başına 350 dolar; b. 576 milyon nüfuslu 59 ülke 600 milyarlık değerden daha az üretim ve kişi başına yaklaşık 1000 dolar; ve c. 650 milyon nüfuslu 30 ülke, 2000 milyar dolarlık üretim ya da kişi başına 3000 dolardan fazla. Eğer dünya, ortalama ekonomik başarı düzeyine göre ikiye bölünürse, bir yanda, kişi başına ortalama gelirleri 400 dolar olan 3 milyar insan, öte yandan, kişi başına ortalama gelirleri 6000 dolar olan bir milyar zengin ortaya çıkıyor. Buna göre, aradaki ortalama «ekonomik uzaklık» ya da dünyanın «gelir açıklığı» 1: 15 oluyor (24). Oysa 25 yıl kadar önce bu oran 1: 11 idi (25). Bir Hintli ile bir Amerikalı arasındaki gelir ayrımı 1949 yılındaki 1: 15 oranından 1953 yılında 1: 35 oranına çıkmıştır (26). Yıllar geçtikçe bu açıklık daha da artıyor. Örneğin, 1970'li yıllarda en yoksul 28 ülkenin kişi başına gelir ortalamasının (140 dolar) en zengin 25 ülkenin gelir ortalamasına (6820 dolar) oranı 140: 6820 yani yaklaşık 1: 49'u buluyor. Demek anılan yıllarda ulusal geliri en düşük ve en yüksek iki ülke arasındaki gelir oranı 1: 49'dan çok daha büyüktü.

Altı yıl sonra 1976'da en yoksul 29 ülkenin 1 milyar 22 milyon insanına düşen toplam gelir 140 milyar dolar ve kişi başına ulusal gelir gene 140 dolar. Oysa en zengin 28 ülkenin 544 milyon insanı dünyanın toplam gelirinden 2849 milyar dolarlık bir pay alıyor ve

(24) T.K. Perera Başkanlığında Sri Lanka'lı Uzman Grubu, Üçüncü Dünya İkileml, Çev. Mesut Odabaşı, Işık Yayıncılık, Ankara, 1980, s. 34. (Bu yapıt kısaca «Perera Grubu» diye anılacaktır.)

(25) B. Perera Grubu, a. 36.

(26) Bk. Lacoste, Azgelişmiş Ülkeler, a. 15.

adam başına düşen gelir 250 dolarlık bir artışla 7070 dolara yükseliyor ([26]a)

EŞİTSİZ DEĞİŞİM

Yıllar geçtikçe bu açıklık daha da büyüyecektir. Çünkü azgelişmiş ülkelerin zengin anamalcı ülkelere yapısal bağımlılıkları aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere çok ağır sonuçlar doğurmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerin ekonomisi çok büyük ölçüde doğal ürünlere dayanır. Gerçekten üçüncü dünyanın 1961'de yaptığı dışsatımın yüzde 90'ını tarım ürünleri, enerji sağlayan ürünler ve hammaddeler oluşturmuştur. Oysa bu ülkeler dışsatımlarına karşılık gelişmiş ülkelerden büyük ölçüde işlenmiş ürünler alırlar. Bu durum anamalcı ülkelerin yoksul ülkelere kabul ettirdikleri bir uluslararası işbölümünün kaçınılmaz sonucudur ([27]). Bu sistem içinde ki azgelişmiş ülkelerin tecimsel özelliği dışsatım ve dışalımları arasındaki derin fiyat ayrımında görülür. Örneğin, 1965'de Cezayirden dışarıya satılan malların tonu ortalama 21 bin frank olduğu halde, ithal edilen malların tonu 76 bin frank idi. Fas'da ise aradaki bu açıklık 13 bin frank'a karşılık 77 bin frank olmuştur. Dışsatımın tonaj olarak fazlalığına karşın azgelişmiş ülkelerde tecim genellikle büyük açık verir. Bu ülkelerin dışsatımının kahve, pamuk, bakır gibi geleneksel ürünlere bağlı olması dışa bağımlılığı arttırıcı bir etmen olmaktadır. Bu ürünlerin dünya piyasasındaki dalgalanmaları, özellikle gerileme dönemlerinde, zaten kararsız olan bu ülke ekonomilerini altüst eder ([28]). Dışsatım fiyatı göstergesinin dış alım fiyatı göstergesine bölünmesi tecim oranını (ticaret haddini) verir. İşte bu oran azgelişmiş ülkelerde sürekli bir bozulma içindedir. Bu bozulma oranı 1872-1939 arası yüzde 33'ü, 1938-1952 arası yüzde 19'u ve 1959'dan bu yana yüzde 17'yi bulmuştur. ([29]). Daha yakın tarihli bir değerlendirme de şöyle: 1970 yılındaki (terms of trade) dış tecim oranı'na 100 dersek, bu oran 1976'da 87'ye düşmüştür ve 1976'dan bu yana da hızla düşmektedir. ([29]a) Birleşmiş

(26a) Bk. Gürkan, s. III.

(27) Albertini, e. 93. Eşitsiz değişim hk. bk. Korkut Boratav, Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, Ankara, 1980, s. 126 vd.

(28) Bk. Lacoste, s. 21.

(29) Bk. Albertini, s. 105-106.

(29a) Bk. Gürkan, s. 251.

Uluslar Örgütünün bir incelemesine göre 19. yüzyılın sonundan 1938'e değin hammadde fiyatları işlenmiş madde fiyatlarına göre yüzde 40 düşmüştür. Şu somut örnek durumu aydınlatacaktır: 1935'de 20 çuval Brezilya kahvesiyle bir Ford otomobili alınırken 1972'de bir Ford otomobili için 200 çuval kahve vermek gerekmiştir (30). Uluslararası Gelişme Merkezi kurucusu Josué Castro 8 Mart 1967 günlü Le Monde'da şöyle yazıyordu: 1954'de 14 çuval kahve ile satın alınan bir cip 1962'de 29 çuval kahve ile satın alınabiliyordu (31). Bir başka ilginç örnek de şu: Ortak Pazarın 18 Afrika ülkesiyle yaptığı Yaoundé anlaşmasının 4 yıllık uygulaması sonucunda kahve, kakao, yerfıstığı fiyatlarında yüzde 20 dolayında düşüşler olurken (32), Ortak Pazarın bu ülkelere sattığı fabrika ürünlerinin fiyatlarında çok önemli artışlar olmuştur. Böylece bir ton kakao bedeli karşılığında 1960'da 2700 metre kumaş ya da 1200 kilo çimento alınabilirken, 1965'de aynı bedelle alınabilen kumaş 800 metreye ve çimento 450 kilo'ya düşmüştür (33). Josué de Castro şöyle diyor: Tarımdan elde edilen temel ürünler ve besin özdekleri sanayi ürünleriyle karşılaştırılınca, hep çok düşük fiyatlarla alıcı bulurlar. İşte sömürgeciliğin ilk belirtisi. Sanayi fiyatlarıyla tarım fiyatları arasındaki bu açığı yaratan sömürgecilik olmuştur (34).

ARTAN GÜÇLÜKLER

Azgelişmiş ülkeler gittikçe artan güçlüklerle karşılaşıyorlar: Örneklerden bazıları şunlardır: (i) Sanayileşmiş ülkeler aralarında kurdukları bir ekonomik dizge gereğince azgelişmiş ülkelerden artık sanayi ürünleri değil daha çok hammadde alıyorlar. Böylece yoksul ülkelerin gelişmeleri iki yönden engelleniyor. Önce, bu ülkelerde ekonominin çeşitlenmesi ve sanayiin büyümesi frenleniyor. Sonra da, bu ülkeler bir kaç tarımsal ürünün ve ya da hammaddenin dışsatımıyla yetinmek zorunda bırakılıyorlar. Bu malların dış-

(30) Lacoste, s. 84.

(31) Pierre Jalée, Üçüncü Dünyanın Yağması, Sosyal Yayınlar, Çev. Aslan Başer Kafaoğlu, İstanbul, 1975, s. 63.

(32) Bk. Le Monde, 26 Haziran 1969. Aktaran Jalée. s. 131.

(33) Fathallah Ovalolov, «Tiers Monde et E.E.E., Bulletin Economique et Social Du Maroc 1969, Ocak-Haziran Sayısı. Aktaran Jalée, s. 131.

(34) Josué de Castro, Açlık ve Azgelişmişlik, Bk. Bir Yazarlar Topluluğu, İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor? (Tartışma), Derleyen Payel Yayınevi, Çev. Zaven Biberyan, İstanbul, 1966, s. 29. Ayrıca Bk. Dobb, s. 199-200. Perera Grupu, s. 47.

satımlarındaki dalgalanmalar ise yoksul ülkeleri çok olumsuz yönde etkilemekte. (ii) Dünya nüfusunun yüzde 70'ini oluşturan yoksul uluslar, 1970'den 1974'e değin, o sıralarda yaklaşık 131 milyar dolar olan uluslararası para rezervinin yüzde 4'ünden daha azını aldılar. Üçüncü Dünya'dan petrol dışında hammadde satınalan ülkelerdeki tüketiciler bu mallara vergisiz 200 milyar dolar ödedikleri halde üretici ülkelere bundan düşen pay 30 milyar dolar oldu. Oysa bu tutarın en az 150 milyar doları bulması gerekirdi ([35]). (iii) Azgelişmiş ülkeleri sıkıştırmaya başlayan yeni bir gelişme var. Sanayileşmiş ülkelerin varlıklarını sürdürebilmeleri hammadde bulmalarına bağlı. Başta A.B.D. olmak üzere bu ülkeler gittikçe artan bir hammadde açığıyla karşı karşıya bulunuyorlar. Bu nedenle onlar s a n a y i l e r i n d e hammadde yerine sentetik özdekler kullanmaya başladılar. Üçüncü Dünya'nın zaten sınırlı olan pazarlık gücü bir de bu yoldan kırılmaktadır ([36]).

SONUÇSUZ ÇABALAR

Azgelişmiş ülkeler sürekli olumsuzluklar yaratan bu kıskaçtan nasıl kurtulacaklar? Bu ülkeler bir çok uluslararası toplantılarda evrensel insan haklarından söz ederek içinde bulundukları ağır koşulları dile getiriyorlar. Eğer haklı istekleri yerine getirilmezse tüm insanlığın bir yıkımla karşılaşacağını çarpıcı söylevlerle anlatıyorlar. Ama en olumsuz yanıtlar anamalcı dünyanın en güçlü devletlerinden gelmekte. Bunlar başta A.B.D. olmak üzere Federal Almanya, Japonya, Fransa, İngiltere. Yoksul ülkeler görüşlerini başlıca şu uluslararası örgütlerde ileri sürüyorlar: (i) Birleşmiş Uluslar Genel Kurulu. (ii) Birleşmiş Ulusların sürekli bir organı olarak 1964'de kurulan Birleşmiş Uluslar Tecim ve Kalkınma Konferansı UNCTAD (United Nations Conference On Trade and Development). (iii) 77'ler Grupu'nun oluşturduğu Bağlantısızlar

---

(35) Perera Grupu, s. 44.

(36) Bu konuda bk. Bir Yazarlar Topluluğu, Azgelişmişlik ve Emperyalizm, Derleme, Derleyen Atilla Aksoy, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975. Bu derleme içinde bk. Tamas Szentes, Azgelişmişlik ve Sosyalizm, s. 25. The-tonio Dos Santos, Bağımlılığın Yapısı, s. 43. Ayrıca bk. Sweezy/Baran/Magdoff, Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, bk. Harry Magdoff, Yeni Emperyalizm (Monthly Review, Haziran Temmuz 1968'den), s. 162 vd. Magdoff sentetik ürünlerin öneminl abartmaktan kaçınmaktadır. Ayrıca bk. J.K. Galbraith, Economics and The Public Purpose, Penguin Books, 1977, s. 138 vd. Perera Grupu, s. 45. Lacoste, s. 83, Albertini, s. 96.

Konferansı. (iv) 1976, 1977 Dünya Ekonomik İşbirliği Konferansları. (v) 1975 ve 1976 Paris Kuzey-Güney Konferansları, (vi) Genel ve Tecim Anlaşması GATT Konferansları (General Agreement on Tariffs and Trade ([37]). (vi) Birleşmiş Uluslar Sınaî Gelişme Örgütü toplantıları. UNIDO (United Nations Industrial Development Organization). Bütün bu toplantılardan azgelişmiş ülkeler hep elleri boş dönmektedirler. Özellikle UNCTAD'ın yararsız ve boş konuşmalarla doldurulan toplantıları öylesine düş kırıklığına yol açmıştır ki örgütün kısaltılmış adının «Under No Circumstances Take Any Decision» (Hiç bir koşul altında hiç bir karar alma) sözcüklerinin baş harflerinden oluştuğu öne sürülmüştür ([38]). Oysa, ilk kez 1964'de toplanan UNCTAD'ın kuruluş amacı gelişen ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki yaşama standardı açığını kapatmağa çalışan azgelişmiş ülkelere yardımcı olmaktır ([38a]).

Acaba azgelişmişlerin çok gelişmişlerden, başka deyişle, çok yoksulların çok zenginlerden dilekleri nelerdir? Kısaca şunlar:

(i) Petrolden yoksun azgelişmiş ülkeler OPEC'e benzer bir örgüt içinde birleşmelidirler. (ii) Yeni bir uluslararası düzen kurulmalı ve uluslararası ilişkilerde adalete dayalı bir denge sağlanmalıdır. (iii) Bu amaçla, sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki artışları karşılayacak ölçüde hammaddelerin fiyatlarını da yükseltecek bir endeksleme yöntemi getirilmelidir. (iv) Hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaların yıkıcı etkilerinden korunabilmek üzere ilk aşamada 6 milyar dolarlık bir Ortak Fon kurulmalıdır. (v) Kalkınmak yoksul ülkelerin de hakkıdır. Bu ülkelere uygun teknoloji ve sanayiler aktarılmalı, iş piyasasındaki kısıtlayıcı uygulamalara son verilmeli, uluslararası ortaklıkların etkinlikleri denetim altına alınmalı. (vi) Gelişen ülkelerin sanayi ürünlerinin gelişmiş ülkelere satılmasına engel olunmamalı; hammaddelerle bunların yerini tutan sentetik özdeklerin üretimi arasında bir uyum sağlanmalıdır. (vii). Azgelişmiş ülkeler Dünya Bankasında (IBRD) (International Bank For Reconstruction and Development) ve Uluslararası Para Fonunda (IMF) (International Monetary Fund) daha çok söz sahibi olmalıdır ([39]).

---

(37) Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Perera Grupu Raporu.

(38) Bk. Perera Grupu, s. 19. Ayrıca Bk. Boratav, Üçüncü Dünya, s. 17 vd.

(38a) A Dictionary of Economics, Penguin Books, 1975, s. 408-410.

(39) Bk, Perera Grupu, s. 18, 27, 30, 47, 51 vd., 64. Ayrıca bk. Boratav, Üçüncü Dünya, s. 20 vd.

Ne var ki bütün çabalara karşın hastaya verilen ve uygulanan reçete IBRD-IMF damgalı «ekonomik kalkınma şemaları» olmuştur. London School of Economics'den Prof. Myint'in önerdiği politikanın ilkeleri kısaca şunlardı: (i) «Yeşil Devrim» dinamik bir güç olarak geliştirilmeli. Bu amaçla pirinç fiyatları düşürülmeli. (ii) Dış pazarda rekabet için yerli paranın değeri düşürülmeli. (iii) Kaynak dağıtımı dış satım malları üretimine doğru kaydırılmalı. Ulusal sanayii destekleyen gümrük duvarları ve öteki koruyucu önlemler kaldırılmalı. Dışsatım sanayilerinde vergiler özendirici olmalı. (iv) Hammadde kaynakları yabancı yatırımlara açılmalı. Ülke doğal kaynaklarının yabancı anamalca sömürüldüğüne ilişkin korkular giderilmelidir. (v) Güneydoğu Asyadaki emek-yoğun sanayilerde ücretler düşük olmalıdır. (vi) Ülkedeki faiz oranları aşırı anamal-yoğun yöntemleri kullanmaktan caydırıcı yükseklikte tutulmalıdır. Gene ücret düzeylerinin, emek tasarruf edici üretim yöntemleri kullanmayı önleyecek ölçüde, düşük tutulması da zorunludur. (vi) Fiziksel planlama iyileştirilerek Singapur ya da Tayvandakilere benzer sanayi kuruluşlarına dayalı serbest ticaret bölgeleri yaratılmalıdır. İşte bu strateji çerçevesi içinde üçüncü dünya sanayilerine yapılan büyük yabancı anamal yatırımları, o sanayilerin sıkı bir denetim altına alınmaları pahasına, dışsatımların hızla artması sonucunu verdi. 1967'den 1975'e değin Güney Kore, Hongkong, Tayvan, Singapur, Filipinler, Tayland, Malezya ve Endonezya'da toplam yabancı yatırımlar 747 milyon dolardan 9971 milyon dolara yükseldi. Demek ki yatırımlarda 13 kat artış oldu. Yalnız bir yılda (1970) Endonezya'da yapılan yabancı yatırımlar 230 milyon dolardan 5110 milyon dolara çıktı. Bunun 2600 milyon doları Japonya'dan geliyordu ([40]). Acaba bütün bu hızlı ve yoğun girişimlerin sonucu ne oldu? Stratejiyi savunanlara göre döviz güçlükleri ortadan kalkacak ve yoksul ülkeler artık rahat nefes alacaklardı. Oysa sonuçlar şöyle oldu:

BORÇLAR HIZLA ARTIYOR

Azgelişmiş ülkelerin 1956'da 9.7 milyar dolar olan toplam borçları 1960'da 16.4 milyar, 1964'de 30 milyar ve 1967'de 41.5 milyar dolara çıkmıştır. Böylece yoksul ülkelerin on yıl içindeki borç yükünde 400'den fazla bir artış olmuştur. Oysa gelişmiş ülkelerin

(40) Perera Grupu, s. 82 vd.

borçlarındaki artış aynı yıllar için sırayla şöyledir: 14.2; 15.9; 14.9; 16.6 milyar dolar. Görüldüğü üzere artış oranı yaklaşık yüzde 17'-dir ([41]). Bu tablo karşısında şöyle düşünülebilir: Üçüncü Dünya'da borçlanma gerçekten kaygı verici bir tempoyla artmıştır, ama yıllar geçtikçe borç yükü azalacaktır. Azgelişmiş ülkelere kabul ettirilen sanayileşme stratejisinin içerdiği amaç böyledir. Oysa gelişme ters yönde olmuştur. Borçların toplamı 1969'da 53 milyar doları buluyor. Üstelik bu borçların temizlenmesi için 1969'da ödenen bir yıllık amortisman ve faiz tutarı 4437 milyon dolar. Bu miktar o yıl alınan toplam yardımların yüzde 70'i dolayında. Demek ki yeni gelen değerlerin ancak yüzde 30'u kullanılabilir durumda. Dünya Bankası Başkanı 1967 yılında şöyle diyor: Geçmiş resmi borçların borç taksit ve faizlerinin tutarı gelişen ülkelere giden resmi kapital akımının üçte ikisini alıp götürmektedir. Eğer gelişme aynı biçimde sürüp giderse yapılan yardım gerçekten kendini yiyip bitirecektir. ([42]) Üzerinde durulması gereken çok önemli bir konu da şu: Alınan yardımların gerçek yararı acaba nedir? Amerika Kıtası Ekonomik ve Sosyal Konseyinin hesaplarına göre anlaşma uyarınca zorunlu kılınan satışlardaki aşırı fiyat payları düşülürse, net yardım tutarı sadece bürüt'ün yüzde 54'üdür. Lâtin Amerika örneğinde, yardımın yerli parayla yapıldığı, bu ülkelerin uluslararası malî kuruluşlara katkıda bulundukları ve kredilerin çoğu kez «bağlı krediler» olduğu düşünülürse, net yardım oranının yüzde 42.2'ye, daha gerçekçi bir yaklaşımla da yüzde 38.3'e indiği görülür. Bu kredilerin genellikle Kuzey Amerika yatırımlarını finanse etmek, yerli ürünlere rakip yabancı malların dışalımını sağlamak, yoksul ülkelere uygunsuz teknolojiyi sokmak ve kalkınmada önceliksiz kesimlere yatırım yapmak için kullanıldığı düşünülürse durumun ne ölçüde ağır olduğu ortaya çıkar ([43]).

Bu arada Çokuluslu Ortaklıkların özellikle azgelişmiş ülkelerdeki etkinlikleriyle ilgili şu olguları da değerlendirmek gerekir: (1) Birleşmiş Ulusların bir raporuna göre, azgelişmiş ülkeler aynı teknolojiyi yüzde 10-30 oran'ında daha pahalıya almakta ve aynı işi gören yabancı teknik personele 50 kat daha fazla ücret ödemektedir. (2) Azgelişmiş ülkelerin bir yılda örneğin 1968'de yabancı or-

(41) Bk. Harry Magdoff, Emperyalizm Çağı, Askeri Harcamalar ve Amerikan Barışı, (Monthly Review, Kasım 1968'den), Çeviri için bk. Sweezy/Baran/Magdoff, s. 218.

(42) Bk. Jalée, s. III - 112.

(43) Bk. Santos, Bağımlılığın Yapısı, bk. Azgelişmişlik ve Emperyalizm, derleyen A. Akeoy, s. 44.

taklıklara ödediği lisans ücretleri 1.5 milyar dolardır. Daha önemlisi bu ücret yıllık ortalama yüzde 20 artış göstermektedir ve azgelişmiş ülkelere yapılan yabancı özel dolaysız yatırımların yüzde 56'sına eşittir ([43]a). Öte yandan gene aynı yılda teknoloji satan ülkeler toplam dışsatımlarının yüzde 21.7'sine eşit bir geliri sadece lisans ücretlerinden elde etmişlerdir ([43]b). (3) Çokuluslu ortaklıklar yatırım yaptıkları azgelişmiş ülkelerde bazı girdileri örneğin hammaddeleri yavru ortaklıklara olağan'ın çok üstünde fiyatlarla satmaktadırlar. Kolombiya örneğinde bu aşırı fiyatlama yüzde 150' den yüzde 3000'e kadar çıkmaktadır. Bazı sanayi kollarında yüksek fiyatlama oranları şöyle: İlâç'da yüzde 34-314, lâstik'de yüzde 40, elektronik'de yüzde 24-80. Bu oranlar İspanya'da yüzde 10-80, Şili'de yüzde 50-500 ve Peru'da yüzde 20-300'dür ([43]c). (4) Çokuluslu ortaklıklarla azgelişmiş ülkeler arasındaki değişim çok eşitsiz bir biçimde sürmektedir. Örneğin, 1966-75 döneminde A.B.D.'den çıkan 44 milyar dolara karşılık A.B.D.'ye dönen gelir 90.1 milyar doları bulmuştur. Üstelik bu gelirin 20.4 milyar dolarını royalty gelirleri oluşturmuştur. Demek ki A.B.D.'den çıkan her 100 dolara karşılık A.B.D. 205 dolar kazanmıştır. Gene aynı dönemde, A.B.D. azgelişmiş ülkelerde 4.1 milyar dolarlık yatırım yapması karşılığında azgelişmiş ülkelerden 28.5 milyar dolar, yani yaptığı yatırımın 7 katı gelir sağlamış bulunmaktadır ([43]d). (5) Bir başka önemli nokta da şudur: Yabancı ortaklıklar içinde yatırım yaptıkları azgelişmiş ülkelerin banka sistemini önemli bir finansman kaynağı olarak kullanmaktadırlar. Büyük yabancı ortaklıkların özellikle bu yolu izledikleri anlaşılıyor. Bu tutumun başlıca nedeni yabancı ortaklıkların azgelişmiş ülkelerdeki siyasal ortama duydukları güvensizliktir. Bir ulusallaştırmayı olası gören çok uluslu ortaklıklar azgelişmiş ülkelere borçlu kalmayı yeğliyorlar. Örneğin, 1973'de ülkemizde yabancı ortaklıklar, izledikleri bu stratejiye uygun olarak, aldıkları toplam kredilerin yüzde 90'ını iç kaynaklardan ve sadece yüzde 4'ünü dış kaynaklardan elde etmişlerdir. Türkiye'de 1973'de özel kesimde açılan toplam 20 milyar 88 milyon liralık krediden yabancı ortaklıkların aldığı pay 2 milyar 787 milyon liradır.

(43a) Bk. Cem Alpar, Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara, 1980, s. 117-118.

(43b) Ibid, s. 118.

(43c) Bk. Alpar, s. 105. Ayrıca bk. Nurl Yıldırım, Kapitalizmin Gelişim Sürecinde Yeni Aşama, Uluslararası Şirketler, İstanbul, 1979, s. 213-214.

(43d) Bk. Yıldırım, s. 206.

Demek ki yurdumuzda kredilerin yaklaşık yüzde 14'ü yabancı ortaklıklara gitmiştir ([43]e). (6) Çokuluslu ortaklıklar azgelişmiş ülkeler üzerinde kurdukları baskıyı siyasal alana da kaydırmaktadırlar. Özellikle, United Fruit Ortaklığının Guatemala (1950), Panama (1975), Union Miniere'in Katanga (1960), büyük petrol ortaklıklarının İran (1953) üzerindeki girişimleri ve I.T.T.'nin Şili'de Allende iktidarını deviren oyunları unutulmaz örneklerdir. 4 Aralık 1972'de Salvador Allende Birleşmiş Uluslar önünde şöyle konuşmuştur: «Geçen Temmuz bütün dünya büyük bir hayretle I.T.T. şirketinin Hükümetimi 6 ay içinde devirmek için Amerikan hükümetine yaptığı teklifleri öğrendi. 16 farklı planı içeren belgeler yanımdadır. Bunlar Şili ekonomisini yıkmak, politik sabotajlar yapmak ve halk arasında panik ve kargaşalık çıkararak Şili ordusu aracılığı ile demokratik rejimi yoketmek ve diktatörlük kurmak amacına yöneliktir. Dünya ülkelerinin saygıdeğer temsilcileri önünde I.T.T. şirketini ülkemde iç harp çıkarmakla suçluyorum. I.T.T.'nin bu davranışı emperyalist bir müdahaledir.» ([43]f)

Üçüncü dünya'nın borç toplamının 1969'da 53 milyar dolara çıktığını gördük. Acaba sonraki yıllarda bu borçlanma süreci nasıl gelişti? Görelim. Borç toplamı 1970'de 58 milyar, 1973'de 98 milyar, 1975'de 155 milyar dolara sıçradı. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) (Organization for Economic Cooperation and Development) ile Dünya Bankası'nın kestirilerine göre bu borç 1976 sonunda 209 ilâ 224 milyar dolara, 1977 sonunda ise 300 milyar dolara ulaşmıştır. 1978 sonunda yalnız borç faizlerinin ödenmesi bu ülkelerin dışsatım gelirlerinin yüzde 25'ini alıp götürmüştür. Hollanda'lı İktisatçı, Nobel Barış ödülü sahibi TİNBERGEN, 1976'da Roma Klübüne verdiği raporda, emperyalizmin yoksul ülkeleri bir yılda 100 milyar dolar kadar soyduğunu ve bunun Batı'nın

---

([43]e) Bk. Cem Alpar, Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma, AİTİA Yayını, Genişletilmiş İkinci Basım, s. 151-152. Alpar, yapıtının 1980 yılı 3. Baskısında bu konuda şöyle diyor: «Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin kullandıkları iç ve dış kaynaklı kredilerin zamansal bir analizi 1973-77 yılları için yapılmıştır. Türkiyedeki yabancı sermayeli şirketler de genel eğilime uyarak toplam kredilerin hemen hemen tümünü iç kaynaklardan sağlamışlardır./Banka sisteminin 1973-77 yılları arasında imalât kesimine açtığı yıllık ortalama kredi 38 milyar TL. dır. Bu verilere göre kredilerin yüzde 13'ü yabancı sermayeli şirketlere gitmiştir. 's. 187-188. Aktardığı kaynak: İktisadi Rapor, 1974, TOBB, s. 353.

([43]f) Alpar, s. 133.

Üçüncü Dünya'ya yaptığı toplam devlet yardımlarıyla özel yatırımlardan 2.5 kat daha fazla olduğunu belirtmiştir. (44)

ALPAR'ın «Dış Borç Sorunu» adlı makalesinde yer alan ve World Bank yayınlarından derlediği bilgilere göre azgelişmiş ülkelerin birikmiş toplam dış borçları (resmi ve özel kaynaklı borçlar toplamı) yıllara göre milyar dolar olarak şöyle: 97.1 (1969); 146.8 (1974); 258.4 (1977) Bk. Tablo 2 (44a)

Petrol üreticisi olmayan azgelişmiş ülkelerin birikmiş uzun dönemli dış borçları (resmi ve özel kaynaklı borçlar) toplamı ise şöyle: 75.0 (1973); 139.0 (1976); 278.6 (1980) Bk. Tablo 3 (44b)

TÖRE'nin OECD kaynaklı verilerine göre azgelişmiş ülkelerin 1977 sonundaki borç toplamı yaklaşık 320 milyar dolardır. Bunun 258 milyar doları orta ve uzun vadeli dış borçlar, 50-60 milyar doları kısa vadeli dış borçlar, 8 milyar doları da IMF'den alınan kredilerdir. (44c). The Economist'in toplam borç konusunda 1979 yılı sonu için yaptığı kestiri ise 366 milyar dolardır (44d).

Yoksul ülkelerin çeşitli yıllarda ödemek zorunda kaldıkları toplam borç servisi tutarlarındaki artışlar şöyle olmuştur (milyar dolar olarak):

8.7 (1970); 18.3 (1973); 23.1 (1974); 26.7 (1975; 30.4 (1976); 39.2 (977). 1977 yılına ilişkin 39.2 milyar dolarlık toplam ödemenin 12.6 milyar doları faiz içindir (44e).

Sürekli borçlanmanın bir ülkeyi nasıl bir ekonomik yıkıma doğru götürdüğünü şu örnek ortaya koyacaktır: Bir ülkenin 20 yılda eşit taksitlerle ödenmek üzere yıllık yüzde 5 faizle her yıl 1000 dolar borç aldığını varsayalım. Bu durumda 5., 10., 15., 20. yıllarda ödenecek faiz, amortisman ve toplam ödeme tutarları şöyledir.

Faiz için	225	388	488	525 dolar
Amortisman için	250	500	750	1000 dolar
Faiz ve amortisman için	475	888	1238	1525 dolar

(44) Perera Grupu, s. 72-73.

(44a) Cem Alpar, Dış Borç Sorunu, Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden Bir Değerlendirme, Ekonomik Yaklaşım, AİTİA Ekonomi Fakültesi Yayın Organı, 1980, Sayı 3, s. 155.

(44b) Bk. Alpar, Dış Borç Sorunu, s. 155.

(44c) Bk. Nahit Töre, Gelişmekte Olan Ülkelerin Dış Borç Sorunları. (1973 Sonrası Gelişmeleri), Ankara, 1980, s. 3.

(44d) Ibid, s. 3.

(44e) Töre, s. 5.

Görülüyor ki daha 15. yılda alınan her 1000 dolara karşı 1238 dolar, 20. yılda ise gene her 1000 dolar karşılığında 1525 dolar ödemek gerekecektir (45).

Azgelişmiş ülkeler böyle sürgit borçlanmağa yargılı mıdırlar? Karamsarlığa kapılmak gerekmez. Yeter ki tanılama doğru yapılsın. Tarih bilimi gerçeği arayanlara doğru yolu gösteren ders ve olgularla dolu.

Artık anamalcı iktisatçılar bile azgelişmişliğin ne ırksal, ne coğrafyal, ne de dinsel etkenlerle açıklanamayacağını kabul ediyorlar (46). Azgelişmişliğin kökenine istatistiksel verilerle inilemeyeceği de anlaşılmış bulunmakta. Ne var ki, bu yöntem günümüzde bile AID, OECD, IMF ve IBRD gibi uluslararası kuruluşlarca ve «yansızlık» görüntüsü altında kullanılmaktadır. Az gelişmişliğin tarihsel içeriğine yer vermeyen istatistiksel yaklaşımı özel kesim kuramcıları bile yetersiz buluyorlar. (47).

Gelişmeyi durduran engellerin azgelişmeyi doğurduğu kuşkusuz. Ancak hangi engellerin belirleyici olduğu çok önemli bir sorun. Başlıca engelleyici etmen olarak ağırlıkla «nüfusun çokluğu» ve nüfusun «aşırı» artışı üzerinde duruluyor. F. Perroux, H. W. Singer, J. Viner, G. Meier ve R. Baldwin bu tür kuramcılar arasında. J. Viner'e göre «düşük verimlilik» de belirleyici bir engel. Oysa verim düşüklüğü de azgelişmenin önemli bir sonucu. Gelişme engeli olarak doğal kaynak yetersizliği de öne sürülüyor. Ama bütün bu açıklama çabaları sorunun özüne inemiyor. (48).

TARİHSEL YAKLAŞIM

Toplumsal gelişmeyi tarihsel dinamizmi içinde irdelemek süreç'in nedensellik bağlarına açıklık getiriyor. Ama tarihsel yaklaşımı yozlaştıran kuramcılar da var. Örneğin. W. W Rostow «The Stages of Economic Growth» «İktisadi Gelişmenin Aşamaları» adlı yapıtında, bütün toplumların şu beş aşamadan geçerek gelişeceklerini ileri sürer: (a) Geleneksel toplum. Bu aşamada kişi başına düşen ürün düşüktür ve artma eğilimi göstermez. (b) Kalkış'a geçmek için ön koşulların hazırlandığı aşama. Bu bir geçiş döne-

(45) Bk. Magdoff, Monthly Review, Kasım 1968, bk. Swezy/Baran/Magdoff, s. 221.

(46) Bk. Samuelson, s. 740-742. Bu tür görüşlerin daha tutarlı bir eleştirisi için bk. Yves Lacoste, Sınıf Açısından Azgelişmişlik, Çev. Sevil Avcıoğlu, İstanbul, 1966, s. 46 vd.

(47) Bk. Aksoy, Azgelişmişlik ve Emperyalizm, bk. Aksoy'un Önsözü, s. 9.

(48) Ibid, s, 9-10.

midir. Artık geleneksel sistemler aşılmış ve ekonomi çağdaş bilim ve teknolojinin sonuçlarından yararlanabilecek duruma gelmiştir. (c) Kalkış aşaması. Bu dönemde gelişmeye karşı çıkan engeller ve direnmeler tümüyle ortadan kaldırılmış ve gelişme normal yoluna girmiştir. Ulusal gelirden yatırıma ayrılan pay yüzde 5'den yüzde 10 dolayına çıkmıştır. Ekonomi kendi kendini besleyecek bir gelişme sağlayabilecek yatırımlar yapmağa ve kendisine gerekli yüksek teknolojiyi yaratmağa başlar. (d) Olgunluğa yöneliş. Bu aşamada yeni sanayiler kurulur, dışalımlarla sağlanan mallar artık ülkede yapılır. Çağdaş teknolojinin son yenilikleri sanayie uygulanır. Ulusal gelirin yüzde 10-20 kadarı düzenli biçimde yatırıma harcanır. Artık ekonomi istediği malları üretebilecek düzeydedir. (e) Kitle tüketimi çağı. Bu aşamada üretimin belli başlı kesimleri tüketim mallarına ve hizmetlere yönelir. Bu kurama göre kalkışa hazırlık aşamasında ekonomiye yardım yapılması gerekir. Bir kez bu yardım yapıldı mı artık ekonomi kendi gelişme dinamiğine kavuşur ve yardım gereksinmesi gittikçe azalır ([49]). Oysa gelişmeler yukarıda açıklandığı üzere tümüyle ters yönde olmuş ve yardım alan ülkeler çığ gibi büyüyen borçların yükü altında kurtuluş yolları aramağa başlamışlardır.

Tinbergen yoksulluğun kaynağını dolaylı ve dolaysız nedenlerden oluşan bir zincire benzetir. Bu zincir tek yönlü bir nedensellik yoludur, ama arada çeşitli bağlılık noktalarında halkalar birbirine geçmiştir. Ona göre dolaylı nedenler dar anlamda ekonomik olmaktan çok psikolojik, tarihsel ya da coğrafyal niteliktedir. En önemli dolaylı nedenler ise şunlardır: (i) Üretimin insan ögesinde görülen teknik ve örgütsel yetersizlik. (ii) Üretimin tamamlayıcı etmenleri olan toprağın ve anamalın kıtlığı ([50]). Bu açıklamada da tarihsel dinamikler arka plana atılmış ve yoksulluğun sonuçları onun nedenleri olarak gösterilmiştir.

Galbraith'in yaklaşımı ise kıcasa şöyle: Yoksulluğun kökenini ırka, din'e, ekonomik sistemlere, sömürgeciliğe, doğal kaynakların, eğitimin, bilim ve tekniğin yetersizliğine, mülkün, kazancın ya da emek gelirinin güvencesiz olmasına, ırk ayrımı gibi nedenlere bağlayanlar var. İnsanlığın en büyük derdine karşı bir yığın iyileştir-

(49) Bk. W. W. Rostow, İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, Çev. Erol Güngör, İkinci Baskı, İstanbul, 18-29. Ayrıca bk. A Dictionary of Economics, Penguin Books, 1975, s. 123-134, 362.

(50) J. B. Tinbergen, Yeni Ülkeler, Eski Problemler, bk. Azgelişmiş Ülkeler, Derleme, Milliyet Kültür Klübü Yayınları, İstanbul, 1966, s. 11-12.

me yöntemi gösterilmekte. Ama tek bir yanıtı yok bu sorun'un kuşkusuz. Açıklamaların her birinde gerçeğin bir parçası var. Bununla birlikte «yoksulluğun bir neden'i var ki, bu yadsınamaz. Geçmişte ya da günümüzde toprakla insan arasında varolan ilişkidir bu. Bunun varlığını anlayabilirsek yoksulluğun geneldeki tek büyük nedenini anlamış oluruz.» «Bu nedenin anlaşılması kolaydır. İnsanoğlunun yokluktan ilk kurtuluşunu sağlayan yiyecek, giyecek, ilkel barınak vb. gibi şeyler topraktan sağlanmaktadır. Eğer bu şeyler sağlanamazsa yoksulluk var demektir. Ve eğer doğum Sayısına oranla bu şeyler çoğaltılamıyorsa, o takdirde, yoksulluk sürüyor demektir.» ([51])

Galbraith'in azgelişmişlikle ilgili önemli bir dayanak noktası olan toprak sorunundan kalkarak gelişme ölçüsünü «karnı tok sırtı pek» insanın başını sokacak bir barınağı olması çizgisine getirip orada bırakması ve böylece 4 milyarı bulan insanlık ailesinin nerdeyse üçte ikisini oluşturan yoksul uluslar için çok ilkel bir yaşam düzeyini yeterli bulması gerçekten acıdır.

Azgelişmişlik sorun'u 1960'lardan bu yana canlı tartışmalara konu oluyor. Emperyalizm ile azgelişmişlik arasındaki ilişkiler üzerine ilginç tezler ortaya atılmaktadır. ([51]a). İnsanlığın karşılaştığı bu gerçekten derin sorun'u tarihsel bir perspektif dışında irdelemek olanaksızdır.

S.J. Patel'in hesaplarına göre 1850-1960 arası 110 yıllık dönemde dünya nüfusu 2.5 kat artmış, ama dünya gelirinin artışı tam 9 kat olmuştur. Ne var ki, aynı dönemde sanayi öncesi ulusların gelir artışı sadece yüzde üç yüz oranında olurken, sanayileşmiş ülkelerin gelir artış oranı yüzde iki bin'i bulmuştur. Bugün'ün ileri sanayi ülkeleri 1850'de dünya nüfusunun dörtte birini oluşturuyorlar ve dünya gelirinin üçte birini üretiyorlardı, oysa onlar daha 1960'da dünya gelirinin beşte dördünü üretmişlerdir. 1975 dolayında dünya nüfusunun yarısı dünya gelirinin sadece yüzde 7'sini, almıştır. ([51]b) Birleşmiş Ulusların araştırmalarına göre 1960-66 döneminde gelişen Afrika ülkelerinde kişi başına gelişme hızı sadece yüzde 1 olmuştur. Bu oran aynı kalırsa Afrika ülkeleri İngil-

(51) J.K. Galbraith, Kuşku Çağı, (The Age of Uncertainty), Çev. Nilgün Himmenoğlu-Reşit Aşçıoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, 1980, s. 267-268.

(51a) Bu konuda bk. Gülalp ve Keyder'in Dipnot (5)'de belirtilen yapıtları.

(51b) Bk. Peter Donaldson, Worlds Apart, The Economic Gulf between Nations, Penguin Books, 1978, s. 12.

terenin bugünkü düzeyine 273 yıl sonra, A.B.D.'nin bugünkü düzeyine ise 343 sonra ulaşacaklardır ([52]). Kent Üniversitesinde A.P. Thirwall'ın değerlendirmesinde, kalkınma hızlarını aynen koruduklarında A.B.D.'nin düzeyine Malezya 494 yıl, Malawi 727 yıl ve Pakistan 1760 yıl sonra varabilecekleridir ([53]).

Gelişmiş ülkelere yetişme konusunda ülkemiz için benzer hesaplar yapmış olan Aydın Gürkan'ın ulaştığı sonuçlar da şöyle: Türkiye'nin 1960-1976 dönemindeki net büyüme hızı yüzde 4.1'dir. Bu kalkınma hızı bazı azgelişmiş ülkelerin kalkınma hızlarından oldukça düşük olup şu örnekle gerçekten düşündürücüdür: (1976 yılı verilerine göre ilk rakamlar kişi başına ulusal geliri, ikinci rakamlar net kalkınma hızını gösteriyor.)

Arnavutluk	570	dolar	ve yüzde	4.5
Romanya	1400	dolar	ve yüzde	8.4
Portekiz	1660	dolar	ve yüzde	6.2
Yugoslavya	1750	dolar	ve yüzde	5.6
Bulgaristan	2460	dolar	ve yüzde	4.5
Yunanistan	2570	dolar	ve yüzde	6.4
İspanya	2990	dolar	ve yüzde	5.4

Eğer bu ülkeler yukarıda belirtilen kalkınma hızlarını ve Avrupa'nın gelişmiş sanayi ülkeleri de yüzde 3.5 oranındaki kendi kalkınma hızlarını aynen sürdürürlerse Avrupa'nın yakın bir gelecekte kaynaşıp bütünleşmesi olasılığı ortaya çıkmaktadır ([54]). Oysa yüzde 4.1 oranındaki bir hızla kalkınacağı varsayılan Türkiye'nin yüzde 3.5 lik bir hızla gelişen Avrupa'ya yetişebilmesi için 350 yıl beklemesi gerekecektir ([55]). Gürkan'a göre kalkınma hızımız yüzde 5 olursa, süre 132 yıla, yüzde 6 olursa 81 yıla ve yüzde 7 olursa 59 yıla inecektir. Görülüyor ki gelişme hızının yüzde 4.1'den yüzde 5'e çıkartılması, yani yüzde 0.9 gibi küçük bir oranda artması bile 350 yıllık açıklığı 132 yıla indirmektedir. Avrupa ve ABD'nin ancak yüzde 2.4'lük bir hızla gelişmesi halinde ise, yüzde 7'lik bir hızla kalkınabildiği takdirde Türkiye aradaki açıklığı 45 yıla indirebilecektir. Kaldıki bu kalkınma hızları hiç de ülkemizin erişemeyeceği hızlar değildirler ([56]).

---

(52) Ibid, s. 13.

(53) Ibid, s. 14.

(54) Bk. Gürkan, s. 172-173.

(55) Ibid, s. 175.

(56) Ibid, s. 208-202.

Gelişme ya da kalkınma, bu yolda ödenen bedel ne olursa olsun, elbette özlenen bir sonuç. Çünkü geri kalmışlığın ya da azgelişmenin bedeli öylesine ağır ki. Azgelişmiş ülkeler için gerikalmışlık çemberini ya da zincirini kırmağa uğraşmaktan başka bir seçenek yok (57). Kalkınma kuşkusuz yalnız ekonomik kurumları değil, aynı zamanda sosyal, siyasal ve kültürel kurumları da içeren bir bütün. Bu bütünsel kalkınmanın ögeleri arasındaki örgensel bağlantıları elbette dikkatle değerlendirmek gerekir. Aşağıda yapılan kalkınma tanımının bu bileşimsel anlayış içinde yorumlanması önemli bir koşuldur.

Dünyamızın gündemindeki sorunların başında emperyalizm var. Bu durum böyle sürdükçe azgelişmiş ülkeler için optimal (en uygun) gelişme hızı ancak erişilebilecek en yüksek gelişme hızı olabilir. Öyleyse en başarılı gelişme politikası da dünyanın gelişmiş ülkeleriyle azgelişmiş ülkeler arasındaki açıklığın bu ülkelerce hızla kapatılmasını sağlayacak bir gelişme politikasıdır (58).

Kuşkusuz kalkınma denilen süreç daha fazla mal ve hizmet üretmekten ibaret değildir. Marx'ın da açıkça ortaya koyduğu üzere kalkınma çok kısa bir deyişle «işgücü veriminin artması'dır.» Bir toplumun kalkınması ancak işgücünün verimliliğini arttıran yeni buluşların yatırımlara uygulanması sonucunda gerçekleşebilir. Ne var ki anamalcı dizge'de kalkınma geniş ölçüde dengesizliklerden kaynaklanır. Oysa, azgelişmiş ülkelerin ekonomileri, doğrudan doğruya kâr motifine dayalı ve dengesizliklerle beslenen bir kalkınma modelini taşıyacak güçte değildirler. Çünkü dengesiz kalkınmanın vazgeçilmez kaynağı artı-değer aktarımı yani sömürüdür. Başka ülkeleri sömürme olanağından yoksun olan ve kendileri de aiabildiğine sömürülen azgelişmiş ülkelerin tek kurtuluş yolu dengeli, başka deyişle, plânlı bir kalkınma yolunu izlemektir (59).

Burada önemle belirtmek gerekir ki başarılı bir plânlamanın başarıyla uygulanmasının temel koşulu üretim düzeninin toplumsallaşması (sosyalize olması) aşamasına varılmış olmasıdır. Bir ül-

(57) Gelişmenin zorunluluğu ve arzu edilirliği hk. bk. Gürkan, s. 159 vd.

(58) Bk. Gürkan, s. 168.

(59) Geniş bilgi için bk. Yalçın Küçük, Planlama, Kalkınma ve Türkiye, 3. Basım, İstanbul, 1978, s. 36 vd.

kede üretim büyük ölçekli işletmelerle yürütülmedikçe, uzmanlaşmış işkolları arasında örgensel (organik) bir işbirliği kurulmadıkça ve üretsel kesimlerin etkinlikleri biribirinden kopmuş çok sayıda küçük işletme birimleri düzeyinde kaldıkça en değerli plânlardan bile beklenen sonuç alınamaz. İşte azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarını güçleştiren koşullar bu durumdan doğar. Öyleyse azgelişmiş ülkelerin üretim düzeni toplumsallaşıncaya değin geçen süre içinde sıkıntılar önemli boyutlara ulaşabilecektir. Bu sıkıntılar dengeli kaikınmanın zorunlu bedelidir ve herhalde dengesizliklere dayalı bir kalkınmanın çektireceği sıkıntılara elbette yeğlenecek türdendirler. Bu demek değildir ki üretim düzeyi toplumsallaşma evresine henüz gelmemiş bir azgelişmiş ülke ekonomisini plânlamak olanaksızdır. Böyle bir yargı temelinden yanlıştır. Toplumsal gelişme düzeyi hangi evrede olursa olsun her yoksul ülke, eğer küçük bir azınlığı daha da zengin ederek değil de, gerçekten adaletli bir gelir bölüşümü sağlayarak gelişmeyi amaçladığı sürece, kalkınma atılımını usçu yöntemlere yeni plânlamaya dayandırmak zorundadır. Özellikle azgelişmiş ülkelerin plân stratejilerini hazırlarken içinde bulundukları toplumsallaşma evresini dikkatle değerlendirmeleri büyük bir önem taşır (60).

Emperyalistlerin yoksul ülkeleri barbarca yağma ettikleri dönemlerde üretimi plânlamaları için hiç bir neden yoktu. Doğayı ve insanları usa sığmaz bir vahşilikle sömürerek kârlarını doruk noktasına çıkaran anamalcılar için plânlama kavramı gülünç bir sözcükten başka bir şey değildi. Ama zamanla başlıca üretim amacı yüksek kârdan yana olan bir dünyanın karşısında doğrudan doğruya emekten yana bir dünya kurulunca, yeryüzünün sömürülen alanları iyice daraldı. Bu iki dünyanın arasında yazgılarını değiştirme uğraşı veren azgelişmiş ülkelerden oluşan üçüncü bir dünya ortaya çıktı. Bu yoksul ülkeler sömürülmeye karşı koyarak onurlu yaşamanın yolunda ilerledikçe, emperyalist güçlerin at oynatacakları alanlar büsbütün daralacaktır. İşte o zaman, anamalcı ülkelerde bile, plânlamanın o paha biçilmez değeri anlaşılacak ve insan aklının bu üstün aleti gelecekte tüm insanlık uğrunda kuşkusuz başarıyla kullanılacaktır.

Bu çalışmanın sonuna yaklaşırken dünya zenginliklerinin ülkeler arasında nasıl paylaşıldığına bir kez daha göz atmakta yarar vardır. Beş yıl önceki 1976 yılı rakamlarına göre yaklaşık 4 mil-

(60) Bu konularda bk. Küçük s. 22 vd.

yarı bulan insanlık ailesinin aşağı yukarı beşte dördü açlık ve yoksulluk çemberi içinde bir yaşama savaşı verirken, insanlık ailesinin o çok ayrıcalıklı beşte biri tüketim deliliklerinden ilginç örnekler sergilemekte. Bu azınlık ayrıca doğayı da kirleterek yaşamın evrensel kaynaklarını zehirlemektedir.

1976 yılı verilerine göre, kişi başına düşen ulusal gelir, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 25'i için sadece 140 dolar, yüzde 32.5'i için ancak 350 dolar, oysa bu gelir dünya nüfusunun yüzde 13.5'i için tam 7070 dolardır. Bu kaygı verici gelir ayrımları ivedilikle ele alınması gereken çok derin boyutlu bir sorundur. Ama daha da önemlisi dünyanın bu sorunu çözmekte yetersiz kalmasıdır ([61]). Nitekim yapılan son araştırmalar da bu olumsuz gelişmeyi doğrulamaktadır. 12 Nisan 1981 tarihli ajans bültenlerinde yer alan şu haber dünya gelir dağılımındaki ağır adaletsizliğin büsbütün arttığını gösteriyor: Dünya Bankasının son verilerine göre dünya nüfusunun yüzde 13'ü dünya gelirinin yüzde 60'ını alırken, dünya nüfusunun hemen hemen yarısına (yüzde 48'ine) dünya gelirinden düşen pay sadece yüzde 5'dir.

Dünyanın azgelişmiş ülkeleriyle gelişmiş ülkeleri arasındaki bu gittikçe derinleşen gelir ayrımları gerçekten tüm insanlık için büyük bir tehlike oluşturmakta. Bu tehlike daha 1945 yılında Birleşmiş ulusların genel kurul toplantısında özetle şöyle dile getirildi: Gerçek bir barışın sağlanması ancak üye ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasında önemli ayrımlar olmamasına bağlıdır. Üye ülkelerin bazılarının güçlü bazılarınınsa zayıf olmaları, zayıf ülkelerin dış müdahalelere uğramalarına neden olabilir ki bu da büyük güçlüklerle sağlanan dünya barışını yeniden tehlikeye sokabilir ([62]).

İşte bu nedenle Genel Kurul'da Birleşmiş Ulusların yapısında oluşturulan Ekonomik ve Sosyal Komiteye ekonomik yönden güçsüz ülkelere yapılacak yardımları düzenlemesi ve çıkacak sorunlara çözüm bulması için yetki verildi ([63]).

Ancak, 1945 yılından bu yana 36 yıldır uygulanan bu yardım sistemi tam bir iflâsla sonuçlandı. Yoksul azgelişmiş ülkeler yardım aldıkça daha da yoksullaştılar. Aslında bu yardım mekaniz-

(61) Bk. Gürkan, s. 184.

(62) Bk. Üner Kırdar, The Structure of United Nations Economic Aid to Under Developed Countries, Martinus Nijnoff, s. 1-17. Aktaran Alpar, Dış Borç Sorunu, s. 151.

(63) Ibid, s. 152.

ması tam anlamıyla tersine çalıştı. Üçüncü Dünya ülkeleri, artık çok iyi bilindiği üzere, yoksulluklarını daha da arttırma pahasına gerek yeraltı gerek yerüstü zenginliklerini ve insangücü kaynaklarını gelişmiş sanayi ülkelerine cömertce açarak onlara en geniş ölçüde yardım ettiler. Azgelişmiş ülkelerden bir kaçı dışında gelişme hep böyle oldu.

Üçüncü dünya ülkeleri artık bir yol ayrımına gelmiş bulunuyorlar. Ya gerçekten artık kendilerine yardım ederek plânlı bir kalkınmanın yolunu izleyecekler, ya da içinde bulundukları sisteme yaptıkları cömert yardımları sürdürerek daha da bağımlı duruma düşeceklerdir.

Mart 1981

DOĞU ANADOLUDA TRAKTÖR KULLANMA BİÇİMİNİ SAPTAMAK İÇİN YAPILAN SINIRLI BİR SORU KÂĞIDI UYGULAMASI ÜZERİNDE YORUMLAMALAR

İLHAN TEKELİ

I. GİRİŞ :

Gelişme yoluna giren ülkelerin tarımsal alanlarındaki üretiminin niteliği bir değişme geçirmek zorundadır.

Tarımsal alandaki üretim, köylü ailesinin kendi beslenmesine dönük ihtisaslaşmamış ve sınırlı artı ürün yaratan geçimlik üretimden, büyük pazarlar için, belirli ürünlerde ihtisaslaşmış, yüksek düzeyde artı ürün meydana getiren kapitalist üretime dönüşecektir. Bu dönüşümün gerçekleşme biçimi ülkeden ülkeye önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, bu dönüşümü geçiren ülkenin dönüşümü gerçekleştirdiği dönemdeki tarımsal teknolojinin özellikleri, dönüşümün başladığı dönemdeki tarımsal mülkiyetin ve belkide bu nedenlerin en önemlisi olan siyasal kararları belirleyen iktidardaki güçler koalisyonunun kompozisyonu gibi nedenlerle açıklanabilir.

Tarımsal üretimin niteliğindeki bu dönüşümün yerleşmeler düzeyindeki en yakın yansıması ise, köylerin yapısındaki dönüşümler olmaktadır.

Türkiye, son 30 yıldır bu dönüşümü piyasa mekanizmasının kuralları içinde geçirmektedir. Türkiye'deki dönüşümün temel özellikleri şimdiye kadar yapılan değişik çalışmalar içinde ortaya konulmuştur denilebilir. Sosyal bilim araştırmaları artık bu süre-

cin ana yönlerini ortaya koymaktan ayrıntılarını zenginleştirmeğe yönelmelidir. Bu yazıda yapılmağa çalışılan da böyle bir deneme olacaktır.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda belirlenen değişik özelliklerden sadece ikisini ayrıntılandırmak, bu çalışmanın kapsamını belirlemektedir. Ele alınacak konulardan biri diğer bir çalışmada yapılan şu saptamadan kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin bu dönüşümü tarıma traktörün girmiş olduğu bir teknolojik ortamda gerçekleştirmekte olmasının aynı dönüşümü 19 uncu yüzyılda gerçekleştiren ülkelerden farklı bir toprak mülkiyeti içinde gerçekleştirmesine olanak vermektedir. 19 uncu yüzyılda bir kapitalist tarım işletmesinin doğabilmesinde toprağın belirli ellerde toplanması ve toprak mülkiyetinde kutuplaşmayı sağlayacak süreçlerin ortaya çıkması hemen hemen kaçınılmazdır. Ama 20. yy.'ın özellikle ikinci yarısında, traktörün varlığı toprak mülkiyetine dayanmayan kapitalist işletmelerin doğabilmesine olanak sağlamıştır. En azından Türkiye'de bu tür oluşumların varlığı görgül olarak sınanmıştır. (1) Türkiye'de feodal bir kurum olan yarıcılık yeni koşullar içinde yeniden yorumlanarak «traktör yarıcılığı» ortaya çıkmıştır.

Bir ya da birden çok traktör sahibi ama yeterli büyüklükte yada hiç toprağı olmayan bir kişi yarıcılıkla küçük toprak sahiplerinin toprağını kullanarak kapitalist bir tarım işletmesi kurabilmektedir. Bu seçenek kırdaki dönüşüm sürecinin mülkiyetteki dönüşüme bağlılığına, üzerinde ilginç araştırmalar yapılabilecek bir esneklik getirmiştir. Bu durumda traktör sahipliği toprak sahipliğine bağımlı bir değişken olmaktan çıkmakta, kendi başına incelenmesi gereken bağımsız bir değişken niteliği kazanmaktadır.

Türkiye'deki dönüşüme ilişkin ikinci ilginç saptama, kırsal yerleşmeler düzeyinde kendisini göstermektedir. Türkiye kırsal kesimindeki yerleşmelerin bir kısmı orta köylülük yada «kulak» ölçeğinde bir toprak mülkiyeti etrafında kapitalist işletmeler kurarak kararlı bir yapıya ulaşırken, diğer bir kısım kırsal yerleşmede küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığına karşın gelir kaynaklarını çeşitlendirerek kararlı yapıya kavuşmaktadır, (2) gelir kaynaklarını çeşitlendirerek kararlı yapıya kavuşmaktadır, yada yeni ekonomik koşullara kendisini uydurmaktadır. İster orta köylülük düzeyinde olsun, ister küçük mülkiyet etrafında gelirin çeşitlendirilerek yeni ekonomik koşullara uyum yapılmasında

olsun, traktörün varlığı önemli bir etken olmaktadır. Bu saptamalarda traktörün köydeki varlığını ve kullanılma biçimlerinin ayrıntılı incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Oysa Türkiye'de kırsal kesime ilişkin çalışmalar ister yerleşme düzeyinde olsun, ister tarımsal işletme düzeyinde olsun, traktörün kullanılma biçimlerine ayrıntılı olarak girmemişlerdir. Bu çalışmada yukarıda özetlenen iki soruya traktörün kullanılma biçimlerini inceliyerek yanıt bulmağa çalışılacaktır.

Böyle bir ilgi çerçevesi içinde, görgül bilgilerden yararlanarak traktörün kullanılışına ilişkin başlıca üç soru yanıtlanmaya çalışılacaktır. *Birinci* olarak hangi tür köylü ailesinde traktör bulunduğu, traktörlerini nasıl edindikleri ve traktörlerini nasıl korudukları sorusu ele alınacaktır. *İkinci* olarak traktör sahiplerinin traktörlerini tarımsal işlerde nasıl kullandıkları? Yeterli büyüklükte toprağı bulunmayan ailelerin hangi yollarla traktör sahipliğini ekonomik hale getirdikleri incelenecektir. *Üçüncü* olarak traktör sahibi ailelerin gelirlerini nasıl çeşitlendirdikleri, bu çeşitlemede traktör varlığının etkileri araştırılacaktır.

Böyle bir inceleme yapmak için iyi tasarlanmış ve bilginin istatiksel kuramlara uygun olarak toplanmış olduğu bir saha araştırmasına gerek duyulacağı açıktır. Oysa bu nitelikte toplanmış bir bilgiye sahip değiliz.

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığınca 1979 yılında Doğu Anadolu'nun sınırlı bir kesiminde 54 traktör sahibi üzerinde yapılmış bir soru kâğıdı uygulaması bulunmaktadır.

Bu anketlerden 39 tanesi Van'ın Özalp ilçesindeki, 15 tanesi de Diyarbakır ve Mardin'deki köylerde uygulanmıştır. Kuşkusuz bu tür örneklemeden Türkiye geneli için sonuçlar çıkarılamaz. Ama bu bilgiden, ne yönde hatalar taşıdığı bilinirse, temkinli bir tutumla yararlanma olanağı bulunabilir. Sınırlı kaynak ve zaman içinde sonuca ulaşmak zorunda olan plancılar sosyal bilimcilerin tersine, çoğu kez bu tür bilgilerle çalışmak durumuyla karşı karşıyadır. Bu yazıda böyle bir deneme de söz konusudur. Bu anlamda bu çalışmaya mükemmel olmayan bilgi ile çalışmak zorunda kalan bir sosyal bilim araştırmasının örneği olarak da bakılabilir. Bu nedenle böyle bir çalışmada ileri sürülecek önermelerin ileride daha hassas olarak saptanması gerektiğini sürekli olarak hatırda tutmakta yarar vardır.

II. TRAKTÖR SAHİBİ KÖYLÜ AİLELERİNİN NİTELİKLERİ VE TRAKTÖR SAHİBİ OLMA YOLLARI:

İnceleme kapsamına giren 54 haneden yüzde 10'unun birden fazla traktöre sahip olduğu görülmektedir. (Tablo 1) Yaygın olan bu traktör sahipliği biçimi tek traktör sahipliğidir.

TRAKTÖR SAHİPLİĞİNİN DAĞILIMI **TABLO (1)**

Sahip Olduğu Traktör Sayısı	Sayı	Yüzde
Bir Traktör	49	90.7
İki Traktör	3	5.6
Üç Traktör	1	1.9
Dört Traktör	1	1.9
	54	100.0

Tablo (2) nin bulguları doğu Anadolu'da traktör sahipliğinin genellikle geniş aileler içinde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bazı araştırmalar bu gözlemin tüm Türkiye için genelleştirilebileceğini göstermektedir.

TRAKTÖR SAYISI HANE BÜYÜKLÜĞÜ İLİŞKİSİ **TABLO (2)**

Hane Büyüklüğü	1 Traktör	2 Traktörden Fazla	Toplam Sayı	Toplam %
5 kişiden az	4		4	7.41
6-10 kişi arası	31	4	35	64.81
11-15 kişi arası	7	1	8	14.82
16 kişiden fazla	7		7	12.96
	49	5	54	100.—

Bu ilginç bir bulgudur, traktörün bir aile içine girmesi genellikle tarımda aile emeğine olan talebi düşürmektedir. Bu durumda geniş aile ve bunun sağladığı emeğin tarım açısından işlevselliğini yitirmesi, ailenin küçüleceği yönünde bir beklenti doğurmaktadır. Oysa traktör sahibi olan aileler geniş aile yapısını korumaktadır. Buna artan aile geliri olanak vermektedir. Böylece varlığı korunan geniş aile daha sonra göreceğimiz aile gelirinin çeşitlenmesi için gerekli iş gücünü de sağlamış olmaktadır. Az sayıda da olsa varolan birden fazla traktör sahipliğinin geniş ailelerde toplanmış olması bu açıdan ilginçtir.

Bir ailenin traktör sahibi olmasında Doğu Anadolu'da toprak mülkiyetinin önemini Tablo (3) göstermektedir. Traktör sahiple-

rinin yüzde 90'ını orta köylü yada büyük toprak sahipleri oluşturmaktadır. Yine aynı tablodan küçük toprak sahiplerine de traktör sahibi olmanın tam olarak kapalı olmadığı anlaşılmaktadır.

TRAKTÖR SAYISI İLE SAHİP OLDUĞU TOPRAK BÜYÜKLÜĞÜ İLİŞKİSİ **TABLO (3)**

Dönüm	1 Traktör	2 Traktörden Fazla	Toplam	
			Sayı	Yüzde
20-50	3	—	3	5,56
51-100	3	—	3	5,56
100-200	23	—	23	42.59
201+	20	5	25	46.29
	49	5	54	100.00

Tablo (4) traktör sahiplerinin eğitim durumunun Doğu Anadolu köylerinin eğitim ortalamasından çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulguyu, sadece yüksek düzeyde eğitim görenlerin yeniliklere açık olması ile yorumlamak çok yanıltıcı olur. Bunu traktör sahibi olan ailelerin göreli olarak yüksek gelir düzeyinin bu ailelerin çocuklarının eğitim görme olanağını artırması ile yorumlamak daha doğru olacaktır.

SAHİP OLUNAN TRAKTÖR SAYISI VE EĞİTİM DURUMU İLİŞKİSİ **TABLO (4)**

	1 Traktör	2 Traktörden Fazla	Toplam	
			Sayı	Yüzde
Okur-yazar değil	3	—	3	5.6
Okur-yazar	11	—	11	20.4
İlkokul mezunu	28	2	30	55.8
Ortaokul mezunu	5	1	6	11.1
Lise mezunu	2	—	2	3.7
Yüksek Okul mezunu	0	2	2	3.7
	49	5	54	100.00

Araştırmamızın kapsamı içine giren haneler içinde traktör sahibi olanların yüzde 50'ye yakını ilk traktörlerine başkalarıyla ortak olarak sahip olmuşlardır. Tablo (5). Bu bulguyu tüm Doğu Anadolu için genelleştirmekten kaçınmakta yarar vardır. Çünkü Özalp ilçesinde yapılan anket uygulaması içinde Emek, Dönerdere gibi kooperatifçilikte başarı göstermiş köyler ağır basmaktadır.

İLK TRAKTÖRÜ ALDIĞINDA ORTAĞI OLUP OLMADIĞI İLE EĞİTİM DURUMU İLİŞKİSİ TABLO (8)

	Okur-yazar değil	Okur yazar	İlkokul mezunu	Ortaokul Mezunu	Lise mez.	Yüksek O. mezunu	Toplam Sayı	%
Ortağı var	1	7	15	1	1	0	25	46.3
Ortağı yok	2	4	12	5	0	2	25	46.3
Cevapsız	—	—	3	—	1	—	4	7.4
	3	11	30	6	2	2	54	100.00

Ama yapılan anket uygulaması içinde böyle kooperatifçilikte başarı göstermiş köyler ağır basmasına karşın traktör sahipliğindeki ortaklık ikinci kez alınan traktörlerde yüzde 25'e düşmektedir. Bu bir yandan her ailenin kendi başına traktör sahibi olma eğiliminin güçlü olduğunu göstermekte, öte yandan ise, ortak ta olsa alınan birinci traktörün, aile emeğinin serbest kalmasına ve bu yolla köylü ailesinin gelirini çeşitlendirmesine olanak verdiğini ve bu ailelerin tek başına traktör alacak bir birikime ulaşabildiğini kanıtlamaktadır.

Bu açıdan Tablo (6) nın bulguları daha da ilginçtir. Bu tabloda traktör sahiplerinin ilk ve son traktörlerini alırken parayı nasıl sağladıkları gösterilmiştir.

İLK VE SON TRAKTÖRÜNÜ ALIRKEN PARASINI NASIL SAĞLADIĞI TABLO (8)

	İlk traktör	Son traktör
Kendi tasarrufundan	26	18
Toprak satmış	2	—
Hayvan satmış	27	5
Bankadan kredi almış	5	3
Kasabadan tüccardan borç almış	2	—
Akraba veya tanıdıktan borç almış	16	4
Ürün satmış	3	1

Traktör sahibi parasını çeşitli kaynaklardan sağladığı için toplam yanıt sayısı 54 ten fazladır.

Bu tabloda ilk traktör alınırken üç olanaktan yararlanıldığı görülmektedir. Bunlar, kendi tasarrufları, hayvanlarını satması ve yakın çevresinden borç almasıdır.

Beklenebileceği gibi traktör almak için toprak satma eğilimi çok düşüktür. Bankalardan yada tefeci tüccar kanalından alınan kredi de çok az etkilidir. Köylü ailesi traktörünü daha çok

kendi ailesinin ve yakın çevresinin olanaklarıyla sağlamak yoluna gitmektedir. Ortaklık bu bakımdan ilginç bir başka çözüm olarak ortaya çıkmakta ve ilk başta toplanacak paranın miktarını küçültmektedir.

Genellikle ortaklık iki yada üç aile arasında olmaktaysa da bazı örneklerde yirmiye kadar yükselebilmektedir. Bu açıdan Tablo (5) te gözlenen ortak olma eğiliminin eğitim düzeyiyle artma göstermemesi olgusu da ilginçtir. Eğitim düzeyi yükseldikçe ortak olmadan traktör elde etme olasılığı yükselmekte ve bu nedenle ortaklığa bir çözüm olarak razı olma zorunluğu azalmaktadır.

Son alınan traktörler içinde kendi tasarrufundan ödeme eğiliminin yüksek olması da bu bakımdan ilginçtir. Son traktör genellikle ortak olmadan alındığı için sağlanması gereken birikim de yüksek olacaktır. Buna rağmen alınan son traktörler içinde kendi tasarrufundan ödeme eğiliminin artması, ilk traktörlerin traktör sahibi ailenin gelirini artırmakta önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir denilebilir.

Bu bakımdan alınan traktörlerin peşin para yada taksitle alınmasının da önemi vardır. İlk alınan traktörlerin yüzde 45'inde peşin ödeme, yüzde 55 inde taksitle ödeme yapılmış olmasına karşın son alınan traktörlerde peşin ödeme miktarı yüzde 60 a yükselmiş, taksitle ödeme yüzde 40 a düşmüştür.

Ailenin traktör alması için gerekli birikimin miktarının 1979 yılında 450.000 TL mertebesinde olduğu, bunun 1978 yılında 300.000, 1977 de 200.000, 1976 da 150.000 düzeyinde olduğu görülmektedir. Traktör sahibi olmak için gerekli birikim düzeyi bayideki ödeme koşulları olmamaktadır. Oldukça yaygın bir elden düşme traktör alma alışkanlığı olduğu gözlenmektedir. (Tablo 7) Traktörü nereden aldığı sorusuna verilen yanıtların yaklaşık olarak yüzde 50'si ikinci elden alınan traktördür. 54 aileden 22 tanesi birden çok kez traktör alma deneyimi geçirmiştir. Tüm bunlar traktörlerin el değiştirmesinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Traktör satanların traktörünü neden sattığına ilişkin olan sorulara verilen yanıtlardan, satışların hiçbirinin borçlarını ödeyememe nedeniyle olmadığı anlaşılmaktadır.

İLK TRAKTÖRÜ ALDIĞI YIL İLE KİMDEN ALDIĞININ İLİŞKİSİ TABLO (7)

	1960 öncesi	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1979	Toplam
Bayiden	2	5	5	5	5	22
Kullanılmış bir traktörü komisyoncudan			1	1	1	3
Kullanılmış bir traktörü sahibinden		2	2	6	7	18
Cevapsız	1	1	3	4	3	11
	3	**8**	**11**	**16**	**16**	**54**

Satışlarda önemli nedenlerden biri olarak traktör sahibinin yaşı artan traktörünü yenileme kaygısı ağır basmaktadır. Çoğu hallerde yeni traktörünü eski traktörü üstüne para ödeyerek aldığı için traktör değiştirme ona önemli bir parasal yük getirmemektedir.

Traktörün el değiştirebilmesinin gelişmiş olması için iki ön koşulun ortaya çıkmış olması gerekir. Bu traktörlerin traktör sahibi ailelerce iyi bakımının öğrenilmesini ve bu traktörlerin bakımı ve tamiri ile ilgili servislerin kırsal kesimde gelişmiş olmasını gerektirir. Yapılan soru kâğıdı uygulamasında, şimdiye kadar hurdaya çıkan traktörünüz oldu mu sorusuna verilen yanıtlardan 54 hanede 3 hurdaya çıkma olayı görülmektedir. Bunlardan ikisi ömrünü doldurması sadece biri bakımsızlık nedeniyledir. Kullanılan traktörlerden 1955 tarihli olanlar bile bulunmaktadır. Bu bulgular elden düşme traktör piyasasının oluşması için gerekli ön koşulların kırsal kesimde gerçekleştiğini göstermektedir.

Özellikle soru kâğıdı uygulaması yapılan yıllarda traktör talebinin yükselmiş bulunması, köylüleri uzun süre traktör alma için bekleme sorunu ile karşıkarşıya bırakıyordu. Bu nedenle traktör almak için ne kadar bekledikleri sorusu sorulmuştur. Bu soruya verilen yanıtları özetleyen Tablo (8) den traktör almaya karar verdikten sonra bir yıldan fazla bekleyenlerin sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Böyle bir sonucun elde edilmesinde yani ortalama bekleme süresinin küçük olmasında, elden düşme traktör alım ve satımının gelişmiş olmasının etkisi vardır.

TRAKTÖR ALIRKEN BEKLEDİĞİ SÜRE İLE EĞİTİM DURUMU İLİŞKİSİ TABLO (8)

	Okur-yazar değil	Okur yazar	İlkokul mezunu	Ortaokul mezunu	Lise mez.	Y. Okul mezunu	Toplam
Beklemedi	2	5	13	4	1	1	26
Bir yıla kadar bekledi	1	2	9	1	0	1	14
Bir yıl-iki yıl arası bekledi	—	—	1	—	—	—	1
İki yıldan fazla bekledi	—	—	1	—	—	—	1
Cevapsız	—	4	6	1	1	0	12
	3	11	30	6	2	2	54

III. TRAKTÖRÜN TARIMSAL İŞLERDE KULLANILMA YOLLARI

Normatif olarak yapılan hesaplamalarda bir traktörün ekonomik olarak kullanılması için 750 dekar alanı sürmesi gerekmektedir. (3) Oysa Tablo (3) te traktör sahibi ailelerin yüzde 50 sinden fazlasının 200 dönümden az toprak sahibi oldukları görülmektedir. 200 dönümden fazla toprak sahibi olanların çoğuda bu düzeyde toprağa sahip değildir.

Öte yandan 200 dönümden büyük toprak sahiplerinin bir kesimi birden fazla traktör sahibidir. Bu durumda traktörlerin etkin kullanımı için traktör sahibinin, kendi topraklarının dışında da traktörlerin kullanılmasını sağlayacak kullanım yollarının gelişmesi gerekmektedir.

Traktör kullanımındaki etkinliği artırmanın üç yolu olduğu gözlenmektedir. Bunlardan birincisi traktör sahipliğindeki ortaklık olmaktadır. Ortakların toprakları sürülerek, traktör kullanmadaki etkinlik arttırılabilmektedir. İkinci yol ise, başkalarının topraklarını sürmektir. Bu da, başkasının toprağını kiralama, traktör yarıcılığı yapma, kendi traktörünü kiralayarak başkasının toprağını sürmek yollarıyla gerçekleştirilebilir. Üçüncü yol ise, traktörü tarım dışı işlerde kullanmaktır. Bu bölümde bu üç yoldan ikincisi üzerinde durulacaktır. Üçüncü yol bundan sonraki bölüm içinde araştırılmağa çalışılacaktır.

Tablo (9) traktör sahiplerinin kendi toprak büyüklüğü ile traktörünü kendi mülkiyetinde olmayan topraklar üzerinde kul-

lanma biçimleri arasındaki ilişkiyi vermektedir. Bu tablodan her üç yolun da oldukça yaygın şekilde kullanıldığı, toprak büyüklüğüne göre kullanma biçimleri arasında önemli bir farklılaşma olmadığı ortaya çıkmaktadır. Traktör sahiplerinin yüzde 65'e yakını bu yollarla traktörlerinin ekonomik kullanılışını çoğaltmaktadır. Kendi toprağı dışındaki toprakları traktörüyle işleyen 34 kişiden 17 si birden fazla yolu bir arada kullanmaktadır.

TRAKTÖRÜNÜ KENDİ MÜLKİYETİNDE OLMAYAN TOPRAKLAR ÜZERİNDE KULLANMA BİÇİMİ VE KENDİ TOPRAĞININ BÜYÜKLÜĞÜ İLİŞKİSİ TABLO (9)

Dönüm	Kendi toprağını eürer	Başkalarının toprağını kiralar	Başkalarının toprağını yarıcılıkla kullanır	Kendi traktörünü başkalarına kiralar	Diğer	Toplam
20-50	—	1	2	—	—	3
51-100	1	1	1	—	—	3
101-200	10	4	—	8	1	23
201 +	8	9	5	3	—	25
	19	15	8	11	1	54

Tablo (10) da Tablo (9) verilen kendi toprağı dışındaki toprakları işleyen traktör sahiplerinin işledikleri toprak büyüklüklerine göre yüzde dağılımları verilmektedir. Bu tablonun ilginç bir özelliği bu yola girenlerin büyük çoğunluğunun 50 Dk. üstünde toplanmasıdır.

Traktör sayısının artışı ile traktörün değişik yollarda kullanılması için hazırlanan çapraz tablolardan örnek sayısı az olduğu için genel bir sonuç çıkarmak zordur. Ama birden fazla traktörü olan 5 kişiden üçünün sadece kendi topraklarını ektikleri, diğer ikisinin de kendilerinin 200 Dk. dan fazla toprağı bulunmasına karşın her biri 200 Dk. üstünde olmak üzere her üç yola da başvurdukları görülmüştür.

BAŞKASININ TOPRAKLARINI İŞLEYENLERİN İŞLEDİKLERİ TOPRAK BÜYÜKLÜKLERİNE GÖRE YÜZDE DAĞILIMLARI TABLO (10)

	0-50 Dk.	51-100 Dk.	101-200 Dk.	200 + Dk.	Toplam
Başkalarının toprağını kiralayarak sürülen	11.8	41.2	23.5	23.5	100
Traktör yarı ortağıyla sürülen	7.7	23.1	15.4	53.8	100
Kendi traktörünü başkalarına kiralıyarak sürülen	19.0	42.9.	14.3	21.8	100

Gerek kiralanan topraklar olsun, gerekse yarıcılıkta kullanılan topraklar olsun, bunların büyük çoğunluğu küçük toprak sahipleri olduğu için birden fazla kişiden kiralanıyor. Bu kişilerin toprakları da parçalanmış olduğundan kiralanan toprak parçası, toprağın kiralandığı kişi sayısından yüksek oluyor. Kiralanan toprakların yüzde 60 dan fazlası iki yada daha fazla kişiden kiralanmıştır. Kiralanan kişi sayısı bizim örneğimizde en fazla altıya, kiralanan toprak parçası sayısı en fazla onbeşe çıkmaktadır.

İnceleme bölgemiz içindeki traktör yarıcılığının koşulları şöyledir. Arazi sahibi arazisini ekme hakkını veya tohumun yada gübrenin yarısını vermektedir. Sürüm, ekim, hasat yarıcılık yapana aittir. Ürün yarıyarıya bölüşülmektedir. Arazi sahibinin tohum yada gübre olarak katkısı ürün kalktıktan sonra alınmaktadır. Hangi ürünün ekileceğine traktörle yarıcılık yapan kişi karar vermektedir.

Tablo (11) traktör sahibi kişi yarıcılıkla ekim alanını geliştiriyorsa, ne tür ürünler ektiğini göstermektedir. Tablodan bu yolla ekim alanını genişletenlerin hububat yada hayvan yemi gibi emek yoğun olmayan alanları yeğledikleri görülmektedir. Böylece çiftçi traktör sahipliğinin kendisine sağladığı yararları en çoğa çıkarmaktadır.

YARICILIKTA EKTİĞİ TOPRAK MİKTARI İLE EKTİĞİ ÜRÜN CİNSİ İLİŞKİSİ — TABLO (11)

Dönüm	Hububat	Endüstri Bitkileri	Hayvan Yemi	Sebze	Bakliyat
Hiç	31	5	4	6	8
21-50	1	—	1	—	—
51-100	3	—	1	—	—
101-200	2	—	1	—	1
201 +	8	2	2	2	1
	51	7	9	8	10

3 gözlem eksik

Toprak kiralıyarak ekim alanını büyütenlerin de aynı ürünleri seçtikleri izlenmektedir. Örneğimiz içine giren sulama yapan 7 kişiden sadece biri toprak kiralamaktadır.

Traktör kiralıyanlar ise, hangi ürünün ekileceğini kendileri kararlaştırırlar. Bu konuda yapılan soru kâğıdı uygulamasından bir bilgi elde etme olanağı yoktur. Eğer traktörü kiralıyanlar küçük çiftçiler ise, seçecekleri ürünün daha emek yoğun olması beklenebilecektir.

Traktörün kiralanmasında iki yol vardır. Birincisi traktörü belli bir günlük karşılığı kiralamaktır. 1979 yazında traktörlerin günlük kirası 750 TL. idi. İkinci yol götürü işvermedir. Yine 1979 yazında Doğu Anadolu'da bir dönüm alanın sürülme bedeli 80-100 TL. arasında değişmekte idi. Her iki halde de traktörün sürücüsü ve yakıtı traktör sahibi tarafından sağlanmaktaydı.

IV. TRAKTÖR SAHİBİ AİLENİN GELİRİNİ ÇEŞİTLENDİRME SÜRECİ

Türkiye'de kırsal kesimdeki dönüşüm içinde köylü ailelerin gelir çeşitlenmesinin önemli bir olgu olarak ortaya çıktığına önceki bölümlerde değinilmişti. Gelir çeşitlenmesi süreci traktör sahibi olan aileler ile traktör sahibi olmayan büyük olasılıkla da çok küçük toprak sahibi aileler arasında önemli farklılıklar gösterecektir. Kuşkusuz traktör sahibi olanların gelirini çeşitlendirmede olanakları da yüksek olacaktır.

Bir ailenin traktörünün varlığı gelir kaynaklarını çeşitlendirmekte iki yönden olanak sağlamaktadır. Birincisi doğrudan

doğruya traktörün sağladığı tarım dışı gelir olanaklarıdır. İkincisi ise traktörün dolaylı etkilerinden kaynaklanmaktadır. Aile yapısı ve aile içi iş bölümünde meydana getirdiği değişikliklerin sağladığı gelir çeşitlenmesi olanaklarıdır.

Önce birincisi üzerinde duralım. Tablo (12) traktör sahibinin kendi toprağının büyüklüğü ile traktörünü tarım dışı işlerde kullanma ilişkisini göstermektedir. Tabloda görülen traktörün köyde yük taşımada kullanılması eğer tarımsal işlerin uzantısı olarak yorumlanırsa, traktörün tarım dışı işlerde kullanılmasının önemi azalır. Bu halde bile traktör sahiplerinin yüzde 30'u bu olanaktan yararlanmaktadır.

Tablo (12) nin ilginç bir özelliği toprak büyüklüğünün artması ile traktörün tarım dışı işlerde gelir çeşitlendirmekte kullanılmasının düşme göstermemesi, tersine artış göstermesidir.

Tabii traktörlerin tarım dışı işlerde kullanılması, tarımsal alandaki işleri dışındaki sürelerin değerlendirilmesiyle olmaktadır. Traktörlerin tüm zamanlarının nasıl değerlendirildiğini saptamak için traktörlerin bir yılda kaç ay kullanıldığı sorulmuştur.

TOPRAĞININ BÜYÜKLÜĞÜ İLE TRAKTÖRÜNÜ TARIM DIŞI İŞLERDE KULLANMASI İLİŞKİSİ **TABLO (12)**

Dönüm	Köyde Yük Taşımada	Kasabada yük taşıma	Kentten yük taşımada	Yolcu taşımada Köyde	Kasabada	Kentte	İnşaat İşlerinde
21-50	1	—	1	—	—	1	—
51-100	—	—	—	—	—	—	—
101-200	9	2	1	1	—	2	—
201 +	9	2	—	—	—	4	1
	19	4	2	1	—	7	1

TRAKTÖRLERİN KULLANILDIĞI AY SAYISI **TABLO (13)**

	İki	Üç	Dört	Beş	Altı	Yedi	Sekiz	Dokuz	Toplam
Traktörünü kullandığı ay sayısı	14	13	3	6	5	5	3	1	50

4 kişi yanıt vermemiştir.

Bu soruya alınan yanıtlar Tablo (13) te verilmiştir. Tablodan traktörlerin büyük çoğunluğunun iki üç ay gibi çok kısa bir süre kullanıldığı görülmektedir. Bu kırsal kesimdeki traktörlerin çiftçi ailesinin gelirini çeşitlendirmekte kullanılabilecek

önemli bir değerlendirilmeyen potansiyeli bulunduğunu göstermektedir. Bundan köylü ailelerinin yararlanabilmesi ancak bunu kullanabilecek fırsatların yaratılmasına bağlıdır. Bugün kırsal kesimin yapısı buna fazla olanak sağlamamaktadır.

Anketin yapıldığı yıllarda Doğu Anadolu'da Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı eliyle yürütülen taş toplama projesi böyle bir değerlendirme fırsatı yaratmıştır. Örneğin Tablo (13) te traktörünü dokuz ay kullanmış görünen kişi bu süre kullanmayı traktörünü taş toplama projesinde çalıştırarak sağlamıştır.

Traktörün çiftçi ailesinin gelirini çeşitlendirmekteki doğrudan etkisini gördükten sonra, dolaylı etkisine geçebiliriz. Dolaylı etki bir yandan traktör sahiplerinin geniş aile yapısını koruması, öte yandan tarımda kullanılan aile emeğini serbestleştirmesi yoluyla sağlanmaktadır.

TRAKTÖR SAYISI İLE TARIM DIŞI FAALİYETİN İLİŞKİSİ **TABLO (14)**

	1 Traktör	2'den fazla traktör
Tarım dışı işl var	13	1
Tarım dışı işl yok	32	3
Cevapsız	4	1
	49	5

Tablo (14) te traktör sahiplerinin yaklaşık olarak yüzde otuzunun tarım dışı bir işinin olduğu gözlenmektedir. Bu tablonun ilginç bulgularından biri birden fazla traktör sahibi olanların tarım dışı işlerinde açık bir yığılma görülmemesidir. Özellikle bu konudaki örneğin sınırlılığını göz önünde tutarak bir genel yargıya ulaşmak zor olsada, şimdilik traktör sayısını artıranların ilgilerini daha çok tarım alanında tuttukları söylenebilir.

Tablo (15) tarım dışı faaliyette bulunanların, toprak büyüklüğü ile ilişkisi verilmiştir. Tablonun ilginç yanı, tarım dışı faaliyette bulunanların aynı zamanda büyük toprak sahibi de olduklarını göstermesidir. Tarım dışı işlerin varlığı toprağını büyütmesine olanak sağlamaktadır. Tarım dışı işlerin dağılımı da ilginçtir. Oldukça yaygın bir iş yelpazesi vardır.

KENDİ TOPRAĞININ BÜYÜKLÜĞÜ İLE TARIM DIŞI FAALİYETLERİNİN İLİŞKİSİ

TABLO (15)

Dönüm	Tarım dışı faal. değil	Bakkal	Tüccar	Tamirci	Küçük Üretici	İşçi	Kooperatif Yöneticisi
20-50	3	—	—	—	—	—	—
51-100	2	—	—	—	—	—	1
101-200	21	—	—	—	1	1	—
201 +	15	1	4	1	1	2	1
	41	1	4	1	2	3	2

Ticaret yapanlar arasında sınırlı da olsa ihracat yapanlar bile bulunabilmektedir. İş kategorileri arasında en ilginç işçi kategorisidir. Toprağının büyüklüğü ve traktör sahibi olduğu düşünülürse bu bulgunun ilginçliği daha da artar. Burada görülen üç işçinin ikisi yurt dışı işçiliğidir. Bunlar traktörlerini bu kanalla elde etmişler ve ülke dışından getirmişlerdir. Üçüncü kişi kentlerde inşaatlarda çalışmaktadır. Bu da belli bir ücret düzeyinin üstünde birikim yapmasına olanak sağlayan bir iştir.

Örneğimiz içinde tarım dışı işi olan 13 kişiden 6 tanesi toprak kiralayarak 4 tanesi de yarıcılık yaparak ektikleri toprak alanını artırmışlardır. Tarım dışı işi olanların Tablo (15) teki bulgulara göre kendilerinin de topraklarının büyük olduğu düşünülürse bu bulgunun önemi daha da artar. Öyle görülmektedir ki tarım dışı işi olan bu kesim, toprakla ilişkisini de azaltmamaktadır. Başka bir deyişle köy toplumunun en dinamik kesimini oluşturan bu çiftçiler hem tarımsal alandaki hem tarım dışı alandaki olanaklarını kullanarak birikimlerini en çoğa çıkarmağa çalışmaktadırlar.

Tarım dışı işi olmayanların yüzde 70'i toprak da kiralamamıştır. Köylü nüfus içinde daha pasif bir kesimi oluşturmaktadırlar.

Traktör sahipliği ve tarımla uğraşmanın ilginç bir sonucu ailenin sürekli olarak köyde kalmasıdır. Oysa toprağı küçük olan ve yarı gelirlerini mevsimlik tarım işçiliği ile sağlayan, bunun içinde uzun mesafelere göç etmek zorunda kalan bir ailenin köyde sürekli kalması olanağı yoktur. Böyle olunca hayvan beslemesi zorlaşmaktadır. Bu nedenle traktör sahipliği ve toprakla ilişkinin sürekliliği dolaylı yolla gelirin çeşitlenmesinde bir başka

olanak yaratmakta, hayvan varlığı ile gelirini çeşitlendirebilmektedir. Bu olguyu saptamak için Tablo (16) hazırlanmıştır.

Traktör sahipliği ile hayvan sahipliği arasındaki ilişkiyi gösteren Tablo (16) traktör sahibi olan ailelerde hiç hayvanı olmayan ailelerin yüzde 20'den daha az olduğunu göstermektedir. Tablodaki hayvan sayıları, bunların ailenin kendi ihtiyacını karşılamaktan çok pazar için üretildiğini gösterecek niteliktedir. Büyük baş hayvanı olan 44 ailenin 39'u 100 dönümden büyük toprak sahipleridir. Bunlardan 12'si 50 dönümden fazla toprak kiralamış, 8'i 50 dönümden büyük alanda yarıcılıkla tarımsal faaliyetini genişletmiştir. Küçük baş hayvan sahibi olan 40 ailenin 35'i 100 dönümden büyük toprağa sahiptir, 10'u 50 dönümden fazla toprak kiralamış ve 13'ü ise, 50 dönümden fazla alanda yarıcılık yaparak tarımsal faaliyetini artırmıştır. Büyük baş hayvan sahibi olan ailelerin büyük çoğunluğunun aynı zamanda küçük baş hayvan sahibi de olduğu düşünülürse, doğu Anadolu'da traktör sahiplerinin gelirlerini çeşitlendirmekte hayvan sahibi olmanın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

TRAKTÖR SAYISI İLE HAYVAN SAVISI ARASINDAKİ İLİŞKİ **TABLO (16)**

	Büyük Baş Hayvan					Küçük Baş Hayvan				
	Hiç Hayvan yok	0-5	6-10	11-50	51 +	Hiç Hayvan yok	0-50	51-100	101-200	201 +
1 traktör	7	14	18	7	3	11	24	7	5	2
2'den fazla traktör	3	1	—	1	—	3	1	—	—	1
	10	15	18	8	3	14	25	7	5	3

V. SON BİRKAÇ SÖZ :

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığının doğu Anadolu'nun sınırlı bir kesiminde yaptığı sınırlı sayıdaki soru kâğıdı uygulaması traktör kullanmanın kırsal kesimin yaşantısındaki işlevleri hakkında daha sonra daha ayrıntılı olarak araştırılmasında yarar olan bazı sonuçlar çıkarmağa olanak vermektedir.

- Traktör sahipleri kırsal kesimde toprak mülkiyetine dayanmadan traktörlerini etkin olarak kullanabilmede, toprak kiralama, yarıcılık, traktör kiralama ve traktörlerini tarımdışı işlerde kullanma seçeneğine sahiptirler. Bu yollardan birden

fazlasını bir arada kullanarak traktörün ekonomik kullanımını sağlıyabilmektedirler.

- Traktör sahipliği, gerek doğrudan gerek dolaylı yollarla, çiftçi ailelerinin gelirlerini çeşitlendirmesinde çok etkili olmaktadır. Traktör sahiplerinin önemli bir kesimi değişik kazanç olanaklarını bir araya getirerek birikimlerini en çoğa çıkarmağa çalışmaktadır. Bu kesim kırsal alanın en dinamik bölümünü oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

1. İlhan Tekeli «Changes in the Rural Structure of Turkey, Due to Agricultural Mechanization Within Market Conditions», *Etudes Balkaniques,* no. 1, 1978.
2. Çağlar Keyder, Paths of Rural Transformation in Turkey» E. S. A. Working Paper, No. 11, January 1980.
3. İlhan Tekeli: A.g.m. s. 9

BİR İÇ İSKAN UYGULAMASI OLARAK DÖNERDERE KÖYÜ VE TOPLUMSAL SORUNLARI

PROF. DR. BİRSEN GÖKÇE

GİRİŞ

Ülkemizde nüfusun çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Başlangıç tarihini 1930'larda bulduğumuz köy çalışmalarının amaç ve yaklaşımları birbirinden çok farklı olmakla beraber, İzlenen teknik bakımından büyük bir paralellik görülmektedir. Bu konuda Le Play sosyolojisinin monografi tekniğinden fazlasıyla etkilenilmiş ve bu teknik yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Ancak yapılan monografik çalışmaları, yaklaşımları itibariyle çeşitli gruplara ayırmak olasıdır. Toplumsal yapı ilişkilerine, kültür verilerine, ekonomik ilişkilere ve toplumsal değişme öğelerine ağırlık veren monografiler gibi (1)

---

(1) Değişik yaklaşımları içeren belli başlı ilk monografik örnekler:
M. Ali Şevki, «Kurna Köyü Monografisi» 1931.
Sadri Aran, «Evedik Köyü Monografisi» 1938.
Niyazi Berkes, «Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma» 1942. (13 Köyün İncelenmesi)
Behice Boran «Toplumsal Yapı Araştırmaları» 1945. (Manisa'da 8 Ova 5 Dağ Köyünün İncelenmesi)
İbrahim Yasa, Hasanoğlan Köyü» 1948.
Cahit Tanyol, «Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları» 1952.
Cavit Orhan Tütengil, «İhsaniye Köyü İncelemesi» 1954.
Nermin Erdentuğ, «Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki» 1956.
Özer Ozankaya, «Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür» 1971.

Köyü her yönüyle çeşitli ilişkiler bütünü içinde mi, yoksa alt başlıklar çerçevesinde mi incelemenin daha geçerli ve görevsel olduğu başlı başına bir tartışma konusudur.

«Türkiye'de köy kalkınmasının başlıca amacı; kırsal-kentsel ikiliğini hafifletmek, kırsal yerleşmeleri kentin olanaklarına kavuşturmak, iki toplumsal yapı arasındaki nitelik farkını bir derece farkı haline getirmektir (2). Ülke koşulları yönünden köy kalkınmasının görevsel niteliğinin yeri ve önemi açıktır. Bu amaca yönelik çalışmalar da tek yönlü çözümlemelerle gerçekleştirilemez. Tütengil'e göre «aralarında ortak noktalar bulunmasına rağmen Türkiye'de «köy» değil «köyler» vardır. Köy gerçeğini bütünü ile ortaya koyabilmek için kırsal sorunların birbirlerini tamamlayan yöntemlerle incelenmesi gerekir». Bu nedenle belirli köy ve sorunların monografi tekniği ile derinlemesine incelenmesi yanında, ortak özellikleri sayılarla belirleyen ve tarama tekniğiyle (survey) yapılan istatistiksel çalışmalara da yer verilmelidir.

Her köy birbirinden farklı olmakla beraber, bu yaklaşımla köylerin bazı genel özellikleri ve sorunları ortaya konabilir. Özellikle kırsal ve kentsel farklılaşma öğeleri saptanabilir. Türkiye nüfusunun % 41.8'inin il ve ilçede, geri kalan % 58.2'sinin bucak ve köylerde yaşıyor olması (1) yurt içi gelirin % 30'unun tarım kesimi tarafından yaratılması ve nüfusun yaklaşık % 60'ının geçim kaynağını oluşturması, kırsal yörelerin kalkındırılmasına ilişkin planlamaların önemini arttırmaktadır. Kısaca belirtilen nedenlerle 'köyü' toplumsal bütün içindeki yeri ve sorunları açısından ele alıp incelemek bugünkü koşullar çerçevesinde daha gerçekçi ve görevsel olacaktır.

Türkiye'de köy gerçeğini tek yönlü olarak ortaya koyan ve genellikle köyü tanımayı amaçlayan köy araştırmalarının yanında, yapılan hizmetlerin yetersizliğini vurgulayan çok sayıda da örnek vardır. Devlet öncülüğünde yapılmış makro düzeydeki planlamalar, eğitim ve sağlık hizmetleri, üretimi arttırmaya yönelik topraklandırma, sulama ve benzeri çalışmalar, Bakanlıklararası eşgüdümün yaratılamamış olması nedeniyle tek yönlü kalkındırma çabaları olarak yetersiz kalmıştır. Doğal olarak bu yeter-

(2) Cavit O. Tütengil, «Sorunlar-Öneriler-Çözümler», Oğuz Arı, **Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı**, Boğaziçi Ün. İstanbul, 1977. s. 137-138.

(1) **Türkiye İstatistik Yıllığı 1979, Devlet İstatistik Enstitüsü**, Ankara 1979.

sizliğin temelinde köylerin fiziksel biçimlenişinin nıteliği ve sayısal çokluğu da önemli bir etken olmaktadır. 1975 nüfus sayımı verilerine göre bucak ve köy sayılan yerleşim birimleri, 36.115' tir. Bu sayı muhtarlıklara bağlı köy altı (kom, oba, mezra, mahalle gibi) yerleşim birimlerini kapsamaz. Yol-Su-Elektrik Genel Müdürlüğünce yapılan bir çalışmada Belediye sınırları dışındaki yerleşim yerlerinin 86.000 civarında olduğu saptanmıştır. (2)

Kırsal nüfusun yapısında görülen dengesiz büyüme de sorunların niteliğini etkilemektedir. Köy ve kentlere ilişkin 1945-1960-1975 yıllara ait sayım sonuçları aşağıda verilmiştir.

Yıllar	İl ve İlçe Merkezi	Genel nüfusa Oranı	Bucak ve köy	Genel nüfusa Oranı	Toplam
1945	4.687.102	24.9	14.103.072	75.1	18.790.174
1960	8.859.731	31.9	18.895.089	68.1	27.754.820
1975	16.869.068	41.8	23.478.651	58.2	40.347.719

Bu duruma göre Türkiye nüfusu içinde kırsal bölge nüfusunun oranı on beş yıl içinde büyük bir düşüş göstermektedir. 1945 de kırsal nüfus oranı % 75.1 iken, 1975'de % 58.2 olarak % 16.9 luk bir düşüş kaydedilmiştir. Kırsal bölgede kentlere kıyasla daha büyük bir hızla artan nüfus iç göçlerle kentlere akmakta, böylece gelen nüfus içinde «kentli» nüfus lehine değişme olmaktadır. Kırsal nüfus kentsel nüfustan bağımsız değerlendirilince 1945'de 14.103.072 olan kırsal bölge nüfusunun 1975'de 23.478.651'e yükseldiği görülmektedir. Genel nüfus içinde kırsal nüfus oranı düşmekle beraber sayısal olarak on beş yıl içinde 9.375.579'luk bir artış vardır.

Yerleşim birimlerinin sayısal çokluğu ve dağınıklığı yanında nüfusun yoğun oluşu, yapılmakta olan hizmetlerin nitelik ve niceliğinde kısa vadede etkili olabilecek önlemlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Geray «köy sorunlarının tek bir çözümü olmayacak denli karmaşık, çok boyutlu olduğunu belirtmek isteriz. Köyün kalkınması, köyle kent arasındaki farklılıkların düzeltilmesi, köylünün gelir ve geçim düzeyinin yükseltilmesi her şeyden önce işbaşındaki hükümetlerin köylüden yana önlemleri alabilecek, gerçekleş-

(2) **Özalp Köy-kent uygulaması için yatırım önerileri**, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Kooperatifler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979, (Çoğaltılmış) S. 8.

tirebilecek güçlere dayanmasına bağlı» olduğunu ifade etmektedir.

Bu noktadan hareketle köy kalkınmasının sorunları; hizmetlerin bölgesel özelliklere göre önceliklerinin sıralanması, gelir ve geçim düzeylerinin yükseltilmesi için gerekli koşulların saptanması açısından ele alınmalıdır. Burada toplumsal ve siyasal kaygılardan bağımsız bir yaklaşımla ele alma zorunluluğu da vurgulanmalıdır. Yaklaşımların bu yönde oluşturulmasında bilimsel çalışmaların önemi büyüktür.

Köy kalkınmasında kırsal nüfusun tamamına yönelik genel amaç ve hedeflerinin saptanması yanında, farklı yerleşim birimlerinin özelliklerine göre de bir dizi plan ve programların yapılması gereklidir. Planlı dönemde gerçekleştirilmiş proje ve uygulamaların değerlendirilmesi de yeni yapılacak planlara ışık tutması bakımından önem kazanmaktadır.

Türkiye'de toplumbilim alanında çalışanların amacı; toplumu tanımak, sorunlarını belirlemek ve toplumun gelişme ve değişme yönünde hareketini sağlayacak uygulanabilir nitelikte somut önerilere ulaşmak olmalıdır.

Bu bakış açısından tanımlayıcı nitelikteki alan araştırmalarına gereksinim fazladır. Ancak, gerçek veriler üzerinde yapılacak çözümlemelerle toplumun düzenlenme sürecine yön verecek öneriler sergilenebilir.

Çalışmanın konusunu yukarıda belirtilen amaçlar doğrultusunda planlı dönemde gerçekleştirilen bir iskân projesi oluşturmaktadır.

Toplumbilim yaklaşımlarıyla; toplumsal ilişkiler, ekonomik ilişkiler ve toplumsal değişme öğeleri saptanarak toplumsal sorunların nedenlerine inilmeğe çalışılmış ve devlet tarafından uygulanan bir projenin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışma alanı; Doğu Anadolu'nun sınır ili Van'ın Özalp ilçesine bağlı Dönerdere köyüdür. Bu köy çalışmasında da monografi tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmanın köylülerin sorunlarını saptayarak, nedenlerini ortaya koyma, çözümleme ve uygulanmış bir projeyi değerlendirme doğrultusundaki amaçları; bu monografiyi diğerlerinden ayırt eden, kendine özgü niteliklerini oluşturmaktadır.

---

(1) Cevat Geray, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, TODAİ yayını, No: 139, Ankara, 1974.

2150 sayılı iskân yasasına göre iskân hizmetleri iki kategoride yapılmaktadır. Birincisi «dış iskân» ikincisi «iç iskân»dır. İç iskân ayrıca kendi içinde ikiye ayrılmaktadır.

1. Göçebe ve gezginci nüfusun iskânı,

2. Ekonomik, toplumsal ve milli güvenlik nedenleriyle yerlerini terk etmek zorunda kalanların iskânı.

İkinci maddede belirtilen ekonomik ve toplumsal nedenler çerçevesinde; Doğu Karadeniz yöresinde orman içinde erozyon ve afete maruz kalan bir kısım köyler halkından 85 aile, 1965 yılında Van-Özalp ilçesinin Dönerdere köyüne nakledilerek arazi ve konut verilmek suretiyle yerleştirilmiştir.

Yerinde kalkındırılma olanağı bulunmayan orman köyleri için çeşitli çözüm yolları önerilmiştir. (1) Yapılan çalışmalara göre 5508 orman köyünden 1670 inin (% 38) yerinde kalkındırılma olanağı yoktur. Bu durumda yaklaşık yüz elli-iki yüz bin civarında insanın bir yerden diğer bir yere nakli söz konusu olmaktadır.

Türkiye'de bu tip kararlar siyasal iktidarlara bağlı olduğundan dönem dönem farklı uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Bu bakımdan gerçekleştirilmiş bir projenin olumlu, olumsuz yönlerini ortaya koyması öngörülen mikro düzeydeki bir çalışma uzun vadede makro düzeydeki planlamalara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

METODOLOJİK YAKLAŞIM:

Toplumbilim araştırmalarında kişi, grup ve ilişkilerin çözümlenmesi iki ayrı yaklaşım (mikro-makro) biçimiyle gerçekleştirilmektedir. Merton'a göre, «Her toplum kendi koşulları çerçevesinde incelenmekte ve incelenen toplumlarda görülen müşterek özellikler genel kurallara gitmeği mümkün kılmaktadır. Bu noktadan hareket eden ve her toplumun kendine özgü işleyiş mekanizmalarını saptamağa ve açıklamağa çalışan denemelerin zamanımızda yoğunlaştığı görülmektedir. (2)

(1) Bu konuda ayrıntılı bilgi için Cevat Geray'ın **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar** adlı yapıtının III. bölümüne bakınız.

(2) Merton Robert, **Social Theory and Social Structure**, Glenco III The Free Press, 1964 s. 25-87.

Genellikle toplumdaki bütünleşme ve denge konularına öncelik veren yapısal-fonksiyonel yaklaşımla iç göçler, şehirleşme, sosyal hareketlilik ve davranış bozuklukları gibi konular üzerinde ampirik çalışmalar yapılmaktadır. (1)

İç göç konusu, davranış bozuklukları ve toplumsal sorunlara ağırlık veren bu ampirik çalışma, on beş yıl önce başlamış bir toplumsal olayın gerçek sahibi olan birey ve topluluklarla doğrudan doğruya ilişki kurularak yapılmıştır.

Devlet Planlama Teşkilâtının 1967 yılında, ikinci beş yıllık plan hazırlığı için kurulan İhtisas Komisyonlarında sğzü edilen «Dönerdere köyü» iç iskân projesiyle ilgilenmiştim. 1979 Ağustos ayında doğu illerine yaptığımız bir gezide özellikle bu proje çerçevesinde yapılanları yerinde görmek istedim. Köyü ziyaret edip, çalışmaları ve sorunları görünce projenin ve olayların gelişimi üzerinde bir çalışma yapmak amacıyla köylülerle konuştum ve kendilerine yapmayı tasarladığım çalışmayı anlattım. Köyde gidip kalmak ve çalışmak için olanakları araştırdım. Köylüler düşüncelerimi ilgiyle karşıladılar. Bu durum üzerine çalışmanın plan hazırlığı için kurulan İhtisas Komisyonlarında sözü edilen alan çalışmasına başladım. (2)

Alandaki bilgiler, köyde onlarla birlikte yaşamak, evlerinde misafir kalmak suretiyle derlenmiştir. Köyün yaşlıları, yönetimdeki sorumlu kişiler; muhtar, imam, kooperatif muhasebecisi ve diğer kişilerle iki, üç defa görüşülmüştür. Ayrıca köylülerle sohbet biçiminde toplantılar yapılmıştır. Bu görüşmelerde type kullanılması zaman bakımından büyük yarar sağlamıştır. Köy, kooperatif ve okul kayıtları taranmıştır. Köydeki haneler tek tek dolaşılarak her hane hakkında temel bazı bilgiler not edilmiş ve önceden hazırlanmış gözlem anahtarı çerçevesinde konutlarda-

---

(1) Birsen Gökçe, **Gecekondu Gençliği**, H. Ü. Yayını. No. C-16, Ankara, 1976 s. 23.

(2) Bu çalışma Dönerdere'lilerin katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Her birine sonsuz teşekkür borçluyum.

Araştırmanın yürütülmesinde; Köy İşleri ve Kooperatifçilik Bakanlığı Müsteşarı Sayın Yiğit Gülöksüz, Van Valisi Sayın Doğan Pazarcıklı, Özalp Kaymakamı Sayın Kadri Öner, Toprak Su 12. Bölge Md. Sayın Yusuf Ceylan ve Dönerdere muhtarı Sayın Ahmet Eroğlu'nun, raporun yazılma ve düzeltilme aşamasında da asistan arkadaşlarım, Dr. F. Kocacık, A. Erkul, O. Nalbant, İ. Özer, Y. Sökmensüer ve H. Uygun'un yardımları büyük olmuştur. Çalışmayı Behiye Öztunç özenle daktilo etmiştir. Araştırmaya emeği geçen bütün ilgililere ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ki iç yaşam saptanmıştır. Her iki mahalle için ayrı ayrı «köy envanter etüdü anketi» doldurulmuştur.

Vali, kaymakam Özalp ve Van'da projeyle ilgili daire yetkilileriyle görüşülmüştür. Ayrıca çevre köyler de ziyaret edilerek onların da izlenimleri saptanmaya çalışılmıştır.

Köyde kalınan süre içinde yapılan köy içi bütün toplantılara gözlemci olarak katıldım. Köyde herkes araştırmaya büyük ilgi duymuş ve bilgi toplamada yardımcı olmuştur.

Ankara'da da tamamlayıcı çalışmalar yapılmıştır. İmar ve İskân Bakanlığı'ndaki ilgili dosyalar taranarak projenin uygulanmasında bulunmuş kamu görevlileriyle görüşülmüş ve Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü arşivindeki Dönerdere filmi seyredilmiştir.

Derlenen bilgiler esas çalışmada yedi bölüm halinde sunulmuştur. Sırasıyla, Doğal Çevre ve Tarihçe, Yerleşme Biçimi ve Ulaşım, Köyün Nüfusu, Eğitim - Öğretim, Ekonomik Yapı ve Toplumsal Yaşam konuları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Dönerdere Köyü; doğa yapısı, tarihi, nüfusu, eğitim durumu, eğitim gücü ve toplumsal birikimiyle bir bütün olarak kavranmak istenmiştir. Bu noktadan hareketle köyde toplumsal değişmeyi yönlendiren iç ve dış etkenler üzerinde durulmuştur. Köyün idari, ekonomik ve kültürel alanlarda dışa bağımlı olması, değişmenin daha çok dış etkenler aracılığıyla ortaya çıktığını göstermektedir. İç etkenlerin ise, bağımsız olarak değişme sürecini harekete geçirecek güce sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu yazı çerçevesinde kısaca proje tanıtılacak ve araştırmanın sonuçları üzerinde durulacaktır.

ÖZET VE SONUÇLAR

A — PROJENİN TANITILMASI

1965 yılında iç iskân planlaması çerçevesinde Van'ın Özalp ilçesine 17 Km. uzaklıkta eski adıyla Gridil yeni adıyla Dönerdere köyünde bir proje başlatılmıştır. Dönerdere köyünde o tarihlerde yaklaşık otuz hane ve iki yüz elli civarında nüfus vardır. Köye yeni projeyle seksen beş hane yapılarak üç yüz elli civarında nüfus eklenmiştir.

Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Uzungöl bucağından bir grup, uzun yıllardır çektikleri sıkıntılar sonucu devlete başvura-

rak başka bir yere iskân edilmelerini istemişlerdir. Toprakların yetersiz ve verimsiz oluşu, iş olanaklarının bulunmayışı ve doğal afetlere sık sık maruz kalışları gözönüne alınarak bu istekleri olumlu karşılanmıştır. İmar ve İskân Bakanlığı tarafından 1960' larda başlatılan Envanter çalışmalarına dayalı olarak yerleşime elverişli olduğu saptanan Özalp'teki hazine arazilerinin Çaykara' lılara verilmesi kararlaştırılmıştır. Önerilen yer konusunda Çaykara'lıların olumlu yanıtı alındıktan sonra Bakanlıkta proje ile ilgili çalışmalar 1964 yılının ilk aylarında başlamış ve 1965 Haziran ayında da iskan gerçekleşmiştir.

İmar ve İskân Bakanlığı tarafından 2510 sayılı İskân Kanunu, 4753 sayılı Toprak Kanunu ve 6381 sayılı Orman Kanununa dayanılarak hazırlanan proje için Dünya Gıda Yardım Örgütü (F.A.O.) ile de, ilişki kurulmuş, yiyecek maddeleri, hayvan yemi ve benzeri konularda büyük parasal destek sağlanmıştır.

Proje maliyetini düşürebilmek için iç ve dış kaynaklardan yararlanılma yoluna gidilmiştir. Özellikle toplumdaki kaynakların rasyonel bir yaklaşımla kullanılması (1) projenin toplum örgütlenmesi açısından bir çok boyutlarıyla başarılı olduğunu kanıtlamaktadır.

Proje aslında bir iç iskân projesi olmakla beraber görevsel niteliği bakımından çok daha kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Yerleştirmede izlenen ölçütler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

1) İskân edilecekler, orman içinde ya da kıyısında yerleşmiş ve orman içinde arazisi olanlardan seçilmiştir. Böylece ormanların korunması sağlanacaktır.

2) Yararlanılmayan boş hazine arazisi dağıtılarak değerlendirilecek ve milli ekonomiye katkıda bulunulacaktır.

3) Genç, dinamik nüfusa çalışma olanakları sağlanarak, yeni gelenler için yapılanlar, eskiler için örnek olacak, böylece yerli nüfusun yeni ögelerle kaynaşmasına yol açılacaktır. Bu amaçla rın ne ölçüde gerçekleştiği konusu daha sonra ele alınacaktır.

(1) İnşaatta kullanılan malzemenin sağlanması ve inşaat yerine ulaştırılması, Dünya Gıda Yardım Fonundan gelen yiyeceklerden bazılarının İstanbul'da ilgili Bakanlıklara verilmesi ve Van'da bölgesel temsilciliklerden alınarak ulaşım sorununun çözülmesi, Süt Endüstrisi Kurumu ve Devlet Demiryollarıyla kurulan işbirliği bu noktada verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Uygulanan proje belli başlı dört başlık altında özetlenebilir.

I. Evlerin ve köy ortak binalarının yapımı,

II. Ailelerin Çaykara'dan Dönerdere'ye getirilmeleri,

III. Evlerin, toprağın ve hayvanların dağıtımı,

VI. Ekonomik düzenin kurulması,

a) Bir yıllık yiyecek ve yakacak dağıtımı

b) Dağıtılan toprağın birinci yıl ekimi, biçilmesi ve kooperatifin kurulması

c) Tohum ve Gübre Kredisi verilmesi, damızlık hayvan yemi (korunga) ekimi.

I. Toprak İskân Genel Müdürlüğünün kurduğu ekipler tarafından köyün yerleşim yeri saptanmış, inşaat planı, gerekli inşaat malzemesi hazırlanmış ve 1964 Bahar aylarında inşaat başlamış, aynı yılın güz döneminde köyde 85 konut, ağıl ve samanlıklarıyla birlikte tamamlanmıştır. İnşaat işlerinde, yerleşecek ailelerden çalışmak isteyenlere öncelik tanınarak geçici iskânları sağlanmış ve kendilerine yevmiye ödenmiştir. İnşaatta yerel malzeme kullanılmıştır.

II. İskân edilecek 160 aile (1) 4 Haziran 1965'te Çaykara'nın Uzungöl bucağından alınarak Özalp'e getirilmiştir. Toplam 800 civarında çocuk ve yetişkinin eşyalarıyla birlikte Çaykara'dan otobüs ve kamyonlarla Özalp'e hareket etmeleri, gece yolda konaklamaları, yiyeceklerin kumanya olarak verilmesi, sağlık ekibinin kafileyle birlikte yolculuk yapması ve benzeri gereksinmelerin her biri ayrı ayrı planlanmıştır. Ayrıca Trabzon ve Van Valilikleri tarafından uğurlama, karşılama törenleri yapılmış ve bütün faaliyetler filme alınmıştır.

III. Ailelere 1 dönüm (1000 m^2) arazi üzerine yapılmış 104 m^2 lik ev ile 68 m^2 lik iki gözlü ağıl ve bahçeleri, kura yoluyla dağıtılmıştır.

Toprak etüdleri sonu hazine adına kayıtlı 23.341 dönüm arazi dört sınıfa ayrılmış ve toplam 12.271 dönüm hak sahiplerine, geri kalan 14.825 dönümlük sınıflamaya giremeyen arazi de iki

(1) 75 aile de Özalp'e bağlı Emek köyüne yerleştirilmiştir. Emek köyü zaman sınırlılığı nedeniyle araştırma kapsamına alınmamıştır. Ancak bu köye yapılan üç ayrı ziyaret esnasında edinilen izlenimler, Emek köyündeki yerleşme ve çalışma düzeninin Y. Dönerdereyle paralellik gösterdiği ve hatta sorunların da aynı nitelikte olduğu yönündedir.

mahalleye nahır yolu ve tahsisli mera olarak kullanılmak üzere köy ortak malı olarak kaydedilmiştir. Böylece iskân edilenlere hane başına ortalama 135 dönüm arazi dağıtılmıştır.

Her haneye canlı hayvan kredisi ve demirbaş kredisi verilmiştir.

IV. Projede iskân edilen her ailenin 1964-1965 fiyatları ile 526 TL. olan yıllık gelirinin 6000 TL. sına yükseltilmesi öngörülmüş ve birinci yıl sonunda bu hedef gerçekleşmiştir.

a) Aileler üretken duruma gelinceye kadar 1 yıl süreyle F. A. O ile yapılan anlaşma sonucu iskân edilenlere gıda yardımı yapılmıştır. Un, çay, peynir, yağ ve benzeri yiyecekler hane halkı nüfusuna göre haftalık olarak dağıtılmıştır. Ayrıca her haneye tonlarla odun ve linyit verilmiştir.

b) İskânla birlikte dağıtılan toprak daha önce arazi açma ve sürme ekipleri tarafından işlenmiş ve tohum ekilmiştir. İskân müdürlüğünün idaresinde ekilen bütün tarlalar köylüler tarafından biçilmiştir. Bir yıl yetecek kadar her haneye nüfuslarına göre buğday dağıtılmış, geri kalan buğday satılarak hem masraflar karşılanmış hem de kalan parayla kalkınma kooperatifi kurulmuştur.

c) İki yıl süreyle her haneye tohumluk ve gübre kredisi olarak 5887 TL. ödeme yapılmıştır. Hayvan yemi özellikle damızlık hayvanlar için KORUNGA ekimi yapılmıştır.

Projenin toplam maliyeti 1964-1965 fiyatlarıyla Dönerdere köyü için yaklaşık 5 milyon TL. sını bulmuştur. Bir aile için ise, bu rakkam 51.000 TL. sı civarındadır.

B — SONUÇ :

1. Projenin Değerlendirilmesi

Araştırmamızın amacı; uygulanmış bir proje çerçevesinde kırsal yörelerimizin geri kalmışlığının doğal bir olgu olmaktan çok toplumsal nedenlere dayandığının kanıtlarını sergilemektir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere üç aşamalı bir model geliştirilmiştir.

1. Yeniden iskân edilmiş bir köy topluluğunun toplumsal ve ekonomik yapısının saptanması,

2. Güdümlü planlamanın toplumsal değişme süreci içindeki rolünün belirtilmesi.

3. İskân projesinin değerlendirilmesi.

Dönerdere köyünün toplumsal ve ekonomik yapısı, «insan faktörü» temel alınarak, köyün doğal yapısı, tarihi, nüfusu, eğitim durumu, ekonomik gücü ve toplumsal birikimiyle bir bütün olarak kavranmak istenmiştir. Bu noktadan hareketle köyde toplumsal yapı değişmelerini etkileyen faktörler araştırılmış ve güdümlü planlamanın toplumsal değişme sürecini ne yönde biçimlendirdiği sergilenmiştir.

Kuramsal olarak toplumsal değişmeyi yönlendiren «iç» ve «dış» iki etkenden söz edilebilir.

Kırsal topluluklarda toplumsal değişmenin daha çok dış etkenlere bağlı olduğu bir çok toplumbilimci tarafından vurgulanmaktadır. (1)

Köyün idari, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda dışa bağımlı olması, onun daha ziyade dış etkenler aracılığıyla etkilenebileceğini göstermektedir.

Köyün kendi yapısında yer alan iç etkenler, topluluğun toplumsal değişmeye yatkınlığını sağlayacak bir ortamın oluşmasına katkıda bulunurlar. Bağımsız olarak değişme sürecini harekete geçirecek güce sahip değillerdir.

Köy geniş bir topluluk içinde yer almış küçük bir ünitedir. Bağlı bulunduğu toplumla organik ilişkiler içinde olmak zorundadır. Özellikle günümüzde köylerin kapalı topluluklar olmaktan çıkarak dış dünyaya açıldıkları bir gerçektir. Kentler ve köyler arasında görevsel ilişkiler arttıkça, ulaşım, kitle haberleşmesi ve eğitim olanakları geliştikçe dış dünyaya açılma kaçınılmaz bir süreç olmaktadır.

Planlı dönemde dış etkenlerin toplumsal değişmedeki rolünün yaygın bir biçimde işlenmesi sonucu, yerleştirme politikaların da güdümlü planlamadan yararlanılmaktadır.

Cumhuriyet'in 50. yılında köylerimiz adlı yapıtta «Bugünkü anlamda iskân hizmeti daha ziyade kırsal alanda yaşayan nüfusun fizik, ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarına çözüm yolları arayan ve getiren, aynı zamanda diğer kamu kuruluşlarının yatırımlarının verimliliğini ve etkenliğini dolaylı olarak arttırmaya yardımcı olacak ve tarımsal sanayinin köy yapısına ve ekonomisi-

(1) Robert Redfield «Peasant Society and Culture», İbrahim Yasa «Hasanoğlan» adlı yapıtlarında bu konuyu ayrıntılı olarak ele almış ve çözümlemesini yapmışlardır.

ne yerleşmesinde gerekli «dış ekonomiyi» sağlayacak (1) özellikte olduğu vurgulanmaktadır. (2)

İskân hizmetlerinde öngörülen bu politikanın uygulamadaki somut sonuçları, projenin olumlu olumsuz yönleriyle birlikte ele alınmıştır.

Tarımın güçlendirilmesi, kırsal alanın kentleştirilmesi ve köylünün köylülükten kurtarılmasını amaçlayan bu politikanın yukarıda belirtilen dönüşümleri gerçekleştirebilmesi, toprak insan ilişkilerinin düzeltilmesine, üretim kooperatiflerinin kurulmasına ve ileri pazarlama düzeninin oluşturulmasına bağlıdır.

Dönerdere projesinde; iskân aracılığıyla, yörede yukarıda belirtilen hedeflerin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Özalp, İran sınırında yoğun canlı hayvan kaçakçılığının yapıldığı bir bölgedir. Bu durumun doğal sonucu olarak canlı hayvandan elde edilebilecek ürün değerlendirilememekte ve ülke ekonomisinin büyük gelir kaybı olmaktadır.

Hayvan varlığının çok, yem miktarının az, iklim ve yol koşullarının elverişsiz olması ve değerlendirilmeyen boş hazine toprakları gibi fiziksel sorunların yanında, köylerin aşiretler arasında paylaşılması, köylülerin yararları doğrultusunda dayanışma ve birlikte çalışmasını engelleyici, ilişkileri zedeleyici toplumsal sorunların varlığı da söz konusudur.

Uygulanan projeyle bütün bu sorunların ortadan kaldırıldığı düşünülemez. Ancak projenin, ekonomik ve toplumsal dönüşümün gerçekleştirilmesinde yöreye önemli katkılar getirdiği ve güdümleyici bir rol oynadığı ifade edilmelidir.

2. Sorunlar:

İskândan on beş yıl sonra, 1979 güz aylarında yaptığımız çalışma sonunda yerleştirilmeğe ilişkin olarak ortaya çıkan sorunların günlük yaşamı yakından etkilediği saptanmıştır.

Dönerdere çevresinde bir kaç ağanın sahiplendiği hazine arazisi 28.10.1960 tarihinde Dönerdere'de yaşayan 39 aile reisine yaklaşık 120 şer dönüm olarak dağıtılmıştır. Aradan üç yıl geçtikten sonra çevrede boş kalan diğer hazine arazisinin de «Devlet tarafından iskân edilmesi zorunlu ailelere» dağıtılarak değerlendirilmesi karara bağlanmıştır.

---

(1) **Cumhuriyet'in 50. yılında köylerimiz,** Köy İşleri Başkanlığı, Ankara, 1973, s. 109.

(2) Bu konuda yazarın görüşleri ve ayrıntılı bilgi için bkz. Birsen Gökçe, «1979 Güzünde Doğudan İzlenimler», H. Ü. Soeyal Bilimler Dergisi, Sayı: 2, 1980.

İmar ve İskan Bakanlığına bağlı olarak yürütülen projenin uygulamaya başlama aşamasında maddi konulara öncelik verilmiş, «toplumsal ilişki» konusuna eğilinmemiştir. Yaklaşık 240 kişinin yıllardır yaşadığı köye başka bir yöreden 350 civarında nüfusun getirilmesi söz konusu olduğu halde yerli halkla bu konuda ilişki kurulmamış, projeyi benimsemeleri için gerekli ortam hazırlanmamıştır.

Yeni kurulan mahalle eski yerleşim merkezine 1 Km. uzaklıkta olup Özalp'e daha yakındır. Evleri, köy içi yolları, camisi, okulu ve kooperatif binalarıyla oldukça modern bir görünüşe sahiptir. Y. Dönerdere'yle aynı muhtarlığa bağlı A. Dönerdere ise, yıkık-dökük köy evlerinin oluşturduğu, sosyal tesisleri olmayan bir mahalledir.

İskandan beş yıl önce dağıtılan toprak dışında yerliler yeni projeye dahil edilmemiştir. Böylece başlangıçtan itibaren her konuda iskan edilenlere «ayrıcalık» tanınmıştır. Sağlanan fiziksel koşulların üstünlüğü yanında maddi olanaklardan da kredi, yiyecek dağıtımı, teknik hizmetler gibi sadece yeni gelenler yararlandırılmışır. Bu durum ayrıcalığı büsbütün pekiştirmiştir. İmar ve İskan Bakanlığındaki Özalp-Dönerdere Dosyasında bulunan 14.2.1966 tarihli yerli Muhtar Hudeyde Altın'ın dilekçesinden aşağıya yapılan alıntı yerlilerin bu konudaki düşünce ve beklentilerini açıkça sergilemektedir.

«Özalp kazamızın Dönerdere köyünün bir mahallesi olarak devletçe bir örnek köy kurulmuştur. Örnek köye Devletçe her türlü yardımlar yapılmaktadır... Bu yardımlardan bizim mahallemize de yapılacağı, İmar ve İskan Bakanı tarafından belirtilmişti. Buna rağmen köyümüze bugüne kadar yardım yapılmamıştır.. Başka köylere örnek olarak yardım yapılmaktadır. *Halbuki bu yardım bizim köyümüze yapılmalıdır.*»

Özetle, bu konuda izlenen yanlış tutum bugün Dönerdere'de ortaya çıkan sorunların kaynağını oluşturmuştur. Böylesine büyük projede insan faktörünü çift yönlü düşünmek gerekir. Sadece yerleştirilenleri düşünerek yerlileri ihmal etmek, insan psikolojisinin en hassas olduğu, mukayese ve kıskançlık güdüsünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yerlilerin arasında «Hep onlara verdiler. Bizim onlardan farkımız ne?» fikri on beş yıldır bir çığ gibi büyümüş ve «biz», «siz» konusu giderek perçinleşmiştir. Burada çevrenin de projeden etkilenmesi amacını gerçekleştirecek çabalar da ihmal edilmiştir.

Devletin yeni kurulan mahalleye sağladığı olanaklar iskân edilenler tarafından rasyonel bir biçimde değerlendirilmiştir. Yörenin en kaliteli buğdayını yetiştirmişler, kooperatif kurmuşlar, günde altı ton süt işleyebilecek kapasitede mandıra açarak -çevrenin sütlerini toplamışlar ve yine çevrenin en kaliteli peynir ve yağını üretmişler. Pazarlama konusunu her yıl kendilerine en fazla yarar sağlayacak biçimde çözmektedirler. Gerçekte çalışkan olan Karadenizlilerin yabancı bir yörede «kök salmak» için olağanüstü çaba gösterdikleri gözlenmektedir. Azınlık psikolojisiyle daha çok çalışıp örnek işler (1) yaparak hem kendi güvenliklerini sağlamışlar hem de çevreye örnek olmuşlardır (2). Bu çabalar yerliler tarafından sözle ifade edilirken olumlu karşılanmakta, taktir edilmekte ve A. Dönerdere'nin çeşitli olanaklarından (okul, elektrik, değirmen, tamir atölyesi vb. gibi) yararlanmaktadırlar. Bütün bunlara rağmen ilişkilerinin temelini oluşturan siz-biz farkı kendilerinden sonra gelen kuşağa bile aşılanmış bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar yerliler tarafından hep kuşku ve tepkiyle karşılanmış olmakla beraber, somut sonuçlarından da daima yararlanmışlardır. Ancak yeni gelenlerden yaşam biçimlerini etkileyecek ölçüde örnek aldıkları söylenemez. Bununla beraber yaygın bir biçimde yerlilerin yeni gelenleri beğendikleri, özellikle temiz, çalışkan ve dürüst olarak nitelendirdikleri gözlenmiştir.

Toplumbilim açısından en büyük sorun, iki grup (yerliler ve yeni gelenler) arasında sağlıklı bir toplumsal ilişkinin kurulamamış olmasında toplanmaktadır.

İskandan on üç yıl sonra yerlilerin yukarı mahalledekilerin tarlalarına geçişlerini engellemeleri, harmanlarını yakmaları, hayvanlarını otlağa göndermemeleri sonucu aralarında yıllardır sessiz bir biçimde büyüyen gerilim patlama noktasına ulaşmıştır. İki mahallenin gençleri tarafından başlatılan kavgaya yetişkinlerin de katılmasıyla olay büyümüştür. Kavgayı izleyen yerlilerden bir genç kızın silahla vurularak ölmesi sonucu olay mahkemeye intikal etmiş ve iki mahalle arasında her türlü ilişki kesilmiştir. Bir yıldan fazla bir süre dargın kalan köy halkı, çeşitli düzeydeki

(1) Özalp'e bağlı 85 köyün sadece ikisinde elektrik vardır. Bu iki köy Emek ve Dönerdere'dir. Olağanüstü çaba sarf ederek kendi olanaklarıyla elektriğe kavuşmuşlardır.

(2) 1965'de Özalp buğday ithal eden bir ilçeyken, 1980 de nüfusun üçte bir oranında artmasına karşın buğday ihraç eden bir ilçe haline gelmiştir.

kamu görevlilerinin çabalarıyla barıştırılmıştır. Buna rağmen her iki mahallede de halâ bu olayın sorun yaratacak ölçüde etkileri sürmektedir.

Yerliler Y. Dönerdere'dekilerin gitmesini arzulamakta; yeni yatırımlar yapmayı, fabrika (1) kurmayı planlayan köy göçmenleri ise, bu gerginlik nedeniyle ne yapacaklarına karar veremektedirler. Özellikle yaşlılar artık bir başka yere gitmek istemezken, gençler yerlilerin kendilerine hak, hayat tanımayacağını ifade etmektedirler. Bu olaydan sonra dört beş aile topraklarını, evlerini terkederek başka yerlere gidip yerleşmiştir.

Proje bütünüyle ele alındığında amacı, uygulaması, hedeflerin gerçekleşmesi yönünden başarılı olmuştur. Yasalar uygulanmış, bir köy başka bir yere nakledilerek üretken duruma getirilmiş ve hayat standartları yükseltilmiştir.

Bu olumlu sonuca rağmen bugün bu insanlar neden evlerini topraklarını bırakıp başka yerlere gitmeyi planlıyorlar? Aslında bu konuda çok istekli oldukları söylenemez. Ancak huzursuz oluşları onları yeni çareler aramaya yöneltmektedir.

Projede insanlar arası ilişkilerin nasıl kurulacağı, sağlıklı bir biçimde nasıl yürütüleceği konuları ihmal edilmiştir. Projeyi hazırlayan ekipte ziraatçiler meslek grubu olarak çoğunluktadır. Ziraat mühendisleri, inşaat mühendisleri ve çeşitli meslekten teknik elemanlar konunun hep somut yönleriyle uğraşmışlar. Binaların yapılışı, toprağın kalitesi, verimin arttırılması, hayvanların bakımı, korunga ekimi, yiyecek dağıtımı ve kendi alanlarına giren benzeri konularda hizmet vermiş ve başarılı olmuşlardır. Ancak ekipte toplumbilimci olmaması, toplumsal ilişkilerin kurulmasına ve kuvvetlenmesine yardım edecek unsurların hiç ele alınmamasına neden olmuştur. (2)

Yeni mahalle kurulurken eski ve yeni yerleşim alanları arasına mesafe konması; bir arada yaşamayı, bir arada çalışmayı, örnek davranış ve tutumlarından yararlanmayı ve en önemlisi birbirlerinden evlenmeyi, kendi ifadeleriyle «kız alıp vermeyi» engellemiştir. «Eğer kız alıp verseydik bugün başımıza bunlar gelmez

(1) Yörenin en kaliteli buğdayını yetiştirdikleri için Makarna Fabrikası kurmak üzere girişimlerde bulunmuşlardır.

(2) Bu tip ekip çalışmalarında özellikle sosyal çalışma mesleğinin önemi yadsınmamalıdır. İnsan ilişkileri ve toplum örgütlenmesi konusunda özel bilgilerle yetişen sosyal hizmet uzmanlarından yararlanılması için ilgili kuruluşların kadro konusunda çaba göstermeleri gereklidir.

di. «Hısım akraba olur geçinir giderdik» ifadesini sık sık kullanmaları «birbirlerinden evlenmeye» karşı olmadıklarını göstermektedir. Bu durumun sadece mesafeden değil; etnik gruplaşmadan ve mezhep farkından kaynaklanabileceği olasılığı üzerinde de durulmuştur. Ancak her iki tarafın da dil ve mezhep konusunu sorun haline getirdiklerine ilişkin herhangi bir kanıta rastlanamamıştır.

İskan edilenlerin hepsi (küçük çocuklar hariç) lazca bilmekte ve aralarında lazca konuşmaktadırlar. Bununla beraber istisnasız hepsi Türkçe'yi okuyup yazmakta ve konuşmaktadırlar. Yerliler ise, A. Dönerdere'de tamamen kürtçe konuşmaktadır. Yerlilerin % 20 si Türkçe bilmekte olup, Türkçe bilenlerin hepsi erkektir. Kadın ve okula gitmemiş kızlar arasında Türkçe bilen yoktur.

İki grup arasındaki mezhep farkı da anlaşmazlıkların nedeni olmamıştır. Ancak acaba kapı komşu olmaları dil ve mezhep ayrılığı yönünden ilişkilerini ne ölçüde etkilerdi? sorusu akla gelebilir. Büyük bir olasılıkla birbirlerini olumlu yönde etkileyeceklerdi. Dil sorunu zaman içinde ortadan kalkacak ve Türkçe okumayazma yaygınlaşacaktı. Mezhep farklılığından ileri gelen töre ve uygulamaları her iki tarafın da anlayışla karşıladığı gözlenmiştir. İki mahallenin bir araya gelerek siyasal davranışlarını kendi çıkarları doğrultusunda saptama sürecine tanık oluşumuz bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Başlangıçta aynı mahalle içinde yaşamaya zorlanmanın da her iki taraf için bir takım sorunlar doğuracağını belirli ölçüde doğal karşılamak gerekir. Bununla beraber o koşullar altında doğacak sorunların zaman içinde «yakın olma» ve «birlikte yaşama» sonucu giderilebileceği ve bugün karşılaşılan sorunlardan daha hafif olacağı her iki mahalle arasında da yaygın bir görüştür.

Yeni gelenlere tanınan ayrıcalık yerlilerin daima onlara «karşı» olmalarına neden olmuştur. «Karşı» olmalarının temelinde halk deyişiyle «Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar» sözü yatmaktadır.

Y. Dönerdere, 85 yerine 125 hane yapılarak iki mahalle bir araya aynı koşullar altında yerleştirilmiş olsa idi; bireyler ve aileler arası kaynaşma çok daha kolay olacak, yerlilerin de sosyal kuruluş ve faaliyetlerden yararlanma oranı yükselecek ve hayat standartları yeni gelenlerin ulaştığı düzeye erişebilecekti. Ve bü-

yük bir olasılıkla bugün Dönerdere toplumunun iç dinamiğini; toplumsal ilişkilerin sağlıklı kurulmaması nedeniyle ortaya çıkan, iki topluluğu birbirinden ayıran, çatışmayı körükleyen sorunlar yerine görevsel niteliği olan bütünleyici sorunlar oluşturulacaktı.

Topluma yönelik, çok yönlü yarar sağlayacak bu tür projeler olanaklar çerçevesinde, ülke çapında yaygınlaştırılmalı ve Toplumbilim yaklaşımlarıyla gerçekleştirilmelidir.

Aşağıda özetlenen maddeler projede amaçlanan hedeflerin gerçekleştirildiğini ve yapısal dönüşümün başladığını göstermektedir.

1 — İnsanın doğayı kendi amaçları doğrultusunda değiştirebileceği kanıtlanmıştır.

2 — Topraklandırma ve kooperatifleşme gerçekleştirilerek çevre köylere örnek olunmuştur.

3 — Köy ekonomik ilişkileri nedeniyle dışa açılmıştır. Köye pazar ekonomisi girmiştir.

4 — Ekonomik etkinliğin artması nedeniyle yaşama biçimi değişmiştir.

5 — Köy-kasaba (ilçe merkezi) etkileşimi içinde Y. Dönerdere mahallesi ilçe'nin niteliklerinin değişmesine katkıda bulunmuştur.

Kırsal alanın kalkınması için yapılacak makro düzeydeki planlamalarda, mikro düzeyde yapılmış uygulamaların gözönünde bulundurulması, yapılan hataların tekrar edilmesine ve başarılı noktaların da vurgulanarak verimin arttırılmasına olanak sağlayacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A — KİTAP

ARAN Sadri, **Evedik Köyü, Bir Köy Monografisi**, Yüksek Ziraat Enst. Ankara, 1938.

ARI Oğuz, **Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı**. Boğaziçi Üniversitesi Yayını No. 114, İstanbul, 1977.

BERKES Niyazi, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma** D.T.C.F. Yayını, Ankara 1942.

BEŞİKÇİ İsmail, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller. E. Yayınları, İstanbul, 1970.

BORAN Behice, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: «İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki»**, D.T.C.F. yayınları, Ankara 1945.

DEMİRKIRAN, Selahaddin, **Köyün Sosyal Tetkikinde Monografya Usulü**, Tecelli Basımevi İstanbul, 1946.

ERDENTUĞ, Nermin, **Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki**, D.T.C.F. yayını No. 109, Ankara, 1956.

ERDENTUĞ, Nermin, **Sün Köyünün Etnolojik Tetkiki,** D.T.C.F. Yayını, No. 132, Ankara, 1959.

GERAY, Cevat, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar,** TODAI No. 139, Ankara, 1974.

GÖKÇE, Birsen, **Gecekondu Gençliği,** Hacettepe Üniversitesi Yayınları No. C-15, Ankara, 1976.

GÜÇBİLMEZ, Erdoğan, **Yenimahalle ve Kayadibi,** Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 327, Ankara, 1972.

KİLİ Suna, **Çayırhan, Bir Orta Anadolu Köyünde Toplumsal Değişme ve Siyasal Davranış.** Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No. 143, İstanbul, 1978.

MERTON, Robert, **Social Theory and Social Structure,** Glenco, Ill The Free Prees ,1964.

OZANKAYA, Özer, **Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür.** Ankara Üniversiteel Siyaeal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 322, Ankara, 1971.

TUGAÇ A; YURT İ. ve Diğerleri, **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması,** T.C. D.P.T. Yayınları No. DPT: 860-SPD: 198, Ankara, 1970.

TÜTENGİL, C. Orhan, **Türkiye'de Köy Sorunu,** Kitaş Yayınları, Ankara 1969.

TÜTENGİL, C. Orhon, **Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları.** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975.

TÜRKDOĞAN Orhan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları,** Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 76, Erzurum, 1970.

YASA İbrahim, **Hasanoğlan Köyü.** TODAIE Yayını, Ankara, 1955.

YASA, İbrahim, **Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü.** S.B.F. Yayınları Ankara, 1969.

YASA, İbrahim, **Sindel Köyünün Toplumsal ve Ekonomik Yapısı,** TODAIE Yayınları, Ankara, 1960.

B — MAKALE :

GÖKÇE, Birsen, Aile ve Aile Tipleri Üzerine bir İnceleme, H. Ü. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Cilt 8, Sayı: 1-2, 1976 s. 46-67.

GÖKÇE Birsen, **Evlilik Kurumuna Sosyolojik Bir Yaklaşım,** H. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Sayı: 1, 1978, s. 7-21.

GÖKÇE, Birsen, **«1979 Güzünde Doğudan İzlenimler»,** H. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 2, 1980.

KIRAY, Mübeccel, **Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı.** ODTÜ Gelişim Dergisi (1), Ankara 1970.

SENCER Muzaffer, **Türkiye'de Köye Yönelme Hareketleri,** Soeyaloji Dergisi, No. 17-18, İstanbul, 1963.

ŞEVKİ, Mehmet Ali, **Kurna Köyü,** SİM Dergisi, No. 72, Ankara 1939.

TANYOL, Cahit, **Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları** Sosyoloji Dergisi, No. 7-8, İstanbul, 1952.

TANYOL, Cahit, **Peşke Binamlısı Köyü,** Sosyoloji Dergisi, No. 16, İstanbul, 1961

TANYOL, Cahit, **Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İçtimai Değişmelerin Kontrolü Araştırması,** Sosyoloji Dergisi, No. 13-14, İstanbul, 1959.

TANYOL, Cahit, **Elifoğlu Köyü.** Sosyoloji Dergisi, Sayı: 17-18, İstanbul, 1962-1963.

TANYOL, Cahit, **Eylen Köyü,** Sosyoloji Dergisi, Sayı: 19-20, İstanbul, 1964-1966.

TUĞAÇ, Ahmet, **Kırsal Topluluklarda Değişmeler.** «Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar. Ankara, 1971.

TÜTENGİL, C. Orhan, **İhsaniye Köyü İncelemesi,** Sosyoloji Dergisi No. 9 İstanbul, 1954.

TÜTENGİL, C. Orhan, **Türkiye'de Köy ve Aydınların Tutumu.** Sosyoloji Dergisi, No. 17-18, İstanbul, 1963.

ÜLKEN, H.Z.; **KÖSEMİHAL N. Ş; TANYOL C., Karataş Köyü Monografisi, Sosyoloji Dergisi,** No. 6, İstanbul, 1950.

YASA, İbrahim, **Köylerin Sosyolojik Bakımdan İncelenmesinde Bazı Esaslar,** S.B.F. Dergisi, Cilt 14, Sayı: 1, Ankara, 1959.

C — RESMİ YAYINLAR :

Cumhuriyet'in 50. Yılında Köylerimiz. Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Ankara, 1973.

Van 1973 İl Yıllığı.

Köy-Kent Uygulamaları. Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı 1979 (Çoğaltılmış).

Türkiye İstatistik Yıllığı 1979, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1979.

YEREL YÖNETİMLERDE GÜNCEL OLUŞUMLAR

Prof. Dr. RUŞEN KELEŞ

«Ekonomik, toplumsal ve kültürel dengesizlikler kırsal yörelerden kent yerleşmelerine taşınmaktadır. Bu, bir anlamda bölgesel ve yerel sorunların Türkiye gündemine gelmesi demektir.»

Cavit Orhan Tütengil (Milliyet, 7.1.1979)

I
Kentleşmenin Getirdikleri

Kentleşmenin hızlanmasıyla ortaya çıkan ve önemi artan sorunlar, 30-35 yıldan bu yana, yöneticilerin, plancıların, toplumbilimcilerin ve halkın dikkatlerini üzerine çekmiş bulunuyor. Bu sorunların daha çok göze battığı, ağırlıklarını bütün etkinlikleriyle duyurduğu yerler, kentler ve büyük kentler olduğundan, toplumsal sorunlarımız, birçoklarınca, kentleşmenin ve kentlerin sorunlarıyla özdeş sayılır duruma geldi. Konut, gecekondu, gösterişçi tüketim, düzensiz gelişme, kent içi ulaşım güçlükleri, sağlık, eğitim ve belediyelerin kaynak bunalımları doğrudan doğruya kentleşmeye bağlanabilen toplumsal sorunların başında yer almaktadır.

Ülkenin toplumsal-ekonomik yapısındaki feodal ve yarı feodal çizgiler silinmeye yüz tuttukça, köyden kente olan nüfus akınlarının hızında bir yavaşlama olmayacak, büyüyen kentler, yukarıda sıralanan sorunları, gözleri daha çok kamaştıran bir biçimde yansıtmaya başlayacaklardır. 20 yıl sonra bugün % 50

olan kentli nüfus oranının % 75'e varması, büyük kentlerin sayısının ise, 25'den 60'a yükselmesi beklenmektedir.

Kentleşme, ülkenin yerleşme yapısına, alışık olmadığımız yeni yeni biçimler vermektedir. Bunun yanı sıra, kentleşmenin henüz hızlanmadığı bir dönemin gereksinimleri gözönünde tutularak hazırlanmış yasaların eskimiş bulunduğu, özellikle anakentlerin yönetim sorunlarının yeni düzenlemeler gerektirdiği de genellikle kabul ediliyor. Bundan da önemlisi, çok partili siyasal düzenin, 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlüklerle birlikte, yerel düzeyde de önemli değişikliklerin kaynağı olmasıdır. 1973 genel ve yerel seçimlerinden bu yana, kentlerde, özellikle büyük kentlerde yaşayan seçmen yurttaşın oy verme davranışlarında, sağ partilerden sol partilere doğru bir kayma eğilimi göze çarpmaktadır. Son olarak, kente göçün etkileri altında, Türk kentlerinin, yeni değerler kazanmakta olan, böylece yeni değer ve çıkar çatışmalarının içine sürüklenmiş bulunan bir insan kalabalığının kaynaşmakta olduğu yerleşim birimleri durumuna geldikleri de gözler önündedir.

Bütün bu değişiklikler, kuşku yok ki, kentlerin yönetiminden sorumlu olanları hazırlıksız yakalamıştır. Gerçekte, hiçbir toplum, yapısındaki hızlı değişmelerin önüne geçerek, karşılaşılan sorunları, hiç sıkıntısız gidermenin yolunu bulabilmiş değildir. Önemli olan, bu güçlükleri, büyük sarsıntılara düşmeksizin yenebilmek için sorunların maloluşunu en aza indirmeye elverişli yöntemleri geliştirebilmek, düşünme yollarını öğrenmektir. Bu yönden bakıldığında, son 10-15 yılın, yerel yönetimlerimiz ve özellikle belediyelerimiz açısından umut verici gelişmeler içine girmiş bulunduğunu görürüz.

II

Devlet Karşısında Belediye

Ülkemizde, belediyelerin uzun bir geçmişi olmadığı bilinmektedir. Batılılaşma çabaları arasında, Batı Avrupa ülkelerinde uygulanmakta olan belediye dizgeleri örnek alınarak İstanbul'da da kent yönetimi oluşturulmuş idi. Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra, 1580 sayılı yasa ile, yeni kent yönetimi örgütleri kuruldu. Bunlar, ilk bakışta, özeksel yönetimden ayrı, kendi karar organlarını halkın seçeceği kuruluşlar olarak düşünülmüştür. Bu

nitelikleriyle, özerk kuruluşlardır. 1961 Anayasasının 116. maddesinde de sözü edilen bu oluşma biçimi, kent yönetimlerinin yetkiler ve gelir kaynakları yönünden özerk olmalarını içerir. Söz konusu yetkiler, bu kuruluşlara, kent halkının ortak yerel gereksinmelerinin karşılanması için tanınmıştır. Bu gereksinmeler, su, aydınlatma, ulaşım, sağlık, temizlik, esenlik, kültür, yapıdüzen (imar), planlama, yeşil ve açık alan gibi hizmetlerle ilgilidir.

Bir kentin bu hizmetleri gereği gibi sunabilmesinin ön koşulu, gelir kaynaklarına sahip kılınmasıdır. Bugün Türkiye'de yürürlükte olan belediye gelir dizgesine göre, yerel yönetimler, özeksel yönetime bağımlıdırlar. Özeksel yönetimin istenci dışında vergi koyamaz ve toplayamazlar. Alabilecekleri vergilerin türü ve oranı yasalarla belirlenmiş, sınırları çizilmiştir. Oysa, Anayasa'nın sözü edilen 116. maddesi, yerel yönetimlere görevleriyle orantılı gelir kaynaklarının sağlanması görevini devlete yüklemiştir. Görevlerle orantılı gelir kaynaklarının sağlanması, yani hem görevlerin, hem de gelir kaynaklarının adaletli bir biçimde bölüşülmesi, «akçal denkleşme» adını taşır. Bu düzenleme bugüne değin yapılmadığı içindir ki, kent yönetimleri halka hizmet sunmakta, halkı gereği gibi temsilde, halkça seçilmiş olmanın gereği olan özerkliklerini kullanmada güçlükler içindedirler. Yeterli kaynaklara dayanmayan özerklik, bu durumda, yalnız kâğıt üzerinde bir anlam taşımaktadır.

Başlangıçta sözü edilen toplumsal ve siyasal gelişmeler, özeksel yönetimle yerel yönetimleri zaman zaman karşı karşıya getirmektedir. Olağan koşullar altında, karşıt güçler sayılmaları, birbirlerini her yönden tümleyen kuruluşlar olmaları gereken belediyeler ve devlet, başta, gelir kaynaklarının paylaşılması olduğu halde; çoğu kez ayrı ayrı çıkarların, eğilimlerin ve dünya görüşlerinin sahibi olabilmektedirler.

III
Yerel Özerklikten Kuşku Duyanlar

Konuya biçimsel açıdan bakıldığında, yerel özerkliğin siyasal anlamdaki *bağımsızlık* ile karıştırılmaması gereği hemen göze çarpar. Devletçe kullanılan egemenliği belediyenin paylaşmasının söz konusu olmadığı açıktır. Federal devlet dizgelerinde, federe devletler, yani eyaletlerce kullanılan hak ve yetkiler, egemenliğin belli ölçülerde kendilerine verildiği, iç işlerinde tümüyle

özerk, dış ilişkilerinde ise, federal devletin dış yöneltisine bağımlı, yarı egemen devletçiklerdir. Oysa yerel yönetimler, yargılama ve yasama erklerine değil, yalnız yürütme yetkisine sahiptirler. Onları yaratan da, gerçekte, özeksel yönetimler, yani devlettir. Bu nedenle her yerde yasa koyucu, komün özerkliğinin ulusal birliği ve ülke bütünlüğünü bozacak, ulusal çıkarlara aykırı boyutlar kazanacak biçimde kullanılmasını önleyici önlemler alır.

Yerel yönetimlerin yararlandığı özerkliğin ölçüsü ülkeden ülkeye değişir. Ulusal birliğin sağlanması kaygısı, bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerde, yerel yönetim birimlerine geniş özerklikler tanınmasına engeldir. Öte yandan, etnik ayrımlaşmanın önemli boyutlara vardığı çokuluslu ülkelerde de, yerel yönetimlerin güç kazanmalarına genellikle yardımcı olunmaz. (1)

Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu, çok geniş topraklar üzerinde yaşayan türlü halkları özeksel yönetimin denetiminde tutabilmek için, eyaletlere daha çok özerklik verilmesi istemlerine sürekli olarak karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın, İmparatorluğun güçsüz dönemlerinde belirginleştiği görülür. 1902 yılında Paris' te toplanan bir kongrede, Arap ülkelerinin, Abdülhamit dönemiyle 2. Meşrutiyet sırasındaki savsözlerinin, bağımsızlık emellerini gerçekleştirmeyi erteleme stratejilerinin gereği olarak, İmparatorluktan hemen kopmaksızın «muhtar mahallî idareler» statüsü kazanmak olduğu belirtilmişti. (2)

Bunun gibi, dayısı Abdülhamit'in baskı rejiminden Fransa' ya kaçan (1899) ve orada Türkiye'nin kurtuluş yolları ve yöntemleri üzerindeki düşüncelerini kaleme alan Prens Sabahattin (1789-1948) de, yerinden yönetimi, özeğin gücünü yenmenin, üretici güçlerle özel girişimciliği düzenlemenin bir aracı olarak görmüştür. Ona göre, «bağımsızlığın siyasal alandaki uzanımından meydana gelen bu etkinlik, siyasal özgürlüğün en gerçek belirtisi ve aynı zamanda en güvenilir bir garantisi oluyor.» (3) Aksi halde, «genel işler toptan merkezin eline düşerek, yönetim erkinin ve egemenliğin tek elde ya da zorbalar kurulu elinde merkezleşmesi zorunluluğu ortaya çıkacaktır.» Prens Sabahattin, bu-

(1) Örneğin, Cumhuriyetin yeni kurulmuş olduğu yıllarda, 1924 Anayasasını hazırlayanlar, ülke için bir güçsüzlük kaynağı olabileceği düşüncesiyle, 1921 tarihli anayasada yer alan geniş kapsamlı yerel özerkliğe yer vermemişlerdir. Bkz. Şeref Gözübüyük, **Türkiye' de Mahallî İdareler**, Ankara, 1967, s. 7.

(2) Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa** C. I., İstanbul 1970.

(3) Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?** Elif, İstanbul, 1965, s. 54.

nu önlemek için, «Merkezleşmiş egemenliği yerel cemaatlerin elinde toplayarak, gerçek yerinden yönetimi, *yereysel hükümetler aracılığı ile gerçekleştirmeyi*» önermektedir. (4)

Görüşleri topluca değerlendirildiğinde görülür ki, Prens Sabahattin, yerinden yönetimi, özel girişimcilik ile özdeş saymaktadır. Çünkü, demektedir ki, «yerinden yönetim, yani halkın kendi kendini yönetmesi, bireyci toplumların yönetim hayatını doğuran bir olgudur. Ulusal egemenlikse, bütüncü kafalarda meydana gelen kısır bir kurumdur.» Etkenlik ve düzenleme yeteneğinden yoksun olan merkezciliğin karşısına, etkinlik ve düzenleme yeteneğiyle donatılmış bir merkez dışıcılık» kavramını yerleştirmek istemiştir. (5) Ona göre, böylelikle, bireyci yapıya geçebilmek için özel yaşamda tutulacak doğrultu, yönetim alanında da desteklenmiş olacaktı (6). İllerin özek için değil, özeğin iller için varolduğu görüşünü benimseyen Prens Sabahattin, savunduğu yönetim biçiminin, 1. Meşrutiyet Anayasasının (1293 tarihli Kanun-u Esasî) 108. maddesiyle, Vilayat nizamnamesine dayandığını da ileri sürmektedir. Bilindiği gibi 108. maddede şöyle denilmektedir: «Vilayatın usul-ü idaresi, tevsi-i mezuniyet ve tefriki vezaif kaidesi üzerine müesses olup, derecatı, nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.»

Görüldüğü gibi, burada, sadece, illerin yönetiminin yetki genişliği (deconcentration) ve görev ayırımı (decentralization) kurallarına dayandığı ve bunların derecelerinin özel yasalarla belirleneceği belirtilmektedir. 110. madde il genel meclislerinin görevlerinden söz ederken, 112. maddede de, belediye işlerinin seçimle işbaşına gelecek belediye meclislerince görüleceği ilkesini koymuştur. 108. maddede sözü edilen *görev ayırımı* ilkesi ile, yerel hizmetlerin görülmesi yetkisinin özeksel yönetimin yetkesinden

---

(4) Prens Sabahattin, A.g.y., s. 58-59.

(5) **Aynı yapıt**, s. 58.

(6) Gerçekten, küçük kardeşi Prens Lütfullah da, ağabeyisinin özel girişimcilliğe bağlı bir düşünce yapısına sahip olduğunu sonradan belirtmiş ve şöyle demiştir: «Ağabeyim, sosyalizm ilkeleriyle açıkça savaştı, bu akımın en gözde temsilcilerini eleştirdi... Toplum bilimi ile sosyalizm birbirinin karşıtıdır. Çünkü, devletçiliğe karşı olan birincisi, kamusal hayatta adem-i merkeziyetî, bireysel hayatta ise, özel girişimi öğütler. İkincisiyse, tam tersine, merkeziyetçilikten, güdümcülükten yanadır, dolayısıyla devletçidir.» Bkz. C. O. Tütengil ve Vedat Günyol, **Prens Lütfullah Dosyası**, Can Yayınları, İstanbul, 1977, s. 36.

ayrı ve özerk kuruluş ve kurullara verilmesini içeren *yerinden yönetim* kasdediliyordu (7).

İmparatorluğu dağıtma çekincesi taşıyan bu düşünceler, saraya yakın olanlarla geniş bir tutucular topluluğunun da tepkisini çekmiştir. İttihatçılar içinde bile, Prens Sabahattin'in yerinden yönetim düşüncesine karşı çıkanlar olmuştur. Bunlardan Ahmet Rıza ve kimi arkadaşları, «merkez olmazsa, memleket de olmaz» diyerek onun düşüncesine karşı koymuşlardır. (8) La Turquie adlı dergide de «Adem-i merkeziyet Midilli'nin, Sakız'ın hep birer Girit adası olması için hazırlanmak demekti» görüşü ileri sürüldüğü gibi, Hüseyin Cahit de, Tanin Gazetesinde, Sabahattin'in yaymak istediği düşüncelerle Rum Patrikhanesi arasında bir yakınlığın bulunduğu kuşkusuna kapılmıştır (9). Öte yandan, daha sonra da, Said Nursi gibi bir tutucu ve dinci, «Prens Sabahattin Beyin Güzel Fikrine Cevap» başlığını taşıyan açık mektubunda «Bu fikrin, Osmanlı Devleti gibi çeşitli ırklardan meydana gelen bir ülkede tatbik edilemeyeceğini, çünkü zaten birbirleriyle kaynaşmamış ve birbirinden nefret eden milletlerin bir adem-i merkeziyet uygulaması sonucu paramparça olacağını, bunun ise, bir ihanet olacağını; devletin hayatının ayrılıkta değil, birlikte olduğunu» anlatır (10).

Batı toplumlarının yaşamında bireyciliğin ve özel girişimciliğin etkilerinden esinlenmiş bir Osmanlı aydını olan Sabahattin'in göremediği gerçek, özeksel yönetim ile yerel yönetimler arasında paylaşılması söz konusu olan şeyin egemenlik değil, fakat yönetim erkinin bir bölümüyle, onu etkin bir biçimde kullandıracak akçalı olanaklar olduğudur. Bunun içindir ki, «yerel hükümet gibi, federalizm ile karıştırılması olası bir kavramı kullanmak yanlışlığına düşmüştür (11). Gerçekte, istediği, ulusların, bir federal yapı içinde örgütlenmeleridir. Ancak bunu, yerel yönetimlerde etkinlik sağlamanın bir aracı olarak ele almakla ve ayrıca

---

(7) Şeref Gözübüyük, **Türkiye'de Mahalli İdareler**, Ankara, 1967, s. 6 ve İ. Hakkı Ülkmen, **Mahalli İdareler Maliyesi**, Ankara, 1960, s. 208.

(8) H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 129.

(9) H. Ziya Ülken, **Aynı yapıt**, 326-328 ve Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, Ankara, s. 44-47.

(10) Cemal Kutay, **Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı Bediüzzaman Said Nursi: Kur'an Ahlâkına Dayalı Yaşam Düzeni**, Yeni Asya Yayınları İstanbul, 1980, s. 202-212.

(11) Ruşen Keleş, **«Yerel Yönetimlerin Özerkliği ve Bir Örnekolay» Seha L. Meray'a Armağan**, SBF, Ankara, 1981.

zorunlu olarak özel girişimciliğe dayanması gerektiğini savunmakla yanlış bir yol izlemiştir.

Benzer düşüncelerin günümüzde de ileri sürüldüğüne tanık olmaktayız. Örneğin, Hüseyin-Al-Alevilik ve Nakşibendilik gibi akımların özeksel yönetimi reddettiğini (12) ileri süren bir yazar, bugün, «egemen ulus» öğretisinin bırakılarak yerine, «ulusların kendi kaderlerine egemen olmalarını gerektiren Birleşmiş Milletler öğretisinin alınmasını» (13) önermekte ve böylece yerel özerklik ile insan hakları arasında bir ilişki kurmağa çalışmaktadır.

IV
Yerel Özerkliğin Kavranış Biçimleri

Türkiye'de çok partili düzen benimsendikten sonra, bunun yerel düzeyde de uygulanması ve zamanla yerel demokrasi kavramının yaygınlık kazanması beklenmedik birşey değildi. Kentleşmenin hızlanması ve hızlı toplumsal değişmenin kentlerdeki belirtileri de eklenince, özellikle 1970'li yıllarda, yerel yönetimleri ele geçirmek için verilen siyasal savaşım önem kazanmıştır. Gerek belediye hizmetlerinin görülmesine ilişkin konularda, gerekse belediyelerin türlü organlarının seçmenden aldıkları erke uygun olarak gösterdikleri siyasal davranışların, özeksel hükûmeti elinde bulunduranların görüşlerine ters düşmesi sonucunda ortaya çıkmış ve hizmetlerle ilgili olmayan konulardaki çatışmaların, görüş ayrılıklarının türlü örnekleri vardır. Bunlardan kimilerine burada yer vereceğiz.

A. *Malatya Belediyesi Olayı:* 1950 yılında Demokrat Partinin iktidara gelmesi üzerine, özeksel yönetim ile yerel yönetim arasında gözlenen ilk sürtüşmeye, Malatya Belediyesi olayı örnek olarak verilebilir. Orada, belediyenin özerkliğini korumağa ve valinin karışmalarının yasal sınırlar içinde kalmasını sağlamaya kararlı ve iktidar partisinden olmayan bir belediye başkanına, Malatya Belediye Başkanına, İçişleri Bakanının yasal dayanağı bulunmayan bir gerekçeyle işten el çektirmesi, özeksel siyasal iktidarla yerel yönetimin arasını açmıştır. Olayın gerçek nedeni, valinin uyarmış olmasına karşın, başkanın, eski Cumhurbaşkanı İ-

(12) Abidin Nesimi, **Türkiye'de Sosyalizmin Teorik Sorunları**, Yücel Yayınları, İstanbul, 1976 s. 163-164.

(13) Abidin Nesimi, **Aynı Yapıt**, s. 234-236.

nönü'nün resmini, başkanlık odasının duvarından indirmemekte direnmesidir.

Vali, önce, belediye başkanına, «Bugün belediyeye yaptığım ziyaret sırasında, son defa ittihaz olunan karara muhalif olarak, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün resminin riyaset odasında asılı olduğunu gördüm. Verilen karar gereğince hareket edilmesini rica ederim.» diye bir yazı göndermiş; bir yandan da, İçişleri Bakanlığına başvurarak, belediye başkanına işten el çektirilmesini şu gerekçeyle istemiştir: «*Belediyenin Malatya'da, kanunların dışında ve müstakil bir otorite sahibi bulunduğu hissi verilmeye çalışılmaktadır. Başkan Muzaffer Akalın'ın, vakit geçirilmeden vekâlet emrine alınması lüzumlu olduğu kanaatindeyim.*» Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı da, o tarihte yargı güvencesi bulunmadığından, belediye başkanına işten el çektirmiştir. (14) Oysa bunu yapabilmek için, belediye başkanının, valinin yazılı buyruklarına karşın, yasal görevlerini yerine getirmemiş olduğunun saptanması gerekli bulunuyordu. (Belediye Yasası M. 92) Olayda ise böyle bir durum yoktu.

Bu nedenledir ki, Danıştay 2. Dairesi, olayda belediye başkanını suçlu bulmamış ve dairenin bu kararı da Danıştay Genel Kurulu'nca onaylanmıştır. Ne var ki, İçişleri Bakanlığı, Danıştay'ın kararını uygulayarak belediye başkanının, görevine dönmesine izin vermemiştir. Olayın en ilginç yanı, burada özeksel yönetimin, belediye başkanının resmi indirmeme davranışı karşısında, konuyu özeksel yönetim-yerel yönetim ilişkileri açısından sürtüşme ve çatışma yaratacak boyutlara vardırmayı yeğlemiş olmasıdır. Bu, konu ile ilgili Bakanlar Kurulu kararında açıkça görülmektedir: «Belediyelerin, tüzel kişiliği haiz muhtar idareler olmasının hadise ile hiçbir alakası yoktur. Zira, ...belediye başkanının olaydaki durumu, kendisinin *merkezi hükûmetin ajanı* olmaktan ibarettir... Kaldı ki belediyelerin, tüzel kişiliği haiz muhtar idareler olmaları, yetkili devlet idarî organlarının karar ve emirlerini saymamaları demek değildir. Bu muhtariyetin hudut ve şümulü ve suret-i cereyanı kanunla bellidir... Zaten bunun aksi düşünüş tarzı Türkiye'de *mahal ve belde itibariyle icra i hüküm ve hükümet* etmeyi terviç etmek demek olur ve Devletin her dalında merkeze bağlanmış Cumhuriyet de, federatif idari bir bünyeye

(14) Muzaffer Akalın, **Bir Olayın Hikayesi**, İstanbul, 1961.

malik yerlerde revaç bulan bir telakkiyi kabul neticesini doğurur ki, bu, bizim hukuku kavrayış ve anlayışımızla telif kabul etmez.. Belediye ile vali arasında bir memuriyet ve amiriyet vasfının aranması, üzerinde çok durulmuş çetin bir mevzu olmakla beraber, en geniş manada bir amiriyet ve memuriyet vasfının kabulü takdirinde dahi memurun kanunlara ve nizamnamelere göre verilen emirleri ifa etmemesi, bir taraftan disiplin cezasının ve diğer taraftan hukuk-u amme davasının tahrikini icap ettirir.» (15)

Bu görüşlere karşın, Danıştay, kararını, belediye başkanının lehinde vermiş ise de, karar özeksel yönetimce uygulanmamıştır. Daha da ileri giderek, resmin belediyede asılı durumda bırakılmasında sakınca görmeyen belediye meclisinin bu kararını «siyasal bir karar» olarak niteleyen Bakanlar Kurulu, bu kez, 20.2.1951 tarihinde, Malatya Belediye Meclisini, Belediye Yasasının 53. maddesinin 4. fıkrası uyarınca dağıtmıştır. (16)

B. *Vedat Dalokay Olayı:* Buna benzer bir olay da, aradan 15 yıl geçtikten sonra, Ankara Belediye Başkanı Vedat Dalokay'a, ücretlerini alamayan belediye temizlik işçilerinin başlattıkları direnme üzerine, İçişleri Bakanınca işten el çektirilmesidir. Belediye Başkanının işten el çektirilmesi kararı, önceden yaptırılması gereken soruşturmaya dayandırılmadığı için, Danıştayca durdurulmuş ve sonra da bozulmuştur. Böylece, yerel özerkliğin yargısal güvencesi Danıştayca sağlanmıştır.

C. *Yerel İşbırakımları:* Son birkaç yıl içinde de, akçal güçlükler yüzünden işçilerinin ücretlerini ödeyemeyen belediyelerde, Genel-İş Sendikasına bağlı işçilerce kimi kent hizmetlerinin aksatıldığı olmuştur. İzmir, İstanbul, Diyarbakır, bu kentler arasındadır. Bunlardan bir bölümü, yasal iş bırakımıyla sonuçlanırken, bir bölümü de yasa dışı iş yavaşlatma ya da iş bırakımı biçimini almıştır. Bu tür davranışlarla, yerel güçler, özeksel yönetimi, belediyelere yasal yollardan verilmeyen akçal kaynakları vermeye zorlamışlardır. Bu işbırakımlardan bir bölümünün, Bakanlar Kurulunca kamu düzeni ve kamu sağlığı gibi gerekçelerle ertelendiği de olmuştur.

---

(15) 5.6.1950 Tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

(16) Danıştayın yukarıda söz konusu kararı üzerine Ulus Gazetesinde «Ankara'da Danıştay Vardır» başlıklı bir yazı yazan Nihat Erim, Potsdam'lı Değirmenciye Büyük Frederick'in söylediği, «Berlinde Mahkeme Vardır» sözünü anımsatarak, «kararın her Türk'e güven ve kıvanç vereceğini» belirtmiştir. Bkz. Muzaffer Akalın, a.g.y. s. 64.

D. *Belediyeler ve TEK:* Yerel ve özeksel yönetim arasındaki akçal ilişkilerden doğan hukuksal sonuçların en önemli güncel örneği, belediyelerin Türkiye Elektrik Kurumuna olan borçlarıdır. (17) Ankara Belediyesinin, TEK'e birikmiş borçlarını ödememesi üzerine, elektrik dağıtım tesislerine TEK'çe el konulması üzerine açmış bulunduğu davada, Anayasa Mahkemesi, belediyeyi haksız bulmamıştır. Yüksek Mahkeme, bir özeksel yönetim kuruluşunun, alacağının sağlanması amacıyla bile olsa, belediyenin tesislerine el koymasına yetki veren yasa hükmünü, Anayasanın 116. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir. Bilindiği gibi, bu madde, yerel yönetimlere, görevleriyle orantılı gelir kaynaklarının devletçe sağlanmasını buyurur. Bu görev yerine getirilmeden, borçlu belediyenin tesislerine el koymasını, Anayasa Mahkemesi uygun görmemiş ve TEK kuruluş yasasının 28. maddesini iptal etmiştir. (18)

E. *Biçimsel Olmayan Örgütlenmeler:* Türlü yerel ve kamusal hizmetlerin yurttaşa sunulmasında, yerel yönetimlerin biçimsel (formel) örgütlerine yardımcı olmak üzere geliştirilen biçimsel olmayan (informal) örgütlenme biçimleri de, yerel yönetimlerimizle özeksel yönetim arasındaki ilişkilerde, tartışılan konulardan biri olmuştur. Son yıllarda, bunun kimi örneklerine tanık olunmuştur. Bunların belirgin özelliklerini görmekte yarar vardır.

1. *Ümraniye Örneği*

1977 Ağustos ve Eylül aylarında ve daha sonra 1978 yılında, İstanbul'da Ümraniye'nin 1 Mayıs Mahallesinde ve Alibeyköy'de ortaya çıkan olaylar, görünüşte, gecekondu yapma yasağına (775 Sayılı Gecekondu Yasağı M. 18) uymayanlarla güvenlik güçlerinin çatışması niteliğindedir. Devletçe karşılanamayan bir toplumsal gereksinmeyi, yani konut ve barınma gereksinmesini halk kendi gücüyle karşılamaya yönelmiştir.

Doğaldır ki, yetke (otorite) boşluğunu halkın kendisinin doldurması sonucunda, hukuk devleti düşüncesi bundan dokunca

(17) Nitekim tüm belediyelerin TEK'e olan borçlarının tutarı, 1979 yılında 9 milyar lirayı bulmuştur. Bu belediyelerin kamuya olan tüm borçlarının hemen hemen yarısı kadardır. Bkz. Talât Saral, «Türk Belediyeciliğinin Genel Görünümü ve Belediye Gelirleri Yasası», Maliye Dergisi, No: 44 (Mart-Nisan 1980) s. 59.

(18) Ruşen Keleş, a.g.y.

görür. Nitekim kimi kişi ve gruplar, bu olaydan yararlanmak istemişlerdir. Devlet, ancak olaylar geliştikten sonra çevrime girebilmiş, yapılan gecekonduların yıktırılması sırasında, İstanbul Belediye Başkanı, 1 Mayıs mahallesi oturmalarına, orada, 1979 yılı sonuna değin 100 milyon liralık yatırımla 25 kilometre yol yapılacağını, 7 bin metre karelik alanın düzenleneceğini, 30 milyon kilovatsaatlik bir elektrik şebekesinin ve kanal ihalelerinin yapılacağını» muştulamıştır. (19) İstanbul Valisi de, aile başına 10 bin liralık konut kredisi verileceğinden söz etmiştir. (20)

Benzer olaylara Alibeyköy'de de, belediye toprağını işgal eden halkla polisin çatışması sırasında da tanık olunmuştur. Yapılan açıklamalardan anlaşılmıştır ki, işgal edilen bölge, «dar gelirli vatandaşlar için ayrılmış bir arazi ve gecekondu önleme bölgesi»dir. (21)

Ümraniye'de, toprak işgalini önlemek isteyen güvenlik güçlerine karşı gelmenin ötesinde, biçimsel olmayan yerel örgütlenmelerin de bulunduğu, mahallelinin yaptığı basın toplantısında açıklanmıştır. Söz konusu «kurtarılmış bölge»yi yöneten halk komitelerinin işlevleri, bu basın toplantısında şöyle özetlenmiştir: «Halk komitesi olarak seçtiğimiz kişiler, dışardan kişiler değillerdir. Onlar da buranın halkıdır. Halk Komitesinde bir üst komite vardır. Bu komite 7 kişiden ve yaşlılardan oluşuyor. Bir yerde «İhtiyar Heyeti»nin görevini yapar. Bu üst komiteye bağlı 5 tane alt komite vardır. Alt komiteler, briket, sağlık, yardım, güvenlik gibi görevler yürütürler. Biz, komiteleri, yol, su, elektrik, gecekondu yapımı gibi sorunlarımıza yardımcı olmaları için seçtik... Komiteleri oluşturan kişiler halkın yardımına koşan, halkın dertlerini içlerinde hisseden kişilerdir... Seçtiğimiz halk komiteleri, parasız olarak, hiçbir maddi yardım beklemeden sorunlarımızın çözümlenmesine yardımcı olmaktadırlar. Gerekirse, fiilen gecekonduların yapımında da çalışmaktadırlar.. Halk mahkemesi diye yazdığınız yer burasıdır. Ne halk mahkemesi vardır, ne de kurtarılmış bölge.» (22)

---

(19) Hürriyet Gazetesi, 27.7.1979

(20) Milliyet Gazetesi, 5.4.1978

(21) Milliyet Gazetesi, 7.9.1978

(22) 1 Mayıs Mahallesi Halk Odasında 23 Mart 1978 günü yapılan basın toplantısı. (Milliyet Gazetesi, 24 Mart 1978. Aynı toplantıda, mahalle oturanları, komite üyelerinden söz ederken: «Onlar sayesinde ruhsatlı ev yapar gibi ev yaptık. Burada düzenimizi sağladılar. Bizim öteki gecekondu halklarından farklı yanımız, çok yoksul oluşumuz ve hakim sınıflar karşısında kenetlenebilmemizdir.» demişlerdir.

CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit, 3 ve 4 Eylül günlerinde yaptığı açıklamada olayı şöyle değerlendirmiştir: «Sosyal konut alanı diye ayrılıp üzerine devlet eliyle tek bir sosyal konut yapılamayan bir yöreye evsiz barksız yoksul halkın kendi konutunu kendisinin yapmasını, devlet daha anlayışla karşılamalı ve bu girişimi meşrulaştırmak üzere halka yardımcı olmalıydı.» (Gazeteler) Görüldüğü gibi burada, eylemin yasallaştırılması dileğinde bulunurken, yasa dışı olduğu görüşü dolaylı olarak benimsenmekle birlikte, bu toplumsal olaya karşı çıkmanın değil, onun doğrultusunda gitmenin daha gerçekçi olduğu belirtilmektedir.

Ardından olayı değerlendiren bilim adamları da, gecekonduyu «topluma maliyeti çok düşük olan bir ara çözüm» olarak nitelemiş, «içindekilere arsa ve konut sağlanmadan gecekondu yıkmanın Gecekondu Yasasına aykırı olduğunu», olayın, İmar ve İskân Bakanlığınca ayrılmış sosyal konutlar bölgesinde olduğuna dikkati çekerek, bunların kendi güçleriyle konut yapmalarına devletin yardımcı olması gereğini vurgulamışlardır. (23)

Aradan uzunca bir süre geçtikten sonra, mahallede inceleme yapan basın görevlileri, «1 Mayıs mahallesinin en belirgin özelliğinin, devletin, yoksul halkın gereksinmelerine yeterince el uzatmaması nedeniyle yarattığı boşluğu, kendi amaçları doğrultusunda doldurmaya heveslenenlerin doldurduğunu» gözlemlemişlerdir. Ve yetkililerin tutumları değişmezse, bunun ilk ve son örnek olmayacağını da eklemişlerdir. (24) Gerçekte, herşey, orada devletin varlığını hissettirmiş olmamasının sonucu değildi belki; ama, herşeyin «bir avuç maceracı»dan kaynaklanmadığına da kuşku yoktu. (25) Yapılan yanlışlık, yasalardaki yasağa karşın, gecekondu yapımına, hem doğal bir hak, hem de kentin etnik ve ideolojik yapısına *yerel hükümetçikler* yolu ile yeni dengeler kazandırmanın bir aracı gözü ile bakılmış olmasıydı. Kısacası, 1 Mayıs mahallesinde, halkın barınma gereksinmesinin, bir yerel hizmeti sağlamaktan başka amaçlarla sömürü konusu yapıldığı görülmektedir.

---

(23) Cevat Geray, «Yıkım Çözüm mü?», Cumhuriyet Gazetesi, 19.9.1977.

(24) Faik Akın ve Abdullah Öğülmüş, «1 Mayıs Mahallesi Nedir? Ne Değildir?» **Milliyet Gazetesi**, 1-6 Mayıs 1978.

(25) Metin Heper, «Kurtarılmış Bölgeler ve Ötesi», **Milliyet Gazetesi**, 14.11.1979.

2. *Fatsa Örneği*

1980 yılının yaz aylarında, kamuoyu, Fatsa belediyesi ile özeksel yönetim arasındaki ilişkilerin kimi hukuksal sonuçlar doğuracak ölçüde bozulduğuna tanık oldu. Basında, Fatsa Belediyesinin «devlet içinde devlet» olmaya özendiğini ileri sürenler yanında, başarılı bir belediyecilik uygulaması örneği verdiğine dikkati çekenler de çıktı (26). Özeksel yönetim, konuya güvenlik açısından yaklaşmayı yeğleyerek, belediye başkanını tutuklattı ve başkanlık görevinin «mansup» (Bakanlar Kurulu'nca atanan) bir başkanca yürütülmesine karar verdi. (27) Daha sonra bu görev, ilçenin kaymakamına verildi.

Başlangıçta bağımsız olarak seçilmiş belediye başkanına yöneltilen suçlama, oluşturmuş olduğu halk komitelerinin etkinlikleriyle ilgiliydi. Başkan, komitelerini şu sözlerle savunuyordu: «Bu komiteleri halkın kendisi seçiyor. Her mahalledeki halk, şikayetlerini bu komitelere yapıyor ve bu komiteler de, halkın her türlü sorununu çözümlemeye çalışıyorlar. Bunlar arasında günlük sorunlardan, bulunmayan gıda maddelerine, yanmayan sokak lambalarına ve resmî devlet dairelerinde izlenmesi gereken işlere kadar hemen her türlü sorun bulunuyordu. Komiteler, mahallelerin büyüklüğüne göre üç ile yedi kişilik gruplardan oluşuyordu. Bunlar, çözümleyemedikleri bazı sorunları bizzat belediye başkanının önüne kadar getiriyorlardı.» (28) Bir başka gazeteye verdiği demeçte de, belediye başkanı, «Benim *bahsettiğim düzen, sadece belediye yönetim düzenidir*... Kurduğumuz düzen sadece belediye bünyesindeki düzendir. Bu düzende halkla birlikte meselelerimizi görüşüp, tartışıp çözmeye çalışıyoruz. Yapacağımız *bütün işleri halka danışırız*.. Yoksa iddia edilen ve ima edilen sosyalist ve komünist düzen değil, bizim düzenimiz.» (29)

Fatsa'lılar kendilerinin oluşturdukları mahalle komiteleri aracılığıyla ekonomik ve toplumsal sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Çoğu kez yedi kişiden oluşan 11 mahalle komitesi beledi-

(26) Oktay Ekşi «Fatsa'dan Ders Almalı», Hürriyet Gazetesi, 12.7.1980; Mümtaz Soysal, «Fatsa Ayıbı», Milliyet Gazetesi, 15.7.1980.

(27) Bakanlar Kurulunun 31.7.1980 tarih ve 7/1398 sayılı kararı, Resmî Gazete, 2.8.1980, Sayı: 17006.

(28) Milliyet Gazetesi, 10.7.1980.

(29) Tercüman Gazetesi, 22.7.1980.

yenin halkla bütünleşmesini sağlamayı başarmış, sorunlar kahve toplantılarında halka anlatılarak birlikte çözüm yolları aranmıştır. Mahalle komitelerinin aldıkları kararlar, Belediye Halkla İlişkiler Müdürlüğünün, başkanın da içinde bulunduğu 5 kişilik yürütme kurulunda değerlendirmeye konu yapılmıştır. *Öneriler, daha sonra da belediye encümeni'ne sunulmuştur.* (30) Bu örgütlenmenin, fiyat ve satış ilkelerini saptayarak karaborsa, stokçuluk ve kaçak hayvan kesimini önlemek, liman ve taksi işletmelerinin aracı rantlarını ortadan kaldırarak belediyeye gelir sağlamak gibi yararları olmuştur.

Bunun gibi, başka belediye gelirlerini, bir önceki yılın sekiz ayına oranla, üç ayda iki katına çıkarabildiklerini ,normal yollardan, ancak dört yılda yapılabilecek bir çakıllama hizmetini, imece yöntemiyle, bir haftada tamamlamayı başardıklarını belirtmiştir. (31)

Bütün bu işleri, Fatsa'lılar, kendi oluşturdukları komitelerle saptanan gereksinmelere göre, siyasal parti ayrımı gözetmeksizin, kendilerince verilen kararlarla yapmışlardır. Komitelerde saptanan öneriler, teknik yönden denetlenmek için belediyenin biçimsel organları önüne getirilmiştir. Belediyenin gerekli gördüğü işler de, yine bu komitelerde tartışma konusu yapılmıştır. Böylece, halkın, yönetimde söz ve karar sahibi olmasında önemli bir adım atılmıştır. (32)

Ne var ki, olaya ön yargılarla bakanlar, Fatsa'da kurulan düzen ile, Paris Komünü arasında benzerlik aramışlardır. Bunlar, Fatsa'ya, Türkiye'de *ilk komün denemesi* olarak bakmış; onu, sosyalist bir düzen kurmanın, kurtarılmış kentler düzeyinde bir örneği olarak yorumlamışlardır. (33) Bu yorumlama biçimindeki önemli etkenlerden biri, bu tür yeniliklere kapalı olmayı gerektiren bir ön yargılılık yanında, belediyenin, kent hizmetlerinde etkinlik sağlamak ve halkı yönetime katmak amaçlarının bir adım daha ötesine giderek, *kentin güvenliğini sağlama* işlevini de üstlenmiş olduğu izleniminj vermesidir. Bu izlenimi, belediye başkanı şu sözleriyle vermiştir: «Buraya pasaportsuz girilmez diye bir-

(30) Can Hamamcı, «Halkın Belediyesi: Fatsa Örneği», Demokrat Gazetesi, 18.5.1980.
(31) Demokrat Gazetesi, 9.7.1980.
(32) Demokrat Gazetesi, 11.7.1980.
(33) Tercüman Gazetesi, 22.7.1980.

şey yok. Sadece sıkı bir kontrol vardır. Sıkı bir takip vardır. Bir yerde buna mecburuz. Barikatlarımız var. Bu barikatlar, tuttuğumuz gece nöbetleri, barikatlar arkasındaki eğitim çalışmaları güvenliğimiz içindir. Devlet güvenliği gelip olay çıkarırsa sorumlu değiliz. (34)

Özeksel yönetimin, kamu güvenliğini sağlamada güçsüz kalması sonucunda yaratılan boşluğun zorladığı bu yasa dışı görev üstlenme bir yana bırakılırsa, Fatsa belediyesinin girişiminin özellikleri birkaç noktada toplanabilir: a) Bir kez, burada 1 Mayıs mahallesinden ayrı olarak, halkın desteğini kazanarak, yani seçimle iş başına gelmiş bir yerel yönetim organının, belediye başkanının öncülük ettiği bir girişim söz konusudur. b) İkinci olarak, mahalle komiteleri girişimi, yalnız kent hizmetlerini daha etkin bir biçimde gördürebilmek için başvurulmuş bir girişim değildir. İdeolojik bir niteliği, içeriği de vardır. Ve bu ideolojik nitelik, tekelci rantları yoksul kentliye dağıtarak tutucu özeksel yönetimlere karşı, yerel erki ve yerel demokrasiyi güçlendirmektir. c) Bunun doğal bir sonucu olarak halkın yönetime katılmasına ağırlık verilmiş ve mahalle komiteleri oluşturulmuştur .Fatsa'da mahalle komiteleri uygulaması, bir ya da birkaç mahalle düzeyinde değil fakat, büyükçe bir Karadeniz kasabasının tümünü kapsayacak düzeydedir. d) Fatsa örneğinin son özelliği de, mahalle komitelerinin, yerel yönetimin biçimsel örgüt ve organlarının yerini alacak biçimde değil, fakat onlarla işbirliği yapacak biçimde tasarlanmış ve kurulmuş olmalarıdır. Bu nedenledir ki, komite kararları, belediyenin yürütme organı olan encümene getirilmekte, teknik bir denetime konu yapılması yolu açık tutulmaktadır.

Dikkat edilirse görülür ki, yerel düzeyde oluşturulan ve halk ya da mahalle komiteleri diye adlandırılan modeller başlıca iki amacın gerçekleştirilmesini sağlamaya yöneliktir: a) Kentliyi kentin yönetimine daha etkin biçimde katarak hem yerel demokrasiyi güçlendirmek, hem de kent hizmetlerinin daha etkin bir biçimde görülmesini sağlamak, b) Yürürlükte olan egemen ideolojiye almaşıklar yaratmak, yani Türkiye'nin özel durumunda, anamalcı düzenin yerini sosyalist bir düzenin almasına yardımcı olmak. Bu görüşler, ülkemizde son birkaç yılın, oluşmasına tanık olduğu gelişmelerle yakından ilgilidir. Bilindiği gibi, yerel yönetimlerde, bir yeniden düzenleme gereksinmesi uzunca bir süreden-

(34) Hürriyet Gazeteei, 9.7.1980.

beri duyulmaktadır. Devlet bu gereksinmeyi karşılamakta, Anayasanın 116. maddesinde yer alan ödevini yerine getirmekte gecikmiştir. Bunun bir sonucu olarak, yerel yönetimler, halka hizmet sunma görevlerini türlü yollara başvurarak yerine getirme zorunluluğunda kalmışlardır.

Gelir getirici türlü yöntemlere başvurmak, belediyeleri, ekonomik yaşamı denetlemekten çok, mal ve hizmet üretebilen kuruluşlar durumuna getirmek, yerel meclislerin kuruluş biçimine daha demokratik bir yön vermek ve halkı hizmetlerin görülmesine daha etkin bir biçimde katarak yerel demokrasiyi güçlendirmek, bu amaçlarla halk ve mahalle komitelerinden yararlanmak, başvurulan ve önerilen yöntemler arasındadır. Bu alandaki gelişmelere kısaca göz atalım.

V
Siyasal Partiler ve Yerel Yönetimler

A — CHP ve Yerel Yönetimler

Yerel yönetimlerde uygulanan yeni yöntemler konusunda Türkiye'de siyasal partiler, yakın zamanlara gelinceye değin somut görüşler belirlemiş değillerdi. Bugün de, bu geniş ölçüde böyledir. 1973 seçimlerinden sonra, başta CHP olmak üzere, *yerel demokrasi* kavramının geliştirilmesine özen gösterilmiştir. CHP'nin 1977 yılında kesinlik kazanan yeni izlencesine göre, «Yerel yönetimde demokrasi kurallarına işlerlik kazandırıldığı oranda, demokrasinin gerçekliği; yerel yönetim yetkileri genişletildiği oranda da yönetimin etkinliği artar.» İzlencede, «Ancak bu yetkiler genişletilirken, toplum yararına denetim olanakları da etkinleştirilmelidir.» denilmektedir (35).

CHP izlencesinde, belediyelerin kaynak yetersizliğini giderme gereğine de değinildikten sonra, «Verimli Genel Kurul toplantılarını engellemeyecek boyutlarda nüfus ölçütlerine göre saptanacak her yerleşim biriminde oturan veya çalışan erginlik çağına ulaşmış tüm yurttaşlardan *yerel kurullar* oluşturulacaktır. Belli aralıklarla toplanacak bu kurullar birer yürütme komitesi ve deği-

(35) **Program ve Seçimlerin Teknik Hazırlıkları ile İlgili Bilgiler**, Parti İçi Eğitim Çalışmaları El Kitabı, Ankara, 1977, s. 251.

şik konularda komiteler seçeceklerdir. Mahalle düzeyinde bu kurulların ve komitelerin başkanlığını *muhtarlar* yapacaklardır... Belediyeler, bu halk *kurullarıyla* ve *komiteleriyle* sıkı işbirliği içinde çalışacaklardır. *Yerel kurulların yerel yönetimi denetleme yetkileri olacaktır*... Bu kuruluşlar ve ortam, halkın tüm kamu yönetimini etkileme ve denetleme olanağını artıracağı gibi, kamu yönetiminin ve o arada yerel yönetimin halk desteğinden veya yardımından daha çok yararlanabilmesini de sağlayacaktır... Belediyeler, iş programlarını, halk kuruluşlarıyla ve yerel kuruluşlarla danışarak ve işbirliği yaparak hazırlayacaklardır.» (36) denilmektedir.

Öte yandan CHP Genel Başkanı, kendisiyle yapılan bir röportajda sorulan soruları yanıtlarken de, «Bence, sokakların, mahallelerin de belediye hizmetlerine katkıda bulunması ve belediye çalışmalarını denetleyebilmek için örgütlenmeye başlamalarında yarar vardır» (37) dedikten sonra, «Yasal olanakları azami ölçüde kullanarak, hatta zorlayarak *belediye başkanlarının semtleri ve sokakları örgütlemelerinde büyük yarar görürüm*... bazı baskı gruplarının engellemeleriyle karşılaşan belediye başkanlarına benim önerim, kamuoyunu yanlarına çekecek yöntemler oluşturmalarıdır.» çağrısında bulunmuştur. (38) Genel başkan, belediyelerin sadece birer yönetim birimi olmaktan çıkarılarak, «üretime dönük, gerek üreticileri, gerek tüketicileri örgütleyen birer kuruluş haline dönüştürülmeleri» önerisine de, «Kendilerini çok dağıtmamaları ve *belediyeciliğin temel işlevlerini unutacak noktaya varmamaları* koşuluyla evet» demiştir. (39)

Görülüyor ki, CHP Genel Başkanının görüşleri, yerel yönetimde, halkı daha etkin duruma getirmeyi, yönetime katkı payını artırmayı, yönetimi halka yaklaştırmayı içermekle birlikte, kapitalist düzeni değiştirmede yerel yönetimlerin bir araç olarak kullanılması düşüncesini açıkça kapsamına almamaktadır.

B — Ankara Belediyesi ve Yeni Belediyecilik

CHP'nin üst düzeyindeki çalışmalara koşut olarak, özellikle büyük kent belediyeleri de, kendi çaplarında yerel yönetim anla-

---

(36) **Aynı yapıt**, s. 254-255.

(37) Demirtaş Ceyhun, **Bir Yeni Dev**, Tekin Yayınevi, İst. 1976, s. 252.

(38) **Aynı yapıt**, s. 253.

(39) **Aynı yapıt**, s. 254.

yışları geliştirmeye çalışmışlardır. Örneğin, Ankara Belediye Başkanlığı, 1976 malî yılı çalışma yazanağında; günümüz belediyesinin kapitalist toplumun belediyesi olduğunu, uygulamaların sınıfsal içerikli eleştirilere konu yapıldığını belirttikten sonra, «Bugünün belediye işlevleri, kabaca, temel kentsel altyapı sağlanması, kentsel servis üretimi, imar denetimi ve kentlinin günlük gıda ihtiyacını karşılayan ekonomik kesimin kent içindeki faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetimi ile sınırlıdır. Eleştiri yalnız bu konudaki kararlara değil, belediye işlevlerini bu düzeyde sınırlayan kapitalist sistemin belediye anlayışına yönelmelidir» değerlendirmesini yapmıştır. (40)

Bu görüşlerin bir uzantısı olarak da, yeni belediyenin, «verel yönetim değil, yerel hükümet» olması gerektiği, aynı kaynakta, vurgulanmıştır. (41) Bu önerinin dayandığı gerekçe şuydu: «Çünkü, yerel yönetimler üzerinde sıkı bir vesayet denetimi vardır. Meclisler, belediyenin gelir kaynaklarını genişletme yetkisine sahip değildir. Halk oyu ile gelen bir meclis olmalarına karşın, meclislerin hiçbir yasama yetkileri yoktur, denilebilir. (42)

Bu görüşler, Ankara Belediyesi'nce çıkarılmış bulunan, yerel sorunları yetkiyle çözümleyen ve yeni belediyecilik anlayışının dayandığı ilkeleri özetleyen bir kitapçıkta da olduğu gibi yinelenmiştir. (43) Burada gözden kaçan nokta, yerel yönetimlerde bu-

---

(40) Ankara Belediyeei Başkanlığı, **1976 Malî Yılı Çalışma Raporu**, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Haziran 1977, s. 40.

(41) **Aynı Yapıt**, s. 41.

(42) **Aynı yapıt**, s. 42.

(43) Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları, **Toplumcu Belediye**, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara, Mayıs, 1977, s. 10
Ankara Belediyesinin hem 1976 Malî Yılı Çalışma Raporunda hem de Başkanlık Uzmanlarınca hazırlanan **Toplumcu Belediye** adlı yapıtta toplumcu belediyecilik anlayışının dayandığı ilkeler şöyle özetlenmektedir: 1) Toplumsal adaletçi olmak, 2) Tüm halk katlarının (katmanlarının) karar sürecine katılmasına olanak sağlamak, 3) Yerel yönetim değil, yerel hükümet olmak, 4) Tekelci rantların oluşmasına olanak vermemek, 5) Denetimci değil, üretici olmak, 6) Kentin imarını aktif olarak gerçekleştirmek, 7) Kent toprağı üzerindeki artı-değeri topluma mal etmeğe çalışarak vurgunculuğu önlemek, (4 No.lu ilkeyle ilgili). Bu ilkeler, birçok belediye meslek kuruluşu ve örgütçe de genellikle benimeenerek, izleyen yıllarda kullanılagelmiştir. Ankara Mimarlar Odasınca 1978'de düzenlenen Yerel Yönetim ve Güç Yapısı adlı seminere sunulan bildirilerle Marmara ve Boğazlar Belediyeler Birliğinin yayın organı olan **Belediyeler ve Kent Sorunları Dergisi'nin** türlü sayılarında yayımlanan yazılar buna örnek gösterilebilir.

lunmadığından yakınılan yasama erkinin, gerçekte hükûmetlerde de bulunmadığı noktasıydı. Çünkü, yasama erki, dünyanın hiçbir yerinde yürütme organlarına verilmiş değildir. Onu yasama organları kullanır. Bize öyle geliyor ki, burada, siyaset bilimi terminolojisine yabancılıktan ileri gelen bir kavram karıştırması vardır ve Ankara belediyesinin asıl amacı, federatif bir yapı içinde bir birim durumuna gelmek değil, fakat, gelir kaynaklarını, görevlerini yerine getirmeğe yetecek ölçüde kendi genel karar organının istenciyle artırma esnekliğini elde edebilmektir. Bu anlamda özerk bir kuruluş durumuna gelmektir.

Yukarıdaki, yanlış izlenim veren görüşlerin uzantısı, bir başka CHP'li belediye başkanınca daha açık olarak dile getirilmiştir. Gültepe Belediye Başkanı, görüşünü «Biz, *belediye yönetimini sınıfsal bir mücadele alanı olarak benimsiyoruz.* Belediye, öyle tapu dairesi gibi rutin işler peşinde koşan, teknik veya idari bir yer değildir. Belediye, belde halkının, beşikten ölümüne kadar herşeyinden sorumludur. Bu nedenle, onun politik bilinçlendirilmesi, kendisi için sınıf olduğu bilincine vardırılması görevi de belediyelere düşer. Bu nedenle, halkın eğitimini belediye faaliyetlerimizin başında görüyoruz. Belediyeciliği sadece yol, su, kanalizasyon, elektrik hizmetlerini gören kuruluş olarak benimsemiyoruz» diye özetlemiştir. (44)

Kanımızca, bu görüşler gerçek dışı olan görüşler değil, Türkiye'de belediyeciliğin yeniden biçimlendirilmesinde savunulabilecek görüşlerdir. Tutarsızlık, bu görüşlerin, CHP gibi sosyal demokrat bir siyasal partinin adına belirtilmesi ve partinin çeşitli organlarının görüşleri arasında benzerlik bulunamamasıdır. Nitekim bu görüşler, CHP izlencesinde yer alan görüşlerden de, CHP Genel Başkanının yukarıda özetlenen sakıngan görüşlerinden de oldukça ayrıdır.

Bu yüzdendir ki, Ankara Belediyesi'nce geliştirilen yeni belediyecilik anlayışına ilişkin görüşlerin, bir bölümü kimi bilimsel çevrelerce de eleştiriye konu yapılmıştır. İlk olarak, Yerel Yönetim Bakanlığının kurulması, «Merkezci, mutlak ve egemen devlet geleneğinin bir ürünü» olarak değerlendirilmiş, *çoğulcu demokrasi düşüncesiyle çelişkili* bulunmuştur. İkinci olarak da, CHP'nin TANSA gibi projelerle esnafı karşısına almasının tutarsızlığı vur-

(44) Demirtaş Ceyhun, **a.g.y.**, s. 171, 177.

gulanmış, belediye meclislerinin yapısına yöneltilen «tutuculuk» eleştirilerinin geçerli olmadığı, bu meclislerin bir «çıkarlar arenası» olmalarının kaçınılmazlığı üzerinde durulmuştur. Son bir görüş olarak da, belediyeleri, halk yerine, bürokratların ve bilim adamlarının denetimine sokmanın dokuncaları bulunduğu görüşüne yer verilmiştir. (45)

Bu gibi tutarsızlıklar yüzünden olmalıdır ki, CHP, Yerel Yönetim Bakanlığı girişimini başarıya ulaştırmakta güçlük çekmiş, yeni belediyecilik arayışı içinde olan partiye bağlı bir bölüm belediye başkanıyla anlaşmazlığa düşmüştür. Gerçekten, demokratik sol bir belediye modeli geliştirmekte başarıya ulaşıldığını belirtmek güçtür. Geliştirilen model, aşağıda da görüldüğü gibi, bir sosyalist partinin seçim bildirgesinde savunulan modellere daha yakın görünmektedir. Ama bu durum, kuşkusuz, CHP'nin, yerel yönetim görüşlerini çağdaş akımlara uydurmak ve ayrıntılı çalışmalar yaptırmak görevinin önemini azaltan bir etken değildir.

C — Devrimci Belediyecilik Anlayışı

Benzer görüşleri, resmi olmamakla birlikte, daha çok CHP' li belediye başkanlarının katıldıkları ve AP eğilimli Türk Belediyecilik Derneğine benzer bir biçimde 1976 yılında kurulan Devrimci Belediyeler Derneği adına yapılan açıklamalarda da bulabiliriz. Bu da, Türkiye'de yerel özerklik ve yeni belediyecilik anlayışının gelişmesine katkısı olan bir girişimdir. Derneğin amacı, tüzüğünün 3. maddesinde «..çağdaş belediyecilik anlayışını ülkemizde yaymak, benimsetmek ve oluşturmak ve yerel yönetimlerin etkinliğini ve sorunlarını ortaya koymak...» olarak özetlenmektedir.

Derneğin çıkardığı ilk basın bülteninde de, devrimci belediye, «kent içi iktidara ağırlığını koyan emekçi halkın belediyesi» olarak tanımlanmaktadır. (46) Aynı bültende, «şimdiye değin egemen ve varlıklı sınıfların vesateyi altında denetlenen ve yönlendirilen belediyecilik anlayışına karşı çıkılacağı ve yeni bir kurum,

(45) Yahya Tezel, «Demokrasi ve Belediyeler», **Toplumcu Düşün**, No. 8, 1979, s. 185-198.

(46) Ankara Belediye Başkanı ve Devrimci Belediyeler Derneği Genel Başkanı Vedat Dalokay'ın, 7.4.1976 tarihli basın bülteni. Aynı görüş için bkz. Sahir Koçak, «Büyük Kentlerde Belediye Hizmetleri» **Büyük Kent Belediyeleri ve Sorunları Sempozyumu**, Mülkiyeliler Birliği Ankara, 1977, s. 163.

yeni bir belediyecilik anlayışı oluşturmak için çalışılacağı» belirtilmiştir.

Yayın organı olan Devrimci Belediyeler Dergisinde de, derneğin görüşünü yansıtan türlü yazılar yayımlanmıştır. Bu yazılardan birinde: «Devrimci Belediye, burjuva yasalarına rağmen, bur juva devletinin siyasetine, engellerine, belediyeleri talancılıklarının bir aracı olarak gören ve kullanan siyasi iktidarlara rağmen, emekçi halk kitlelerinin ve onlarla birleşmesini bilen devrimci kadroların mücadelesiyle gerçekleşecektir... Yasalar, yerel yönetimleri burjuvazinin çıkarları doğrultusunda biçimlendirmiştir. Ama belediye yönetiminin yapacağı işlerde, kentte yaşayan emekçilerin görüş ve önerilerini, eleştirilerini ve aktif desteklerini doğrudan doğruya almak konusunda hiçbir yasaklayıcı hüküm taşımamaktadır. Örneğin böyle bir yöntem, genellikle belediye meclislerinde yer alan burjuvazinin çeşitli düzeylerdeki karşı koymalarını etkisiz hale getirebilir ve hatta onların gerçek yüzlerini halk kitleleri önünde teşhir olanağını sağlayabilir.» (47) görüşü yer almaktadır. Aynı derginin öteki sayılarında da, yerel yönetimin ideolojik anlamı ve sınıfsal niteliği vurgulanmakta ve bu yönetimlerin tarih içinde «hakim oldukları bölgenin *siyasetinden güvenliğe kadar* tüm ihtiyaçlarını *merkezî otoriteden bağımsız* ve *hatta merkezi otoriteye karşıt bir çizgide,* devrimci yöntemlerle çözmeye çalıştıkları» belirtilmektedir. (48)

D — Türkiye İşçi Partisi ve Yerel Yönetimler

Türkiye İşçi Partisinin tanılamasına göre, «Kapitalist düzen son bulmadıkça sorunlara köklü çözüm bulunamaz.. Yerel yönetim organlarının görev alanı içine giren sorunlarımız için de durum aynıdır. (49) Bu görüşlerin yer aldığı belgede, CHP'li Ankara Belediyesinin, yerel meclislerin yapısına ilişkin görüşleri paylaşılmaktadır: «Belediye meclislerine seçilmiş olan esnaf ve zanaatkârlar da, gerçek küçük esnaf ve zanaatkâr değildir. Bunlar, kent içindeki mal ve hizmetlerden doğan rantların ve spekülâtif kazançların büyük burjuvazi tarafından kendilerine bırakılan bölü-

(47) Taylan Erten, «Türkiye'de Devlet ve Kamu Yönetiminin Sınıfsal Niteliği», **Devrimci Belediyeler Dergisi,** Sayı: 9-10, Eylül-Ekim 1977, s. 31.

(48) Taylan Erten, «Belediyeler ve Paris Komünü Üzerine, **DBD,** Sayı: 5, Mayıs 1977, s. 59.

(49) TİP, **Yerel Yönetimler Demokratikleştirilmelidir,** Kasım 1977, s. 5.

münü toplayan, onunla bütünleşen çıkar gruplarıdır. (50) Kent yönetimlerinin demokratikleştirilmesiyle, yani en başta işçi sınıfı ve emekçilerin, kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda kullanmak üzere bu yönetimleri ele geçirmesiyle, burjuvazinin, merkezî siyasî iktidar kanaliyle geliştirdiği sömürü, baskı ve saldırıları bir ölçüde sınırlanabilir.» (51)

Türkiye İşçi Partisi, işçilerin, ağırlıklarını yerel düzeyde yönetime koyabilmeleri için, mahallelere kadar inen bir örgütlenme biçimi önermektedir. «*Belediye semt organları* denebilecek bu örgüt ağı eliyle, işçi ve emekçilerin somut istem ve önerileriyle eleştirileri yerel yönetime ulaştırılmalı, karşılık olarak, yapılabilenler ile yapılamıyanların nedenleri onlara anlatılmalıdır» (52).

VI
Yeni Örgütlenme Önerileri

Bir başka düzeyde, kent yönetimi sorunlarının tartışıldığı bir bilimsel toplantıda da anakentlerin yönetimi için örgütlenme modelleri araştırılırken, bir anakent içindeki yerel yönetim birimlerini birleştirmeye girişmeden önce, anakenti halkın yönetime katılımını artırmağa olanak verecek ölçüde küçük birimlere ayırmanın ön koşul olması gerektiği görüşü savunulmuştur. Mümtaz Soysal'ın «federalist» yaklaşım adını verdiği bu düzenlemede, Toronto kentinde olduğu gibi, anakent, bir federatif yapı içinde daha küçük yerel birimlerden oluşacak ve üstteki örgüt ile altta kalan birimlere, kendileri için en uygun görev ve yetkilerin verilmesi sağlanacaktır (53). Böyle bir yapı içinde, belli bir semtte yaşayanların, komşuluk birimleri üyelerinin birlikte çözebilecekleri ve katılabilecekleri hizmetler için özeksel yönetim örgütlerine ve yerel yönetimin üst örgütüne başvurmalarına gerek kalmayacaktır.

Gerçekte, İstanbul Belediyesini oluşturan belediye şube müdürlükleri, böyle bir yerinden yönetimci düzenlemeye olanak ve-

(50) **Aynı yapıt**, s. 30.

(51) **Aynı yapıt**, s. 31-32.

(52) **Aynı yapıt**, s. 34.

(53) Mümtaz Soysal, «Büyük İstanbul'un Yönetim Yapısı Üzerine Düşünceler, «**Büyük İstanbul Bölgesi Kent İşletmesi Sorunları Uluslararası Semineri**, 9-12 Aralık 1974, İstanbul.

recek niteliktedir. Ayrıca ülkemizde, geleneksel olarak varolan mahalle yapısı da, muhtarlık örgütlerinin yeniden düzenlenmesi koşuluyla (54) yerel katkıyı artırıcı bir rol oynayabilir.

Yerel yönetimlerin, hangi düzeyde olursa olsun, yapılarında ve işleyiş kurallarında yapılacak yeniden düzenlemeler, halkın, karar verme sürecine katılımını artırıcı girişimler, halk katılımının kentsoylu bir nitelik taşıdığı ileri sürülmesine karşın (55) özendirilmesi, desteklenmesi gereken işlerdir. Çünkü halk, katılma sürecinin dışına itildikçe, egemen güçlerin ve baskın çıkarların temsilcilerinin onların yerini alması kolaylaşır. Bu nedenle, halkı okur-yazarlık düzeyinin alçak oluşu bahanesiyle çevrim dışında bırakmak gibi seçkinci aşırılıklara kapılmaksızın, halk iktidarının gerçekleşmesini bekleyen devrimci dönüşüme değin halkın yönetime katılması yöntemlerini geliştirmelidir. Kaldı ki, bu gelişme, istenmese de oluşmakta, toplumsal gelişme, halkın, özellikle gecekondu mahallelerinde, dernekler, kooperatifler, halkevleri gibi kurumlar içinde örgütlenerek, kendi sorunlarına çözüm aramaları doğrultusunda olmaktadır (56)

VII
Başka Ülkeler

Hızlı toplumsal gelişme ve kentleşme, geniş kitleleri, toplum yaşamında daha büyük rol ve yönetimde daha fazla söz sahibi olmaya zorlamaktadır. Yerel yönetimlerin biçimsel yapısı içinde, karar sürecinde rol sahibi olma yolları onlara genellikle kapalıdır. Bu tıkanıklığı gidermek üzere kimi ükelerde yerel yönetimlerin biçimsel yapısı yanında, ya kendiliğinden, ya da bizzat yerel yönetimlerin öncülüğünde, karar sürecine katılmayı kolaylaştırıcı, biçimsel olmayan yöntemler denenmektedir.

Halk komiteleri, bu yöntemlerin başında gelmektedir. Sosyalist olan ya da olmayan ülkelerden verilebilecek örnekler vardır.

---

(54) Muhtarlıkların bugünkü biçimiyle kaldırılması gerektiği konusundaki görüşler için Bkz. Muzaffer Akalın, «Bekçilikler ve Muhtarlıklar niçin kaldırılmalıdır?» Cumhuriyet Gazetesi, 20.4.1966 ve Cevat Geray «Yerel Yönetim Sorunlarına Toplu Bir Bakış, Cumhuriyet Gazetesi, 9.12.1978.

(55) Önder Şenyapılı, Halkın Kent Yönetimine Katılımı, **DBD** Sayı: 4, Nisan 1977, s. 25-28.

(56) Bedia Bahadırlı, «Gecekondu Çevrelerinde Örgütlenme» SBF Sosyal Siyaset Bölümü, Doktora Seminerine sunulan ödev, 1980.

Bu komiteler ile toplumsal kentsel devinimleri birbirine karıştırmamak gerekir. İkinciler de, bir tür dolaylı katılım biçimi olup, daha çok, özeksel yönetime ve onun kurumlarına karşı ideolojik içeriği ve protesto niteliği ağır basan eylem niteliğindedirler. Toplumsal, kentsel devinimler, genellikle belli toprak, konut işgallerini ve kiracı eylemlerini savunmak ya da belirli kent hizmetlerini bir yöreye sağlamak amacında olan eylemlerdir. Siyasal partiler biçiminde örgütlü olabildikleri gibi, olmayabilirler de. Ortak özellikleri, bu kent sorunlarından yola çıkarak bunları elde etmek yanında belli siyasal ve ideolojik akımlara yandaş kazanmak, siyasal bilinçlenmeyi hızlandırmaktır (57). Örneğin, Kanada'nın Quebec ve özellikle Montréal kentlerinde 1963 yılından başlayarak geliştirilen yurttaş komiteleri, özeksel yönetime karşı çıkmışlardır (58). Şili'de de, 1970 yılından önce ve sonra, devletin türlü kurumlarıyla gecekondu türü yöreler arasındaki ilişkileri düzenlemek, sağlık, eğitim, kültür ve temizlik hizmetlerinin görülmesine etkinlik kazandırmak amacıyla komiteler kurulduğu görülmüştür. Kimi Batılı ülkeler de, yerel yönetimlerinin yeniden düzenlenmesi sırasında halk katılımını artırmayı amaçlayan yöntemler aramışlardır (59).

Çin Halk Cumhuriyeti'nde, halk meclislerine karşı sorumlu olan, daha çok ekonomik konularda görev ve yetki sahibi, yargıyla ilgili hiçbir yetkisi bulunmayan halk komiteleri vardır. Halkı, hükûmetin yöneltilerinden haberli kılmak, kamu güvenliği, yangın söndürme, kültür ve eğlence, halk sağlığı, bayındırlık gibi konulardaki anlaşmazlıkların çözümüne yardımcı olmak ve halkın görüş ve dileklerini uygulanacak siyasalara yansıtmak, bu komitelerin belli başlı görevleri arasındadır. Bunlar, biçimsel kent yönetiminin birer parçası olmamakla birlikte, salt bir kitle örgütü olmaktan da fazladırlar. Kendi yörelerinde devletin buyruklarını uygulayan bu komiteler, yerel düzeylerdeki halk meclisleri üyele-

---

(57) Jordi Borja, «Urban Movements in Spain», «Michael Harloe (ed) **Coptive Cities**», John Wiley, Chicester, 1977, s. 198-202.

(58) Manuel Castells, **Luttes Urbaines**, Maspero, Paris, 1972, s. 55.

(59) Paul Bernard, **Le grand tournant des communes de France**, Armand Colin, Paris, 1969, s. 199-223 ve Nicholas M. Poulantzas, «Centralization and Decentralization in the Local Government», **Revue Hellenique de Droit International**, Vol. 13, No. 1-4 (Janvier Décembre, 1960), s. 277-279.

rini seçer, kamu düzenini sağlar ve ekonomik etkinliklerde bulunurlar (60).

VIII
Sonuç

Başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de yerel yönetimler, düşün ve eylem alanında sürekli bir gelişme içindedirler. Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki yerel özerkliğe karşı duyulan aşırı kuşku, yerini yavaş yavaş yerel yönetimlerin kalkınmaya katkıda bulunması düşüncesine bırakmaktadır. Bunun, halkın yönetime gerçekten katılmasıyla yakından ilgisi vardır. Yerel demokrasi, ülke ölçüsündeki demokrasinin gelişmesine koşut, ama biraz geriden bir yol izlemektedir.

Bununla birlikte, özeksel yönetimin, yerel yönetimler üzerindeki vesayeti, bugün de kimi durumlarda gereksiz ölçüler içinde varlığını sürdürmektedir. Yerel güç odakları, bir yandan kent hizmetlerinin sunulmasında biçimsel örgütleri ellerinde bulundurmanın, bir yandan da biçimsel olmayan örgütlenmeler yoluyla özeksel siyasal iktidarlara karşı almaşıklar yaratmanın savaşımını vermektedirler. Savaşımın çoğu kez yasal sınırlar içinde kalmasına karşın, bu gelişmelerin bazen de kurulu düzenin kurallarına aykırı düşmesi, kurulu düzende çıkarı bulunan güçleri tedirgin etmektedir.

Bu gelişmelerin güçlenerek varlığını sürdürmesi olasıdır. Ne var ki, siyasal partilerimiz, siyasal düşünler yelpazesinde almış oldukları yerle tutarlı yerel yönetim modelleri geliştirmiş değillerdir. Geleneksel yönetim yapısının eleştirilmesinde, aksaklıklarının gösterilmesinde görüş birliği bulunmasına karşın, yeni modellerin dayanacağı somut ilkeler gösterilmemiştir.

---

(60) Franz Schurmann, **Ideology and Organization in Communist China**, Stanford, 1966, s. 374 380.

SOSYAL BİLİMLER VE ARAŞTIRMA

Prof. Fehmi YAVUZ

GİRİŞ:

Dünyanın hemen her yerinde bilim ve teknoloji alanındaki araştırmalara ağırlık verilir. Çünkü savaş ekonomisi anlamına gelen kapitalizmin amacı üretimi arttırmaktır. İkinci Dünya Savaşından önce askerî ve politik anlamda sömürgecilik egemendi. Başka sözlerle, silahların gölgesinde sömürgecilik yapılıyordu. Sömürülen ülkelerin sesi ise, son 20-30 yıldan beri duyuluyor ve bir ölçüde dinleniyor. Bu açıdan bakılınca, OPEC'in (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütünün) 1973 yılı sonbaharındaki İsrail-Arap savaşında petrolü silah olarak kullanması bir dönüm noktasıdır. Amerikan rehineleri olayını da İran'ın petrol zenginliğinden ayırarak değerlendirmek olanak dışıdır.

Yetersiz olmakla birlikte insanoğlu, patlama ölçülerine varan nüfus artışı, doğal kaynakların hızla tüketilmesi... karşısında barış yollarını aramağa başlamıştır. Avrupa Birliği, Sosyalist ülkeler arasında dayanışma, Üçüncü Dünya'dan söz edilmesi.. hep bu yolda atılmış adımlardır. Birleşmiş Milletler Örgütünün öncülüğünde savunulan insan hakları, düzenlenen çocuk, kadın, nüfus yılları, düzinelerle seminerler, konferanslar... da renk, dil, din, ülke sınırları gibi engelleri aşmanın yol ve yöntemlerini geliştirmektedir.

Burada «DEĞERLENDİRME»den söz etmek doğru olur. «Olayları bireysel çıkarlar, ülke çıkarları açısından değerlendirme-

nin üstüne çıkıp, tüm insanlığın mutluluğunu amaç edinmek en doğru yoldur.» İnancı her geçen gün yaygınlaşmakta ve güçlenmektedir, diyebiliriz.

Değerlendirmede başarı aklı kullanma ile düz orantılıdır. İleri dediğimiz ülkeler, bugün ÜÇÜNCÜ DÜNYA diye adlandırılan ülkelerden 300-500 yıl önce akıllarını kullanmağa, duygusallıktan, dinsel doğmaların etkisinden ve kontrolundan uzaklaşmağa başlamışlardır. Kendi toplumumuz açısından, şu atasözü Osmanlı dönemini tanımlamıyor mu?

Akıl Firengistan Saltanat Âliosman

Cinci hocalarla, rüya tabirleriyle, istihare namazlarıyla, eşref saat inancıyla... olayları değerlendirmek, ülkeyi, orduyu yönetmek akıllıca bir iş midir? Bunun kökenlerini içtihat kapısının kapalı olduğu inancına kadar götürebiliriz. 12. yüzyılın başlarında ortaya atılan bu söz, düşünme kapısının kapatılması anlamına gelir. (1) Öte yandan, karşılaşılan yeni olaylara çözüm bulma gereksinmesi nedeniyle, hileişeriye kapısı ardına kadar açılıvermiş; ulema geçinenlerin, kadıların büyük çoğunluğu hileişeriye uzmanı olmaya itilmiştir.

İngilizlerin savaşsız (tatlılıkla Commenwelth formülüne dayanarak) Hindistan'dan çekilmesini, akılcı ve başarılı bir değerlendirmeye örnek olarak gösterebiliriz. İngilizlerin önemli ülke sorunları hakkında uzmanlardan yararlanarak, Beyaz Kitap hazırlatma geleneğini de, başarılı değerlendirme açısından incelemek gerekir.

Olayları tüm insanlığın mutluluğu açısından değerlendirmek zorunluğu ile karşı karşıya bulunuyoruz. İnsan Hakları Bildirileri bu mutluluğun çerçevesini vermektedir. Başka sözlerle kaynaklarımızı, gücümüzü, yıkmak-yakmak-öldürmek... için değil, yaşatmak, tam anlamıyla mutlu kılmak için kullanmak zorunluğu ortadadır.

Sosyal bilimler alanındaki araştırmalara gereken önemin verilmesi, yeterli kaynağın ayrılması, bu amaca hızla ulaşmamızı sağlayacaktır.

---

(1) Fehmi Yavuz, **Din Eğitimi ve Toplumumuz;** İçtihat Kapısı Kapatılmış mıdır, s. 29, Ankara, 1969.

ÜLKEMİZDEN ÖRNEKLER:

Atatürk, aklın yoluna girme zorunluğunu, Cumhuriyetin ilânından kısa bir süre sonra (22.9.1924) Samsun'da, şu sözlerle vurgulamıştır:

«Dünyada herşey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir. Yalnız; ilim ve fennin yaşadığımız her dakikada safhalarının tekamülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır. Bin, ikibin, binlerce sene evvelki ilim ve fen lisanının çizdiği düsturları, şu kadar bin sene evvel bugün aynen tatbike kalkışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak değildir.»

Atatürk bu sözleriyle bilimin, fennin duragan olmadığını, bu alandaki gelişmeleri, yenilikleri sürekli izlemenin zorunlu olduğunu da, açık-seçik olarak dile getirmiştir.

En az son beşyüz yılın faturasını ödemek zorunda kalan Atatürk, devrimlerini yaparken, yer yer, zaman zaman, batı kaynaklarından yararlanmak zorunda idi. İsviçre Medeni Kanununun çevirtilmesi bunun çarpıcı bir örneğidir. Medreseleri, şer'iye mahkemelerini, mahalle mekteplerini kapatması, halifeliğe son vermesi... de madalyonun öteki yüzünü oluşturuyor.

Dersen ki ufuklarda bir aydınlık yansın,
Maziye ateş vermeli, baştan başa yansın.

Diyen Mehmet Akif Ersoy'un, devrimler başlayınca ülkeden uzaklaşmak yolunu seçmesi, Atatürk'ün amacına ulaşmak için kimlerle çalışmak durumunda kaldığını gösterir.

İkinci Dünya Savaşının sonuna değin çok sayıda yabancı uzman çalıştırılmış olmasını da yadırgamamak gerekir. O dönem de Üniversitelerimizde, Bakanlıklarda... çoğunluğu -Alman olan yabancı uzmanlar, bilim adamları, eğitim, sağlık, tarım, bayındırlık, şehircilik... sorunlarımız hakkında araştırmalar yapmış, raporlar düzenlemiştir. Bunlardan ne oranda yararlandığımızın tartışmasına burada girmek istemiyoruz.

İkinci Dünya Savaşını izleyen günlerde, Amerikalı uzmanların ön plâna geçtiği görülüyor. Thornburg'un hazırladığı ve dilimize TÜRKİYE NASIL YÜKSELİR başlığı ile çevrilerek yayınlanan

rapor (kitap) (2), ekonomimizde özel girişimcinin egemenliğini sağlamaya giden yolun en önemli kilometre taşını oluşturur.

1950-1960'da iktidarı ellerinde tutan Demokrat Parti yetkilileri «planımız plansızlıktır» demekte sakınca görmemişlerdi. 27 Mayıs 1960'dan sonra, plânlı döneme girdiğimiz kesin olarak söylenebilir. 91 sayılı Devlet Planlama Teşkilat Kanunu hazırlanırken, örnek bir değerlendirme ve araştırma çabası gösterilmiştir diyebiliriz. Planlı kalkınmayı Anayasa'ya mal eden Kurucu Meclis çalışmaları sırasında da, büyük ölçüde değerlendirme ve araştırmaya önem verilmiştir.

Milli Birlik Komitesinin kapalı kapılar arkasında ve hemen hiçbir ciddi araştırma ve değerlendirme yapmadan çıkardığı şu iki Kanunu da olumsuz çabalara örnek olarak göstermek istiyoruz.

Bunlardan biri 18.8.1960 gün ve 62 sayılı İnkılâp Mahkemeleri Kanunu'dur. (3) Uygulamaya konmayan bu Kanun, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurma çabasının bir aşamasını oluşturur.

İkinci örnek, 147 üniversite öğretim üye ve yardımcısının işine son veren, 114 Sayılı Kanundur. Hukuk Devleti ilkelerine, insan haklarına tümden aykırılığı, yıkıcılığı bir yana, bu kanunda bir düzineden fazla ad, unvan yanlışlığı vardır. Örneğin kimi Profesörler Ordinaryüs, Ordinaryuslar Prof., Doçentler Profesör, Profesörler Doçent; Asistanlar Doçent, Konferansçılar Prof. gösterilmiştir. 147'ler listesinin personel hakları, sicil ve dosya araştırmaları... yerine dedikodulara, kin ve iftiralara dayanarak hazırlandığını söylemek yerinde olur.

BİZDE BEYAZ KİTAP BENZERİ ÖRNEKLER:

27 Mayıs 1960'dan sonra yayınlanan Türkiye Eğitim Milli Komisyonu Raporu, belki Beyaz kitaba ilk örnek olarak gösterilebilir. DP iktidarının son günlerinde, Prof. Fahir İz'in başkanlığında kurulan, Türkiye Eğitim Millî Komisyonu, ikisi yabancı, 12 üyeden oluşuyordu. Bir süre gizli tutulan raporu, bir gazete ele geçirip yayınlamıştır. Bunun üzerine zamanın Milli Eğitim Başkan Vekili 29.11.1959'da yaptığı iki saatten fazla süren MAA-

(2) Max W. Thornburg, Nebioğlu Yayınevi, İst. 1949.

(3) F. Yavuz, İnkılâp Mahkemeleri, Yargı D., s. 3, Ekim 1976.

RİFİMİZ konulu radyo konuşmasında bu rapora da yer vermiş, şunları söylemiştir.

«Bazı muhalefet gazeteleri ile sözcülerinin Maarifimize hücum vesilesi saydıkları ve adeta esrarengiz bir hüviyet vermeye çalışarak, bir zabıta ve macera romanı haline getirdikleri Milli Eğitim Komisyonunun raporu...» (4)

Başarılı ve gerçek anlamda Beyaz Kitap örnekleri, plânlı dönemin başlamasıyla ortaya çıkmıştır. MEHTAP raporu (Merkezî Hükûmet Teşkilâtı Araştırma Projesi) (5) Bakanlar Kurulu kararı ile hazırlatılmıştır. Amaç yeni girilen dönemde Devlet örgütünün, plânlı kalkınmanın yükünü taşıyacak güçte olup olmadığını saptamak, yapılacak yeniden düzenlemeler hakkında öneride bulunmaktır.

Merkezin taşra örgütü ile, yerel yönetimler hakkında da bu amaçla raporlar hazırlatılmıştır.

Planlı dönemi, her yönüyle araştırma ve değerlendirme aşamasının başlangıcı olarak görmek yanlış olmaz. Uzmanların hazırladığı, sayısı yüzleri bulan, Özel İhtisas Komisyonu raporu, Beş Yıllık Kalkınma Planları, Yıllık Uygulama Programları, hep bu dönemin ürünleridir. Ülke sorunlarını aydınlatmağa, değerlendirmeye... dönük bu ölçüde araştırma çabası hiçbir dönemde gösterilmemiştir. Uygulamadaki başarı düzeyinin tartışmasına girmek istemiyoruz.

İKİ KANUN TASARISI

17.7.1963 gün ve 288 sayılı Kanunla kurulan TBAK (Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu)na paralel bir de Toplum ve İnsan Bilimleri Araştırma Örgütü kurulması için yapılan çalışmalar ve girişimler günümüze dek sonuç vermemiştir. Bilindiği gibi «Sosyal ve Beşerî Bilimlerle İlgili Araştırmalar bu kurumun (TBTAK'ın) çalışma alanı dışındadır.» (6)

Biz, kısaltılmış adı TİTAK olan, Türkiye İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Kurumu için hazırlanan Kanun Tasarısiyle. Türk Bilimler Akademisi Kanunu Tasarısından (teklifinden) söz etmek istiyoruz.

---

(4) Ankara, 1959, Maarif Basımevi, s. 4.

(5) Raporu, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü bastırmıştır. 1963.

(6) TBTAK Araştırma Projesi Rehberi, s. 3

TİTAK Tasarısı Çalışmaları : Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yönetim Kurulunun kurduğu Sosyal ve Beşerî Bilimler İhtisas Komitesi'nin hazırladığı tasarı hakkında Yönetim Kurulu raporunda şöyle denilmektedir: (7)

Hazırlanan Kanun Tasarısı, görüş ve eleştirileri alınmak üzere, Ankara Hukuk Fakültesi, Amme İdaresi Enstitüsü ve Siyasal Bilgiler Fakültesine gönderilmiştir. Bu kurumlardan gelen cevaplar İhtisas Komitesinde yeniden ele alınmış, gerekli düzeltmeler yapılarak tasarı hazır hale getirilmiştir.» (8) Tasarının ikinci maddesinde Kurumun görevleri aşağıdaki biçimde kümelendirilmiştir:

— Tesbit edeceği insan ve toplum ile ilgili konularda incelemeler, araştırmalar yapmak, yaptırmak, yapılanları teşvik etmek ve düzenlemek,

— İnsan ve toplum araştırmalarında izlenecek yolu ve ilkeleri tesbit etmek ve bu alanda ilgili makamlara danışmanlık etmek,

— İnsan ve toplum konularında araştırmacı yetişmesini sağlamak için her türlü tedbiri almak,

— Yukarıda belirtilen görevleri yapmak için yerli ve yabancı yetkili kurul, kuruluş ve kişilerle işbirliği yapmak,

— Araştırma fikrini yaymak maksadı ile seminerler, kollokyumlar, konferanslar, kurslar tertip etmek ve ettirmek,

—Kurumun çalışmaları ile ilgili yayınlar yapmak ve bir arşiv, dökümantasyon merkezi kurmaktır.

Tasarının gerekçesini olduğu gibi aktarmakta yarar görüyoruz. (Dipnot 8'deki kaynak s. 137-139):

«Bugün ileri ülkelerde araştırmanın yeri ve önemi, gittikçe sayıları artan ulusal araştırma kurumları ve bunlara yapılan yatırımlarda açıkça görülmektedir. Ancak, fen bilimleri ile karşılaştırılırsa, beşeri ve toplumsal bilimlerdeki ilerlemenin yetersiz olduğu açıkça görülür. Bu yüzden, fen ve teknikteki büyük, şaşırtıcı ilerlemeye rağmen, dünyanın çeşitli toplumsal sorunlarla çalkalanmasını bu dengesizlikle açıklayan düşünürler vardır.

Araştırma genellikle «Bilgilerin planlı ve düzenli bir biçimde toplanması, bunların analizi ve açıklanması suretiyle sorunlara güvenilir çözüm yollarının bulunmasını gerçekleştiren bir çalışma» olarak tanımlanır. Burada araştırma alanına tabiat ve tek-

(7) Prof. Cavit Orhan Tütengil, Uzun yıllar bu komitenin yürütücülüğünü yapmıştır.
(8) Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yönetim K. Raporu, s. 136, İstanbul 1975.

nik bilimleriyle birlikte beşeri ve toplumsal bilim konularının da girmesi kaçınılmaz bir zorunluktur. Bu alanlardan bazılarını araştırmta dışı tutmak realiteyi bir bütün olarak anlama olanağını ortadan kaldırır.

Özellikle bizim toplumumuz gibi kalkınma çabasında olan toplumlarda gerek ekonomi, gerek sosyal kalkınma açısından fen ve teknik bilim alanlarında olduğu kadar beşeri ve toplumsal bilim alanlarındaki araştırmalara da şiddetle ihtiyaç vardır. Kalkınmanın gerçekleşmesi için toplumun sosyal, ekonomik, kültürel yönlerinin ve beşeri yeteneklerinin anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde araştırmanın büyük payı olacaktır.

Gelişmekte olan ülkelerde artan teknik olanak ve araçların ortaya çıkardığı yetenekli insan gücü ihtiyacı, çeşitli seviyelerde yetişecek bu elemanların sanayi toplumuna uyumunu gerekli kılmaktadır. Bu süreci incelemek, gerçekleşmesi yollarını aramakla mümkündür. Beşeri ve toplumsal bilimler alanında çalışacak olanlar, bu çabalarıyla teknik bilim mensuplarına da yardımcı olacaklardır.

Sorunlarımızı, çözüm yollarını, öncelikleri yabancı uzmanlardan değil, kendi araştırmacılarımızdan öğrenmek esastır. Bunun için de her türlü doğmatizmi bir yana iterek aklın kılavuzluğunda gerçeklerimizi araştırmak gerekir. Sorunlara doğru ve güvenilir çözüm getirmenin başka bir seçeneği de yoktur.

Bu nedenlerle, ülkemizde gerçekten büyük bir isabetle kurulmuş bulunan, fen ve teknik araştırmalarını destekleyen «Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu»na paralel olarak «Türkiye İnsan ve Toplum Araştırmaları Kurumu»nun da en kısa zamanda kurulması için ekte sunulan kanun tasarısı hazırlanmıştır.

Sosyal Bilimler kapsamına giren alanlarda araştırma potansiyeli ve sorunlarını saptamak amacıyla DPT tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçları da çözüm bekleyen birçok sorunlar olduğunu ve söz konusu sorunların büyük bir çoğunluğunun böyle bir araştırma örgütünün kurulmasını gerekli gördüklerini ortaya koymaktadırlar.»

Türk Bilim Akademisi Kanunu Tasarısı: Elimizde, Cumhuriyet Senatosu Samsun Üyesi Dr. Fethi Tevetoğlu'nun Tük Bilimler Akademisi Kanunu Teklifi», başlıklı bir belge var. Belgenin Ankara Üniversitesi Basımevinde basılmış olması (1968), tasarıyı Ankara Üniversitesinin desteklediğini (benimsediğini) göstere-

bilir. Gerekçeden aktardığımız şu satırlar, tasarının hazırlanmasındaki amacı yansıtmaktadır:

«Halen memleketimizde üniversiteler ve türlü bilim kurumları en yüksek ilmi otoriteyi temsil etmektedirler. Fakat artık bu şekil, ihtiyacı karşılayacak bir durum değildir». Kurumların bazıları, Üniversitelerle işbirliği yapmadıkları için hedeflerini iyi tayin edememekte ve ilmi yolda çalışamamaktadır. Üniversitelerimiz, araştırma ile birlikte öğretim işi ile de yüklü bulunduklarından, ancak kısa vadeli ilmi araştırmalar yapmak için vakit ayırabilmektedirler. Bu yüzden:

— Eğitim ve öğretim işleri ile uğraşan yalnız ilmi araştırma ve incelemeleri üzerine alan,

— İmkân nispetinde bütün bilim ve sanat dallarını ihtiva eden,

— Bilim ve sanat dallarında birleştirici rol oynayan,

— Üniversitelerin kısa vadeli araştırmalarına karşılık, uzun vadeli ve bütünleyici ilmi araştırmaları da planlayan ve yürüten,

— Böylece: Memleketin ilim ve sanatı ile millî kültürünü korumağa ve geliştirmeğe hizmet eden bir Bilimler Akademisinin kurulması kaçınılmaz bir zaruret halini almıştır.

Esasen, bütün medeni memleketlerde bu gibi akademiler çoktan kurulmuş ve bilim akademileri bu memleketlerin maddî ve manevî ilerlemesinde büyük rol oynamıştır. Ayrıca Türkiyemizin bugünkü bilim ve sanat potansiyeli de bir Akademiyi yürütecek seviyeye ulaşmıştır.»

Bugünkü anlamına göre, akademi gerekçede şöyle tanımlanıyor:

«Akademier, Bilim ve Sanat alanında ileri gelen şahıslardan teşkil ederek araştırma ve inceleme yapan, Üniversiteler dışı yüksek bilim ve sanat kurumlarıdır.» TBTAK'a değinen, gerekçenin son paragrafı da şöyle:

1962'de Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumunun kurulması da bu ogunluk ve ihtiyacın bir neticesidir. Fakat şüphesiz Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu bir İlimler Akademisi mahiyetinde olmayıp, fen ve teknik sahasında, muayyen pratik hedefleri bulunan bir ilim kurumudur. Hakiki Bilimler Akademisinin kurulması bu ve diğer ilmi kurumların desteklenmesi ve onlarla işbirliği yapılması bakımından da faydalı olacaktır.»

Ayrıntısına girmeden, tasarının 2. maddesinde, Akademinin şu beş Enstitüden oluşmasının önerildiğini belirtmekle yetiniyoruz:

— Türk Dili Enstitüsü,
— Türk Tarih Enstitüsü,
— Manevî ve İçtimaî Bilimler Enstitüsü,
— Tabiî ve Müsbet Bilimer Enstitüsü,
— Güzel Sanatlar Enstitüsü.

S O N U Ç

Ülkemizde insan ve toplum bilimleri alanındaki araştırmaların istenen ve gereken düzeye ulaşmadığı kesinlikle söylenebilir. Türlü girişimlerin de sonuç vermediğini olaylar gösteriyor. Toplumu doğmaların, gelenek bekçilerinin baskısından kurtarmak kolay değil. Gerikalmış ülkelerin en büyük sorunu burada kördüğüm olmuştur demek abartma sayılmaz. Belki Atatürk'ün önderliğinde, Tanrısal doğmalardan kurtulmanın yolu açılmıştır. Ancak ileri ülke devlet ve bilim adamlarının, zaman zaman doğma biçimini alan önerilerinden, reçetelerinden kurtulmak sanıldığı kadar kolay olmamaktadır. Gerikalmış ülkelerde bol bol bulunan ve türlü kılıklara girerek (sureti haktan görünerek) iktidarı kontrol edebilen gelenek bekçileri, bilerek ya da bilmeyerek ileri ülke bilim ve devlet adamlarıyla işbirliği yapmaktadırlar.

Gelenek bekçileri halk kitlelerinin bilinçlenmesini geciktirerek, olayları bilimsel ölçülere göre değerlendirmeyi de engellemektedirler. Önemsiz gibi görünen, zaman zaman üst basamaktaki politikacıların bile kullanmakta sakınca görmedikleri: günah, sevap, cennet-cehennem, Allah korkusu, şeytan, melek hulus,ihlâs mahkemeyi kubra, Allah şahittir, vebal, inşaallah... sözleri akıl öncesi toplumlarda geçerli olabilir.

50 binden fazla Kur'an kursunun, 359 İmam-Hatip okulunun, yarım düzine Yüksek İslâm Enstitüsünün... açılmış olması da gelenek bekçilerini güçlendirmekten başka bir işe yaramamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan hafızlara, Dr. yapmış gibi, bir derece üst aylık verilmesi, bu açıdan ne kadar abartılsa azdır.

1000 temel eser girişimini, ısmarlama Tarih, Edebiyat, Felsefe, Sosyoloji, Din Bilgisi kitaplarının yayınlanmasını da yine bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Gelenek bekçileri, çağdışı, akıldışı... davranışlarının, ileri bilimsel yöntemlerle ortaya çıkması sonucuna götürecek girişimleri de zaman zaman engellemeyi başarmışlardır. Halkevlerinin kapatılmasını, Köy Enstitülerinin kaldırılmasını da bu açıdan değerlendirmek zorundayız. Kürsüleri kaldırılmış, kendileri yurt dışına çıkmak zorunda bırakılmış olan Sosyologlarımızın, insan bilimleri uzmanlarımızın adlarını vermek istemiyoruz. Zaman zaman tanık olduğumuz öğretmen kıyımı, Üniversitelere yapılan saldırılar da üzerinde dikkatle ve önemle durulması gereken olaylardır.

Gelenek bekçilerinin hazırladığı tuzakla, 12 Mart olayları arasında yok edilen TRT Kültür, Sanat ve Bilim yarışmasından kısaca söz etmekte yarar görüyoruz. 27 Şubat 1971'de sona eren uygulamada altı dal içindeki 26 kolda açılan yarışmalar için 281 ödül konmuştur. Bu girişimin olumlu sonuçları bir belgede şöyle dile getiriliyor:

«Böylece: TRT Kültür, Sanat ve Bilim Ödülleri sistemi yoluyla:

— Radyo ve Televizyon yayınları için yeni ve özgün eserler sağlanmış olmakta;

— Türk kültürünün, sanatının ve Türkiye'deki Bilimsel araştırmaların yeni eserlerle zenginleştirilmesine yardımcı olmakta,

— Türk Kültür, Sanat ve Bilim adamları, yeni ve özgün eserler yaratma konusunda değerli eserlerinin ödüllendirilmesi, tanıtılması ve halka sunulması gibi yollarla ciddî bir teşvik olanağına kavuşmuş bulunmaktadır.»

12 Mart döneminin yeni Genel Müdürü ise, olayı şöyle değerlendiriyor:

«... Kurum, geçen yıl mevcut mevzuatı bakımından ihdası mümkün olmayan dallarda yarışma açmış ve 602 bin lira ödül 356 bin lira da jüri üyeleri masrafı olmak üzere, 958 bin lira dağıtmıştır.

Bu yarışmanın, kurumun hizmet fonksiyonuna hiçbir faydası olmamıştır... Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamu İktisadî Teşebbüsleri Karma Komisyonunda okunan raporda da belirtildiği üzere, ödül verilen eserlerden bir kısmı saptırılmış ideolojilere fikir ve sanat yoluyla yönelme etkisi bırakmaya çok müsait durumdadır. Yine o eserlerden bir kısmı TRT'nin yayın ilkeleri, programların amaç ve gidişatı yönünden uygun değildir. Bu eser-

lerden biri de mahkeme tarafından müstehcen bulunarak toplattırılmıştır.»

Yeni Genel Müdür şunları da söylemiştir:

«Böylece bir milyon lira dağtılan yarışmanın TRT'ye *bir kuruşluk dahi* yararı olmamış ve 12 Marttn sonra da ödül verilen eserlerin TRT mikrofon ve antenlerine çıkması önlenmiştir.»

Biz olayı, halkın bilinçlenmesinde en güçlü bir araç olan TRT'nin, gelenek bekçilerinin amacına uygun biçimde kullanıldığını, denetlendiğini göstermesi bakımından dikkate değer buluyoruz. TRT bu yarışmaları 5-10 yıl sürdürebilseydi, Sosyal Bilim ler ve Sanat alanındaki araştırmalar hızlanır, TRT programları çağdaş bir desteğe kavuşurdu demek doğru olur.

12 Mart olayları başka açılardan da değerlendirilebilir. Başta insan gücü olmak üzere bütün kaynaklarımızdan, çağdaş bilim yöntemlerine uygun araştırmaların verilerine dayanarak yararlanmak zorunda olduğumuzu unutmayalım. Bu alanda politikacılara büyük sorumluluklar düşmektedir. Anarşik olayların, ekonomik bunalımların önlenmesi, tümü ile gerikalmış ülke olmaktan kurtulmamız, her alandaki araştırmaya gereken önemi vermemize sıkı sıkıya bağlıdır.

Yüzyılların kötü birikimine, 12 Mart ve benzeri olaylarla yenilerini eklemek değil, olumlu birikimleri artırmak yol ve yöntemlerini aramak, bulmak, geliştirmek zorundayız.

TÜRKİYE NÜFUSUNUN, OKURYAZARLIK YÖNÜNDEN DURUMU

Faik AKÇAY

Eski Mısır'da, okuma-yazma öğrenenelerin, ölüm cezasına çarptırıldıklarını yazar, Tarihçiler.

Yönetenlerin, halkın okuma-yazma öğrenerek, yönetime karşı çıkabilecek, bilinçli bir güç oluşturacaklarından kuşkulandıkları, İlkçağlardan günümüze değin uzanan toplumsal olguların en önemlilerinden birisi olmuştur.

İçinde yaşadığımız çağda da, eski Mısır yöneticilerinin kuşkularıyla dolu ülke yöneticilerinin olduğu bir gerçek.

Birçok ülkede okuma-yazma bilmeyen kalmamış durumda. Gelişmekte olan, azgelişmiş ülkelerde ise, halkın büyük çoğunluğu bu olanaktan yoksun bırakılmış.

Çağımız, büyük bir devinim içinde. Teknolojik yenilikler, insan yaşamını, dünya koşullarını, biçimlendirmekte, yönlendirmekte. Bu akışa ayak uyduramayanların, çağın gerisinde kaldıkları, bilinçli toplumların isteklerine boyun eğmek zorunda oldukları, her geçen gün gözlemlenen gerçeklerin ön sıralarında yeralıyor.

İnsanın bilgilenmesi, içinde bulunduğu koşullardan bağımsız değil. Bu olgu, toplumlarda da etkisini gösteriyor. Bilinçli toplumlar, yaşam biçimlerini daha düzenli olarak yönlendirebilmektedirler. Halkının çoğunluğu dünyada olup bitenlerden habersiz olan toplumlar ise, kısır döngülerin çemberinden kurtulamadan,

kendilerinden daha bilinçli olanlara, kulluk yapmaktan ileri geçemiyorlar.

Eğitim, bir yönüyle, toplumsal gelişmenin motoru, yönlendiricisidir. Daha doğrusu, toplumların yönlendirilmesinde, gelişmesinde kullanılan önemli bir araçtır eğitim.

Bu aracı kullanabilenler, geliştirebilenler, insanlık tarihinin gelişmesine, doğanın gizlerine (sırlarına) egemen olan bir bilinçle, yarınlarını daha uygarca ilişkilere doğru yönlendirebilmektedirler.

Eğitimi, bir bilinçlenme aracı yerine, bir uyutma aracı olarak kullanmak isteyen toplumlar, yerinde sayan, insan doğasına yaraşır toplumsal ilişkiler kuramayan toplumlar olarak tarihe adlarını yazdırırlar.

Okulların, diğer eğitim kurumlarının eksiksiz olduğu toplumlarda, bilgilenmenin yönünün değiştirildiği de gözlerden uzak değil. Halkının tümü okuma-yazma bilen ülkelerde, yönetenlerin savaşımı, verilen bilginin «GERÇEK BİLGİ» yerine «YÖNETENLERİN İSTEKLERİNE UYGUN BİLGİ» olması doğrultusunda.

Oy hakkı verilen yurttaşlara, kullandıkları oyun bilinçli, kendi çıkarlarına yönelik olmaktan çok, yönetenlerin çıkarlarını sürdürecek biçimde olması çabalarıyla, eğitimin, halkın yararına bilinçlenme getirecek bir araç olarak kullanılmasını önleme çabaları arasında büyük bir benzerlik var.

Verilen eğitim, belli ilişkileri, sakatlıkları taşıdığı sürece, halkın yararına değil, zararına işleyen bir kurum olacaktır. Bir yandan eğitim kurumlarının sayısal olarak gelişmesini, bu kurumlardan yararlanan yurttaşların çoğalmasını, okuma-yazma başta olmak üzere, eğitim kurumlarıyla, düzenli bir iletişim sağlanmasını, geliştirirken, diğer yandan, verilen eğitimin niteliğinin özverili olmasını sağlamak gerekiyor.

Türkiye'de, nitelikli eğitim verilmesi biryana, henüz eğitim alanında, sayısal gelişmelerin bile çok eksik olduğunu görüyoruz.

Aşağıdaki çizelgeden, Türkiye'deki somut durumu incelemek olanaklı.

TÜRKİYE'DE OKUMA - YAZMA BİLMEYEN NÜFUSUN SAYISAL DURUMU

SAYIM YILI	YAŞLAR	KADIN	ERKEK	TOPLAM
28.10.1927	Tüm yaşlar	6.814.895	5.703.079	12.517.974
20.10.1935	7 + yaşlar	5.740.170	4.109.796	9.849.966
20.10.1940	6 + yaşlar	6.547.000	4.759.000	11.306.000
21.10.1945	7 + yaşlar	6.321.796	4.261.810	10.583.606
22.10.1950	6 + yaşlar	7.144.008	4.853.038	11.997.046
23.10.1955	»	7.062.540	4.292.124	11.354.664
23.10.1960	»	8.300.718	5.324.368	13.625.086
24.10.1965	»	8.450.391	4.688.565	13.138.956
25.10.1970	»	8.424.341	4.393.495	12.817.836
26.10.1975	»	8.583.262	4.247.429	12.830.691

28 Ekim 1927 tarihinde yapılan Genel Nüfus Sayımının sonuçları, sağlıklı değildir. Bu sayıda 6 ve daha yukarı yaşlarda bulunan nüfusun okur-yazarlık yönünden ayrımı yapılmamıştır. 6 yaşından küçük nüfus da, okuma-yazma bilmeyenlere katılmış durumdadır.

20 Ekim 1940 tarihinde yapılan Genel Nüfus Sayımının sonuçları da sağlıklı bilgiler elde edebilmemize olanak tanımıyor. Bu sayımın, % 1 örnekleme sonuçları yayınlanmış, nüfusun sosyal, ekonomik, kültürel niteliklerinin dökümü yapılarak yayınlanmamıştır.

Aşağıda, okuma-yazma yönünden, Türkiye nüfusunun yüzde oranlarını vererek, bazı sonuçlara varmağa çalışacağız.

TÜRKİYE'DE OKUMA - YAZMA BİLEN NÜFUSUN SAYISAL GELİŞİMİ

SAYIM YILI	YAŞLAR	KADIN	ERKEK	TOPLAM
28.10.1927	Tüm yaşlar	259.969	851.527	1.111.496
20.10.1935	7 + yaşlar	670.282	1.846.585	2.516.867
20.10.1940	6 + yaşlar	829.000	2.439.000	3.268.000
21.10.1945	7 + yaşlar	1.279.798	3.303.507	4.583.305
22.10.1950	6 + yaşlar	1.724.690	4.055.225	5.779.915
23.10.1955	6 + yaşlar	2.436.472	5.478.766	7.915.238
23.10.1960	6 + yaşlar	2.743.164	6.157.842	8.901.006
24.10.1965	6 + yaşlar	4.132.941	8.372.080	12.505.021
25.10.1970	6 + yaşlar	5.909.251	10.268.778	16.178.029
26.10.1975	6 + yaşlar	7.978.362	12.784.592	20.762.954

Aşağıda, Türkiye nüfusunun, okuma yazma bilmeyenler yönünden durumunu inceleyeceğiz.

Yararlanılan kaynaklar bölümün sonunda verilecektir.

TÜRKİYE NÜFUSUNUN OKURYAZARLIK YÖNÜNDEN YÜZDE OLARAK DAĞILMI

YILLAR	YAŞLAR	OKUMA YAZMA BİLEN			OKUMA - YAZMA BİLMEYEN		
		Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
28.10.1927	Tüm yaşlar	1.90	6.23	8.14	49.93	41.78	91.71
20.10.1935	7 + yaşlar	4.14	11.42	15.57	35.52	25.43	60.96
20.10.1940	6 + yaşlar	4.65	13.68	18.33	36.73	26.70	63.44
21.10.1945	7 + yaşlar	6.81	17.58	24.39	33.64	22.68	56.32
22.10.1950	6 + yaşlar	8.23	19.35	27.59	34.10	23.16	57.27
23.10.1955	»	10.12	22.76	32.89	29.34	17.83	47.18
23.10.1960	»	9.88	22.18	32.07	29.90	18.18	49.09
24.10.1965	»	13.16	26.66	39.83	26.91	14.93	41.85
25.10.1970	»	16.59	28.84	45.43	23.66	12.33	35.99
26.10.1975	»	19.77	31.68	51.46	21.27	10.52	31.80

Türkiye'de okuma-yazma bilenlerin oranları giderek artıyor. Ancak bu artışın sevindirici düzeyde olmadığı gizleyemeyeceğimiz bir gerçek.

1970 yılında 6 ve daha yukarı yaşlarda bulunan Türkiye nüfusunun % 35.99'u, 1975 yılında ise, 31.80'i okuma-yazma bilmiyordu. Bu sayılar çok yakın geçmişimizde 3 yurttaşımızdan 1'inin okuma-yazma becerisinden yoksun bırakıldığını kanıtlamaktadır.

Bilgi, insanı biçimlendirme, yönlendirme aracıdır. İnsanın içinde bulunduğu çevre, aile, okul, sinema, televizyon, radyo, gazete, kitap, afiş... gibi araçlar, insanlara bilgi ilettikleri için, birer okul, öğretici araç işlevi görürler.

Türkiye'de, gerçek bilgilenme, varlıkların doğasından gelen bilgilenme yeteneği aracılığıyla gerçekleşiyor, denebilir. Varolan kurumlar, gerçeği değil, gerçek dışı olguları kafalara yerleştirme çabasında. Kurumlaşmış, çağdaş gelişmeleri öğretebilen okul ya da diğer bilgilenme araçları yeterince filizlenememiş ülkemizde.

Olanaklar, bilgilerle öğrenilir. Bizim hangi bilgilerle yapı lacağımıza karar verenler, hangi- olanakları öğreneceğimize de karar verirler. Böylece, neleri kendi çıkarımız sanacağımıza da karar vermiş olurlar» (1). Bu yargıların, Türkiye'de çok anlamlı olduğu bir gerçek.

Türkiye'de yaşayan insanların hangi olanakları öğrenebileceklerine karar verenler, hangi bilgilerle bu amaçlarına ulaşacak-

larına da karar vererek, bu sonuçların ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Bilgilenmenin en önemli aracı olan okuma-yazma becerisini halka çok görmek, yalnızca devletin ya da hükümetlerin bütçelerinin yetersizliğinden kaynaklanan bir sonuç değil. Halkın, bilinçsiz olması, tarihin her döneminde yönetenlerin özlemlerinin ilk sıralarında yeralmıştır.

Halk, bilgisiz oldukça, örgütsüzlüğe, eylemsizliğe kul olmak zorundadır. Bilgili insanlardan oluşan bir toplumda yaşam da bilinçli, adaletli olacaktır. Bu, yönetenlerin işine gelmeyen bir olay dır.

Türkiye'de yaklaşık her üç kişiden birinin, henüz okuma-yazma öğrenmemiş olması, yukarıda açıklanmaya çalışılan mantığın ürünüdür.

Çağın gerisinde kalmamak, yarınların daha iyi olmasını sağlamak için bilgili insanlardan oluşan bir toplum yaratmak zorundayız. Toplumların bilgisizliği, bilgili, özverili, yetenekli insanlardan oluşan diğer toplumlara bağımlı kalmaktan başka bir işe yaramaz.

6 VE DAHA YUKARI YAŞLARDA BULUNAN TÜRKİYE NÜFUSUNDA OKUMA - YAZMA BİLENLERİN YÜZDE ORANI

Yıllar	Kırsal Alanda			Kentlerde			Toplam		
	K.	E.	T.	K.	E.	T.	K.	E.	T.
1935	2.17	8.37	10.54	13.86	26.45	40.32	4.15	11.43	15.58
1945	5.54	17.88	23.42	20.03	37.38	57.41	8.43	21.78	30.21
1950	6.31	18.79	25.10	20.94	35.90	56.84	9.65	22.70	32.36
1955	8.57	23.93	32.51	22,29	41.28	63.58	11.87	28,10	39.98
1960	8.28	21.98	30.27	22.28	41.20	63.48	12.16	27.31	39.48
1965	11.62	26.90	38.52	24.08	42.82	66.91	16.10	32.62	48.72
1970	—	—	—	—	—	—	19.74	34.92	54.67
1975	—	—	—	—	—	—	23.69	37,96	61.66

KAYNAK:

1 — Mill Eğitimde 50 Yıl 1923-1973, D.İ.E. Yayını No: 691, Ankara 1973, S. 4-5

2 — Türkiye İstatistik Yıllığı 1979, D.İ.E. Yayın No: 890, Ankara 1979, s. 43.

UYARI:

1 — 1935, 1955, 1960, 1965 Genel Nüfus Soyımlarında, 10.000 ve daha çok, 1945, 1950 Genel Nüfus Sayımlarında, 5.000 ve daha çok nüfusu olan yerler de kırsal a]an (köy) olarak alınmıştır.

2 — Kadın ve erkek nüfusun okuma yazma oranları, 6 ve daha yukorı yaşlarda bulunan nüfusun sayısına oranlarıarak bulunmuştur.

Türkiye'de kadınlarla erkekler arasında okuma-yazma öğrenme oranları arasında çok büyük bir uçurum var. Bu uçurum, kırsal alanla kentler karşılaştırılınca, daha da belirginleşiyor.

1965 yılında kırsal alanda yaşayan 6 ve daha yukarı yaşlardaki kadın nüfusun ancak % 11.62'si okuma-yazma öğrenebilmiş, % 88.38'i ise, bilgilenmenin en önemli araçlarından biri olan okuma-yazma becerisini kazanammıştır.

Aynı yıl 6 ve daha yukarı yaşlarda bulunan kadın nüfusun % 16.10'u okuma-yazma öğrenmiş durumdayken, % 3.90'ı, bu olanaktan yoksun olarak karşımıza çıkıyor. Erkek nüfusun okuma - yazma öğrenme oranı da % 32.62, 1965 yılında.

Bu sayılar, Türkiye'de henüz bilinçli, demokratik bir eğitim ortamının yaratılmadığını, eğitimde olanak eşitliğinin sağlanamadığını belgelemektedir.

Eğitim olayını olumsuz yönde etkileyen toplumsal kurumların varlığını sürdürdüğü de gözlerden kaçmıyor.

1975 yılında Türkiye'de yaşayan 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun % 61.66'sı okum-yazma bilirken, % 38.34'ü bu beceriyi elde edememiş, bilgilenmeye susamış yurttaşlar olarak gözlerimizin önüne dikiliyor. Aynı yıl, 6 ve daha yukarı yaşlarda bulunan her 100 kadınımızın ancak 23.69'u okuma-yazma öğrenebilmiş durumda. Yaklaşık her dör kadından 3'ü okuma-yazma öğrenememiş bir ülke Türkiye.

Bunlar hiç de iç açıcı değil. Yurttaşın devlete karşı ödevlerini yerine getirmesini isterken, devletin de yurttaşlara karşı ödevlerinin olduğunu unutmuşuz bugüne dek.

Bu insanlar, bilime sırtını dönmüş değiller. Devlet olarak, aydınlar olarak, biz onlara bilimi ulaştıramamışız.

Bilinçsiz bir toplumda, demokrasinin yaşayabilmesi, geleceğin bugünlerden daha iyi olması beklenemez. Özellikle kadınları bilinçsiz olan bir toplumda, geleceğin kuşaklarının özlenen biçimde yetişebilmesi olanaksızdır.

İLLERE GÖRE 6 VE DAHA YUKARI YAŞLARDAKİ KADIN NÜFUSTA OKUMA YAZMA BİLENLERİN YÜZDESİ

İLİN ADI	OKUMA-YAZMA BİLEN KADIN YÜZDESİ	İLİN ADI	OKUMA-YAZMA BİLEN KADIN YÜZDESİ
1 — İstanbul	68.7	34 — Niğde	33,8
2 — İzmir	66.0	35 — Amasya	33.3
3 — Ankara	63.1	36 — Bolu	33.3
4 — Eskişehir	59.4	37 — Zonguldak	33.3
5 — Bursa	58.9	38 — Sinap	32.6
6 — Kırklareli	55.3	39 — Tokat	32.5
7 — Çanakkale	55.0	40 — Çorum	30.0
8 — Tekirdağ	53.4	41 — Samsun	29.4
9 — Bilecik	53.2	42 — Yozgat	29.1
10 — Kocaeli	48.6	43 — Gaziantep	28.9
11 — Denizli	46.6	44 — Gümüşhane	28.8
12 — Muğla	47.4	45 — Hatay	28.1
13 — Edirne	46.7	46 — Kastamonu	27.8
14 — İçel	46.4	47 — Rize	27.6
15 — Konya	44.6	48 — Kars	27.5
16 — Aydın	44.5	49 — Sivas	27,0
17 — Balıkesir	44.5	50 — Erzurm	25.2
18 — Nevşehir	44,5	51 — Giresun	25.1
19 — Sakarya	43.7	52 — Elazğ	23.9
20 — Manisa	41.5	53 — Trabzon	23.2
21 — Kayseri	40.4	54 — Bingöl	20.5
22 — Burdur	40.3	55 — Tunceli	19.2
23 — Isparta	40.1	56 — Ordu	17.3
TÜRKİYE	**40.1**	57 — Kahramanmaraş	17.2
24 — Antalya	39.1	58 — Diyarbakır	16.7
25 — Uşak	38.8	59 — Urfa	16.2
26 — Malatya	38.5	60 — Siirt	16.1
27 — Kırşehir	38.2	61 — Muş	18.0
28. — Kütahya	37.3	62 — Bitlis	12.7
29 — Erzincan	36.0	63 — Ağrı	10.9
30 — Çankırı	35.8	64 — Van	10.3
31 — Artvin	34.9	65 — Adıyaman	10.2
32 — Adana	34.4	66 — Mardin	8,9
33 — Afyonkarahisar	34.4	67 — Hakkari	1.3

KAYNAK:

Pedagoji Dergisi, Doç. Dr. Turhan Oğuzkan, İstanbul 1980, s. 19

Kadın nüfusunun, okuma yazma öğrenebilmesi, büyük kentlerimizde geri kalmış, kentleşme olgusu gelişmemiş yörelerimize göre, gelişmiş durumdadır

1970 Genel Nüfus Sayımı sonuçları, Hakkari ilimizdeki kadınların % 1.3'ünün okuma-yazma öğrenmiş olduklarını gösteriyor. Bu sayı, Hakkari'nin kentsel yörelerine, çoğunlukla dışardan gelmiş öğretmen, memur kadınların sayıları olsa gerek. Olayı bu yönüyle düşünürsek, Hakkari ilimizdeki kadın yurttaşlarımızın tümüyle okuma yazma öğrenmekten yoksun bırakıldıkları ortaya çıkar.

Kadın nüfusunun okuma-yazma bilmediği yörelerimizin başında ekonomik yönden geri kalmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin illeri gelmekte. Yukarıdaki sayılar, eğitimin ekonomik koşullardan bağımsız olmadığını, onunla biçimlendiğini bir kez daha gözlerimizin önüne seriyor.

Devlet, kendi durumunun sarsıldığını hissettikçe, çocukların çağdaş düşüncelerle ilgilerini kesmeye, yapay (suni) bir akılsızlık yaratmaya, daha çok yönelir. Bugüne değin devletin kiliseye üstün olması, devletin hücum ve eleştiriye daha az uğramasıdır. Bu durum değişmeye başladığında, devlet de kilise gibi karanlık amaçlara yönelebilecektir...» (2)

Halkın çağdaş düşüncelerden uzaklaştırıldığı bir dünyadan ayrı değil Türkiye'nin koşulları. Evrensel çelişkilerden uzak kalınamayacağı bir gerçek. Ancak, tüm geri kalmış ülkeler halkı gibi, bizim halkımız da, bilgisizliğe itilme açmazından, büyük pay almış durumda.

Halkımızın büyük çoğunluğunun, çağdaş düşüncelerle bağ kurmasına olanak tanınamamış. Geçmişin uyuşukluğu giderilememiştir. Bu nedenle, kendisine yabancı olan, çıkarlarına ters düşen bir sürü amacı gerçekleştirme çabası içinde, devinip duruyor halkın büyük çoğunluğu.

Bilinmeyen amaçları gerçekleştirmek, insanın biçim verdiği makinaların işidir. İnsanı düşünen, kendi eylemlerine kendisi karar verecek nitelikte olan bir yaratık olarak düşünmediğimiz sürece, kuracağımız toplumsal ilişkiler, insan onuruyla bağdaşmaz.

«...Ortaçağın karanlığını ve skolastiğin sınırlarını zorlayan Batı Düşüncesi, o çağlarda özlenen (Altın Çağ) görüntüsünü Eski Yunan'da bulmuştur. Zira insanı düşünen bir varlık olarak ele alan ilk düşünce akımı, Yunan'da ortaya çıkmıştır. Yunan'da kişi, herhangi bir tanrısal ilişkinin dışında, bağımsız ve aklı olan bir birey olarak ele alınmıştır. Kurulan ya da kurulması öngörülen siyasal ve sosyal düzenler, tanrısal değildir. İşte Yunan düşüncesi bu bakımdan önemlidir.» (3).

İnsanı, düşünen bir varlık yapabilmek için, kendiliğinden gelişen, doğasında varolan itici güçlere, gerekli yolları açacak yöntemler geliştirilmeli, yardım eli uzatılmalı. Bunun yolu eğitimden, bilgilenmeden geçer. Bilgilenmenin en önemli araçlarından sayılan okuma-yazma becerisinin gerekliliği bir kez daha ortaya çıkıyor, yukarıda söylenenlerin ışığında.

KAYNAKLAR:

1 — Düzene Uygun Kafalar Nasıl Oluşturulur, E. A. Rauter, Çev: Merlin Ecer, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 48

2 — Endüstri Toplumunun Geleceği, Dora ve Bertrand Russell Çev: Melih Ölçer, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1979, s. 190.

3 — Demokrasi, Toktamış Ateş, İstanbul 1976, s. 21

4 — 28 Ekim 1927 Genel Nüfue Sayımı, Başbakanlık İstatistik G. M. Yayını Ankara 1929, Kadro 1, S. 32

5 — 20 Ekim 1935 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını Ankara 1937, S. 59

6 — 22 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayın No: 286, Ankara 1950, S. 175-177

7 — 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1961, S. 63

8 — 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1961, S. 48, 135

9 — 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 452, S. 4

10 — 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, D. İ. E. Yayını, Ankara 1969 S. 39, 40, 267

11 — 28 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, D.İ.E. Yayını, Ankara 1977, S. 61, 96,97

12 — 1959 İstatistik Yıllığı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını No: 380, S. 79, 80 (1940 yılı sayımı için kaynaktır).

13 — Türkiye İstatistik Yıllığı 1979, D.İ.E. Yayını No: 890, Ankara 1979, S. 43 (1975 yılı sayımı için kaynaktır).

14 — Milli Eğitimde 50 Yıl 1923 1973, D.İ.E. Yayını No: 691, Ankara 1979, S. 4-5

15 — Pedagoji Dergisi, Doç. Dr. Turhan Oğuzkan, İstanbul 1980, Sayı: 1, S. 19

KÜLTÜR BİLEŞİMİ VE ATATÜRKÇÜLÜK

Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL

Bugün, ülkemiz insanları, kavram, değer, inanç, amaç kargaşası ve çatışması içinde yaşamaktadır. Herkes bu durumdan yakınmakta, buna karşın bilerek ya da bilmeden kargaşa ve çatışmayı arttıran bir tutum almakta, davranış ya da eylemde bulunmaktadır.

Toplumun bu durumu,şiddet eylemlerini başlatıp sürdüren çeşitli görünümdeki örgütlerin beslenmesini, gelişip yayılmasını kolaylaştıran bereketli bir ortam oluşturmaktadır.

Ülkemizi bu ortama, yıllardır süregelen kültür çatışmaları getirmiştir.

Cumhuriyet öncesi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde İslam Kültürü egemendi. Bu kültür halktan kopuk olup, kültür ikiliği vardı. Yenileşmenin başlamasıyla Batıdan birdenbire gelen kurumlarla, öğeleri değişik ve yabancı yeni bir kültür aşılanmış oldu. Yenileşmeyi sürdürmek, yönetime ağırlıklarını koymak isteyenler, Batı kültürünün öğelerine sarılıp onları savunurlarken, düzenin değişmesini istemeyen padişah ve çevresi de geleneksel İslam Kültürüne sarılarak tutucu eylemlerini sürdürmeğe çalışıyorlardı. Halktan kopuk olan bu savaş yönetime ağırlık koyma amacıyla başlamış, İslam ve Batı kültürünü benimseyenler arasında sürdürülmüş ve bugün bile sürdürülmektedir.

Kurtuluş Savaşının başlangıcında, TBMM, Atatürk ve arkadaşları bir yandan savaş hazırlıkları ile uğraşırken bir yandan da ulusal kültür yaratma girişimini başlatmışlardır.

3 Mayıs 1920'de TBMM'nin ilk hükümetinin okuduğu programda, kültür ve eğitim sorunlarına büyük yer ayrılmıştır.

Kurtuluş Savaşı başlangıcında Türk, İslam, Batı kültürlerinin bileşimini yapan, buna çağdaş düşün ve eğilim gelişmelerini katan, tarihsel gelişmeyle çağdaş düzey arasında bağlantı kuran, topluma, halka, üretime dönük kültür anlayışı, zaman zaman bu anlayışa uyan uygulamalara yaklaşmışsa da, hala, 1920 yılının bileşimini yapamamıştır.

Cumhuriyet döneminin başlangıcında kültür tam bir kargaşa içindeydi. Yeni kurulan düzende, Türk kültürünün ulusal nitelikler kazanmasına, gelişmesine ve evrensel boyutlara erişmesine çalışılmıştır. Çağdaş bir ulus yaratma amacı ve çabası yeni atılımlar doğurmuş, kültür alanında İslam Kültürüne ilişkin yozlaşmış kurumlar kapatılırken, Batıdan alınan birçok üst yapı kurumları topluma aşılanmıştır. Anayasa, Medeni Yasa, giyim, kuşam biçimi, takvim, saat gibi değişmeler yanında, özellikle, eğitim ve öğretimi yayma olanağı veren latin alfabesinin kabulü, tarih ve dil çalışmaları, ulusal kültürü oluşturmak ve yaymak için atılmış büyük ve olumlu adımlar olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk ve arkadaşları, bir yandan yeni bir dünya görüşü, düşünce ve ideoloji oluşturarak kültür alanını doldurmak için çaba harcarken, bir yandan da ekonomik kalkınmayı hızlandırıp, teknolojik gelişmeyi sağlayarak, kültürün maddi yönünü oluşturmaya çalışıyorlardı. Böylece birey, toplum yapısı ve kültür arasındaki dengesizliğin giderilmesi amacına yönelik çabaların tümü, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Altı Ok'uyla ortaya konulmuş oldu.

Bu olumlu gelişme, 1950'lerden sonra parçalanmaya ve toplumdan uzaklaşmaya başladı.

Önce ekonomik dengesizlikler başladı. Toplumun beklentilerine, değişme, gelişme isteklerine, kırsal alanlarda, çözüm aramayan programlı, planlı sanayileşme, kentleşme, kalkınma sürecini başlatamayan hükümetler, tarımdan karınlarını doyuramayanların akın akın büyük kentlere gelip, istedikleri gibi yerleşip çalışmasına göz yumdular. Bunu, demokrasinin gereği saydılar. «Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» görüşü içinde sağlıksız kentleşme, belirli kurumlara ve onların yarattığı kural ve değerlere bağlı olmadan yaşam savaşını sürdürmeye çalışan, sayıları milyonları bulan, insanların türemesine neden oldu. Geldikleri kesimlerde uzun yıllar «kentlerin taşı toprağı altın» dü-

şüyle yaşayanlar, bu altını elde edecek yolları aramağa başladılar. O yıllarda egemen olan «her mahallede bir milyoner yaratma» ve «küçük Amerika» olma coşkusu bu insanları da sarmış, çeşitli yollardan para kazanıp bunu bol keseden tüketen kişilerin yaşamları, davranış ve eylemleri başarı simgesi olarak değerlendirilmiştir.

Para kazanmak için her yolun geçerli sayılması, bu biçimde zengin olanların toplumun her kesiminde kazandığı saygınlık, ekonomik yapıda ve değer yargılarında büyük dengesizliklere neden olmuştur. Sağlıklı sanayileşmenin, emeğe, çabaya, topluma dönük değerleri yerine, kolay ve çabuk para kazanma ve kendi çıkarlarına dönük değerler üstünlük kazanmıştır. Böylece kırsal bölgelerden gelip, geleneksel kültür ve değerlerden uzaklaşanlar, sağlıksız, çıkarcı, bireyci, kent yaşamının etkisi altına girmişlerdir.

1950'lere kadar, Batılaşmaya yönelik çabalar içinde, Atatürkçü bir çizgide tutulmaya çalışılan değerler ve bunlar arasındaki denge bozulmaya başlamıştır. Önce demokrasinin gereği sanılıp verilen ödünler, dilde, dinde, toplum yaşamında geriye dönüş özlemlerini doğurmuştur. Bunlar hoşgörü ile karşılanmış, daha sonra desteklenmiş ve sömürülmüştür. Böylece görkemli yapıları, lüks eğlence yerleri, gece kulüpleri, arabaları, milyonerleri ve iş adamlarıyla, sanayileşmiş Batı toplumlarının çok az bir kesiminin yaşadığı biçimsel görüntüyü benimseyenler, bir yandan da İslam ve Osmanlı kültürünün değerleri arasında bocalamaya başlamışlardır.

Atatürk devrimi «Millete mal olanlar ve olmayanlar» olarak «ayrılmış» kültür bileşimi çözülmeye başlamış, toplum, ekonomik ve kültürel yapı arasında dengesizlik çıkmıştır. 1961 Anayasası döneminde özgür bir tartışma ortamı başlatılmış, kültürümüze yeni öğeler girmiş, yeni bileşimlere doğru gidilmek istenmiş, 1967'e kadar süren bu sağlıklı gelişmeden sonra Türk, İslam, Batı, Sosyalist kültürlerin çatışması başlamıştır.

Bugün ülkemizde, değişik kültür alt grupları olmakla birlikte, etkinliğini sürdüren Türk, Osmanlı, İslam, Batı ve Sosyalist kültürden söz edilebilir. Gerek maddi gerek manevi kültürümüzün geleceğini düşünürken, bugüne dek birbirleriyle çatışan ve çelişen bu kültürlerin Cumhuriyet ilkeleri ve Atatürkçü görüş içinde çağdaş düzeyde bileşimini yapmak zorunludur.

Türk, Osmanlı, İslam, Batı ve Sosyalist kültürlerden ne anlaşıldığı değişik yorumlar içinde de olsa, çok az belirli olduğu halde, en çok kavram karışıklığına neden olan Atatürkçülük ve çağdaşlıktır. Bu bakımdan bu kavramlar üzerinde biraz durmak istiyorum.

Bugüne dek, birçok kesimlerde, Atatürkçülük çoğunlukla, biçimsel olarak değerlendirilmiş, onun adını anmak, heykelini, büstünü dikmek, resmini asmak, bir il ya da ilçeye gelişinin yıldönümünü kutlamak, anılarını aktarmak, Atatürkçülük olarak değerlendirilmiştir. Kavramı içeriğiyle aktarmak isteyenlerin de biçimsel değerlendirenlerin yanında sesleri çok cılız kalmıştır.

Atatürkçülüğün, Cumhuriyetin temellerini oluşturan ilkeler dışında en önemli yönü bilime ve olgulara dayanmasıdır. «Hayatta en hakiki mürşit ilimdir» diyen Atatürk, ilkelerinin ve devrimlerinin bilimden kaynaklandığını göstermiştir.

Bilim ve evrendeki olayların ilişkilerini araştırır, bulur, saptar, daima yeniyi, iyiyi, güzeli amaçlar. Buna erişmek için çaba harcar, kendini yeniler, çağdaş olan tüm görüşlere açıktır. O halde olayları bilimsel olarak değerlendirmek Atatürkçülüğün özüdür. Olaylara bilimsel yöntemlerle yaklaşmak, Atatürkçü doğrultuda düşünmek çağdaş olmak demektir.

Atatürkçülük katı kalıplarla sınırlandırılmış dogmatik bir görüş değildir. Olgulara dayanarak değerlendirmeler yapan bir sistemdir. Bu bakımdan, gerçekleri değerlendiren, güncel olanaklar içinde bunlara çözüm arayan, gelişmeye açık bir görüştür. Atatürkçülüğün özünü oluşturan bu kavramlar, onun kültür tanımında ve uygarlığın amaçlarında açık olarak sezilmektedir.

«Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan (kültür) ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu görüşümü açıklamak için hars ne demektir; tarif edeyim A) Bir insan cemiyetinin Devlet hayatında; B) Fikir hayatında, yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda; C) İktisadi hayatta yani ziraatte, zanaatte, ticarette, kara, deniz ve hava münakalatçılığında yapabildiği şeylerin bileşkesidir». «Medeniyet yolunda başarı, yeniliğe bağlıdır. İçtimaî hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegane tekâmül ve terakki yolu budur.

Hayat ve yaşayışa hakim olan kanunların, zaman ile değişmesi, gelişmesi, yenilenmesi zaruridir. Medeniyetin buluşları, tekniğin harikaları, cihanı değişmeden değişmeye uğrattığı bir devir-

de, asırlık köhne zihniyetlerle, geçmişe bağlılıkla varlığı korumak mümkün değildir.»

Ayrıca Atatürkçülük Cumhuriyetimizin temellerinde yer alan, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Laik, Devletçi, Halkçı, Devrimci yönleriyle her türlü dünya görüşüyle bileşimler yapabilecek niteliktedir.

Kurtuluş Savaşı ve ondan sonraki dönem içinde anti-emperyalist bir savaş vermiş, bağımsız, özgür, halkla bütünleşen. saygın bir toplum yaratma çabasını sürdürmüştür. Hangi kültür akımı benimsenirse benimsensin halkın mutluluğu için halka inanan, ona saygınlık kazandırmak isteyen tüm görüşlerin bu noktalarda aynı tutum içinde olacakları düşünülebilir.

Sanayileşmenin gelişmesi ve yayılması, kentleşmenin hızlanması, çeşitli basın yayın araçları ve ulaşım olanaklarıyla kırsal bölgelerdeki geleneksel temel yapıların etkisini gittikçe yitirmesi, yeni kültür biçimlerinin doğmasına neden olacaktır. Kuşkusuz kültürün kapsamı içine giren tüm öğelerde, bugüne dek sürüp gelen, bundan sonra da sürecek olan yeni yeni çözümlerin ve bileşimlerin yapılması, zaman içinde tümüyle kültürün de bileşimini oluşturacaktır.

Halen bu arayış ve oluşumun sancısını çeken ,bunalımını yaşayan Türk toplumunun özünde sağlam kültür dayanakları, önünde alabildiğine geniş çeşitli, zengin örnekleri vardır.

Kültürümüzün geleceğini düşünürken, güncel durumunu, geçmişle bağlantısını, dünya ile etkileşimini, çağdaş anlayış içinde bilimsel yaklaşımla değerlendirirsek sağlıklı bir kültür bileşiminin oluşacağı kanısına varılır.

Çözümün temel koşulu, kültür tartışmalarının açık, seçik, sınırsız ve korkusuz olarak yapılabileceği özgür bir ortamı yaratmak ve sürdürmektir.

TÜTENGİL'İN GÖZÜYLE ZİYA GÖKALP

Prof. Dr. RIFKI ARSLAN

Ziya Gökalp, Tütengil'in sürekli araştırma ve inceleme alanında kalan konuların başında yer almaktadır. Bu ilgi, ilk yazı hayatının başlarından (1) Ekim 1979 tarihinde -Ölümünden iki ay önce- TV'de yaptığı konuşmaya kadar sürer (2).

Tütengil, Gökalp'ın tüm yazdıklarının ve hayatının henüz tam olarak incelendiği kanısında değildir. «Ziya Gökalp Üstüne Notlar» adlı kitabında (3) «Bugüne kadar yayınlanan Ziya Gökalp'ın hayatına, eserlerine ve düşüncelerine ait kitapların konuyu eksiksiz aydınlığa çıkardığını sanmamalıdır. Gökalp'ın hayatı ve yazdıkları üzerine bilgilerimiz yer yer boşluklarla doludur. Konuyu kuşatıcı eserlere varabilmek içinse, bütün gereçler hazırlanmış olmalıdır.» diyor. Otuzbeş yıllık çabası, sözünü ettiği boşlukları elden geldiğince doldurmak oldu. Zaman zaman biri birini izliyen ve çok mütevazı bir ad taktığı «Ziya Gökalp Üstüne Notlar», her seferinde yeni belgeler ortaya koyar (4).

Gökalp'ın uzun süre eksik bilgilerle yanlı olarak değerlendirildiği kanısındadır. Doğumunun yüzüncü yılı dolayısıyla Gökalp'

---

(1) Tütengil'in Z. Gökalp üstüne yazdığı ilk yazılardan biri İş dergisinin 1944 yılında yayımlanan 38/40 sayısının 29. sayfasında bulunmakta ve Gökalp'ın doğum tarihini saptamaktadır.

(2) Gökalp'ın 55. ölüm yıldönümü dolayısıyla TV'de yaptığı konuşma.

(3) Ziya Gökalp Üstüne Notlar, Varlık Yayınları, İstanbul 1964, s. 3

(4) Sonuncusu «Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar» adını taşır. Bk. Sosyoloji Konferansları 14. Kitap, İstanbul 1976.

e ayrılan «Sosyoloji Konferansları»nın ondördüncü kitabına yazdığı önsözde bu kanısını şöyle dile getiriyor: «Ziya Gökalp konusuna bilimsel yöntemlerle yaklaşmıyanların gerçek dışı Ziya Gökalp'lar ürettiklerini hayretle ve ibretle izliyoruz. Ön yargılarla yola çıkan, Ziya Gökalp'ın aşarak geride bıraktığı aşamaları onun ulaştığı değişmez görüşler gibi öne süren kişiler ve çevreler her halde Gökalp'a iyilik etmiyorlar. Kendi çıkarları için onun adını kullanıyorlar. Ziya Gökalp'ın bütün kitapları, gazete ve dergi sayfalarında kalan yazıları yayınlanınca, konuya ilk elden eğilenler gerçeğin ne tarafta olduğunu elbette göreceklerdir.»

Bilimsel araştırmada gerçeğe varmanın tek yolunun ilk el kaynaklar olduğuna inanan Tütengil, Gökalp ile ilgili araştırmalarında, bütün güçlüklerine rağmen Gökalp'ın yazılarının yayımlandığı dergi ve gazetelere başvurmuştur. Bu yoldan bütün çabası, yeni belgeler bulmak, bunları yansız olarak değerlendirmek ve Gökalp'ı Türk düşünce tarihi içindeki yerine oturtmaktır.

Ona göre, Gökalp çok yönlü bir düşünce adamıdır. Bu özelliği onu canlı tutar. Bazı fikirleri yaşanılan hayatta gerçekleşmiş, bazıları aşılmış, bazıları da hâlâ özlemi çekilen nitelikler taşır (5). Bu görüşüne bağlı olarak, aynı zamanda bir «iş adamı» olarak kabul ettiği Gökalp'ın hangi düşüncelerinin hayata katıldığını ve daha hangilerinin bu gün bulunduğumuz aşamadan ileride olduğunu, yazılarında belirlemekten geri kalmaz. Bu tutumuyla Tütengil, düşünce-pratik ilişkisi ya da düşüncelerin toplumsal hayata yansıması açısından da Gökalp'ı değerlendiren az rastlanır araştırmacılar arasında yer alır.

Son olarak diyebiliriz ki Tütengil, «büyük adam» incelemesi genel kuralına paralel olarak Gökalp'ı ilk yazı hayatından ölümüne kadar etkilediği çevre, fikir akımları ve geçirdiği düşünce aşamalarıyla ele alır. Bu ele alış biçiminde vardığı yargı, Gökalp'ın düşüncelerinde aşamaların bulunduğu ve sonunda bir olgunluk dönemine vardığıdır. Bu nedenle onun belirli bir kesitteki düşüncelerini kesin sonuçlar olarak yorumlamak yanlıştır. Bu görüşüne son derecede sadık kalmış, Gökalp ile ilgili araştırma konularında ilk yazılarından itibaren aşamaları objektif bir şekilde yorumsuz olarak ortaya koyduktan sonra kişisel yorumunu yapmış-

(5) Bk. Ziya Gökalp'ın İlk Yazıları, İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 24, N. 1-2'den ayrı bası, İstanbul 1965.

tır. Aşağıdaki satırlarda Gökalp ile ilgili çalışmalarından bazılarını ve katkılarını belirlemeye çalışacağız.

1) Gökalp ile ilgili boşluklara katkıları.

a) Ziya Gökalp'ın doğum tarihinin doğru ve kesin olarak bilinmesi, T ü t e n g i l ' i n t i t i z çalışması sonunda mümkün olmuştur. 1944 yılından önceki yayımlarda gün ve ay belirtilmeksizin 1875 tarihi üzerinde durulmaktadır. İlk defa İş Dergisi'nin 39/40 sayısında Tütengil 23 Mart 1876 tarihini belirlemiş, F. Karakoyunlu ise aynı derginin aynı sayısında 24 Mart üzerinde durmuştur. Daha sonra araştırmalarını derinleştiren Tütengil, Gökalp'ın doğum günü yayınlanan «Diyarbekir» gazetesinin 37. sayısını ve «Divan-ı Hafız Şirazi» adlı kitabın ilk sayfasındaki Ahmet Cemil imzalı ve Gökalp'ın babasının bir Kurana düştüğü notun kopyasını taşıyan belgeyi bularak konuyu kesinleştirmiştir (6).

b) Ziya Gökalp'ın bilinmiyen iki kitabı (Karagöz adını taşıyan bir eser müsveddesi ve Türkçülüğün İlim Karşısında Muhakemesi) kardeşi Nihat Gökalp'dan alınan bilgilere dayanılarak Tütengil tarafından tanıtılmış ve bu eserlerin kimlerde kaldığı saptanmıştır (7).

c) Önceleri Ziya Gökalp'ın sanılan iki şiir'in A. C. Yöntem'e ait olduğu, Yöntem ile yapılan mektuplaşmalar, şiirlerin yayınlandığı «Genç Kalemler Dergisi»nin 20 sayısı ve kullanılan takma adın incelenmesi sonucunda yine Tütengil tarafından ortaya konulmuştur (8).

ç) Gökalp'ın yayınlanan ilk yazısının (Manzume) Londra'da «İstikbal» gazetesinde çıktığı, özgün şekliyle tanıtılması, «Meşihat» adlı manzumenin özgün şekli ile bulunma öyküsü, onun çabalarıyla ortaya çıkarılıp yayınlandı (9).

d) 1908 yılında Gökalp'ın ilk kitabı olarak basılan «Şaki İbrahim Destanı» ile «Peyman» gazetesinde yayınlanan «Ağa Kimdir» adlı manzum eserleri ile yayımlarından sonra ilk defa yeni

---

(6) Ziya Gökalp Üstüne Notlar. Varlık Yayınları, İstanbul 1964.

(7) o.g.e., s. 9

(8) a.g.e., s. 21-23 ve Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar, Sosyoloji Konferansları Ondördüncü Kitap, İstanbul 1976.

(9) Ziya Gökalp'ın İlk Yazıları, İ. F. Mecmuası, C. 24. N. 1-2'den ayrı basım İstanbul 1965 ve Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar.

harflerle Tütengil tarafından Türk okuyucusuna tanıtıldı. (10)

e) Ziya Gökalp'ın «Yeni Türkiye» gazetesinde bir seri başmakale olarak çıkan (1923) «Yeni Türkiye'nin Hedefleri» bir araya getirilmiş ve sadeleştirilerek küçük bir broşür halinde yayımlanmıştır.

f) Bu ana başlık altında anacağımız en önemli çalışması ise Gökalp'a ilişkin «bibliyoğrafya»lardır. Gökalp'ın ilk yazılarıyla ilgili bibliyoğrafya çalışmasının Tütengil tarafından yapıldığını biliyoruz. Bilgi Dergisi'nin 67 sayısında yayımlanan (1952), Ziya Gökalp'ın İlk Yazıları adlı makaleyi aynı konuda «Ziya Gökalp Üstüne Notlar»da (1964) «Diyarbakır Gazetelerindeki İlk Yazıları» ve İktisat Fakültesi Mecmuasındaki «Ziya Gökalp'ın İlk Yazıları» (1965) izler.

İlk yazılar konusunun dışında, 1945 yılında yayınladığı «Ziya Gökalp Bibliyoğrafyası», 1949 yılında yayımladığı «Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyoğrafya Denemesi», 1976 yılında Sosyoloji Konferansları 14 kitapta yayımlanan «Ansiklopedi ve Sözlüklerde Ziya Gökalp», yine aynı kitapta 1908-1976 yılları arasında Gökalp'ın hangi kitaplarının ne zaman ve nerede yayımlandığını veren «Gökalp'ın Eserlerine Toplu Bir Bakış» bibliyoğrafya çalışmalarının sürekliliğini gösteren çalışmaları olarak anılabilir.

2. Ziya Gökalp'la ilgili araştırma ve görüşleri.

a) Dil Konusunda

Ziya Gökalp'da dil konusuyla ilgili ilk yazısı 1949 yılında İş dergisinin 89. sayısında «Ziya Gökalp'da Lisan İşi» başlığını taşıyan makalesidir. Daha kapsamlı bir biçimde konu, «Ziya Gökalp ve Dil Meselesi» başlığı altında «Ziya Gökalp Üstüne Notlar» (1964) adlı kitabında yer alır. Bu yazıya Tütengil şöyle başlıyor: «Milli meselelerden söz eden bütün düşünürler, milli hayatın birleştirici unsurlarından olan dil üzerinde uzun uzadıya durmuşlardır. Milliyetin temelini dilde bulan Ziya Gökalp, sadece nazariyede kalmıyarak, açtığı çığır ve ortaya koyduğu eserlerle «İş» alanına da geçen bir düşünürdür.»

«İş» alanı sözcüğüyle Tütengil, Gökalp'ın sadece fikirleriyle kalmayıp, bunları eserlerinde gerçekleştirdiğini, şiir ve makalelerini bu alanda araç olarak kullandığını belirlemek istiyor.

---

(10) Şaki İbrahim Destanı (C.O. Tütengil'in önsözü ve N. Gökalp'ın açıklamalarıyla), İstanbul 1953. «Ağa Kimdir» manzumesi için Bk. Ziya Gökalp Üstüne Notlar, s. 24-26.

Yukarıda andığımız «Ziya Gökalp ve Dil Meselesi» başlığını taşıyan «Notlar» da, Gökalp'ın dil konusunda yazdıkları, ilk yazılardan olgunluk aşamasındaki eserler de dahil incelenmekte ve aşağıdaki sonuçlar çıkarılmaktadır:

— Vatan ve Lisan manzumesinde (Yeni Hayat) «..ezan, namaz ve kuran'a varıncaya kadar, dinle ilgili bütün hususların o vatanda köylünün manasını anladığı bir Türkçe ile olmasını önermekle, Ziya Gökalp günümüzden de ileride bulunmaktadır.» «Bizim için güzel dil Türkçedir. Uydurma söz, eski kök bir yana, bizim dilimiz Türkçeleşmiş Türkçedir. Yeni söz gerekse halkın söz yaratmadaki yolları benimsenmelidir. Dilde birlik esastır. Başka dil var diyenin başka bir emeli vardır. Türklüğün dili bir olmazsa, vicdanı, dini, vatanı ayrılır. Tütengil'in vardığı sonuç, kendi deyişiyle «bugün de iyice anlaşılmamış olan şu yalın gerçektir: Bizim Türkçe halkın söylediği Türkçedir.»

— Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak adlı kitaptaki dil ile ilgili fikirleri ise Tütengil şöyle özetler: «Ziya Gökalp, türkçeleştirmeyi yalnız lügatlara hasretmiyerek mümkünse bütün terimlerin de Türkçe kelimelerden yapılmasını ister. Fakat Fransızca, yahut Almancadan terimler alınacağına Acemce ve Arapçadan terim alınmasını tercih eder.» Başka bir deyişle «yeni mefhumlar asrın, ıstılahlar ümmetin, lügatlar milletin eseri olacaktır.»

— Aynı yazıda Tütengil, Türkçülüğün Esasları adlı kitabı ele alır ve bu kitabın «Lisani Türkçülük» adını taşıyan bölümündeki fikirleri Ziya Gökalp'ın dil hakkındaki en olgun düşünceleri olarak kabul eder ve dilde türkçülüğün ilkelerini şu şekilde sıralar: i) Osmanlı dili hiç yokmuş gibi, İstanbul halkının konuştuğu gibi yazmak, ii) Türkçe eş anlamı olan Arapça, Acemce kelimeleri atmak, iii) Halkın dilinde yer alan, bozulmuş şekilleriyle Arapça, Farsça kelimeleri Türkçe saymak, iv) Fosil halindeki Türkçe kelimeleri diriltmeye uğraşmamak. v) Yeni terimleri önce halk dilinde aramak. vi) Arapça ve Acemcenin sıyga, edat ve terkiplerini dile almamak. vii) «Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir. Halk için munis olan ve sunî olmıyan her kelime millîdir. Bir milletin lisanı kendisinin cansız cezirlerinden değil, canlı tasriflerinden terekküp eden canlı bir uzviyettir.» viii) Başka dil kollarından kural almamak, ix) «Kelimeler delalet ettikleri mânaların tarifleri değil, işaretleridir. Kelimelerin mânaları iştikaklarını bilmekle anlaşılamaz».

Ziya Gökalp'ın dil konusundaki fikirleri için, Tütengil'in genel yargısı «uzlaştırıcı ve ıslahatçı» olduğudur. Ona göre Gökalp'ın gününe göre ileri sayılabilecek bazı ilkeleri bile bu gün ya gerçekleşmiş, ya da aşılmıştır.

b) İktisadi konularda

Tütengil'in, Ziya Gökalp'ın iktisadi görüşleriyle ilgili olarak ilk çıkan yazısı, Dünya Gazetesinin 25 Ekim 1955 tarihli sayısında yer almıştır. Bu yazıyı «Ziya Gökalp Üstüne Notlar»daki «İktisadi Meseleler Karşısında» adlı incelemesi ve Sosyoloji Konferansları Beşinci Kitapta bulunan «Ziya Gökalp'ın İktisadi Görüşleri» izlemiştir.

Konuyla ilgili bu kapsamlı yazısında (11) Tütengil, konuyu iki nedenle ele aldığını belirlemekte ve şunları yazmaktadır: «Ziya Gökalp'ın iktisadi görüşlerini seçmiş olmamız sebepsiz değildir. Bir yandan iktisadi meseleler önem kazandıkça fikir tarihimizde yer alan iktisadi görüşleri yoklamak zorunluluk halini almaktadır. Öte yandan Ziya Gökalp üzerine yapılan yanlış yorumlar, gerçek Ziya Gökalp'ı o kadar örtmüştür ki büyük emek pahasına da olsa Ziya Gökalp'ı yazı hayatı boyunca takip ederek görüşlerini olduğu gibi ortaya koymak bir saygı borcu halini almıştır.»

Ulusal tarih bilincine sahip olan ve Gökalp'la ilgili işlediği konuları, ilk yazısından son yazısına kadar aşamalar şeklinde değerlendirmeyi kendine bir yöntem olarak seçen Tütengil, bu konuda da aynı yöntemi izliyerek Gökalp'ın iktisadi meselelere ilişkin ilk yazısı olan, 16 Mayıs 1904 tarihinde «Diyarbekir» gazetesinde yayınlanan «Kışla Meydanı» adlı makalesinden işe başlamakta, ölümüne kadar uzanan yazı hayatındaki eserleri teker teker incelemektedir. Vardığı sonuçları kendi cümleleriyle aşağıdaki şekilde özetliyebiliriz.

«i) Yazı hayatının ilk döneminde Diyarbakır şehrinin ve çevresinin iktisadi meselelerine duyduğu ilgi milli iktisat doğrultusunda gelişmektedir. Bir yandan atasözlerinde izlediği halk düşüncesi, öte yandan düşüncesine dayanak yaptığı dini hükümler, iktisadi hayatta devlete yüklediği görevlerin artması sonucunu veriyor. «Diyarbekir» ve «Peyman» gazetesinde yazdıkları ile «Doğru Yol» adlı kitabında Halk Fırkasının programını incelerken 1923 yılında öne sürdükleri, temelde aynı görüşlerdir.»

---

(11) Tütengil'in konuyla ilgili son yazısı Cumhuriyet Gazetesinin «Ziya Gökalp Özel Ekinde (27 Ekim 1974) yayımlanmıştır.

ii) «Israrla üzerinde durduğu "büyük sanayi" himaye usulüyle birlikte düşünülmüştür. Liberal iktisada karşı olan Ziya Gökalp, ferdi mülkiyeti ortadan kaldıran bir sosyalizmden yana da değildir. Bu iki sistem arasında yaptığı telifçilik «Tesanütçülük-Solidarisme) adını verdiği, toplumun menfaatini bireysel menfaatin üstünde tutan, "fazla temettüleri cemiyete mal eden" ortalama bir görüştür.»

iii) «İktisadi gelişmenin geniş ölçüde "İşbölümü" tarafından etkilendiğini, mesleki teşkilatın önemini belirten Ziya Gökalp, devletin iktisadi hayata müdahalesini (İktisadi Devlet) olması şartına bağlıyor. Karşılıklı yardımlaşma çerçevesi içinde ve belli bir süre için "yabancı sermaye"yi zararlı bulmuyor. Ona göre, bir de "İktisadi Vatanperverlik" vardır ki kısaca "devletin milli iktisat siyaseti takip etmesi" demektir.»

iv) Çok önem verdiği büyük sanayi «Milli bir hamle ile» ancak devlet tarafından gerçekleştirilebilir Böylece ferdi kapitalizmin teşekkülü de önlenmiş olur. Bu sebeple «Devlet Kapitalizmi sistemi» kabul edilmek gerekir. Bankaların ve şirketlerin milli olmasını istiyen Ziya Gökalp, Türk iktisatçılarının önce «Türkiye'nin iktisadi gerçeklerini» tetkik etmelerini salık verirken düşünceler ve alınacak tedbirlerle gerçekler arasında sıkı bağlar kurulmasını ister.»

Tütengil, 1974 yılında aynı konuda yazdığı «Ziya Gökalp ve Ulusal İktisat» başlıklı (12) yazısını; «Ferdi mülkiyeti içtimai tesanüde hadim bulunmak şartıyla» meşru sayan, fazla temettüleri (Plus-Value) toplum yararına açılacak kuruluşlara sermaye olarak öngören, sosyal servetlerin fertlere kaptırılmamasını, toplum yararına kullanılmak üzere saklanmasını ve üretilmesini isteyen [Türkçülüğün Esasları, Ankara 1923, s. 167-168] Ziya Gökalp, ölümünden 50 yıl sonra da üzerinde düşünülmeye değer iktisadi görüşleriyle dikkatimizi çekmektedir» şeklinde bitirmektedir.

c) Kadın Hakları Konusunda

Tütengil'in üstünde durduğu konulardan biri de Ziya Gökalp'te kadın haklarıdır. Bu konudaki ilk yazısı Dünya Gazetesinin 26 Ekim 1954 günlü sayısında çıkmıştır. Son yazısı ise «Ziya Gökalp Üstüne Notlar»dadır (13).

---

(12) Cumhuriyet Gazetesi, Ziya Gökalp Özel Eki, 27 Ekim 1974.

[ ] Tarafımızdan konulmuştur.

(13) Aynı yazı Ziya Gökalp Dergisi, Nisan 1975 sayısında da yayınlanmıştır.

Bir toplum mimarı olarak nitelediği Ziya Gökalp'ın «Yeni Hayat» kelimeleri ile formüllendirdiği projelerini ölümünden sonra da yapıcı ve zorlayıcı fikirler taşıdığını belirledikten sonra «Kadın Hakları» konusunu iki nedenle ele aldığını yazar. i) «Kadın haklarının yani kadına hukuki, siyasi, içtimaî, iktisadî ve kültürel alanlarda erkeğe eşit hakların tanınmasının cumhuriyet Türkiyesinin ana dayanaklarından biri oluşudur. ii) «Son zamanlarda kadın hakları üzerine yönelen anlayışsız bir zihniyetin eseri olduğundan şüphe edilmemek gereken, bir takım hücum ve mütalâaların bu konuyu aktüel bir hale getirmesidir.» Görülüyor ki Tütengil Gökalple ilgili işlediği her konuda olduğu gibi burada da yaşanılan hayatın sorun veya özellikleriyle ilgi kurmaya önem vermektedir.

Gökalp'ın yazdıklarından çıkardığı sonuçları ve yorumlarını onun cümleleriyle şöyle özetliyebiliriz: i) «Ziya Gökalp'a göre feminizm Türk ahlakının esasıdır.«Eski kavimler arasında hiç bir kavim Türkler kadar kadın cinsine hukuk vermemişler, hürmet göstermemişlerdir.» Çeşitli tarihi ve sosyal amillerle değişmiş olan durumu düzeltmek için Ziya Gökalp'in gösterdiği yol şudur: «Başka milletler, asri medeniyete girmek için mazilerinden uzaklaşmaya mecburdurlar. Halbuki Türklerin asri medeniyete girmeleri için, yalnızca eski mazilerine dönüp bakmaları kâfidir.» ii) «Ziya Gökalp, 1926 yılında Medeni Kanunun kabulü ile başarılan hukuk inkılâbını şu satırda âdeta haber veriyor: «İzdivaci aile, tam ve hakiki şeklini yeni aile kanunu ile alacaktır."» Mütefekkirimiz daha 1917 yılında, Yeni Mecmuada yayınladığı AİLE AHLÂKI adlı yazı serisinde feminizmi «kadının hukuk itibariyle erkeğe musavat istemesi» şeklinde tarif ederek önemli bir noktaya dikkati çekmekte idi. Ona göre feminizm, bir hukuk meselesi olduğu kadar, bir terbiye meselesi mahiyetini de haizdir.» iii) «Sosyoloğumuz, "Yeni Türkiye" gazetesinde yayımlamış olduğu "Kadınla Erkeğin Müsaviliği" adlı makalelerinde kadınla erkeğin hukuki eşitliğinin halkçılığın umdelerinden biri olduğunu işaret ediyordu. Ona göre, kadınlarla erkeklere ayrı kabiliyetler veren uzvi sebepler değil, içtimai sebeplerdir. Şu halde "Kadınla erkek arasındaki musavatsızlıklar içtimai sebeplerden doğduğu için içtimai inkılâplarla değişebilir».

Tütengil'e göre 19. Yüzylın ikinci yarısında Türkiye'de başlıyan feminizm cereyanı, en sistemli fikrî müdafaacısını Ziya Gökalp'da, gerçekleştiricisini Atatürk'de bulur.

d) Atatürk ve Ziya Gökalp konusunda

Ziya Gökalp'ın «Yeni Türkiye» gazetesinde yayınlanan «Yeni Türkiye'nin Hedefleri» başlıklı yazılarını sadeleştirerek bir broşür halinde yayınlayan Tütengil, sunuş yazısında amacını «kendilerine "yanlış" bir Ziya Gökalp'ın basmakalıp çerçevesi içinde "inposer" edilmeye çalışıldığını görerek «Yeni Türkiye'nin hedefleri» adını taşıyan bu yazı dizisini gençlerimiz için sadeleştirmeyi denedim» şeklinde açıklıyarak, aynı sunuş yazısında bu yazı dizisinin «Yeni» Ziya Gökalp'ın «Yeni Türkiye» olgusu karşısındaki anlayışını sergilediğini, demokrasi ile eş anlamlı saydığı halkçılığın bu yazılarda çözümlendiğini, böylece yeni Türkiye'nin siyaset alanındaki amaçlarının incelikle ele alındığı «Yeni Türkiye'yi» harekete getiren «atılım» olarak nitelediği «devrim ruhu»nun çağdaşlaşma sürecindeki Türkiye'de işlevlik kazandığını belirtmektedir. Tütengil'e göre Ziya Gökalp Yeni Türkiye'nin oluşumuna emek vermektedir.

Türk Dili Dergisinde yayınlanan «Atatürk ve Ziya Gökalp bağlantıları» adlı yazısında (14) Atatürk'le Ziya Gökalp arasındaki kişisel ilişkilerin gelişmelerine değindikten sonra «Türk Devriminin İdeoloğu» konusuna geçmekte, bir çok kişinin konuyla ilgili düşüncelerini aktardıktan sonra, kendi görüşünü şöyle belirlemektedir: «Türk devriminin bir ideoloğu, bir "mimarı" olarak Ziya Gökalp'in durumu tartışılmalıdır. Bize kalırsa Gökalp ile Kemalizm arasında hiç bir ilişki bulunmadığını söyliyenlerle onu Türk Devriminin "fikri mimarı" sayanlar, ortak bir yanılgıda birleşmektedirler. Cumhuriyet öncesi fikir akımları içinde, S. Ü. Betinin de işaret ettiği gibi "eskimiş bile olsa sistemi olan" bir fikir adamı olarak Ziya Gökalp'ın özel bir yeri vardır. Tarih süreci içinde konu ele alındığında XIX. yüz yılda Türkiye'de başladığı görülen reformcu akımlar yadsınamaz. Ne var ki, bu akımlarla ne denli beslense de Türk Devrimi bir "devam" değil, bir "aşama"yı ortaya koymakta, "Türk Aydınlanma"sını simgelemektedir. Gökalp'ın görüşleriyle ortak olan bazı ögelere karşılık köktenci tutumu ve akılcı davranışı Atatürk'ün önderliğindeki Türk Devriminin temelde, kendisinden önceki bütün akımlardan ve dağınık önerilerden ayırmaktadır." "Sonuç olarak diyebiliriz

(14) Bk. Türk Dili, S. 302, Kasım 1976, aynı yazı Ziya Gökalp Dergisinin Ocak-Nisan 1977 sayısında da yer almıştır.

ki, Türk Devriminin "ideolog"unu "Geçmişte" değil "gelecek"de aramak gerekir.»

Ölümünden yaklaşık iki ay önce TV de yaptığı konuşma Ziya Gökalp - Türk devrimi ilişkilerini konu alıyordu. Ne yazık ki bu konuşmanın sözleri sadece bantlarda kayıtlı.

Ziya Gökalp'le ilgili üstünde önemle durduğu konuları ve katkılarını yine kendi yazdıklarından ve kendi yorumlarıyla aktarmaya çalıştık, kendi deyişiyle Gökalp'in gazete ve dergi sayfalarında kalmış tüm yazıları aydınlığa çıktıkça hayatında ve eserlerinde hâla var olan boşluklar doldurudukça gerçek Gökalp anlaşılmış olacaktır.

Her zaman gerçekten yana olan ve gerçeği bulmaya özen gösteren Tütengil Hoca'nın bilimsel araştırmalarda izlediği sabırlı, titiz ve yansız tutumun yetişen genç toplum bilimcilere yol gösterici olmasını dileriz.

TERÖRÜN NEDENLERİ VE KURBANLARI

İSA ÖZTÜRK

Sevgili hocamız C. O. Tütengil, ülkemizde on yıldan beri estirilen terörün kurbanı oldu, ama hiç kimse onun gibi, silahlı eylemle uzaktan yakından ilişkisi olmayan «halim selim» bir kişinin hedef seçildiğini inanılır bir gerekçeyle açıklayamadı. Sıkıyönetimce yakalandığı bildirilen cinayet sanıklarının ifadeleri kamuoyuna açıklandığı zaman, büyük bir olasılıkla, tıpkı rahmetli Abdi İpekçi'nin öldürülmesindeki gibi sudan bir gerekçeyle karşılayacağız: «Sağdan önemli kişiler öldürülüyordu, biz de soldan önemli birini öldürelim dedik ve hedef olarak onu seçtik, kendisini tanımıyorduk, vb...»

Bana kalırsa silahlı eylemle ilişkisi olmayan, hatta silahlı eyleme karşı oldukları bilinen solcu aydınların öldürülmesinin gerçek nedeni bellidir: yazılarıyla, konuşmalarıyla her kesimden insanları etkileyen sağduyu sahibi aydın olmak! Sağın böyle kişilere tahammülü yoktur. Çünkü onları «komünist» yaygarasıyla halkın gözünden düşürmek, yıldırmak, etkisizleştirmek olanak dışıdır. Onlar ancak ortadan kaldırılarak etkisizleştirilebilirler.

Tütengil hocamız, sanırım bir 17 Nisan konuşmasında Köy Enstitülerini anarken şöyle bir benzetme yapmıştı. Atlantik'te açık denizde avlanmaya çıkan balıkçı tekneleri bazı balık türlerini boşaltma limanlarına canlı ulaştırabilmek için havuzlara doldururlarmış. Fakat yol uzun sürdüğü için balıklar gene de durgunlaşır, canlılıklarını yitirirlermiş. Balıkçılar bu sakıncayı önlemek için havuzlara bir tür kayabalığı koyarlarmış. Bu kayabalık-

ları sürekli hareket halinde çok canlı yaratıklar olduklarından teknedeki havuzda durmadan devinir, öbür balıkları da ister istemez harekete zorlar, böylece onları diri tutarlarmış. Tütengil'e göre Köy Enstitülerinden yetişenler, yüzyılların uyuşukluğunu taşıyan Türk toplumunda birer kayabalığı gibi devinmekte, toplumu canlandırmaktaydılar. Ya da bir başka deyişle Türk toplumunda son otuz yılda görülen canlılık ve hareketlilikte kayabalığını andıran enstitülülerin önemli payı vardır. Bu toplumsal gözlem açısından bakıldığında aziz Tütengil'in de toplumumuzda bir kayabalığı işlevi gördüğü yadsınamaz. O da 35 yılı bulan meslek yaşamında hep bir kayabalığı gibi bulunduğu çevreyi canlandırmaya çalıştı durdu. Ona kıyılmasının asıl nedeni bu olsa gerek.

Tütengille birlikte yüzlerce öğretmeni, binlerce öğrenciyi aramızdan ayıran ve toplumda birbirine düşmanlık duygularını gittikçe keskinleştiren terörün nedenlerini araştırıp ortaya koymak en başta sosyologların görevidir. Tütengil bir sosyolog olarak elbet bu konuda da araştırma yapıyordu, ama onu tamamlamaya ömrü yetmedi. Ben bu alanda Tütengil gibi yetkin ya da yetkili bir kişi değilim elbet. Ama onun anısına adanacak bir kitapta, onu da acımasızca kıyan terörün nedenlerini, bir bilimsellik iddiası taşımaksızın araştırmaya çalışmak uygun olur ve onun sürekli çabasına yakışır diye düşündüm.

Terörün temel nedenleri

Bana öyle geliyor ki binlerce cana mal olan ve sonunda silahlı kuvvetlerin ülke yönetimine elkoyması zorunluluğunu doğuran terörün temel nedenleri başlıca üç noktada toplanabilir: Birincisi eğitim ve istihdam alanında öteden beri sürdürülen yurt gerçeklerine aykırı tutum ve bunun sonucu olan birikim; ikincisi düzen değişikliği özlemi ve bu özlemi dile getirenlere karşı ısrarla üretilen antidemokratik yasa hükümleri; üçüncüsü de sağcı parti ve politikacılarca sola karşı yaratılan amansız düşmanlık ve siyasal cepheleşme.

Sakat eğitim sistemi ve yetersiz istihdam

Türkiye'de 1936-1946 döneminde girişilen eğitim - öğretim seferberliği yerinde ve gerçekçi bir tutumdu. Ancak başlatıldığı ve

tasarlandığı gibi sürdürülemedi. Bunun nedenlerini araştırmak ve tartışmak şu sırada konumuz değildir. Sadece şu kadarını söyleyebiliriz, hızlanan eğitim seferberliği salt kalemefendisi üretimi yolunda sürdürüldü ve tam meyvelerini 1960'larda vermeye başladı. 1940 yılında Türkiye'de nüfusun yüz binde 254'ü lise ve dengi okullarda, 73'ü yüksek okullarda okuyan öğrenciydi. Ondan önce bu sayılar daha da azdı. Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin ilk 40 yılında, yani 1960'a kadar toplumun halk kesiminden kentlere gelip okuyabilenler, devlet kapısında kolayca hizmet bulabiliyor ve ülke yönetimine egemen olan «bürokrat-işadamı karması üst tabaka» arasında rahatlıkla yer alabiliyorlardı. Bu tabakayı oluşturanlar sayıca az, onların arasına katılacak yüksek öğrenimlilerin sayısı da sınırlı olduğu için aralarında kendiliğinden bir uyum doğuyordu. 1960'lardan itibaren bu uyum bozulmaya başladı. Çünkü üst tabaka dışından, Prof. Şerif Mardin'in deyimiyle «çevre»den gelebilenlerin sayısı olağanüstü derecede artış gösterirken, «merkez»e, yani üst tabakaya girebilenlerin sayısı yüzde olarak gittikçe azaldı. Özellikle son 20 yıl içinde (1960-1980) çevreden gelip çağdaş kent yaşamının üst kesiminde yaşamaya aday olanların, yani lise, üniversite ve yüksek okullarda okuyanların sayısı umulmadık ölçülere vardı. 1960'ta lise ve dengi okullarda okuyanların sayısı binde 6,69, yüksek okullarda okuyanların sayısı binde 2,36 idi. Bu sayılar sırasıyla 1965'te binde 9,28 ve 3,11, 1970'te binde 13,59 ve 4,50, 1975'te 19,3 ve 8,04, 1978'de binde 21,39 ve 8,02 oldu. 20 yıl içinde yaklaşık 4 kat artış! Oysa artık tüm okuyanların firesiz hizmet bulması ve üst tabaka ile bütünleşmesi olanaksızdı. Sayılar arttıkça bu konudaki güvensizlik de ister istemez artıyordu. Fırsat eşitsizliği güvensizlikle birlikte değişiklik özlemini de şiddetlendiriyordu.

Toplumsal değişme özlemi

1950'den sonra başlayan hızlı kentleşme ve 1960'tan sonra yeni Anayasa'nın sağladığı nispî özgürlük bu artışlarla birleşince toplumda gittikçe ivme kazanan bir değişme, bir «devrim» özlemi doğdu. 1965'te TÖS'le başlayıp 1970'lerde TÖB-DER'le devam eden ilerici öğretmen hareketi, öğrenci eylemleriyle özdeşleşmeye başladı. Aynı yıllarda TİP'in kurulup gelişmeye başlaması, bir süre sonra CHP'nin de «ortanın solu»nu seçmesi ve 1970'lerde bu yolda temelli karar kılması, bu arada DİSK'in kurulması ve devrimci işçi kütlelerini bünyesinde toplaması, toplum düzenini değiştirmek isteyen kesimin gücünü giderek artırdı.

Bu durum öğretmeni, öğrenciyi ve işçiyi öteden beri kendi emrinde kullanmış olan tutucu ve sağcı güçleri tedirgin etti. İktidarda bulunan bu güçler, antidemokratik engelleri ortadan kaldırarak, sol güçlere siyasal örgütlenme olanağı tanıyarak ortamı yumuşatacak yerde, tam tersine bir yola başvurdu; ne pahasına olursa olsun, yasal ya da yasa dışı yöntemlerle bu gidişi önlemeye kalkıştı. Her alanda Batı'ya öykünmeye evet, ama bu alanda hayır dedi. Ne var ki düzeni değiştirme özlemi sosyalistleri aşıp «ortanın solu»nu da sarmıştı. Artık eskiden olduğu gibi antidemokratik yasa hükümlerine başvurarak bunları sindirmek olanaksızdı. 1961 Anayasası getirdiği yeni güvence ve kurumlarla, yani düşünce özgürlüğü, Anayasa Mahkemesi, Danıştay, özerk üniversiteler vb. ile iktidara köstek oluyordu. Onun için sağcı iktidarların hiç biri 1961 Anayasasını sevmedi, benimsemedi. Üstelik asla vazgeçilemeyen 141. ve 142. maddeler de artık her yerde ve her zaman işe yaramıyordu.

Osmanlıdan beri «dikensiz gül bahçesi» yaratma tutkunu ve ülke yönetimine egemen olan bürokrat-işadamı karması bu gidişi önlemenin çaresini demokratik güçlere saldırıda buldu. Doğrusu 1968'de Batı'yı saran ve Türkiye'de de yankı bulan taşkın öğrenci eylemleri de buna elverişli bir ortam hazırladı.

Gençler düzeni değiştirmenin kolay olduğunu sanıyorlardı. Tarih derslerinde bir avuç «İttihatçı»nın iktidarı nasıl ele geçirdiğini, Atatürk'ün daha Harbiye'de öğrenci iken gizli gazete çıkarıp, subay olunca gizli dernek kurduğunu ve sonunda düzeni değiştirmeyi başardığını okuyarak yetişmişlerdi. Bir avuç devrimcinin Küba'da rejimi silah zoruyla devirdiğini ve dünyanın birçok yerinde silahlı devrim hareketine girişildiğini de duyuyor ve okuyorlardı. Filistin Kurtuluş Örgütü'nün giriştiği şiddet eylemleri de toplumu sarsmak isteyen bir kısım gençlere çekici geliyordu. 1970'e kadar sokak gösterileri, boykot ve işgal hareketi biçiminde sürüp giden öğrenci eylemleri, önce sağ kesimin toplu saldırılarıyla önlenmek istendi. Birçok solcu gösterici art arda kim vurduya gitti, failleri yakalanmadı. Bunun üzerine birtakım sol fraksiyonlar yavaş yavaş silahlı eyleme yöneldiler. Mademki devlet onları korumuyordu, onlar da kendi kendilerini koruyacak, düzeni de silah zoruyla değiştireceklerdi!

Yıldırma girişimleri, faşist örgütlenme ve devlet terörü

Demokratik eylemlere tahammül edemeyen, sosyalist partilere, bu arada komünist partisine serbestlik tanımaya yanaşmayan sağ iktidarlar solu yıldırmak amacıyla faşist örgütlenmeyi

cesaretlendirdiler. MHP'nin Nazi taklitçisi lideri o günlerde bir gazeteye verdiği demeçte şöyle diyordu: «... özellikle İstanbul ve Ankara sokakları bunların (solcuların) faaliyet sahaları olmuştur. Bu iki şehrin sokaklarına hakim olan, Türkiye'de rejime hakim olur. Biz daha başından beri onların bu taktiğini ve bu stratejisini görerek ne üniversitelerimizi, ne de şehirlerimizin sokaklarını bu komünist ve bölücü, yıkıcı anarşistlere kaptırmamayı vazife saydık. Bunun için yüksek öğrenimdeki Türk gençlerini uyardık ve bu ideolojiye karşı cephe kurulmasını temin ettik».

Ondan daha önce, sağcı kesimin büyük lideri Demirel, bir gazetecinin bu konudaki bir sorusunu cevaplandırırken şöyle demişti: «MHP bizim eski gençlik kollarımızdır. Biliyorsunuz biz militan bir parti değiliz. Öyle olmadığımız için gençlere bekledikleri heyecanı veremiyor, aksiyon ihtiyacını tatmin edemiyoruz. Aslında onlar bizdendir, bizimdir».

Böylece daha 1970'lerde MHP'nin yönetimi altında ve AP'nin göz yummasıyla «komando» kampları kuruldu, buralarda beyinleri yıkanan sağ eylemci yetiştirildi.

1970'lerin başında sol eylemci Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ve Sinan Cemgil gruplarının giriştiği şehir ve kır gerillası eylemleri içerde gittikçe bozulan ekonomik durumla bir araya gelince sağdan gelen bu tepki 12 Mart Muhtırası ile sonuçlandı. 12 Mart 1971'den sonra kurulan ve 1973 seçimlerine kadar süren sağcı ara rejim solun üstünden silindir gibi geçti. Sol eylemcilerin direnenleri öldürüldü, pek çoğu işkence gördü, yargılandı, hapse atıldı. Anayasa'da değişiklik yapılarak düzen değişikliğine yönelik suçları yargılamak üzere Devlet Güvenlik Mahkemeleri kuruldu. Memurların sendika kurma hakları geri alındı. Dernek kurma ve gösteri yürüyüşü eylemleri sıkı kurallara bağlandı. Bu önlemler sonucunda öğrenci eylemleri bir süre yatışır gibi oldu.

1973 seçimleri bu hava içinde yapıldı. Seçimden sonra CHP-MSP koalisyonunun kurulması toplumda barışçı umutlar uyandırdı. Bu umutla 1974 yılında bir genel af çıkarıldı, 12 Mart'ın açtığı yaralar sarıldı. Ne var ki barış havası uzun sürmedi. 1975'te Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulmasıyla sosyal barış umudu temelli suya düştü.

Cepheleşme ve kıyıcı düşmanlık

«Milliyetçi» adıyla oluşturulan ve «komünizmle savaş» etiketi altında kendilerinden yana olmayan herkese ve her şeye savaş

açan, kutuplaşmaları yumuşatacak yerde kışkırtma tehlikesi yaratan bir anlayış iktidarda egemen olmaya başladı. Böylece 1975 yılı ikinci bir kanlı dönemin başlangıcı oldu. O yıldan sonra olaylar giderek o kadar yoğunlaştı ki ortaokullara kadar indi, rasgele kahve ve otobüs kurşunlamalara kadar vardı. Çatışmasız, ölümsüz, yaralamasız bir gün adeta yadırganır oldu. CHP ve diğer solcu parti ve çevreler, MHP'ye mal ettikleri «ülkücü» ya da «komando» denen grupların bu olayları çıkardığını söylerken, milliyetçi partiler ve yandaşları olayları solcu örgütlerin çıkardığını öne sürdüler. MHP ise ülkücü komandolarla organik bağı bulunmadığını, ama onları desteklediğini, çünkü onların komünistlere karşı polise yardımcı görev yaptıklarını, komünist ve bölücülerle savaştıklarını iddia etti.

Cepheleşme ve düşmanlık keskinleştikçe saldırılar de yoğunlaştı. 1975'ten 1980'e kadar seçim toplantılarına yapılan saldırılar, Sivas, Malatya, K. Maraş ve Çorum'da girişilen toplu kıyımlar terörün yalnız gizli örgütlerden değil, siyasi partilerden de kaynaklandığını gösterdi. Başlangıçta banka soygunu yapmakla ya da güvenlik kuvvetleriyle silahlı çatışmaya girmekle yetinen silahlı sol eylemciler sonraları sağ terörün kaynağına, yani MHP'nin militan ve yöneticilerine saldırmaya başladılar. MHP'nin silahlı eylemcileri içinse durum zordu, çünkü kendilerine saldıran gizli sol örgütlerin başları ve militanları belli değildi. Onlar da misilleme olarak hınçlarını CHP'den, solcu bildikleri çevrelerden ve kendilerinden yana olmayan, ama toplumca tutulan kişilerden almaya koyuldular. Ev basıp günahsız insanları kurşuna dizdiler (Ankara'da Bahçelievler'de 7 TİP'linin öldürülmesi), kahveleri ve otobüsleri kurşunladılar, tanınmış yazarları ve bilim adamlarını öldürdüler (A. İpekçi, S. Tanilli, B. Cömert, D. Öz, Ü. Doğanay, C. O. Tütengil, B. Karafakioğlu, Ü. Kaftancıoğlu, O. Yavuz, N. Bulut, vd.), fırsat buldukça da en çok CHP'ye saldırdılar. Öyle ki 1980 eylülü yaklaşırken 5 yıl boyunca siyasi cenaze törenleri günlük yaşamın bir parçası haline geldi. Kısa aralıklarla yapılan bu törenler ve bu vesile ile girişilen yürüyüş ve gösteriler günlük yaşamı etkilemeye başladı, halk ölüm olaylarını giderek kanıksadı. Devlet güçleri cinayetleri önleyemiyordu. Özellikle eğitim enstitüleri, M. Eğitim, Gümrük ve Tekel bakanlıkları, Devlet İstatistik Ens. gibi bazı kurumlar ülkücü eylemcilerin beslenme yuvaları haline geldi. Bir kısım yurtlar ülkücü kalesi niteliğini kazandı. Özellikle eğitim enstitüleri birer ülkücü üretme yuvası adına la-

yık okullara dönüştü. Sağ uçtaki militan güçler, iktidarın koruyucu kanadı altında sokaklarda, okullarda ve yurtlarda egemenlik kurunca, zaten uçtaki militan kısmı silahlı eylemden yana olan solcular da sağdan gelen saldırılar karşısında bütünleşmeye ve işbirliğine yöneldiler.

Düşman kamplara bölünme yalnız gençlerle sınırlı kalmadı, partilerin ve partililerin de birbirine karşı açık düşmanlık beslemelerine yol açtı. İktidar muhalefet ilişkileri kaygı verici bir düşmanlığa dönüştü. CHP lideri Ecevit, çatışmaları MHP ve AP'nin körüklediğini, özellikle MHP'nin vurucu güçlerinin çıkardığını vurguladı durdu. Buna karşılık Demirel, anarşi ve terörün baş sorumlusu olarak Ecevit ve CHP'yi gösterdi. Ona göre anarşiyi ve terörü Ecevit'in affedip salıverdiği anarşistler çıkartıyordu. Milliyetçiler cinayet işlemezdi. Bütün bunlar komünist oyunuydu.

Görüldüğü gibi düzen değişikliği istem ve özlemine, demokratik yoldan karşı çıkma yerine baskı yöntemlerine başvurmak ve sola karşı sağı kışkırtarak kullanma yoluyla sağlanmak istenen denge, anarşi ve terörü tırmandırmaktan başka bir sonuç vermedi. Sonunda demokratik düzenin yıkılmasına kadar vardı.

Sonuç

Şimdi ülkenin tamamında sıkıyönetim vardır. Askerî yönetim yansız tutumuyla terörü önleyecektir. Ancak terörün kaynağı olan kuruluşlar, kaçakçılar, gizli örgütler yok edilemezse, fırsat eşitliğine dayanan ve gençleri küçük yaştan belirli mesleklere yönelten bir eğitim ve istihdam politikasına yönelinmezse, işsiz okumuşlar ordusu gittikçe artmaya devam ederse, yeniden cepheleşme ve düşmanlık ortamı yaratılırsa, demokratik yoldan düzen değişikliği için antidemokratik hükümlerin kaldırılması yoluna gidilmezse, sol partilere özgürce örgütlenme ve çalışma olanağı tanınmazsa demokratik düzene yeniden geçildiği zaman terörün de yeniden, aynı nedenlerle hortlaması büyük bir olasılıktır. Askerî yönetimin buna olanak bırakmayan bir ortam hazırlamasını dileyelim.

TOPLUMSAL EVRİM SÜRECİNDE AİLE VE KADIN

Yakut IRMAK (SENCER)
Muzaffer SENCER

Giriş

İnsan toplumlarının evrimine ilişkin verilerden gözlendiği üzere, her toplumda ailenin örgütlenmesi ve bu örgütlenme içinde kadının yeri ve statüsü son çözümlemede, üretim ve mülkiyet ilişkileri ve bunlara bağlı olarak beliren sosyo-ekonomik biçimlenmenin ürünüdür. Başka bir deyimle, her toplumda ailenin yapısı ve kadının toplumsal yeri, toplumun sosyo-ekonomik biçimlenmesine göre değişik görünüşler alan işbölümü ve katmanlaşma dizgesiyle (sistemiyle) ilişkili olmuştur.

Hangi sosyo-ekonomik biçimlenme içinde olursa olsun, her toplum, yapısı gereği bir işbölümü geliştirmiştir. İşbölümü işlevsel bütünlük gereğince yerine getirilecek rollerin ve konumların birbirinden ayrılmasına, kısacası toplumun yataylığına, farklılaşmasına yol açmıştır. Öte yandan her toplumsal örgütlenmede, rol veya konum farklılaşması, hiyerarşik bir dizge içinde oluşmuş, başka bir deyimle her konuma, toplumsal ayrıcalıkların ürünü olan ve o konumun hiyerarşik yapıdaki göreli yerini belirleyen bir statü eşlik etmiştir. İşte her toplumda işbölümü gereği bu farklılaşmaya bağlı olarak benzer konum ve statüleri paylaşan bireyler «katman»ları oluşturmuşlardır. Bu bakımdan en genel anlamda katmanlaşma, toplumun, birbirinden ayrı konum ve statülere

sahip katmanlara ayrılması, kısacası düşeyliğine farklılaşmasıdır.

Bu anlamda evrensel bir olgu olan katmanlaşma, tarihsel süreç boyunca aralarında köklü ayrımlar gösteren çeşitli biçimler almıştır. Tarihte olmuş değişik katmanlaşma dizgelerini birbirinden ayıran, konum ve statülerin edinilme biçimidir.

Herşeyden önce kendini ve bu amaçla maddi değerleri üretmek ereğiyle kurulmuş olan bir toplumda, üretim sürecindeki konum ve statü farklılaşması katmanlaşma dizgesini belirlemiş ve bu dizgede konum ve statülerin edinilme biçimi çeşitli katmanlaşma türlerinin doğmasına yol açmıştır. İşbölümü gereği birbirinden ayrılmış konum ve statülerin bireyler tarafından üstlenilmesinde rol oynayan etken, geniş toplumsal aşamalarda özce birbirinden farklı olmuştur. Bu farklılık değişik katmanlaşma biçimleri yaratırken, bir cins olarak kadının toplumdaki konum ve statüsünü derinden etkilemiştir.

İşte insan toplumlarının başlangıcında değişik konum ve statülerin paylaşılmasında rol oynayan ilk etken, bireyler arasında kendiliğinden beliren farklılaşma olarak cins ayrımıdır. Başka bir deyimle, cins ayrımı, ilkel toplumun çerçevesi aşıldıktan sonra, toplumsal farklılaşma içindeki önemini giderek yitirmekle birlikte, işbölümü ve katmanlaşmanın hareket noktası olmuştur.

İlkel Toplum

Toplumsal evrimin hareket noktası olan ilkel toplumda, üretimsel etkinliğin en düşük düzeyde olmasından ötürü, üretim süreci, doğanın kendiliğinden sunduğu ürünlerin devşirilmesine dayanmıştır. Henüz üretim teknolojisi ve iş deneyiminin hiç gelişmediği bu aşamada, emeğin verimi en düşük düzeyde kalmış ve insanın kendi varlığını sürdürmesi için gerekenden fazla bir üretim gerçekleşmediği için doğanın mülk edinilmesi söz konusu olmamıştır.

Toprağın henüz komünal (kamusal) anlamda bile mülkiyet konusu olmadığı bu aşamada, doğayla topluluk, toplulukla birey arasında bir tür organik birliktelik ve tam bir aynılaşma olmuştur. Üretim süreci gibi toplumsal örgütlenmenin de çok yalın olduğu bu toplumda, bireyler arasında biricik farklılaşma -doğadan gelen- yaş ve cinsiyet farklılaşması olarak belirmiştir. Böylelikle, topluluk yapısı, iki cinsin bütünleşmesinden oluşan bir

aile (klan veya gens) biçiminde örgütlenmiştir. Aralarında akrabalık veya kan bağı bulunmayan iki ayrı cinsten çeşitli bireylerin kendilerini aynı topluluğa bağlı saymalarından oluşan bu örgütlenme, kadın ve erkeğin çoklu ve ortak birliği anlamındadır. Kısacası bu aşamada topluluk aileyle aynılaşmıştır.

İnsan emeğinin henüz ancak kendi varlığını sürdürebilecek düzeyde verimli olabildiği bu aşamada ilkten işbölümü gereği birbirinden ayrılan konum ve statülerin dağıtılmasında rol oynayan etmen, yaş'la birlikte cinsiyet gibi bir fizyolojik özellik olmuştur. Sözkonusu ilkten işbölümü, en yalın görünüşüyle, insanın besin maddelerini devşirmek biçiminde doğayı ve buna dayanarak üreme yoluyla varlığını sürdürme biçiminde kendini üretmesi olarak belirmiştir. Toplum kuruluşunun ön koşulu olan ve bir ve aynı sürecin değişik görünüşleri niteliği taşıyan bu işlevler, doğal bir kendiliğindenlikle cinsiyet temeli üzerinde paylaşılmıştır. Bu ilkten işbölümüne göre, toplumun besin maddeleri ve nüfus gibi maddi temellerini üretme sürecinde ortaya çıkan bu yalın farklılaşmanın sonucu, ilkece, doğa ürünlerinin devşirilme görevinin erkekler, besin maddelerinin tüketime hazırlanması ve çocuk doğurma biçiminde topluluğun kendini üretme işlevinin de kadınlarca üstlenilmesi olmuştur. Gerçi kadın, en ilkel üretim sürecinde olduğu kadar, devşirme sürecinin çeşitlenerek toplayıcılıkla avcılığın birbirinden ayrılmasıyla özellikle besin maddeleri üretimine katılmışsa da cinsiyete göre beliren işbölümü özce geçerliğini korumuştur. Kısacası, ilkel topluluklarla ilgili veriler, maddi değerler üretimindeki rollerin cins ve yaşlara göre dağılımında çeşitlilikler olmakla birlikte, cins ve yaş ayırımına dayanan bir iş bölümünün herzaman bulunduğunu ve yerine getirilmesi gerekli işlevlerin üstlenilmesinde bireysel özellikleri aşan fizyolojik ayrımlara başvurulduğunu göstermektedir.

Ancak bu ilkel işbölümüne göre birbirinden ayrılan işlevlerin, özce bir farklılık göstermeyişi, yani bir yetenek ve yetişme gerektirmediği gibi bir mülkiyet ayırımından doğmayışı yüzünden, ilkel toplumda, üretim sürecine bağlı anlamlı bir konum ve statü farklılaşması olmamış ve cinsiyet temeli üzerinde en alt düzeyden bir katmanlaşma belirmiştir.

Bununla birlikte, doğadan gelen bir ayrımla, besin devşirme işlevini genellikle erkeğe bırakarak toplumun temel işlevlerinden biri olan kendini üretme görevini kadından bekleyen bu işbölümü, bireyin topluluğa bağlılığının biricik kaynağı olan kadına bu ro-

lüyle -göreli olarak- üstün bir statü sunmuştur. Gerçekten, toplu evlenmenin (*) söz konusu olduğu bu toplumda bireyin ancak anasına ya da doğduğu kadına göre topluluk üyesi niteliği kazanması, ailenin -çoğunlukla- ana soylu (matrilineal) olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, ilkel aileden kadının yüksek bir statü kazanmasına olanak sağlamışsa da, üretim sürecinde giderek uzmanlaşan erkeğin, gelecekte her türlü üretim aracının mülkiyetini ele geçirerek toplumsal üstünlük kazanmasına elverişli koşulları hazırlamıştır. Bu nedenle, ilkel aşamada kadının yüksek statüsünün dayandığı temel, sonraki aşamalarda içine girdiği tam karşıt bir statünün kaynağı olmuştur. Böylece, insan toplumlarının tarihinde ilk aile biçimi olarak beliren ana soylu aile, ilk kez Amerikan yerli topluluklarında erkeklerin dayı olarak adlandırılmasından hareketle bu toplulukların çağdaş örgütlenmesini önceleyen bir aşama olarak saptanmıştır (12). Bu aile Engels tarafından (8) tüm batı tarihinin başlangıcı sayılmış, öte yandan tarihsel veriler ve çağdaş araştırmalar ana soylu ailenin Asya Türk topluluklarının da kökeni olduğunu ortaya koymuştur.

Örneğin Ziya Gökalp'e göre Türk ailesinin ilk tipi olan «boy» lar, tarihinin yetişmediği en eski zamanlarda maderi (ana soylu) idi. Yani çocuk anasının boyuna mensup olurdu. Sonradan boy pederî (baba soylu) mahiyete girdi. Boyun eskiden maderî olduğuna en büyük delil şamanizmin maderi olmasıdır. Yakutlarda, şamanların totemleri ve koruyucu ruhları da maderidir (kadındır). «Şamanların Amagat adlı birey hamiyeleri (kadın koruyucuları) vardır ki ilâhe (tanrıca) manasıdır. Umay kelimesi gibi ilâhe manâsındadır. Bundan başka şaman olmayan fertlerin de eyeci (anacı) adlı birer koruyucu ruhları vardır. Bu vakıalar, eski zamanlarda Yakutlarda yaşanmış maderi bir klanın izlerini göstermeye kafidir» (9; s. 278, 279, 284-285). Gökalp'in de belirttiği gibi, «maderi semiyye (ana klanı)nin yalnız avcılıkla geçinen, sürü sahibi olmayan avcı illerde» görülmesi (s. 285), bu aile tipinin henüz çobanlık (hayvancılık) dönemini önceleyen devşiricilik döneminin ürünü olduğunu göstermektedir. «Avcılık devrinde kızlar, erkekten fazla haklara maliktiler. Bu devirde kız obasında* kalarak kocası oraya gelir ve bir iç güvey hayatı yaşardı. Maderi

(*) Evlenmenin ekzogamik (dış) veya endogamik (iç) evlenme olması bu bağlamda önemli değildir.

(*) Birlikte konup göçen çadır halkı.

semiyede (klanda) aile reisi dayıdır. Güveyi onun emri altında birkaç sene hizmet etmeye mecburdur. Bu tarzdaki evlenmeye abılanak adı verilir» (s. 286).

Ana soylu aileyi yaratan ilkel toplum düzeyinin, üretim süreci ve buna bağlı olarak toplumsal örgütlenme alanındaki gelişmelerle aşılması, ailenin biçimlenmesi ve kadının statüsünde, izleri günümüze kadar süren köklü değişmeler yaratmıştır.

İlkel Toplumdan Çıkış

İlkel toplumdan çıkış, dar anlamda, iş bölümünün gelişmesi ve çeşitli konum ve statülerin, giderek cinsiyet gibi fizyolojik bir temele göre değil, toplumsal niteliklere göre edinilmesi olarak belirmiştir. Geniş anlamıyla, ilkel toplum, üretim sürecinde ortaya çıkan ve doğa kaynaklarının mülk edinilmesiyle sonuçlanan gelişmelere bağlı kalarak yerini yeni bir sosyo-ekonomik biçimlenmeye ve yeni bir katmanlaşmaya bırakmıştır. Sınıflaşma niteliği kazanan bu katmanlaşma, ilkel toplum örgütlenmesinin aşılmasını gerektirirken, yeni bir aile biçimlenmesine yol açarak kadının günümüze kadar süregelen statüsünün hazırlayıcısı olmuştur. İnsan toplumları ilkel aşamadan evrimleşirken, bir yandan üretim süreci yepyeni bir anlam kazanmış, öte yandan üretim sürecinde cinsiyet ayrımı, temel bir işbölümü kaynağı olarak anlamını yitirmiştir. Bu evrimleşme içinde, doğaya insan emeğinin eklenmesiyle zenginlik kaynaklarının yaratılması anlamında gerçek bir üretim başlarken, toplumsal farklılaşma cinsiyet ayrımını olduğu gibi işbölümünü de aşan bir boyuta ulaşarak zenginlik kaynaklarının mülk sahipliğine göre bir farklılaşmaya dönüşmüştür.

Gerçekten devşirme ekonomisine dayanan ve bu yüzden doğanın kendiliğinden sunduğu ürünlerin tüketilmesi amacıyla sürekli bir gezgincilik durumunda olan ilkel topluluklar, üretim süreci ve iş bölümündeki gelişmelere bağlı olarak evrimleşmiştir.

Toplum örgütlenmesinin ana nedeni olarak herşeyden önce, bireylerin tek tek kendi varlıklarının ve bununla da topluluğun yeniden üretilme süreci, kaçınılmaz bir biçimde, üretim deneyimi, iş alışkanlığı ve teknolojik edinimlerin birikimine yol açmıştır. Bu birikimle, aile biçiminde örgütlenmiş olan bazı topluluklar, üretim sürecinde -nicel düzeyde de olsa- başkalarına oranla daha çok uzmanlaşmıştır. Topluluklar arası bu farklılaşma, toplumun iç evrimleşmesinin olduğu kadar dış ilişkilerinin de ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Üretimin toplum boyutunda örgütlendiği ilkel aşamada doğa kaynaklarının sınırlı ve kolayca tükenir olmasından ötürü bir topluluğun, öteki topluluklarla kaçınılmaz ilişkileri olmuştur. Öncelikle bir çatışma görünüşü kazanan bu ilişki, sonunda üstün topluluğun, ötekinin varlığını ortadan kaldırarak, doğal olanaklar gibi onu da özümlemesiyle sonuçlanmıştır. Topluluğun iç evrimleşmesi ve öteki topluluklarla ilişkisi, herşeyden önce, üretim süreci ve işbölümü alanında yeni biçimler yaratmıştır. Bu gelişmelerle insanlar sanki doğanın ve bireyin kendini üretme yolunu yineleyerek toplayıcılıktan farklı olarak emeğe dayanan çobanlık (hayvancılık) biçiminde bir üretim sürecine geçmişlerdir.

İlkece hayvanların evcilleştirilmesiyle başlayan bu süreç, doğanın insan emeğiyle yeniden üretilmesi anlamında önemli bir aşama olmuş ve başta iş bölümü olmak üzere toplumun tüm sosyo-ekonomik biçimlenmesini değişikliğe uğratmıştır. Varsayılan bir aile birliği olarak örgütlenmiş olan ilkel toplulukta, cinsiyet ayrımıyla aynılaşmış olan işbölümü ve farklılaşma, üretim sürecinin özelliğine uygun olarak yeni bir nitelik kazanmış ve bu da toplumun temel örgütlenme biçimini değiştirmiştir. Üretim sürecindeki bu çeşitlenme herşeyden önce doğanın mülk edinilmesi ve verimliliği artan emeğin bir işgücüne dönüşerek başkası adına kullanılması olanağını yaratmıştır. Böylece, o zamana kadar gerek topluluk içinde, gerekse topluluklar arasında bireysel bir aynılaşmaya yol açan üretim süreci, bu kez her bakımdan da bir toplumsal farklılaşmanın veya sınıflaşmanın kaynağı olmuştur.

Gerçekten, doğanın yeniden üretilmesine dayanan yeni zenginlik kaynağı, ilk olarak üretim ilişkilerine yeni bir biçim kazandırmıştır. Bu gelişmeyle, bir yandan mülkiyet konusu olabilen bir üretim öğesi (hayvan sürüleri) doğarken, öte yandan bu zenginlik kaynağının üretilmesi, sürülerin beslenmesi için gerekli otlakların topluluk tarafından dönemsel olarak işgal edilmesiyle doğanın kendisi, toprak da komünal anlamda bir mülkiyet konusu olmaya başlamıştır. Böylelikle, her topluluğun doğayı kendiliğinden malı saydığı, daha doğrusu doğanın mülkiyet konusu olmadığı ilkel aşamadan özce farklı olarak, toprak, topluluk sınırıyla öteki toplulukların komünal varlığına kapalı bir mülkiyet öğesi olarak belirmiştir. Çobanlık veya hayvancılıkla, topluluklar, sürekli gezginci bir örgütlenme olmaktan çıkarak doğanın belli

kesimlerini belli dönemlerde işgal eden veya yurt edinen göçebe bir toplum aşamasına geçmişlerdir.

Bu yeni üretim süreci, bir yandan doğaya mülkiyet konusu olabilme özelliği kazandırırken, bir yandan da, ilkel topluma oranla, emeğin az çok uzmanlaşması ve iş deneyiminin çeşitlenmesine, dolayısıyla emeğin niteliği açısından farklılaşmalara da olanak sağlamıştır. Bir mülkiyet kaynağı olarak hayvan sürüleri, ilkten işbölümü gereği, bir grup (cins) olarak üretim sürecinde daha fazla uzmanlaşmış olan erkeğe bu öğenin, önce aile reisi sıfatıyla tasarrufunu, gelecekte de -benzeri öğeler gibi- mülkiyetini ele geçirme şansını vermiş ve bireysel farklılaşmalardan ötürü özel mülkiyet olanağını da yaratmıştır.

Gerçi hayvancılığın egemen olduğu üretim sürecinde işbölümü alanında cins ayrımı, ilkece geçerliliğini sürdürmüşse de, cinsler arası ilişkilere yeni ve çok anlamlı nitelikler kazandıracak gelişmelerin de temelleri atılmıştır.

Gerçekten, işbölümündeki gelişmelerle hayvancılığın doğuşuyla erkek -bir tür üretim uğraşısı niteliği taşıyan- savaş ve avcılık işlevini üstlenirken, kadın ve öteki aile bireyleri, hayvan sürülerinin otlatılıp ürünlerinin değerlendirilmesi görevini yüklenmiştir. Ancak bu aşamada, cinsler arası farklılaşma, ilkel toplumda olduğu gibi, bir üretim sürecinin çeşitli aşamalarının üstlenilmesi biçiminde bir işbölümü farklılaşması olduğu kadar, işbölümünün en önemli dalında (hayvancılıkta) düşeyliğine bir toplumsal farklılaşma biçiminde de belirmiştir. Cins ayrımının bir toplumsal katmanlaşma biçimi almasıyla sonuçlanan bu ilişki, erkeğin mülk sahibi gibi göründüğü bir zenginlik kaynağının kadın dahil ailenin üyeleri tarafından üretilmesi olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle, ilkece cins ayrımı temeli üzerinde yataylığına olduğu gibi düşeyliğine de farklılaşmıştır. İlk olarak cinsler arasında eğilim halindeki bir farklılaşma biçiminde beliren bu gelişme topluluğun temel örgütlenmesini köklü değişikliklere uğratmıştır.

Bu alanda en önemli değişme toplumsal örgütlenmenin aynılaştığı ailede görülmüş ve aile içerikçe (birey sayısı) küçülürken, kapsamca (boyutça) genişlemiştir.

Erkekin, tekelleştirdiği ve mülk edinilebilecek bir zenginlik kaynağını kendi soyundan yani kendisiyle kan bağlılığı bulunan bireylere aktarabilmek amacıyla evlenme ve kalıt dizgesinde köklü değişiklikler yaratmıştır. Böylelikle aile, kadının tek erkeğin

karısı olabileceği ve böylelikle soyun erkeğe oranla saptanabileceği bir biçime dönüşmüştür. Başka bir deyimle, bu değişmeler, kadının cinsel ilişki bağlamını, tek erkekle, hiç değilse kandaş erkeklerle sınırlandırarak poliandri'ye son verirken, ailenin ana soylu olmaktan çıkarak baba soylu (patrilineal) bir özellik kazanmasına varmıştır. Böylece aile, varsayılan bir birlik olmaktan çıkarak, erkeğin reisliğinde ve aralarında -baba soyundan- akrabalık bağları bulunan bireyler grubu olurken, aynı zamanda farklı boyuttan öğeler de kazanmaya başlamıştır. Emeğin -ilkel üretime oranla- daha verimli olmasına bağlı olarak başka topluluk üyelerinin yok edilmesi ya da toplulukça özümlenmesi yerine, aile içinde yardımcı işgücü olarak kullanılmaları durumu belirmiştir.

Bununla birlikte üretim teknolojisinin henüz gelişmemiş olduğu ve emeğin kendi varlığını sürdürebilme düzeyinin üstüne ancak bir ölçüde çıkabildiği bu aşamada, üretim sürecinde kullanılan işgücü, ilkece aileden karşılanmıştır. Aile reisi olan erkeğin mülkiyetinde gibi görünen üretim öğesinin başta kadın olmak üzere öteki aile bireylerince üretilmesi sözkonusu olduğundan, aile içinde yardımcı öğeler yaygın ve olağan bir durum olamadığı gibi, daha çok kişisel hizmetlerde kullanılmıştır. Başka bir deyimle, henüz emeğin verimliliğinin çok düşük olduğu bu dönemde, kölecilikte görüldüğü gibi yabancı işgücünün üretimde sürekli olarak kullanılması söz konusu olmadığından, özellikle kadın emeğiyle üretim sürecinin ayrılmaz bir öğesi olarak kalmıştır. Böylece aile içinde beliren katmanlaşma ilerde, kölelik biçiminde ortaya çıkacak olan sınıflaşmanın potansiyel kökeni olmuştur. Kısacası, bu koşullar altında önce, aile içinde zenginlik kaynağını elinde tutan aile reisleriyle öteki aile üyeleri arasında, giderek aile bireyleriyle aile dışı öğeler arasında bir katmanlaşma olanağı doğmuştur. Böylelikle toplumdaki farklılaşma, işbölümünün kapsamını aşarak, onun yanısıra, üretim aracı mülkiyetiyle emek arasındaki ilişkiye dönüşerek yeni bir boyut kazanmıştır.

Ancak göçebe çobanlık aşaması, henüz doğa gibi öteki üretim kaynaklarının özel mülkiyet konusu olmaktan çok, aile reisi erkeğin gözetiminde ailece ortaklaşa kullanıldığı bir dönemdir. Burada aile, artık topluluk boyutundan çıkarak kan ve akrabalık bağlarıyla sınırlandırılmış ve toplum, bir tür aile reisi gibi beliren şeflerin yönetiminde çeşitli ailelerden oluşan boyutlar ve boyların birliği olarak kabileler biçiminde örgütlenmiştir. Aile mülkiyetine onun komünal varlığının temsilcisi olarak mülk sahibi gibi olan

aile reisi erkek, doğrudan üretim uğraşılarından geniş ölçüde özgürleşerek üretimin bir uzantısı olarak beliren -ve erkekçe bir uğraşı sayılan- avcılık ve savaş görevlerini üstlenmeye başlamıştır.

Göçebe Kabilecilik

Henüz tarımın gerçekleşmediği, yani toprağın emekle değerlendirilmediği bu aşamada, beslenme sorunu geniş ölçüde hayvancılıkla ve onun yanısıra başlıca avcılık biçiminde doğa kaynaklarının devşirilmesiyle çözümlenmiştir. Bir yandan hayvan sürüleri için otlak ve yaylakların ele geçirilerek korunması, öte yandan avlanma ve devşirme alanlarının işgali, bir sözcükle sınırlı beslenme kaynaklarının denetlenmesi, göçebe topluluklar arasında çatışma ve savaşı sürekli bir uğraş haline getirmiştir. Öteki toplulukların birikmiş kaynaklarının yağmalanması da ekonominin bir kesimini oluşturduğu için, yağma ve talan akınları ve göçler, kabileciliğin doğal bir özelliği olmuştur. Özellikle doğa olanaklarının çok kısıtlı olduğu çöllük ve step bölgelerdeki kabilecilikte, uzun süren yağma akınları ve ele geçirilen besin maddelerinin ortaklaşa tüketilmesi (toylar) sürekli bir dizge haline gelmiştir. Ganimet ve üleşme, kabileciliğin savaşa dayalı üretim uğraşılarının sonucu olan bir bölüşüm ilişkisi olarak anlam kazanmıştır.

Bu tür bir toplumda, av ve savaşa ilişkin yetenekler, yiğitlik güçlülük, atılganlık, topluluğun varlık koşulu ve değerler dizgesinin temel erdemleri olmuştur. Bu soydaş toplulukta, üyeler arasındaki temel bağlılık biçimi, kan birliği olduğundan, kabileler arası anlaşmazlık ve çatışmalar, aynı zamanda bir soy veya «kan davası» görünüşü almıştır. Topluluk bireyleri, öteki topluluklara karşı güvencelerini bu birlik ve bağlılıkta bulmuşlardır.

Göçebe kabile toplumunda kadın, henüz ikincil bir rol oynayarak her türlü toplumsal etkinlikten elini çekmek şöyle dursun gerek üretim sürecinde bir mülk sahibi görünüşünde rol alarak, gerekse aile reisinin savaş av vb. gibi nedenlerle ailesinin başında bulunmadığı durumlarda onun yönetimini üstlenerek erkeğin konumuna katılmak bakımından onunla az çok benzer bir statüyü paylaşmıştır. Öte yandan, üretim kaynaklarının kısıtlılığı nüfus artışını önleyici bir rol oynadığından nüfusun hızla artmasına yol açan polijeni (çok karılılık) göçebe kabilecilikte kural olarak sey-

rek rastlanan bir durum olmuş, bu da kadının statüsünü olumlu yönde etkilemiştir.

Kısacası, ilkel toplumla, yarı-yerleşik ya da yerleşik toplumlar arasında bir geçiş aşaması olan çobanlık veya hayvancılığa dayalı göçebe kabilecilik, hemen her coğrafya çevresinde -bazı ikinci dereceden ayrılıklar bir yana- ilkede benzer toplumsal özellikler geliştirmiştir:

Homerik Yunan Çağı

İ. Ö. 10. yüzyıllardaki Yunan toplumu, aile (genos*) ve kabileler (phylai) biçiminde örgütlenmiş bir göçebe çobanlık toplumudur. Bu aşamada aile, kabileciliğe uygun olarak Zimmerman'ın deyimiyle «gözetici» (trustee) aile niteliğindedir. Bu aile, yapıca aralarında kan bağı bulunan bireylerden oluşmakta ve aile reisi, akrabaları için ilkece bir gözetici olarak rol oynamaktadır. (10, s. 98)

İlk Yunan döneminde, aile erkeğin üstünlüğüne dayanmakla birlikte kadının statüsü, İlyada ve Odisseus'da dile getirildiğine göre oldukça yüksektir. Kadın, toplumun kendisinden beklediği erdemlere ve önemli toplumsal etkinliklere sahiptir. Örneğin Odisseus'daki Penelope ideal anlamda sabırlı ve kocasına bağlı bir kadın örneğidir. Öte yandan Medea, ataerkil (patriarkal) aile modelinin bir özelliği olarak evlilikler üzerindeki grup denetimine karşı en şiddetli, kadın tepkisini temsil etmektedir (10, s. 98)

Yunan toplumunda prehistorik dönemden kaynaklanan ve tanrıçaların, tanrılar toplumundaki etkin rollerini yansıtan mitolojinin, Bachofen ve Engels'in belirttiği gibi, kadının yüksek bir statüye sahip olduğu ana soylu ailenin sonraki dönemlere yansımış ve Homerik çağda canlılığını koruyan ideolojik kalıntıları olduğu söylenebilir.

Öte yandan, Roma'da antik toplumu önceleyen göçebe kabilecilik aşamasında, benzer bir toplumsal örgütlenme ve aile yapısı gelişmiştir. Roma tarihinin ilk dönemlerinde de, yine Zimmerman'a göre soydaşlara ve akrabalara dayanan gözetici aile egemendir.

(*) Genoeları aynı atadan gelen çeşitli ailelerden oluşmuş geniş birliklerdir (14, s. 231)

Asya Göçebe Toplulukları

Tarihleri İ.Ö. 1400 lere kadar inen Asya Türk toplulukları İ.S. 11. yüzyılda toprağa yerleşene kadar göçebe boylar, kabileler (il) ve ileri aşamada kabileler birliği biçiminde örgütlenmiştir. (7) Tengri Kut ya da Kagan denilen büyük ve yetkeci (otoriter) bir şefin başkanlığında bir kabileler konfederasyonu niteliğindeki büyük step imparatorluklarında, ana üretim uğraşısı hayvancılığa dayanmış ve başlıca mülkiyet öğesi (barım) hayvan sürüleri (tavar) nden oluşmuştur.

Asya'da steplerin tarıma elverişsizliği, yüzyıllar boyunca hayvancılığın öncelik taşımasına yol açmış ve toplumsal örgütlenme bu üretim sürecine göre biçimlenmiştir. Başlıca zenginlik öğesi olan sürülerin gereksinme gösterdiği verimli otlakları aramak ve ele geçirmek ya da beslenme sorununun sürekli olarak çözümlenmesi amacıyla yerleşik -tarımcı bazı toplulukları (tat) egemenlik altına almak üzere sık sık savaş ve yağma akınlarına başvurulmuş ve bu akınların düzenlenerek yönetilmesi ordu biçiminde savaşçı bir örgütün kurulmasını gerektirmiştir.

Cahiz'in belirttiği gibi, «Türklerin yağma ve gaspla karın doyurmayı yeğ tutması ve av ve ganimetten başka bir şey yemekten hoşlanmaması» (4) göçebe kabilecilikte savaş ve yağmanın tipik bir geçim uğraşı olduğunu yansıtmaktadır. Uzun süreli bu yağma akınlarının bir tüketim amacına yönelik olduğu, savaş dönüşü, elde edilen ganimetlerin ortaklaşa tüketildiği toy'lardan da anlaşılmaktadır. Bu toplumda ortaklaşa tüketim veya bölüşüm, sürekli bir dizge olarak belirmiş ve Gökalp'in deyimiyle her beyin, «müsrifane ziyafetlerle» veya «karısından başka nesi varsa senede bir kere yağmalatmasıyla (potlaç) (s. 344) genelleşmiştir*.

Kısacası, gerek göç, gerekse yağmacılık amacına yönelik istilaları örgütlemek, bütün üretim kaynaklarını denetim altına alabilmek, yetkeci ve merkezi bir birliğe gereksinim yaratmıştır. Örneğin, Mete, Atilla, Oğuz, Cengiz ve Timur İmparatorlukları, bu türlü bir amaçla kabileler arası birliğin sağlanmasıyla kurulan ve varlığı han'ın yaşamıyla sınırlı olan kuruluşlar olarak belirmiştir.

(*) Dirse han, ulu toy eyledi. Aç görse doyurdu, yalın göre donattı, borçluyu borcundan kurtardı. Tepe gibi et yığdırdı, göl gibi kımız sağdırdı.» (6, s. 7)

Böylelikle, göçebe imparatorluklar, beyler tarafından yönetilen ve aralarında zayıf bir bağ bulunan kabilelerin, bir güçlü başbuğun yüksek yetkesi altında birleşmesiyle kurulmuştur. Yetkeci bir şefin kabileler arası birliği sağlamasıyla oluşan pudespotik örgütlenmeler, üretimi merkezi bir denetim altına alarak yarattığı komünal mülkiyetle Asya toplumlarının yerleşik aşamadaki niteliğini de derinden etkilemiştir.

Gerçekten toprağın henüz mülk edinilmediği ve biricik zenginlik kaynağının hayvan sürüleri olduğu bu toplumun ilk aşamalarında «çayırlar, ormanlar, yaylaklar, kışlaklar boyun müşterek malıdır. Fakat fertler arasında taksim olunmuştur. Bununla beraber lazım geldiği zamanlarda bu taksimi adalete uydurmak için yeniden taksim yapılır.» (9, s. 280) Başka bir deyimle, «toprağa malik olan sip (sop-klân) dir. Arazi fertler arasında bölünmüşse de, zuğlar (toprak bölüşümü) daima yeni taksimlere tabidir. Orman ve mer'a sip'in maşeri emvali (kamu malları) arasında kalır. Bütün bu teşkilatta iştirakçi bir ruh hakimdir» (a. 282) Türk toplumunun bu aşamasında, komünal mülkiyet her türlü zenginlik öğesini kapsamına almaktadır: «Boyun bütün hayvanları, eşyası, hazineleri, boyun tamga (damga) sıyla damgalanır. Bu müşterek damga, manevi mülkiyetde zımnî (örtük) bir iştirakın olduğunu gösterir.» (s. 280).

Ancak Orta Asya'daki çeşitli Türk Yazıtları'ndan anlaşıldığına göre, ileri aşamalarda, başlıca zenginlik kaynağı olan hayvan sürülerinin giderek, kan bağlarına indirgenmiş olan ailenin ortaklaşa mülkiyetinin temsilcisi olarak aile reisinin malıymış gibi göründüğü anlaşılmaktadır. Örneğin birer yaşam öyküsü ve vasiyetname niteliği taşıyan mezar taşı yazıtlarında dile getirildiği üzere, «Yılkı tüketi bardım (at sürüsü harcadım)» veya yaşaca yılkı (silah, sürü sizler)» ifadeleri, (5) yılkı (sürü) dan oluşan barım (mal)ın bir özel mülkiyet belirtisi olarak damgalandığını ve kalıt yoluyla aktarılabildiğini göstermektedir.

Sürülerin bir zenginlik kaynağı olması ve erkeğin mülkiyetinde görünmesi, ailede kadının statüsünü önemli ölçüde etkilemiştir. Kadın, anasoylu ailedeki üstünlüğünü erkeğe bırakmış, en ilkten düzeyde de olsa erkeğin işgücü olarak yararlandığı bir öğe olmaya başlamıştır. Yine Z. Gökalp'in belirttiği gibi, henüz ilkel üretim süreci olarak avcılık aşamasında bulunan eski Türk topluluklarında, ananın kızını korkutmak için «en büyük tehdit olarak», «Seni koyun besleyen birine vereceğim ki sürülerine ba-

kasın» (s. 285) demesi, hayvancılık yapan toplumlarda kadının yaşama koşullarının zorlaştığı ve statüsünün düştüğünü ifade etmektedir. Yine, «Avcı illerde, analar eğer kızlarını azarlasalar, kısrak ve sürü sahibi erkeğe düşüp et yiyip, kımız içip başına yaman güçler doğsun» dileğinde bulunmuşlardır (s. 285).

Ancak hayvancılık aşamasındaki göçebe kabilelerde de kadın henüz statüsünü yitirmiş değildir. «Türklerin savaş, yolculuk ve av amaçlarıyla at üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde otururak geçen günlerinden daha çok olması» (4, s. 40) nedeniyle erkeğin uzun süre ailesinden uzak kalması, aile ve sürü yönetiminin kadın tarafından üstlenilmesine ve bu durumun onun statüsünü geniş ölçüde korumasına olanak sağlamıştır.

Gerçekten Türklerin İslâmlık öncesi göçebe hayvancılık dönemindeki söylencelerini (efsanelerini) öyküleyen Dede Korkut destanında belirtildiği gibi, kadın, ana veya karı olarak toplumda etkinliğe sahip, aile bireyleri üzerinde saygınlığı olan, sözü erkekçe bile dinlenen, ailenin onurunu temsil eden, hatta ata binip kuşanmak gibi erkeğe özgü davranışlarda bulunan bir bireydir: Örneğin «Dirse han dişi elinin sözüyle ulu toy eyledi», «Dirse hanın hatunu,... kırk ince kızı boyuna aldı, bidev ata binip gitti» vb. gibi ifadeler (s. 7-11) kadının etkinliğini yansıtıcı niteliktedir.

Z. Gökalp de, Türklerin en egemen aile tipi olarak görülen ve kadınla öteki aile üyelerinin erkekle benzer statüyü paylaştığı eşitlikçi aileyi, pederşahi (ataerkil) aileden ayırmak üzere pederî (babasoylu) olarak adlandırmaktadır: «Pederî aileyi, pederşahi aileyle karıştırmamalı, çünkü pederşahi ailede akrabalar yalnız asabe'lerden (baba soylulardan) ibarettir. Aile içinde kadın ve çocuğun hiçbir kıymeti yoktur. Pederî aile ise tamamiyle hür ve müsavatçı bir ailedir. Akrabalık onda bir taraflı değil, iki taraflıdır. Çünkü eski Türklerde ocakta barınan mabut, yalnız babanın mabudu değildi. Ananın da ocakta barınan bir mabudesi vardı.» (s. 291).

Bu türlü bir eşitlikçi aileye sahip olan Türk toplulukları, 10. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak toprağa yerleşip tarımcı topluma dönüşürken, herşeyden önce bir hukuk düzeni olarak İslamlığı benimsemiş ve bu nedenle yerleşik Arap topluluğunun aile ve kadın modelinden geniş ölçüde etkilenmiştir.

İslam dini Asya Türk topluluklarının bir kesimiyle giderek toprağa yerleşip tarıma geçişleri sırasında, yerleşik bir toplumun ilişkilerini düzenleyen bir hukuk dizgesi olarak benimsenmiştir. İslamlık, ilkece, içinden çıktığı ve kendisini önceleyen bir toplum aşamasına karşıtlık içinde oluşmuştur. Arap topluluğunda beliren yeni ilişkilerin ideolojik karşılığı olarak İslamlık, giderek çözülmekte olan göçebe çobanlık aşamasını her türlü kötülüğün kaynağı sayarak «Cahiliyye» dönemi olarak adlandırmıştır.

İslamlığı önceleyen dönemde, Arabistan'ın öteki kesimlerine oranla merkezi yetkeden yoksun olan Hicaz'da, Araplar, şeyhlerin reisliğinde aileler ve kabileler biçiminde örgütlenmiştir.

Tarıma elverişli olan vahalarda çoğunluk musevi ve hıristiyanların yaşamalarına karşılık, Araplar, ana ekonomik uğraşının hayvancılık olduğu çöllerde, savaş, yağmacılık geleneğini sürdürmüşlerdir. Beslenme kaynakları ve otlakların sınırlılığı nedeniyle, kabileler arası sürekli çatışmalar ve yerleşik toplumların yağmalanması göçebe Arapların sürekli uğraşısı olmuştur. Örneğin bu dönemin ünlü şairlerinden Antere, toplumsal koşulları şöyle dile getirmektedir: «Çoluk çocuklarımızı düşmanlardan korumak için kol kol her tarafa binicilerimiz yayılır. Böyle bir şey olmadığı günde silahlarımızı alarak düşmanlara baskın yaparız (13, 51) veya «Bir bakışta o sevgiliye aşık oldum. Halbuki onun oymağıyla (kabile) benim oymağım birbirleriyle çarpışmaktadır. Onun oymağı ilkbaharda Uneyzeteyn denilen yerlere indiler, biz ise Gaylemdeyiz» (s. 46), «Bütün insanlara meydan okuruz. Ya mağlup oluruz onlar bizim çocuklarımızı yok ederler, veyahut biz onların çocuklarını yok ederiz» (s. 40).

Bu nedenle, kabile reisi olan Arap şeyhlerinin başlıca görevleri, kabile içi anlaşmazlıkları çözmek, savaşları yönetmek, barış sözleşmeleri yapmak, göç sırasında yerleşilecek yeri seçmek vb. dir. Bu tür bir örgütlenme sonucu kabileler arası kan davaları ve öç almaların çok yaygın olduğu göçebe Araplarda, başlıca öğünç kaynağı ve erdem sayılan değerler, yiğitlik, güç gösterisi, konukseverlik ve şairlik olmuştur (5, s. 92-123).

Bu toplumda, biricik örgütlenme biçimi olan aile ve kabilelerin ortak adını taşıyanlar, aynı haklara sahip özgür kişiler sayılmış, savaş tutsağı olan ve kişisel hizmetlerde kullanılan köle ve cariyelerin dışında bireyler ilkece eşit tutulmuştur.

Öteki göçebe topluluklarda olduğu gibi, göçebe Arap kabilelerinde de kadının geniş ölçüde özgür olduğuna ve önemli bir toplumsal etkinliğinin bulunduğuna kuşku yoktur. Daha sonraki İslam kaynaklarına ahlaki düşkünlük olarak yansıyan bu özgürlük, eşitlikçi kadın-erkek ilişkisinin ifadesi olmuştur. Gerçekten Muallâkat şairlerinde dile getirilen kadın, çeşitli erdemlere sahip somut ve gerçek bir varlıktır. Örneğin bu şairlerden biri Antere, «düşmanla çarpışırken güzel kadınlarımız arkamızda bulunurlar ki düşmanlar tarafından üleşilmelerinden veya zillete duçar olmalarından çekiniriz» (s. 40-50), sözleriyle kadını erdemiyle topluluğun bir onur simgesi olarak yüceltmektedir. Gerçi kabileler arasındaki sürekli çatışmalar, göçebe Arap toplumunun olağan koşuludur. Ancak ileri aşamalarda bu çatışkınlığın, yerini giderek uzlaşma ve birleşmeye bırakma eğilimi gösterdiği bilinmektedir. Giderek yılın belli bir döneminde, her türlü çatışmanın haram sayıldığı aylarda (4 ay), kabileler arasında ekonomik ve toplumsal ilişkiler kurulmuştur. Bu dönemde, önce çeşitli yıllık panayır yerlerinde, sonunda Mekke'de toplanılarak bir yandan tecimsel (ticari) alışveriş yapılırken, bir yandan da «hac» adı altında kabile putlarının toplandığı Kabe ziyaret edilmiştir. Sembolik ifadesini tanrılar arasındaki bu yakınlaşmada bulan gelişmeler, yerleşik hayata geçişi kolaylaştırırken, İslamlık'la birlikte gelen siyasal ve dinsel birliğin (İslam Devleti ve tek-tanrıcılık) toplumsal temellerini hazırlamıştır.

Tarıma Geçiş (Yerleşik Kabilecilik)

Henüz teknolojinin çok ilkel ve hayvancılığın egemen üretim uğraşı olduğu Göçebe kabile toplulukları, en ileri aşamalarında, üretimde insan toplumlarının evrimi bakımından çok önemli bir gelişme ve işbölümünde ileri bir aşamanın ifadesi olarak tarım ekonomisine ulaşmışlardır. İnsan toplumunun tarıma geçişi emeğin verimliliğini olağanüstü arttırarak bir yandan nüfusun belli kesimlerde yoğunlaşmasına olanak sağladığı için göçebeliği biricik yaşama biçimi olmaktan çıkarmış, öte yandan bir üretim aracı olarak toprağın özel mülkiyetini hazırladığı için toplumun sosyo-ekonomik biçimlenmesini kökten değiştirmiştir.

Toprağın insan emeğiyle üretime sokulması veya değerlendirilmesi olarak tarım, iş deneyimindeki birikimden kaynaklanan üretim aracının ürünüdür. Başka bir deyimle, insan emeğine son-

suz olanaklar sağlayan üretim aracı, işbölümünde yeni bir aşama taşıyan tarımın koşulu olmuştur. Üretim teknolojisinin gelişerek karasabanın bulunması, belli bir doğa kesiminin yeniden üretilmesine olanak sağlamıştır.

İlkel tarım, herşeyden önce, belli kesimlerinde nüfusun yoğunlaşmasına veya sürekli yerleşik toplulukların oluşmasına, giderek üretimde bulunan emeğin bir ürün fazlası yaratması sonucu işbölümünde yeni bir gelişmeyle, tecim ve el sanatlarının ayrılmasına yol açmıştır. Bu sürecin üretim ilişkileri alanındaki karşılığı, ürün fazlasının kaynağı olan araç ve toprağın giderek özel mülkiyet konusu olması ve buna bağlı olarak da üretim aracı sahipleriyle mülkiyetinden yoksun kalarak üretime emeğiyle katılanlar arasındaki farklılaşmayla sınıflaşmayı yaratmasıdır.

Ancak sınıflı toplumun ilk aşamasında, sözkonusu farklılaşma farklı etnik gruptan ya da başka topluluktan kişiler arasında belirdiği için bir kastlaşma gibi oluşmuştur. O zamana kadar üretimde kullanılmadığı için çoğunluk yok edilen ya da kişisel hizmetlerde tutulan savaş tutsakları, yeni koşullar içinde köle olarak üretimin temel işgücü öğesi haline dönüşmüş, böylelikle, kölecilik tarıma geçişin yaygın bir ilişki biçimi olmuştur.

Bu gelişmeler, en derin yankısını aile örgütlenmesinde bulmuş ve öncel aşamalarda zenginlik öğeleri üzerindeki denetimi elinde tutan aile reisine yeni üretim araçlarının mülkiyetini kazandırarak cinsler arası ilişkilere özel bir görünüş vermiştir. Böylelikle kadının statüsünde bir dönüm noktası başlamıştır.

Tarımsal üretimde, iş araçlarının gelişmesi ve toprağın üretim aracına dönüşmesi, bunların aile mülkiyeti olmaktan çıkarak bir bireysel mülkiyet konusu olabilmeleri için elverişli koşulları yaratmıştır. Çobanlık döneminde aile mülkiyetinin bir tür gözeticisi olan ama onun statüsünden yararlanan erkeğin bu işlevinin doğal bir uzantısı olarak üretim ve geçim araçlarının mülkiyetine sahip çıkması, aile içinde derin bir farklılaşmaya yol açmış ve kadını ikincil bir duruma düşürmüştür. Böylelikle erkek, ailede ilk kez gerçek bir mülk sahibi olarak belirmiş ve yetkesini mülk sahipliğinden alan aile reisi sıfatıyla öteki aile bireyleri üstünde mutlak bir yetki ve erişilmez bir statüyle donatılmıştır.

Görüldüğü gibi erkeğin, ilk zenginlik kaynağının sahibi gibi göründüğü durum, giderek üretim araçlarının mülk sahibi olduğu duruma dönüşmüş ve artık araçla verimliliği artan emek de tarımda köle niteliğinde bir işgücü olarak kullanılmaya başlan-

mıştır. Bu gelişme kadını mülk sahibi aile reisi karşısında her türlü haklarından yoksun bırakırken, üretim sürecinden ve bütün toplumsal eylemlerden uzaklaştırmıştır.

Bu değişmelerin belirgin sonuçlarından biri de, ailenin yeni bir örgütlenme biçimi kazanmasıdır. Göçebe hayvancılıkta, bir aile reisinin başkanlığında aynı soydan gelen çeşitli boyların birliği olarak görülen aile, biçim değiştirmiştir. Yeni üretim ve zenginlik öğelerinin, aralarında yakın akrabalık bağları bulunan üyelere özgü kalması amacıyla, eski aile düşey ve yatay çeşitli boyutlarından arınarak daha küçük birimlere dönüşmüştür.

İlkel tarım, gerçi doğanın belli bir kesiminde sürekli yerleşmelerin doğmasına olanak sağlamışsa da, insan toplumları uzun yüzyıllar boyunca kabile örgütlenmesinin çerçevesini aşamamıştır. Kabile şeflerinin özel mülkiyeti site biçimindeki toplumun kamusal varlığı ve birliğine aykırı düştüğünden tek tek kabilelerin üstünde bir varlık olarak belirememiştir. Bu yüzden topluluklar ileri tarım toplumu (feodalizm) aşamasına kadar kabilecilik düzeyini aşarak bir birliğe ulaşamamıştır.

İlkten bir tarıma dayanan yerleşik kabilecilik, bütün bu özellikleriyle ortak bir yapı oluşturmaktaysa da farklı koşullara bağlı olarak ayrı biçimlenmeler gösteren başlıca üç ayrı gelişme doğrultusu izlemiştir: Bunlar, Antik, Germanik ve Doğu toplumlarıdır. Adı geçen toplumsal aşamaların tümü de temelce ilkel tarım ekonomisine dayanmakta ve bu üretim süreci içinde ailedeki eşitlikçi ilişkilerin giderek yerini erkeğin egemenliğine bıraktığı gözlenmektedir. Ancak erkeğin egemenliği ve kadının ikincil ve bağımlı konumunun, bu toplumsal aşamalarda değişik ölçülerde belirdiği anlaşılmaktadır:

Antik Toplum

Bunlardan birincisi Batı toplumlarının evrim sürecinin başlangıcı olan Antik toplumdur. Bu toplum ilkece, 8. yüzyıllar, öküze koşulu karasapanın (8) gelişmesiyle göçebe kabilelerin ilkel tarıma geçişiyle başlamıştır. Bu gelişme, karşılığını herşeyden önce, toplum düzeninde bulmuş ve yerleşik yaşam siteler (polis veya civitas) biçiminde ortaya çıkmıştır. Toprak sahibi çiftçilerin bir arada oturmaları anlamında sitenin toplumsal örgütlenmesi, geniş ölçüde bağımsızlığını koruyan kabilelerin birliği olarak belirmiştir. Gerçi antik site, kabilelerin (Phylai veya tribu) birleş-

meleriyle oluşan «daha geniş ve kendisinin siyasal bir kuruluş niteliği bulunan daha büyük bir toplumsal birlik» (14, s. 231) olarak ayrı bir varlığa sahiptir. Ancak, örneğin Atina'da bizzat kendileri birer aile reisi olan kırallara verilen Basileus adının aile (genos) ve kabile reisleri için de geçerli olmasından anlaşıldığına göre site birliğini temsil eden kırallık, bağımsızlığını koruyan bu reislerin yetkisinin üstünde değildir. Gerçekten «kıralın yetkisi, kabile reislerinin hukukuyla sınırlandırılmış bulunmakta, kabile şeflerinin onayı olmadan hiçbir karar alınamamaktadır» (s. 839).

Aynı biçimde Roma'da da, siteyi oluşturan Tribus, Curis ve gens (Aile)ler, yine kendi varlıklarını korumuşlar ve site ortaklığına karşın kendi topraklarında bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir (14, s. 325).

Böylelikle, yönetimin kabile ve ailelerin temsilci şeflerin oluşturduğu Bule, Curia ve Senatus gibi meclislerin elinde bulunduğu bir tür federasyon niteliğindeki bu sitelerde, hangi siyasal görünüş altında olursa olsun, toprak soylusu kabile şefleri egemenliğini sürdürmüştür.*

Antik toplum, göçebe çobanlıktan evrimleştiği için, öteki biçimler gibi komünal topluluğun belli özelliklerini aktarmış ve burada komünal mülkiyet özellikle toprak alanında somut bir varlık kazanarak (ager publicus) tek tek aile reislerinin özel mülkiyeti yanında karşıt bir varlık olarak belirmiştir. Ancak bu aşamada, toprak mülkiyeti biçiminde maddi bir karşılığı olan topluluğun komünal varlığı, kendisini temsil eden kabile ve aile reislerin yurttaş sıfatıyla doğrudan sahibi olduğu özel mülkiyetin gözeticisi olmuştur. Başka bir deyimle, sitede kabilelerin bağımsızlıklarının korunması nedeniyle, sitenin ortak varlığının tek tek kabilelerdeki karşılığı özel mülkiyet olarak belirmiştir.

Böylece, antik toplumun evrimi içinde, bir yandan aile reisleri aile mülkünün mutlak sahipleri olurken, öte yandan, aile üzerinde buna bağlı hakları toplulukça pekiştirilmiştir. Kıralın bir tür aile reisi niteliği taşıması, topluluğun aile reisini, öteki bireyler üzerinde mutlak bir yetkiyle donatmasının ifadesi olmuştur. Antik tarih bir bakıma özel mülk sahibi aile reislerinin kendi mülkiyetlerini topluluk mülkiyeti aleyhine genişletirken, aynı

(*) Atina sitesinde, Krallık, Aristokrasi (Azınlık Yönetimi), Tiranlık (Plütokrasi, Zenginler Yönetimi) ve Demokrasi, Roma'da Krallık, Cumhuriyet, İmparatorluk ilkece toprak soylularının yönetimi olmuştur.

zamanda bu statüleriyle, ailenin geri kalan üyeleri üzerinde mutlak bir yetke olarak belirdikleri ve giderek topluluk üyelerinin önemli bir kesimini köleleştirdikleri bir süreç olarak görülebilir.

Savaşla yabancı topluluklardan tutsak alınanların yanısıra, giderek site üyelerinden sağlanan kölelerin, üretim ve ev (oikos) uğraşılarında kullanılması, kadının üretim süreci ve toplumdaki rolüne son vererek onun eve kapanmasına yol açmıştır. Kadın, evle sınırlandırılmış rolüyle, topluluk ve aile içindeki etkinliğini yitirmiştir.

Kadının statüsünde gözlenen bu düşüş, ailenin boyutlarının daralmasıyla birlikte belirmiştir. Gerçekten örneğin Eski Yunan' da Zimmerman'ın deyimiyle, «Hosiodos zamanından başlayarak eski gözetici aile tipi, evcil (domestic) aileye dönüşmüştür. Burada mülkiyet giderek -aralarında ancak yakın kan akrabalığı bulunan bireylerin oluşturduğu- çekirdeğimsi (atomistic) aileye özgü kalmış, kan davası ve öteki akrabalık yükümlülükleri giderek geçerliliğini yitirmiştir. Bu ailede kadın, hakları kısıtlı ve bağımlı bir öğedir.» (10, s. 98).

İ. Ö. 4. yüzyılda Atina sitesinin aile (oikos) nin ideal modelini Aristo'dan yararlanarak açıklamak olanaklıdır. Aileyi doğadan gelen ve siteyi oluşturan temel bir kuruluş sayarak Aristo aile yönetimini (Oikonomias) çözümlerken onun örgütlenme biçimi ve üyeleri arasındaki ilişkileri de saptamıştır.

Aileyi özgür kişiler ve kölelerden oluşmuş bir birim olarak anlayan Aristo, köleyi ailenin ayrılmaz bir öğesi saymış, gerçi aile içinde beliren ilişkilerden kocayla karı, babayla çocuk ilişkilerini efendi-köle ilişkisinden nitelikçe ayırmışsa da, bunları da özce bir bağımlılık ilişkisi olarak öngörmüştür. (2, s. 5-10).

«Koca ve baba, karı ve çocukların efendisidir. Bunların herbiri özgür olmakla birlikte egemenliğin söz konusu iki türü arasında bir ayrım vardır. Babanın çocukları üzerinde olan egemenliği kıralca bir egemenlik karısı üzerinde olan egemenliğiyse, koşullu egemenliktir. Aykırı durumlara rastlanabilirse de doğa erkeği egemenlikte dişiden daha yetenekli yaratmıştır. Nasıl ki yaşlı ve olgun olanlar, genç ve toylardan daha üstündür. Erkekle kadının ilişkisi de bu türdendir, ama bu ilişkilerde eşitsizlik süreklidir» (s. 35-36). Yine Aristo'ya göre kadın, özgür bir kişi olarak köleye üstünse de, erkekten yapıca farklı olduğu için ayrı erdemlere sahiptir. Bunların en başta geleni boyun eğmektir (s. 38).

Roma toplumunda da, Antik Yunan'a benzer gelişmeler olmuş ve zaman içinde ataerkil ailenin ideal tipi sayılan bir Roma ailesi doğmuştur. İlk dönemlerdeki soy ve akrabalığa dayanan gözetici aile, yerini evcil aileye bırakmış ve bu ailede, birliğin bir simgesi olarak ocağa saygı, katı ahlaklılık ve çocukları iyi bir Romalı yurttaş olacak biçimde yetiştirmek gibi evcil erdemlere özen gösterilmiştir. Bu ailede babanın gücü, «el» anlamına gelen «manus» terimiyle dile getirilmiştir. Roma hukukuna göre, bir kadının kocasıyla hukuksal ilişkisi, kızın babasıyla olan ilişkisi gibidir. Bir kadın, evlenmekle sadece «el» değiştirmiş olmaktadır. Kadının mülkiyeti paylaşamadığı bu aile baba soylu ve ataerkildir» (10, s. 99).

Ancak kadını, aile üzerinde her türlü haktan yoksun bırakan bu gelişmeler, kadının aile bağlılığını ve cinsel davranışları alanında önemli değişmeler yaratmıştır. Aile mülkiyetinin bir maddi öğesi ve bir üreme aracı düzeyine indirgenen kadın, giderek bir anlamda alım-satım konusu olan bir nesne sayılmaya başlamış ve kadına yüklenen bu toplumsal statü, onun, ahlak erdemlerinin sınırını kolayca aşabilmesine yol açmıştır. Örneğin Perikles çağıyla birlikte Yunan'da, Roma İmparatorluk sitesinde, cinsel başıboşluk bir kural haline gelerek hafifmeşreplik olağan bir durum olmuştur. Bu dönemde, fahişelik, sık rastlanan bir davranış özelliği kazanmış ve evliliklerin giderek azaldığı görülmüştür. Kadınlar arasında çocuk yetiştirme isteksizliği genel bir eğilim olurken, çocuk düşürme ve öldürme olayları yaygınlaşmıştır. Gerçi bu moral çözülme kadına giderek mülk sahibi olmak, dolaylı olarak toplumsal etkinlik kazanmak ve kolayca boşanmak gibi bazı olanaklar sağlamışsa da, kaynağı yasal olmadığı için kadının özgürleşerek statüsünü yükseltmesi yolunda olumlu bir rol oynayamamıştır.

Antik toplumda kadının ya eve kapanarak her türlü yeteneklerini geliştirme olanağından yoksun kalması ya da bir ahlâk düşkünlüğü içinde belirmesi, erkeğin giderek cinsel doyumu kadının dışında aramasına yol açmış ve bu da eşcinselliğin yaygınlık kazanmasını kolaylaştırmıştır.

İlk Hıristiyanlık

İşte Hıristiyanlık insanlık tarihine bu koşullar içinde girmiştir. İslamlıktan farklı olarak, dünya işleri ve gündelik ilişkileri

bütün ayrıltılarıyla düzenleyen bir Roma Hukuku karşısında, daha çok ahlaki ve metafizik bir ideoloji belirmiştir. Herşeyden önce Roma İmparatorluğunda, siteler dışında, özellikle kırda yaşayan bağımlı toplulukların, geniş yoksul kütlelerin ve kölelerin özleminin ifadesi ve kurtuluş habercisi olarak ortaya çıkmış bir dindir. Sözkonusu tarımcı halk yığınlarının gereksinme duyduğu inanç ve pratiklerden kaynaklanan ve geniş kütleleri birleştirici işleviyle tek-tanrıcı olan bu din, ilkelerini özce yürürlükteki dizgeye bir karşıtlık içinde geliştirmiştir. Bütün dinler gibi, çözülme sürecindeki bir toplumun yozlaştığı değerler dizgesine karşıt bir tepki olarak doğan Hıristiyanlık, içeriğini ve kimliğini ileri bir tarımcı toplum aşaması olan feodalizmde kazanacaktır. Bu dinin doğuşu sırasında, çözülmekte olan yerleşik kabilecilik; yeni bir ideolojiye gereksinim duyansa, yerleşik tarımcılıktır.

İlkece, yerleşik tarımda toplum ilişkilerinin düzenlenmesi amacıyla gelişen ilk hıristiyanlık, bu üretim ilişkilerinin gereksinim gösterdiği sağlam bir ataerkil aile ve cinsel eğilimi mutlak bir denetim altında tutan dürüst ve saygın kadın modelini kurmaya çalışmış ve herşeyden önce cinsel ilişkileri düzenlemek amacıyla bir pağan (putperest) dünyada, öteki ilişkiler bir yana, zamanın aile pratiklerine dört bakımdan karşı çıkmıştır:

«Bunların ilki, cinsel ilişkilere ve hatta evlenmeye karşı düşmanlıktır. Bekarlığın, evliliğe üstün bir statü olduğu anlayışı geliştirilmiştir. Buna göre, bekaret ve cinsel soyutlanma yüksek bir varlık düzeyini temsil eden değerlerdir. Çilecilik kültüyle manastırlar kurulmuş, bekarlık, din adamlığının doğal bir gerekimi olmuştur.

Buna ek olarak, cinsiyet konularında yaygın bir ikilem belirmiştir. Augustine'in Tanrı Sitesi'nde olduğu gibi, bedenle ruh arasında bir karşıtlık gözetilerek bedensel tutkular özce hor görülerek aşağılanmıştır.

Hıristiyanlığın temel anlayışlarından biri de, kadının düşük statüsü olmuştur. Cinselliği özce kötü sayarak ondan iğrenen bu anlayış, kadını bir baştan çıkarıcı öğe olarak görmüştür. Örneğin Tertullian'a göre kadın, şeytana giden yoldur. Kadının yaradılışını açıklamak üzere onun Adem'in kaburgasından oluştuğu yolundaki öykü, kadını, ikincil bir varlık saymıştır. Üstelik Hava'nın Eski Ahit'te, Ademi elma yemeye kandırarak baştan çıkarması, kadının kötülüğe yöneltici kişiliğini simgeleyen bir davranıştır.

Gerçi erkeklerin karılarını hoş tutmaları istenerek kadın «erkeğin onuru» sayılmışsa da, St. Paul'un deyimiyle, «sonunda, erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratılmıştır. Bu nedenle, kadının kocasına bağımlılığı zorunludur.»

Boşanmaya karşı olmak, Hıristiyanlığın Pagan dünyası karşısındaki üçüncü tepkisidir. Gerçi ilk dönemlerde yeterince belirgin değilse de, giderek Katolik öğretinin ağırlık merkezi olmak üzere, erkekle karısı arasında, İsayla Kilise arasındakinin karşılığı olan çözülmez bir bağ varsayılmıştır.

Çocuk konusundaki yaklaşımı, Hıristiyanlığın Paganlığa karşı dördüncü tepkisi olarak belirmiştir. İlk Hıristiyan Kilisesi'nin çocuk düşürme ve çocuk öldürme pratikleri karşısında olumsuz tutumu çocuk aldırma ve doğum denetimine karşı çağdaş Katolik anlayışın kaynağı olmuştur. (10, s. 50-101).

Kısacası Hıristiyanlık, Antik koşullar içinde gelişen tarımsal üretim sürecinin öngördüğü aileyi dile getirmiştir.

Antik Toplumun Çözülmesi

Gerçekten bu toplumda, özellikle tarımda, Antik aile örgütlenmesine ters düşen gelişmeler olmuş ve bu gelişmeler, yeni bir aile örgütlenmesine gereksinim göstermiştir. Bilindiği gibi, antik toplumun ilk aşamasında genos ya da gens biçiminde, aynı atadan gelen çeşitli soydaş ailelerin oluşturduğu baba soylu (gözetici) aile birliği, tarımsal üretimle giderek yerini aynı kandan olan ve aralarında yakın akrabalık ilişkileri bulunan ailelere bırakmış, (ataerkil veya evcil aile), bu aile de sonunda aykırı bir biçim olarak sadece ana baba-çocuklar ve kölelerden oluşan çekirdeğimsi (stomistic) bir yapıya dönüşme eğilimi göstermiştir.

Ancak tarımsal üretimin, henüz teknolojinin yeterince gelişmemiş bir aşamada ilkece insan emeğine dayanması, tarımsal verimliliğin arttırılması için ailenin geniş boyutlar içinde örgütlenmesini gerektirmiştir. Bu nedenle, söz konusu işgücü kaynağını kölelerden sağladığı için kandaş öğeleriyle çekirdeğimsi bir özellik taşıyan antik ailenin son biçimi, ailenin doğal yapısına uygun düşmeyen öğeleriyle aykırı, çarpık ve geçici bir tip olarak belirmiştir. İşte, ilkece tarımsal üretim süreciyle bağdaşmayan bu biçimleme, giderek üretimsel verimliliği önleyici bir nitelik kazandığından çözülüp dağılmaya başlamıştır. Hıristiyanlığın öngördüğü aile, antik toplumun bu çarpık biçimlenmesini önceleyen ve

tarımsal üretim koşullarına uygun aile tipine dönüş niteliğindedir. Bu nedenledir ki, Zimmerman, «Hıristiyanlığın doğuşunu, çekirdeğimsi (atomistic) aileyi evcil (domestic) aile tipine dönüştürme çabası olarak nitelemektedir» (10, s. 101).

Antik ailenin Hıristiyanlık kanalıyla üretimini öngördüğü tipe dönüşme yolunda etkilenmesi gerçekte feodal toplumun gerektirdiği aile tipinin hazırlanması anlamına gelmiştir. Gerçekten Antik toplumda, aile başlangıcından en ileri aşamasına kadar gelişmiş bir tarım toplumunun koşullarına uygun düşmeyen bir nitelik taşımıştır. Başka bir deyimle bu aile, en son biçimlenişiyle bile üretim güçlerinin gelişmesini önleyici bir özellikten arınamamıştır. Söz konusu özellik aile içinde üretim araçları mülkiyetinin kamusal niteliğini son kerteye kadar ilkece sürdürmüş olmasıdır.

Kabilecilik yoluyla göçebe çobanlıktan aktarılan kamusallık Antik toplumun sonuna kadar varlığını koruduğu için mülkiyet ve aile bu özelliğinden arınamamıştır. Gerçi bu toplumda üretim araçları mülkiyeti aile reisi erkeğin elinde özelleşmiş ve komünal mülkiyet giderek varlık alanında yoksun kalmışsa da, antik toplumun temelindeki nitelik, mülkiyetin komünal bağlardan kurtulmasına elvermemiştir. Aile reisi erkek, bir birey olduğu için değil, bir topluluk üyesi, bir yurttaş olduğu için mülkiyete sahiptir. Toprak aile reisinin sitenin yurttaşı olmak sıfatıyla mülkiyetindedir, sitenin kamusal varlığına aykırı davranarak bu sıfatı yitirmesi halinde mülkiyetinden de yoksun kalmaktadır. (Ostracism). Bu nedenle, site son çözümlemede bireysel değil, kamusal bir üretim örgütlenmesi temeli üzerinde varolagelmiştir.

Bu özelliğiyle, antik toplumda, mülkiyet gerçek bir bireysel özellik kazanmadığı gibi, işgücünün hiçbir özgürlüğü bulunmayan kölelerden oluşması, mülkiyet ve emeğin üretim süreciyle daha yakından ilişkiler kurarak üretim güçlerini geliştirmesini engellemiştir. Mülkiyet ve aile ilişkilerinin, üretim güçlerinin gelişmesine ters düşerek onun gelişmesini köstekleyici bir nitelik kazanması, bu ilişkilerin çözülmesini zorunlu hale getirmiştir. İşte toplumun feodal topluma dönüşmesi, ailenin gereken boyutlara ulaşması ve aynı zamanda, üretim araçlarının birey tarafından salt kişi olarak, yani kendisi olarak mülk edinilmesi ve emeğin köleye oranla özgürleşmesi biçiminde belirmiştir.

Bu sürecin gerçekleşmesinde mülkiyeti komünal bağlarından arıtarak bireyselleştirici etkisiyle cermanik toplumun büyük rolü olmuştur. Bu nedenle Zimmerman, Hıristiyan Kilisesiyle, Romayı Barbar halka özgü gözetici aile arasında da bir savaşımın varlığından söz etmiştir. (10, s. 101)

Cermanik Toplum

Cermanik toplum, ayrı ve bağımsız bir gelişme doğrultusu izlememekle birlikte, gerek biçimlenişi bakımından taşıdığı özellikler, gerekse tarihinin belli bir aşamasında Antik toplumu çözüp dağıtıcı rolüyle, feodal toplumun hazırlayıcısı olarak özel bir anlam kazanmıştır.

Gerçi Cermen toplumu, yarı yerleşik bir kabile örgütlenmesi içindedir ama tarımsal üretim sürecinde geliştirdiği mülkiyet ilişkisinin niteliği, onu, üretim araçları ve toprak üzerinde kamusal bağların çözülmesi sürecinde yeni ve ileri bir aşama olarak belirlemiştir.

Doğal kaynakların elverişliliğini, tarımsal üretimi merkezi örgütlenme şöyle dursun, her ailenin tek başına kolaylıkla gerçekleştirebildiği bir süreç haline soktuğu için Cermanik toplumda, kamusal bir varlık olarak topluluğun toprakla olan ilişkisi çok gevşektir. Topluluğun, ancak savaş ve av gibi ortak uğraşıların yürütülmesi veya otlak, orman gibi ortak alanlardan yararlanma söz konusu olduğunda geçici olarak belirdiği ve bir şefler toplantısı düzeyini aşamadığı görülmektedir. Böyle bir toplumda, topluluk sürekli bir kamusal varlıktan yoksun olduğu ve toprakla kurulan bağlar güçsüz kaldığı için, aileler bir tür bağımsızlık kazanabildikleri gibi, toprak mülkiyetinin aile yapısında yarattığı köklü farklılaşmaya sahne olmamışlardır.

Bu nedenle Cermen ailesi, «İdeal ataerkil aileden bir sapma göstermiştir.» (s. 101).

Kısacası yarı yerleşik ve yarı tarımcı bir temel üzerinde savaşkan göçebe aile ve öteki örgütlenme biçimlerini sürdüren Cermen toplumunun, feodal toplumda mülkiyetin bireyselleşmesini hazırlayan bir etkisi olmuştur.

Gerçekten, Roma çağındaki Cermen topluluklarını tanıtıcı ana kaynak olan Tacitus'a göre Cermenlerde «toprak, bütün topluluk tarafından nöbetleşe işgal edilerek statüye göre paylaşılır. Çok geniş, açık alanların varlığından ötürü toprak dağıtımı ko-

layca yapılır. Ekilen alan her yıl değiştirildiği halde yine de boş yer kalır. Toprak, verimli ve bereketli olduğu halde Cermenler ona gereken önemi vermezler, Meyve ağacı dikmez, otlak çevirmez, bahçe sulamaz, sadece tahıl ekerler.» (22, s. 122).

Kabile biçimindeki örgütlenmede, aile reisleri içinden «kişisel nitelik ve savaş yeteneği»ne sahip olanlar şef, şefler içinden biri de yetkisi kısıtlı bir kral durumundadır. Sürekli bir çatışkınlık içinde bulunan ve savaş ve yağmanın olağan bir uğraşı olduğu bu toplumda insanları, «düşmanla boğuşmak ve yaralamanın ödüllerini toplamak yerine, toprağı işlemeye ve sabırla yıllık ürünü beklemeye yöneltmek zordur.» (s. 113).

«Savaşmadıkları sıralarda, zamanlarının bir bölümünü avcılıkla geçirir, çoğunlukla boş otururlar. Bütün yiğitler ve iyi savaşçılar, günlerini ailesinden uzakta geçirir ve bu arada, ev, ocak ve işletmenin yönetimi kadınlara, yaşlı erkeklere kalır.» (s. 113).

«Cermenlerin kentlerde yaşamadıkları ve hatta evlerini bile birbirine yakın kurmadıkları bilinir. Şuraya buraya serpiştirilmiş evlerde ayrı ayrı yaşarlar.»

«Cermenia'da evlilik çok sadedir ve onlarda saygıya değer daha üstün bir ahlâklılık da yoktur. Tek karılıdırlar. Buna aykırı örneğe çok seyrek rastlanır. Çehizi kadın değil, erkek getirir. Bu, öküz, at, kalkan, mızrak ve kılıç gibi armağanlardır. Erkek, eşini bunlar karşılığında alır». Kadın her türlü güçlüğüyle erkeğin yaşamını paylaşır.

«Karısı ve çocukları savaşçıların en çok değer verdiği nesnelerdir. Erkekler, yaralarını anaları ve karıları için alır. Onlara en yüksek onuru sunmaya çalışır. Savaşta bir erkeğin en değerli varlıkları yanıbaşındadır. Karısının yalvarmalarını ve çocuklarının bağırışlarını yakından duyar. Savaşçıların, bir çözülme sırasında kadınların varlığıyla yeniden canlandıkları görülmüştür. Kadınlar, erkeklerine yiğitçe yakarırlar ve önlerinde göğüslerini açarak onlara, köleleşmeleri halinde kendilerini bekleyen geleceği anlatmaya çalışır.

Cermenler, bunun ötesinde, kadında bir kutsallık öğesi bulunduğuna inanırlar. Bu nedenle onların öğütlerini küçümsemez, yargılarını dikkate alırlar. Örneğin Cermenler Veleda'yı uzun süre kutsal bir varlık olarak tanımışlardır ki bu kadının, tanrıçalığa yüceltilmesi demektir.» (s. 107-108).

Görüldüğü gibi, «Cermanik aile, daha önceki bir anasoylu ailenin izlerini taşımaktadır.» (10, s. 101).

«Kadın tam bir ahlaklılık içinde yaşar. Erkek veya kadın için gizli ilişkiler sözkonusu değildir. Zinaya çok az rastlanır ve cezası ağırdır. Çapkınlık hoşgörülmeyen bir davranıştır. Kadınların nasıl tek bir bedenleri varsa tek bir kocaları vardır.» Bununla birlikte, bir erkeğin mirasçısı ve ardılı kendi çocuklarıdır. Çocuğu yoksa yerine geçecek olan önce erkek kardeşler, sonra da sırayla amca ve dayılardır. Bir insanın akrabalık ilişkileri ne ölçüde geniş ve evlilikle kurduğu ilişkilerin sayısı ne kadar çoksa nüfuzu o ölçüde artar». «Bir insan, babası ve akrabalarının dostlarını olduğu kadar düşmanlarını da üstlemek zorundadır.» (s. 117-118). Kan davası gibi, konukseverlik en belirgin bir ahlaki yükümlülüktür.»

Bütün bu özellikleriyle Cermen toplumu, göçebe kabileciliğe en yakın bir örgütlenme içindedir ve buna bağlı olarak toprakla kurduğu gevşek ilişkiler sonucu başta bireysel mülkiyet olmak üzere birçok niteliğiyle feodal toplumun ön koşullarını hazırlamıştır.

Feodal Toplum

Feodal toplum cermanik toplulukların Roma imparatorluğunu yıkarak Antik toplumu çözüp dağıtmaları sonucu oluşan yeni bir biçimlenme ve ileri bir aşamadır. Başka bir deyimle, feodalizm, «antik hıristiyan ve barbar geleneğinin bir bileşimidir.»

Bu aşamada, sitelerden kırlara çekilen yaşam ilkece gelişmiş bir tarım temeli üzerinde biçimlenmiş ve üretim güçlerinin cermanik dizgeye göre yeniden örgütlenmesiyle, üretim süreci ve üretim araçları mülkiyeti tüm kamusal bağlarından koparak bireyselleşmiştir. Böylelikle, cermen şeflerinin, savaşçılarına askeri bir görev ve bağımlılık yemini karşılığında bıraktığı geniş topraklar (fiefler), sahiplerinin gerçek özel mülkü olurken, mülkiyet ilişkileri de tam anlamıyla bireysel bir nitelik kazanmıştır. Cermen şefleri ve savaşçıları, geniş malikânelerin mülk sahibi sıfatıyla birer feodal senyör olarak belirirken, köylü, Antik dönemin kölesine oranla önemli bir ölçüde özgürleşerek sadece emeğiyle toprağa bağlı bir serf durumuna gelmiştir. Üretim güçlerinin yeni durumuna uygun düşen bu mülkiyet ilişkisi, üretim teknolojisinin gelişmesine ve tarımın önemli nicel gelişmeler göstermesine yol açmıştır.

Bu aşamada mülkiyetin her türlü komünal bağlarından arınarak bireyleşmesi, üretim sürecini olduğu kadar, toplumsal ya-

pının her katını derinden etkilemiş ve feodal toplum bu temeller üzerinde oluşurken yeni bir aile biçimlenmesini geliştirmiştir.

Feodal aile, tarımsal üretimin gerekimlerine uygun olarak aralarında baba soyundan yakın akrabalık bağı bulunan birimlerden oluşmuş bir ataerkil aile biçiminde örgütlenmiştir. Ancak bu aile, öteki tarımcı ataerkil aileden ayrılan önemli niteliklere sahiptir.

Gerçekten, mülkiyetin bireyselleşmesi, üretim aracıyla emek arasında olduğu gibi, aile reisiyle öteki bireyler arasındaki ilişkileri bireysel bağımlılık ilişkisine dönüşmüştür. Bu bireyleşme, tıpkı bireysel özel mülkiyetin günün birinde emeği topraktan koparması gibi, ailenin çeşitli birim ve bireylerinin çözülmesiyle ataerkil ailenin biçim değiştirmesine yol açacaktır. Öte yandan, mülkiyetin bireyselleşmesi, toprağın topluluk adına ancak erkek tarafından mülk edinilmesi koşuluna son vererek kadına da mülk sahibi olabilme fırsatı sunmuştur. Bununla birlikte, feodal toplumun örgütlenme biçimi gereğince, mülkiyetin, askerlik, savaş gibi erkeğe özgü görevlere bağlı olarak kullanılması, kadının olgusal olarak mülkiyetten yoksun ve ikinci düzeyde kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu nedenle feodal toplumda mülkiyet ve ona bağlı konum ve statüler ilkece askerlik görevlerinden kaynaklanmıştır.

Gerçekten, feodalizmde mülkiyet hakları başlangıçta bağımlı senyörler (suzerain) tarafından feodal hiyerarşide kendilerinden olanlara askeri hizmet yerine getirme yükümlülüğü karşılığında kullanılabilmiştir. Mülkiyet hakları ve toplumsal statü askeri hizmetle bağıntılı olduğu ölçüde kadının statüsü düşmüştür. Kadın, mülk sahibi olması halinde, askeri yükümlülükler gereği, koca, koruyucu veya başka yardımcı erkeklerin varlığına gerek göstermiştir. Kadının askeri yeteneğe olan bu bağımlılığıdır ki «coverture» (temsilcilik)* denilen bir hukuk ilkesine yol açmıştır. Kadının statüsüne ilişkin olan ve izleri kamu hukuk alanında çağımıza kadar uzanan genel yargı onun bir erkek tarafından, genellikle babası veya kocası tarafından korunmaya ve temsil edilmeye gereksinme gösterdiği yolundadır.

Ortaçağda kadının erkeğe bağımlı olduğu yolundaki anlayışın bir kökeni de, hukuksal anlaşmazlıkların fiziksel bir çatışmayla çözümlenme geleneği olmuştur. Kadın kendi haklarını bu türlü bir yöntemle savunamayacağına göre, kendisi için vuruşacak

(*) Evliliğin, eşler arasında erkeğin temsil ettiği bir birlik olduğu görüşüyle kadının mülkiyet haklarının da erkek tarafından kullanılması kuralı.

bir koruyucuya sahip olması gerekmiştir. Ortaçağ edebiyatı, bu kibar ve yiğit koruyucuların ve tehlikelerle dolu bir dış dünyaya karşı savunulan zarif ve seçkin kadınların öyküleriyle yüklüdür.

«Bu durum Ortaçağ Romantizminin de kaynağı olmuştur. Ortaçağın soylu kadınlarıyla koruyucuları arasında hukuksal temsilciliğin ötesinde bazı bağlar belirmiş, özellikle Haçlı seferleri döneminde, kocaları uzun süre uzaklaşmış olan kadınlar şatolarına yiğit ve gezginci ozanların (trubadurların) gelişini hoş karşılamışlardır.

Bu şövalye ruhlu ozanlar, düş kırıklığı ve umutsuzluk dolu aşklarını dile getiren şarkı ve öyküleriyle romantik bir kadın kültürünün doğmasına yol açmışlardır.» (10, s. 102-103)

Kadının soyut bir biçimde yüceltildiği bu romantizmin, soylu sınıftan kadınlara özgü kalması bir yana, onun toplumsal statüsünde önemli bir değişiklik yaratmadığı açıktır.

Öte yandan, Ortaçağda Bakire Meryem'in (Meryem Ana'nın) giderek kutsanması ve kadına arılık ve tanrısallık gibi bazı mistik niteliklerin yüklenmesi de onun gerçek statüsüyle ilişkili olmamıştır. Tersine Meryem'de varsayılan erdemler Hıristiyan ideolojisinin kadın imajından kaynaklanmış ve onun evlilik yoluyla cinselliğe bulaşmamış olmasından doğmuştur.

«Kadının ikinci dereceden bir varlık olarak erkeğe bağımlılığı, Ortaçağ kuramının her yönüyle haklı gördüğü bir durumdur. Gerçi Akitanya'lı Elanor gibi kocasının yokluğunda şatosunu büyük bir yetenekle olması bir yana, alt sınıftan kadınlar her türlü saygınlıktan yoksun kalarak kocalarının yetkesine bağlı olmuşlardır. Ortaçağın «İlk gece hakkı», senyöre, serfinin gelini üzerinde cinsel ayrıcalıklar tanırken, kadının kendi bedeni üzerindeki haklarını bile yokumsayan bir anlayışı dile getirmiştir.

Kadının feodal dönemdeki bu düşük statüsünde Hıristiyanlığın, kuruluşu sırasında Antik topluma bir tepki olarak ataerkil aileyi idealize ederek kadını ikincil bir öğe saymasının da katkısı olmuştur. Özellikle feodal toplumun temel değerlerine göre içerik kazanan Katolik öğretisi, bir yandan aile ilişkilerini sıkı sıkıya kurallayarak, öte yandan evlilik sözleşmelerini tanrısal bir yetkiyle tekeline alarak, evliliği çözülmez bir bağlılık, kadının bağımlılığını da değişmez bir statü haline getirmiştir.

G. Howard'a göre, Hıristiyanlığın evrim sürecinde evlenme töreni ve evlilik bağıtı alanında Kilise'nin giderek artan etkinliğini

gösteren beş aşama birbirinden ayrılabilir: a) 4. yüzyıla kadar, evlenme töreni ilkece bir sözleşme ve bir tür satın alma konusudur. Evlilikte dinsel öğenin rolü, sadece evlenmeden sonra bağıtın bir rahip tarafından kutsaması (takdis) ndan öteye geçmemiştir. b) 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar evlenmede tören giderek belirginleşmiştir. Bu aşamada aile arasında yapılan özel bir törenden sonra, Kilise temsilcisi olan bir rahip tarafından dinsel bir tören yürütülmektedir. c) Kilise kapısındaki evlilik üçüncü dönemi belirler. Bu önce kapıda rahibin evlenme törenine katılması, sonra içerde dinsel törenin yapılması biçimindedir. d) Rahip dördüncü aşamada giderek daha etkin bir rol oynayarak kızı resmen kocasına vermektedir. e) Sonunda rahip, evliliğin yasallığı için zorunlu hale gelmiştir. Kilise geçerli ve yasal evlilik arasında bir ayrım gözetmiştir. İngiliz Kilise Yasasına göre, rahibin kutsaması olmadan yapılan evlenmeler geçerli, ama yasal sayılmamıştır (10, s. 105).

Kısaca özetlenecek olursa, feodal toplum gerçi, mülkiyet ilişkilerine olduğu gibi aile bireyleri, kadın erkek arasındaki ilişkilere de ilkece bireysel bir nitelik kazandırmışsa da, başta din olmak üzere çeşitli toplumsal dizgeler kurallayıcı ve belirleyici etkileriyle bu ilişkilerin bireysel görünüşlerini yitirmelerine yol açmıştır. İşte yine mülkiyet ilişkilerinin olduğu kadar, aile içi ilişkilerin, her türlü dış etkiden arınarak bireyselleşmesi kapitalist toplumda oluşmuştur.

Kapitalist Toplum

Öncelikle feodal toplumun yoğunlaştığı kır kesiminde değişim ilişkilerinin belirmesiyle başlayan ve bu kesimde mülkiyetin bireyselleşmesine bağlı olarak serf biçimindeki yarı bağımlı işgücünü topraktan koparark özgür işgücüne dönüştüren süreç kapitalist toplumun ön koşulu olmuştur. Bu işgücünün kentlerde geleneksel el sanatlarının çerçevesini aşan yeni bir üretim örgütlenmesine (manüfaktür) girmesiyle yepyeni bir üretim ilişkisi doğmuş ve bu, tüm toplumsal yapının yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. Kapitalist haline gelirken, emeğin de her türlü kamusal bağlarından yoksun kalarak özgür işgücü olması, üretim süresinde egemen bir ilişki olarak sermaye - emek karşıtlığını yaratmıştır. Böylelikle sermayenin araya girmesiyle üretim aracıyla emeği iki bağımsız ve bireysel öğe olarak karşı karşıya getiren bu süreç, top-

lumdaki sınıf ayrımının temelinde yatan mülkiyet-emek farklılaşmasını aile içi ilişkilere de yaygınlaştırmıştır. Üretim sürecindeki bu değişmeler kadın erkek arasındaki ilişkiyi bireyselleştirip bir tür mülk sahibi işgücü ilişkisine dönüştürürken, ailenin kuruluşunu da etkileyerek yeni bir biçimlenmenin kaynağı olmuştur.

Bu üretim sürecinde herşeyden önce aile bir üretim birimi olmaktan çıkmış ve buna bağlı olarak tarımsal ilişkiler içinde kazandığı ataerkil niteliğini yitirerek çekirdek tipe dönüşme eğilimi göstermiştir. Tarımda temel üretim birimi olan aile, aynı zamanda bir işgücü kaynağı olduğundan geniş boyutlar ve ataerkil bir yapı içinde örgütlenmişken, kapitalist ilişkilerin üretimi aile dışında örgütlenen kent yapımcılığında aile, erkeğin mülk sahibi olmasından ötürü babanın üstünlüğüne dayanan bireysel bir bağlaşma niteliğindedir. Bu ailede üretim sürecinden ayrılmış olan kadın, aile içi hizmetleri yerine getiren bir tür işgücü olarak belirmiştir.

Ancak kapitalist toplumda, kadının bir işgücü gibi alım-satım konusu haline gelmesine yol açan bu gelişmeler, kadının -üretim sürecindeki rolüne bağlı olarak- azçok özgürleştiği bir aşamadan geçmiştir. Kapitalist gelişmenin ilk evresinde, kentlerde, ticaret ve kentsel etkinliklerle uğraşan ilk burjuva ailesinde, kadının geçim uğraşılarına etkin bir biçimde katılmasından doğan az çok eşitlikçi ilişkiler belirmiştir. Sürekli bir tip özelliği kazanmamakla birlikte, geçiş döneminin ürünü olan bu aile bir anlamda çağdaş çekirdek aileyi öncelemiştir. Kapitalist ilişkiler, günümüze doğru, kadının konum ve statüsünü değiştirmekle birlikte, erkeğin egemenliğine dayanan çekirdek aileyi en yaygın bir aile haline getirecektir.

«Gerçekten, Ortaçağ kentlerinin gelişmesi ve orta sınıfın doğuşuyla, ticaretle uğraşanlar arasında çağdaş hayat arkadaşı veya eş anlamında bir kadın örneği gelişmiştir. Kocasının bir iş arkadaşı olan kadın, henüz kentsel etkinliklerin aile düzeyinde örgütlenebildiği aşamada çok önemli bir ekonomik rol oynamıştır. Kadın, bir yandan biracılık, dokumacılık, fırıncılık gibi üretim etkinliklerinde bir rol üstlenirken bir yandan da çocuk doğurarak üretken olmuştur. Bu çağın sağlıklı, gürbüz ve üretimde uzmanlaşmış kadını, feodal toplumun ezilen ve korunmaya gerek gösteren kadınına aykırı bir tiptir» (10, s. 104).

Öte yandan toplumda beliren yeni ilişkiler ve bunların yarattığı değer dizgesi Ortaçağ toprak aristokrasisinin kadın tipinde de önemli ama olumsuz değişmeler yaratmıştır.

«Ortaçağ sonu ve Rönesans döneminde Saray hayatı, çıkarcı evlenmelerle belirlenmiştir. Kızlar ekonomik ve siyasal yararlar sağlamak amacıyla evlendirilmiştir. Böylelikle, ilk Ortaçağ döneminin romantik aşk kültürü, rönesansta yerini, hafif meşrep bir kadın tipinin serüvenine bırakmıştır.» (s. 104). Kadının bir ekonomik çıkar aracı olarak kullanılması, onu Ortaçağ ahlâklılığından geniş ölçüde uzaklaştırmış, çıkarcı ve gönül eğlendirici bir ka dın tipi olarak metreslik giderek yaygınlaşmıştır.» 14. Louis gibi Monarkların yaşamında bile bir metresin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir».

15. yüzyıldan başlayarak Batı toplumlarında kapitalist ilişkilerin egemenlik kazanmasıyla giderek toplumsal yapıda ve aile kurumunda beliren gelişmeler, ideolojik karşılığını evlilik, aile ilişkileri ve eşlerin konumuna ilişkin din ilkelerinde bulmuştur. Böylelikle feodal toplum koşulları içinde oluşan ve yeni ilişkilere ters düşmeye başlayan Katolik öğretisine karşı Protestan reformu gelişmiştir. Protestanlık önce, daha laik ve hoşgörülü bir yaklaşımla aile üzerindeki Katolik kısıtlamaları kaldırarak ona gelecekteki bir ortak yaşamın başlangıcı değil, gündelik hayatın gerekimlerini karşılayacak bir birliktelik olarak bakmıştır. Katolik öğretisinin tersine, yeni ilişkilerin gerek gösterdiği nüfus kaynağını yaratmak üzere bekarlığı değil, verimli evliliği kutsamıştır. Evliliği, yeni aile biçiminin öngördüğü biçimde bireysel ve gereğinde çözülebilir bir ilişki olarak anlayan Protestanlık, bu bağıtın kendisinden beklenen işlevi yerine getirdiği sürece varolmasından yanadır.

Böylece Protestan reformcusu Luther, ilk olarak bu dünyadaki ve gelecekteki evlilik arasındaki ayrımı ortadan kaldırmış ve aileler arasındaki evlilik anlaşmasının yasal bir aile için yeterli olduğu görüşüyle, Kilise'nin bu alandaki kısıtlayıcı tekeline son vererek evlenmeleri kolaylaştırmak istemiştir.

Protestan öğretisi de evliliğe kutsal bir değer yüklemiştir ama onu Katolik öğretisinin anladığı anlamda tanrısal bir bağıt saymamıştır. Devletin evlilikle ilgilenmesini hoşgörüyle karşılamış ve bekarlığın değerini azaltmıştır. Medeni evliliğin doğuşuyla Kilise Yasası geleneği giderek etkinliğini yitirmiştir.

Boşanma konusunda Protestan görüş Katolik kilisesinin evliliği çözülmez sayan anlayışından çok farklı olmuştur. Protestan-

lık boşanmayı sadece eşlerin yatak ve evlerini ayırmaları amacıyla değil, yeniden evlenmelerini sağlayabilmek için onaylamıştır. Zina, terk, eziyet ve karı koca görevlerinin yerine getirilmemesi gibi gerekçelere dayanması halinde boşanma olağan sayılmıştır. (10, s. 110-111). Bununla birlikte Medeni Boşanma Yasasına kadar, boşanmalar, Kilise ve Parlamentonun kararına gerek gösteren uzun işlemlerin sonucu olabilmiştir.

Gerçekten, 16. yüzyılda başlayan Protestan Reformuna karşın, toplumda Kapitalist ilişkilerin tam anlamıyla egemenlik kazandığı Endüstri Devrimine kadar çağdaş Medeni Hukuk gerçekleşememiştir. Evlenme ve ailenin, Kilisenin denetiminden kurtularak aşamalı olarak laikleşmesi sürecini, Protestan Reformunun tipik örneğine sahne olan İngiltere'de izlemek olanaklıdır.

İngiltere'de bu süreç içinde ilk önemli aşama niteliği taşıyan 1653 tarihli Cromwell Medeni Yasası, «yeterli bir açıklığa sahip değilse de, evliliğin kurallanmasında devletin rolünün giderek tanınmasını ifade etmektedir. Bu yasa evliliğin ilanından sonra sulh yargıcı huzurunda yapılacak bir medeni töreni zorunlu saymıştır. Sulh yargıcına verilen yetkiyle, kadın zorla evlendirilmekten korunmuştur.

Restorasyon'dan sonra Cromwell Yasası'nın kaldırılmasıyla 1753'deki Hardwicke Yasası arasındaki dönemde bir kargaşalık süregelmiştir:

Bu yasayı önceleyen koşullar, evlenme alanında devlet denetiminin yokluğundan doğan sorunları açıkca yansıtacak niteliktedir. Gizli veya sahte evlenmeler ve kayıtların yetersizliği önemli karışıklıklara yol açmıştır. Örneğin, törenle yapılan ve otuz yıl süren verimli bir evliliğin geçerliği, sonradan açıklanan bir gizli evlilikle tehlikeye düşmekte ve ikinci kadın odalık, çocuklarsa yasadışı olabilmektedir.

Hardwicke Yasası, geçerli ve yasal evlilik arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Buna göre, evlenme ilanı yayınlanmalı ve evlilik, bir Kilise'de Anglikan bir rahibin huzurunda yapılmalıdır. Burada, günümüzde olduğu gibi rahip devlet adına bir işlemde bulunmaktadır. Aynı zamanda, tanıkların varlığı ve rahibin evliliği kaydetmesi öngörülmüştür.» (10, s. 113)

Görüldüğü gibi, kadının aile içindeki konumunu geniş ölçüde etkileyen yasal güvencelerin sağlanması, Anglo-Sakson hukukunda bile uzun bir süreye gerek göstermiş, kadına ekonomik güvenceler sağlayan değişmelerse daha da zor gerçekleşebilmiştir.

Örneğin kadına ait mülkiyetin kullanılma hakkını aile reisi erkeğe bırakan hukuk ilkesi, A.B.D.'de ilk olarak ancak 1839'da kaldırılmaya başlanmış ve böylece kadın bir birey olarak kendi mal varlığına sahip olabilmiştir.

Kadın hakları yönünden bütün bu olumlu gelişmelere karşın kapitalist toplumun ileri aşamasında, kadının burjuva ailesinde eylemsel (de facto) olarak kazandığı göreli statünün yerini, erkeği ailenin tüm mal varlığının sahibi sayan, kadınıysa ekonomik güvenceden yoksun bırakan bir bağımlılık ilişkisi almıştır. Kapitalist üretimin geniş boyutlar içinde ve sermaye - emek ilişkisi içinde örgütlenmesine bağlı olarak kadının, mülkiyeti erkeğe bırakarak üretim sürecinden kopması, onu bağımlı bir birey haline sokmuştur. Böylece, giderek kapitalizmin toplumun her katına yaygınlaştırdığı bir anlayışla ailede bir tür iş sözleşmesi niteliği kazanmış ve kadın, aileye hizmet sunan bir işgücü öğesi olarak düşünülmüştür. Bu nedenle, kadın hakları alanında sağlanan gelişmeler, sistemin özünü değiştirmediği için kadının konumu ilkece aynı kalmıştır.

Ancak, kapitalist gelişmenin yol açtığı mülksüzleşme süreci sonunda toplumun önemli bir kesiminde, kadın kadar erkeğin de üretim aracı mülkiyeti veya genel olarak mülkiyetten yoksun kaldığı koşulları hazırlamıştır. Kadının da erkekle birlikte üretime katılmaya başladığı bu toplum kesimlerinde, aile ilişkisi, nesnel koşullarıyla bir maddi bağımlılık ilişkisi değil, küçük boyutlar içinde bir yaşam ortaklığı olarak belirmiştir.

Gerçi toplumda kadın-erkek ilişkilerini düzenleyen kurallarda erkeğin üstünlüğü süregelmişse de, ailenin nesnel kuruluşuna bağlı olarak uzun dönemde eşitlikçi ilişkilerin temeli atılmıştır.

Endüstri devriminden sonra hızla büyüyen hizmetler alanında işbölümünün çeşitlenmesi yeni ve kadına elverişli uğraşı biçimlerinin doğmasıyla, toplumun her katından kadınların, çalışarak ekonomik bağımsızlık kazanabileceği koşullar giderek hazırlanmıştır. Böylelikle üretim sürecinin her dalında erkek gibi etkin bir rol üstlenmeye başlayan kadın, bu rolüyle giderek aile içindeki statüsünü yükseltme yoluna girmiştir. Gerçi günümüz toplumlarında kadın henüz erkekle eşit haklara sahip olmaktan uzaktır. Bununla birlikte tarihin genel doğrultusunun kadının özgürleşmesi ve ailenin, eşler arasındaki eşitlikçi ilişkilere dayanması yönünde olduğuna kuşku yoktur.

Türk Toplumunda Kadın ve Aile

Günümüz Türkiyesinde aile yapısı ve kadının statüsünü saptayabilmek için bunları hazırlayan tarihsel koşullara inmek gerekir. Bilindiği gibi çağdaş Türk toplumunun tarihsel kökenleri, Batının evrim süreci dışında kalan bir toplumsal aşamada atılmıştır.

Bu toplum, üretim kaynaklarının kısıtlılığı nedeniyle tarımsal üretimin ancak merkezi bir örgütlenmeyle gerçekleşebilmesinden ötürü, her türlü üretim aracının değilse de, toprağın mülkiyetinin ilkece toplulukta kaldığı veya kamusal bir nitelik taşıdığı bir toplumdur. Ancak, erkeğin topluluk adına aile işletmesinin sahibi gibi göründüğü bu örgütlenmede, topluluğun kuşatıcı kamusal varlığı ataerkil ilişkilerinin düzenleyicisi ve koruyucusu olarak rol oynamıştır. Bu nedenle doğrudan kendisi de çok geniş boyutlu ataerkil bir aile olarak beliren tarımcı Doğu toplumunda, bu aile yapılan en tipik ve en katı görünüşünü kazanmıştır. Babanın aynı zamanda topluluk adına davrandığı ve topluluğun da ataların yetkesini gözettiği bu yapıda, kadın toplumda ve ailede hemen her türlü haklarından yoksun kalmıştır.

İslamlık Sonrası Arap toplumu ve yerleşik Türk toplumları bu türlü bir yapının taşıyıcısı olarak belirmişlerdir.

İslamlık ve İbrani Ailesi

İslamlık, göçebe Arap topluluklarının, o zamana kadar çoğunlukla musevi ve hıristiyanların yoğunlaştığı sitelere (medine' lere) yerleşmeye başlayarak tarımsal üretim sürecine girdikleri bir aşamda belirmiş ve bu yeni gelişmenin hukuksal ve ideolojik karşılığı olmuştur. Öncelikle, -Mekke'ye oranla- tarımsal üretim ilişkilerinin daha egemen olduğu Yesrib (Medine) de tutunan İslamlık, söz konusu ilişkilere bağlı olarak biçimlenmiş yeni toplumsal yapıyı kurallamaya çalışmıştır. Bir merkezi birlik ve geçerli bir hukuk dizgesinden yoksun olan Hicaz'da oluşmakta olan yerleşik topluluğun ilişkilerini düzenlemeyi amaçlayan İslâmlık, herşeyden önce bir hukuk dizgesi olarak ortaya çıkmıştır. Kuranda, tanrısal buyruklarda temelini bulan bu dizge metafizik sorunlar kadar gündelik dünya işlerini de kurallamaya yönelmiştir.

Bir hukuk dizgesi olarak İslamlık, kendisini önceleyen toplumun temel örgütlenme biçimi olan aileyi ağırlık merkezi olarak

almıştır. Bu bağlamda İslâm hukuku, aynı alanda daha önce benzer bir çevre içinde gelişen ve Eski Ahit'te kaynağını bulan İbrani (Yahudi) modelinden esinlenmiştir:

İbrani ailesi Eski Ahit'te görüldüğü gibi ataerkil bir ailedir. Adı geçen kutsal kaynakta, karılar ve cariyelere, erkek ve kadın hizmetçilere sık sık değinilmesinden anlaşıldığına göre, bu aile geniş ataerkil bir yapıdadır. Soyun baba yönünden geçtiği veya ailenin baba soylu olduğu kesindir. Çeşitli öykülerde polijeni (çok karılılık) dile getirilmiştir. Ailede, boşanma hakkı sadece erkek için sözkonusudur. Cinsler arasındaki ilişki genel görünüşüyle kadının erkeğe bağımlılığı biçimindedir (10, s. 97).

İslamlık herşeyden önce Araplarda, göçebe çobanlığı önceleyen ilkel dönemdeki ana soylu aile topluluğunun yansımaları ve bazı topluluklar arasında yaşayan kalıntılarına karşıtlık içinde gelişmiş ve göçebe toplumunun yerleşik tarım ekonomisinin gerekimleriyle bağdaşmayan geleneklere karşı çıkmıştır.

Gerçekten İslamlık önce, ilkel toplumda üretim kaynaklarının kısıtlılığı nedeniyle bir tür nüfus denetim yöntemi olarak başvurulan ve kurban tipi bir dinsel görünüş kazanmış olan çocuk öldürme pratiğinin izlerini ortadan kaldırmak istemiştir. Buna karşılık emeğin verimini arttırarak nüfusun yoğunlaşmasına olanak sağlayan tarım ekonomisi, nüfus artışı yönünden işleyen bir sistemdir. İlkel ekonomi ancak doğanın sunduğu ve kolayca tükenir beslenme kaynaklarıyla varlığını sürdürebildiği için doğa olanaklarının çok kısıtlı olduğu durumlarda nüfusun çoğalmasını önleyici yöntemler geliştirmiştir. Ancak emeği önemli ölçüde değerlendiren göçebe hayvancılıkta, beslenme sorunu geniş çapta gereksinme gösterdiği için nüfusun çocuk öldürme (infanticide) yle denetlenmesi pratiği çoğunluk bir yana bırakılmıştır. Örneğin Muhammed'i önceleyen dönemlerde İbrahim Peygamberin, oğlu İsmail'i Tanrıya kurban sunarken, Tanrının bir koç göndererek insan yerine onun kurban edilmesini buyurması, hayvancılıkla sağlanan beslenme kaynaklarının çocuk öldürme pratiğine son verdiğini simgesel olarak dile getiren anlamlı bir öyküdür. İslamlık, ilkel Araplar arasında daha çok kız çocukların öldürülmesi biçiminde görülen ve artık geçerliliğini yitirmekte olan bu gelenek karşısında, örneğin İsra ve Enam surelerinde kesin tutumunu belirlemiştir. «Yoksulluk korkusuyla evladınızı öldürmeyiniz, onların da sizin de rızkını veririz. Şüphesiz onları öldürmek pek büyük suç-

tur» (11 s. 202). «Muhakak ki cehaletleri yüzünden çocuklarını öldürenler... hüsrana uğramış olanlardır» (s. 104).

İkinci olarak İslâmlık başta aralarında kan bağlılığı bulunan akrabalar arasındaki cinsel ilişkiyi (incest-fücur) ve giderek erkeğin, üvey veya ölen kardeşinin karısıyla evlenmesi (levirat-baldızla evlenme) kuralını yasaklamıştır. (23, s. 189 ve 16, s. 134) Örneğin Nisa suresinde, «babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin, bu geçmiş bir adetti. Ne kötü bir adetti o» ve «sizlere analarınız, kızlarınız, halalarınız teyzeleriniz, erkek kardeşlerinizin kızları, kız kardeşlerinizin kızları, karılarınızın anaları ve üvey kızlarınızla evlenmek haram kılınmıştır.» sözleriyle bu türlü ilişkileri dine aykırı saymıştır.

İslamlık üçüncü olarak da ana soylu aileden aktarılan bir kalıntı olan ve özellikle kız çocuklarının öldürülmeleri sonucu, kadın nüfusunun azalmasıyla süregelen bir evlenme biçimine kesinlikle karşı çıkmıştır. Bu, çok kocayla evlilik (poliandri) dir. Gerçekten, Muhammed'i önceleyen dönemlerde, söz konusu nedenlerle, «Kadını bir iki gece ve birkaç hafta veya bir kaç ay gibi belirli bir süre için (mut'a nikahıyla) almak olanaklı olabilmiş, kadınların çeşitli erkeklerle evlenmesi biçimleri de geçerlik kazanmıştır» (3, s. 65).

Bütün tarımcı toplumlarda olduğu gibi, İslam toplumu, poliandriyi ve cinsler arasında soy karışıklığına yol açan ilişkileri kesinlikle yasaklamış buna karşılık çok karılı (polijenik) bir ataerkil aile hukuku gelişmiştir. Gerçekten, kuranda Nisa suresinde, «Bir de evli kadınları nikahlamanız yasaktır» hükmüyle kadının yalnız bir erkekle evlenebileceği belirtilerek, tek kocalı bir aile öngörülürken, «hoşunuza giden kadınlardan, iki üç veya dört kadın nikahla alın» sözleriyle polijeni bir kural olarak benimsenmiştir. Ancak İslamlık, cinsel ilişkileri bütünüyle aileyle sınırlandırarak her türlü fuhuş ve zinayı kesinlikle haram saymıştır. «Sizlerden erkek-kadın fuhuş irtikap edenler olursa, onlara iki tarafa da eziyet edin» ve zina eden kadınla zina eden erkeğin herbirine yüz sopa vurun» (Nur suresi) gibi hükümlerle, bu davranışlara karşı ceza yaptırımları öngörmüştür.

İslamlık, bu hükümlerle kuralladığı ailenin her türlü mal varlığının mülkiyetini erkeğe bırakmış ve kadını, ikinci dereceden ve düşük düzeyde bir cins sayarak mutlak anlamda erkeğe bağımlı kılmıştır. «Allah sizi (erkekleri) tek candan yarattı ve o canın karısını da candan yarattı» veya «Allah bazılarını bazılarından

üstün yarattı» (Nisa) sözleriyle erkeğe doğuştan ve yaradılıştan öncelik ve üstünlük tanımış ve «İyi kadınlar itaatli olur. Allah onların haklarını nasıl korumuşsa onlar da kocaları yanlarında olmadığı zaman iffetlerini korurlar. Serkeşliklerinden endişe ettiğiniz kadınlara önce öğüt verin sonra dövün» hükmüyle kadının erdemini aileye ve kocasına mutlak bağımlı olarak saptamıştır.

Öte yandan örneğin mirastan «erkek çocuklara iki kız payı» vererek, yine örneğin yargıç karşısında kadının tanıklığını erkeğin yarısı oranında geçerli sayarak kadına aile içinde ve toplum karşısında erkeğe oranla düşük bir statü tanımıştır.

Aile reisi erkeği, kadın, çocuklar ve bütün aile bireylerine egemen ve yasa koyucu bir öğe sayan bu ataerkil aile, ilkece benzer yapılara sahip tüm islam topluluklarında geçerlik kazanmıştır. Bu nedenle, Türklerin toprağa yerleşme süreci boyunca ve tarımsal üretim ilişkileri içinde geliştirdikleri ailenin de modeli olmuştur.

Bir Türk - İslam bileşimi (sentezi) olarak Osmanlı toplumunda öncelikle özel hukuk alanında tam bir etkinlik kazanan islam hukuku (fıkıh) geçerliğini korumuştur. Bu hukuk Şeriat (tanrı buyruğu) temeline dayanan niteliğiyle sonsuza kadar konmuş bir dizge olması ve toplumun yüzyıllar boyunca değişikliğe uğramadan geleneksel yapısını sürdürmesinden ötürü yakın çağlara kadar yürürlükte kalmıştır. Fıkhın ana bölümlerini oluşturan ibadet (din pratikleri) ukubad (ceza hukuku) ve muamelat (iş hukuku) ın yanısıra aile ve nikâh ilişkilerini düzenleyen dördüncü bir bölüm olarak «münakat» da yer almıştır. (2, s. 15-16) Bu kurallar dizgesi Tanrı buyruğundan kaynaklanan değişmez niteliğiyle İslamlığın aile ve kadın anlayışının günümüze kadar etkin bir biçimde süregelmesine yol açmıştır. Tanzimattan sonra başlayan yenileşme ve yasalaştırma hareketleri iş, ceza ve kamu hukuku alanlarına özgü kaldığından, İslâm aile hukuku Cumhuriyet'e kadar hemen hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Cumhuriyet döneminde 1926 yılındaki Medeni Kanun'la aile hukuk alanında çağdaş anlayış öngörülerek bireylerarası ilişkilerin buna göre düzenlenmesi ve kadın haklarının tanınması yoluna gidilmiştir. Ancak, Katolik aile öğretisinden kaynaklanan İsviçre Medeni Hukuku'na dayandığı için bu yasanın erkeği aile reisi sayarak ona daha ayrıcalıklı bir konum tanıması ve toplumda henüz ataerkil aileyi oluşturan maddi ilişkilerin geçerliğini koruması yüzünden Türk toplumunda kadının statüsü hukuksal alanda bile

kökten değişmemiştir. Bununla birlikte geleneksel ilişkilerin hızlı bir çözülme sürecine girmesi yanında çağdaş aile modelinin kaçınılmaz etkileri, ülkemizde de aile ve kadının çağdaş doğrultuya yönelmesiyle sonuçlanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. ANSAY, S.Ş.: Hukuk Tarihine- İslam Hukuku, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını ANKARA 1954
2. ARİSTO: Politika, Çev. BERKES, N. M.E.B. Yayını İstanbul 1944
3. BARKAN Ö.L: Türk Hukuk Tarihi (Çoğaltma) İstanbul 1952
4. CAHİZ: Çev. ŞEŞEN, R: Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Fazileteri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını ANKARA 1967
5. ÇAĞATAY, N. İslâmdan önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını Ankara 1963
6. Dede Korkut Masalları Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikayesi (Hazırlayan HIZAL, S) Varlık Yayınları 1968
7. EBERHARD, W. Orta ve Garbi Asya Halklarının, Türkiyat Mecmuası, VII-VII, cüz 1,
8. ENGELS F.: The Origin of family, private property and state. Internationale publishers, 9 th. ed. Landon 1968
9. GÖKALP, ZİYA: Türk Medeniyeti Tarihi Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1976
10. KIRPATRICK, C: The Family as process and institution, the Ronald Prese Cie., New-York 1955
11. Kuran, Çev. IRMAK, S. İstanbul 1966
12. MORGAN, L.: Ancient Society, Meridian Books, New York, 1967
13. Muallakat (Yedi Askı) Çev.: Şerafettin Yaltkaya M.E.B. Yayını, İstanbul, 1943
14. OKANDAN, R.: Umumi Hukuk Tarihi, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1952
15. ORKUN, N.N.: Eski Türk Yazıtları, IV. Türk Dil Kurumu Yayını Ankara 1941
16. ÖRNEK, S.V.: Etnoloji Sözlüğü, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara, 1971
17. Sencer, M.: Dinin Türk Toplumuna Etkileri, 2. inci baskı, ant Yayınları, İstanbul 1971.
18. SENCER, M.: Osmanlı Toplum Yapısı, Ant Yayınları 1969.
19. SENCER, M.: Türkiye'de Toplumsal Yapı (Yayınlanacak)
20. SENCER, Y.: Türkiye'de Kentleşme, Bir Toplumsal ve Kültürel Değişme Süreci, Kültür Bakanlığı Yayını No. 345, Ankara, 1979
21. SENCER, Y.: Ülkemiz Koşullarında Çalışan Kadınların Sorunları, İ. Tıp Fakültesi Mecmuası (Baskıda)
22. TACİTUS: Germania, Penguin Books, New-York, 1966
23. ÜLKEN, H.Z.: Sosyoloji Sözlüğü, M.E.B., Talim ve Terbiye Dairesi Yayını, İstanbul 1969.

Makaleler ve Araştırmalar Bölümünün son iki yazısı, Tütengil'in ölümünden sonra yayınlanmış iki makaledir.

«1927 Yılında Türkiye» başlığını taşıyan ilk yazı, Türk Tarih Kurumu'nun 1977 yılında düzenlediği «Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı Sempozyumu»na sunulan bildiridir. Burada, yalnız bildirinin metni bulunmakta, tartışmalar ve açıklamalar bölümü yer almamaktadır.

Türkiye'nin «GEL-GİT»leri ve Ufuktaki «YENİ İNSAN»ı başlıklı yazı ise, Varlık Yıllığı 1980'de yayınlanmıştır. Bu yazı, Tütengil'in son değerlendirme yazısı olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

1927 YILINDA TÜRKİYE

Prof. Dr. CAVİT ORHAN TÜTENGİL

Giriş

1927 yılı, siyasal ve toplumsal tarihimiz açısından iki önemli olguyu vurgulamaktadır. Bir yandan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Paşa, "mebde-i kelam kabul ettiği" 19 Mayıs 1919'dan 1927 yılına kadar uzanan "dokuz senelik ef'al ve icraatımız"ı kapsayan Büyük Nutuk'u bu yılda söylemiş, öte yandan cumhuriyet Türkiyesi'nin toplumsal dökümüne başlangıç olan nüfus, tarım ve sanayi sayımları ilk defa 1927 yılında yapılmıştır.

Siyasal tarihimizin en önemli belgeleri arasında yer alan Nutuk (1), 1919-1927 yıllarını kapsayan "mazi olmuş bir devrin hikâyesi" olmaktan öte, Atatürk'ün, 'milli hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin; istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, milli ve asri bir devleti, nasıl kurduğunu" ifadeye çalıştığı anıtsal bir yapıttır. Kendisinin de belirttiği gibi, Nutuk'ta, "milletimiz" ve "müstakbel evlatlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek, bazı noktalar, tebarüz" ettirilmiş, böylece "geçmiş" ile "gelecek" arasında bir köprü kurulmaya özen gösterilmiştir. Öte yandan, "mazlum" bir milletin emperyalizme karşı verdiği Ulusal Kurtuluş Savaşını izleyen çağdaş bir

(1) Nutuk ilk defa 1927 yılında yayımlanmış, günümüze kadar da çeşitli basımları yapılmış ve yabancı dillere çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muzaffer Gökman, **Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografya'sı**, İstanbul 1968, 2. b., s. 21 - 25 ve İstanbul 1974, Ek: I, s. 10 - 11.

devletin kuruluş süreci, evrensel boyutlara ulaşan ilk başkaldırma ve uygar dünyaya kendini kabul ettirme olgusu olmuştur. Savaş alanlarından gelen bir devlet kurucusunun, belgelere dayalı olarak yaptığı altı gün süren konuşma, «mission»unun bilincinde olan Mustafa Kemal'in yalnız ulusuna değil, bütün insanlığa karşı taşıdığı bir sorumluluğun kanıtı sayılmak gerekir.

Yeni atılımlara hazırlanan bir toplum, içinde bulunduğu durumu, olanaklarını ve gelişme doğrultularını saptamak zorundadır. Bunun içindir ki, 1926 yılında Başbakanlığa bağlı olarak İstatistik Genel Müdürlüğü'nün oluşturulduğu görülür. Atatürk'ün Büyük Nutuk'u söylediği 1927 Ekiminde, nüfus ve tarım sayımlarının yapılması, aynı yılın aralık ayında bunu sanayi sayımının izlemesi, rastlantıdan öte, yakın geçmişle ve gelecekle hesaplaşmanın 1927 yılı olarak planlandığını gösterir. Atatürk'ün, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ikinci kurultayında verdiği tarihsel söylevin 50. yılında 1927 Türkiye'sinin toplumsal panoramasını gözler önüne koymak, dünü olduğu kadar bugünü anlamak için de gereklidir.

Nüfus ve Yerleşme :

28 Ekim 1927 tarihinde yapılan genel nüfus sayımında Türkiye nüfusu toplamı bir açıklamaya göre (2) 13.660.275 ve bir başka açıklamaya göre de (3) 13.648.270'tir. Daha sonraki bir yayında ise, "bu rakamın hatalı olduğu ve bu tarihte Türkiye nüfusunun 14 milyon olarak kabul edilmesinin hakikata daha yakın olacağı" ileri sürülmüştür (4).

1927 Türkiye nüfusunun genel özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

* Kadınların erkeklerden daha fazla olduğu 1927 yılında 1.000 erkeğe karşılık 1.075 kadın vardır.

* Nüfusumuz 63'ü il, 328'i ilçe ve 699'u bucak merkezi olan 40.991 yerleşme biriminde oturmaktadır. 1.000 kilometre kareye 54 yerleşme birimi, her yerleşme birimine de 333 kişi düşmektedir.

* Nüfusu 5 bin ve daha fazla olan 147 yerleşme biriminde oturanlar genel nüfusun % 20.35'idir.

---

(2) Bk. **Population de la Turquie par Vilayets et Cazas par Villes et Villages d'après le Recensement du 28 Octobre 1927**, Ankara 1928, p. 2-3.

(3) Bk. **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri**, Ankara 1929, Fasikül I, s. XVII.

(4) **Nüfus Sayımları 1927-1950**, Ankara 1953, s. 3.

• Nüfusumuzun % 51.8'i kadın, % 48.2'si de erkektir. Kilometre kareye 18 kişi düşmektedir.

• 7 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusta okuryazarlık oranı % 10.6'dır. Bu oran, 10 bin ölçeğine göre, kentli nüfus için % 32 ve köylü nüfus için de % 6'dır.

Okuryazarlığın cinsiyet ve yerleşme açısından gösterdiği özellikler ise şöyledir (5)

	Erkek	Kadın
Kentli	% 41.5	% 21.7
Köylü	% 11.4	% 1.4
Toplam	% 17.4	% 4.6

• 1927 yılında, 10 bin ölçeğine göre nüfusun % 16.3'ü kentlerde, % 83.7'si de kırsal yörelerde oturmaktadır(6).

• Nüfusu 40 binin üstünde olan kentler şunlardır:

Konya	47.286	Ankara	74.784
Bursa	61.451	İzmir	153.845
Adana	72.652	İstanbul	673.029

• 13.648.270 kişinin % 97.3'ü olan 13.269.606 kişi dinlerinin İslamiyet olduğunu ifade etmişlerdir.

• Ana diller bakımından 1927 nüfusu şu dağılımı göstermektedir:

Türkçe	11.777.810
Rumca	119.822
Yahudice	68.900
Ermenice	64.745
Fransızca	8.456
İtalyanca	7.248
İngilizce	1.938
Kürtçe	1.184.446
Arapça	134.273
Çerkesçe	95.901
Tatarca	11.465
Arnavutça	21.774

(5) Aynı kitap, s. 9.

(6) Bk. **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara 1923, s. 78.

Bulgarca	20.554
Acemce	1.687
Ötekiler ya da bilinmeyenler	110.469

* Haklı eleştirilere konu olan meslekler bakımından dağılım (7), cinsiyet de belirtilerek, aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:

	Tarm	Sanayi	Ticaret	Serbest
Erkek	2.678.737	266.895	248.512	45.247
Kadın	1.689.324	32.437	8.843	7.416
Toplam	4.368.061	299.369	257.355	52.663

	Memurlar	Hakimler	Ordu	PTT
Erkek	63.104	9.864	162.227	14.576
Kadın	1.330	135	8	242
Toplam	64.434	9.999	162.235	14.818

	Muhtelif	Mesleksiz veya mesleği bilinmeyen	Meslekler toplamı
Erkek	105.334	2.960.128	3.594.496
Kadın	16.947	5.318.145	1.756.719
Toplam	122.281	8.278.273	5.351.215

* Medeni durum ise şöyledir:

Bekâr	6.620.739	Boşanmış	78.397
Evli	5.761.229	Bilinmeyen	6.111
Dul	1.163.012		

Toplumsal ve siyasal niteliklere ağırlık veren 1927 genel nüfus sayımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulmuş yeni bir toplumun izlerini, uzun savaş yıllarının özelliklerini taşımakta, kentleşme olgusundan uzak bir tarım ülkesinin görüntülerini vermektedir. Özellikle kırsal yerleşmelerde ve kadın nüfus için ciddi bir sorun olan düşük okur-yazarlık oranı, 1928 yılında gerçekleştirilecek Harf Devrimi ile, ülke ölçüsünde "sıfır"a indirgenmiş bulunacaktır.

(7) Aynı kitap, s. 57.

Tarım Kesimi ve Sorunları:

1927 yılının ekim ayı içinde yapılan "tarım sayımı", yöntemle ilgili açıklamalarda belirtilen kapsam çerçevesindeki konulara aydınlık getirmektedir: "1927 senesi teşrinievvel ayında çiftçi aileleri, mezru sahalar, istihsalat miktarı ve kıymeti ile hayvanat, ziraat aletleri ve ziraat makinelerine şamil olmak üzere bir tahriri zirai yapıldı. Tahrir valilerle kaymakamlar tarafından idare edildi. Vali ve kaymakamlar tahrir cetvellerini köylere, münferit çiftçilere ve bilumum mevakie tevzi eylediler" (8)

1927 tarım sayımının yukarda sayılan konularla ilgili sonuçları şöylece özetlenebilir:

Çiftçi ailesi

"Bir hane sayılan ve hep birden çalışan kimselerin heyeti umumiyesi" biçiminde tanımlanan çiftçi ailesine ilişkin bilgiler ve özellikler şunlardır:

* "Umum memlekette çiftçi ailesi adedi 9.145.008 nüfustan mürekkep olmak üzere 1.751.239 aileye baliğ olmaktadır."
* "Aile adedi hemen hemen memlekette mevcut zirai işletme (Exploitation) adedine tekabül etmektedir."
* "Her çiftçi ailesine vasati olarak beş nüfus isabet etmektedir."
* "Her çiftçi ailesinin zer ettiği arazi miktarı vasatisi (25) dönümdür. İtibara almalıdır ki, bu miktar, çiftçi ailelerinin tasarruf ettiği miktar değil, 1927 senesinde zer ettiği arazidir."
* "Vasati olarak beher çiftçi ailesine 2 yani bir çift hayvan isabet etmektedir."

Genel nüfusa oranı % 67.7 olan çiftçi nüfusu tarım bölgelerine göre değişmekte, fındık bahçesi sahiplerinin de çiftçi nüfusu içinde yer aldığı 7. Tarım Bölgesinde (Karadeniz kıyıları) bu oran % 81.2'ye varmaktadır. Bazı illerimizde ise bu oranın ortalamanın altına düştüğü görülür.

Çiftçi nüfusu oranının % 50'nin altında bulunduğu illerimiz bize kalırsa iki olguyu ortaya koymaktadır. İllerimizin bir bölüğünde sanayi ve ticaret kesiminin görece gelişmişliği bu oranı azaltıcı yönde etkilerken (İstanbul % 9,7, Mersin % 34,1, Gazi-

(8) Bk. **1927 Senesi «Ziraî Tahriri» Neticeleri,** İstanbul 1928, s. I.

antep % 41,1 ve İzmir % 45,1), illerimizin bir bölüğünde de büyük toprak olgusu etkili olmaktadır (Urfa % 45,9, Diyarbakır % 48,2, Siirt % 48,9 ve Mardin % 49, 2).

Ekili alanlar

1927 yılında Türkiye yüzeyinin % 4.86'sı olan 43.637.727 dönümlük alanda tarım yapılmaktaydı. Ekili alanların % 89.5'inde tahıl, % 3.9'unda baklagiller ve % 6.6'sında sınai bitkiler üretilmektedir.

2.804.104 dönümde yapılan sınai bitki üretiminin, belli başlı ürünlere göre dağılımı şöyledir:

Pamuk tarımı	% 35.3	Afyon tarımı	% 6.0
Tütün tarımı	% 24.6	Patates tarımı	% 4.8
Susam tarımı	% 16,4		

Her çiftçi ailesi ortalama olarak yılda 25 dönüm arazide tarım yapıyorsa da, bu ortalamanın üstünde ve altında yer alan illerimiz de vardır.

• 25 dönümün üstünde toprak ekilen iller:

Tekirdak	63.7 dönüm	Eskişehir	42.4 dönüm
Edirne	53.4 dönüm	Burdur	37.6 dönüm
Aksaray	47.8 dönüm		

• Ortalamanın altında toprak ekilen iller :

Artvin	7.7. dönüm	Ordu	11.6 dönüm
Van	10.0 dönüm	Siirt	12.0 dönüm
Bitlis	11.4 dönüm		

Üretim miktarı ve değeri, ortalama verim

• "1927 senesinde Türkiye dahilinde 24.000.000 kentalden biraz fazla hububat, bir milyon kental bakliyat ve 1.634.000 kental nebatatı sınaiye istihsal olundu".

• "1927 senesinde zer edilen arazi mahsulatının kıymeti 337.000.000 Türk lirasına baliğ olmaktadır. Bu miktar hububat, bakliyat ve nebatatı sınaiyeye atideki surette inkısam etmektedir :

Hubuat	% 69.60
Bakliyat	% 3.14
Nebatatı sınaiye	% 27.26".

Üretim değerinin tarım bölgelerine göre çiftçi aileleri arasındaki bölünüşü ilginç bir çizelgeyi karşımıza çıkarmaktadır:

Dördüncü Bölge (Akdeniz kıyıları)	378 TL.
Üçüncü Bölge (Avrupa Türkiyesi ve Bursa)	277 TL.
İkinci Bölge (Ege kıyıları)	269 TL.
Türkiye ortalaması	192 TL.
Dokuzuncu Bölge (Orta Anadolu'nun güneyi)	174 TL.
Birinci Bölge (Orta Anadolu'nun kuzeyi)	161 TL.
Sekizinci Bölge (Orta Anadolu'nun batısı)	154 TL.
Yedinci Bölge (Karadeniz kıyıları)	121 TL.
Altıncı Bölge (Güneydoğu Anadolu)	92 TL.
Beşinci Bölge (Kuzeydoğu Anadolu)	66 TL.

Her ne kadar hayvan ürünleri değerlerinin hesaba katılmaması, sanayi bitkileri üretiminin tahıl üretimine eklenmesi bölgeler arası farkları bir ölçüde açıklamakta ise de, bu sayılara sadece tarım sayımına giren ürün değerlerinin katılması ve 1927 yılının "tamamen anormal bir kuraklık" ile geçmesi, "sınırlı" bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır (9).

Ortalama verim

1927 yılında tahıl üretiminde ortalama verim 10 dönümde 614 kilodur. Aynı koşullarda baklagillerde 576 kilo verim, sanayi bitkilerinde 583 kilo olarak hesap edilmiştir.

Tarım alet ve makineleri, hayvanlar

• "Bütün memlekette 15.711'i ziraat makinesi olmak üzre 1.413.509 alatı ziraiye tadat edilmiştir. Vasati olarak yüz dönüme 3 makine isabet etmekte ve mıntıkalar arasındaki fark da cüzi bulunmaktadır. Yalnız ziraat makinelerinin hemen nısfı birinci ve

(9) 1927 yılındaki kuraklığı önceki ve sonraki yıllarla karşılaştırmak için bk. T.C. İktisat Vekâleti Meteoroloji Enstitüsü yayını: **1926-1927-1928-1929 (3 aylık) Senelerinin Yağmur Miktarlarına Ait Grafikler ve Cetveller,** (Ankara) 1929.

dördüncü mıntıkalardadır. Diğer mıntıkalardaki ziraat makinesi miktarı cüzi ve bilhassa beşinci mıntıkada pek zayıftır."

"Ziraat makineleri"ne traktör, çayır makinesi, tırmık, mibzer, biçerbağlar, harman makinesi, tınaz makinesi ve triyör girmektedir.

* 1927 tarım sayımında kümes hayvanları dışında 3.314.525'i çeki hayvanı (öküz, manda, at-beygir, kısrak ve ester) olmak üzre, 25.712.591 çiftlik hayvanı saptanmıştır.

* "Beher 20 dönüme 1.4 çeki hayvanı isabet etmektedir" Çeki ve kümes hayvanları dışında her çiftçi ailesine düşen ortalama hayvan sayısı 14.5'tir.

Birim olarak "çiftçi ailesi"nin ele alındığı 1927 tarım sayımının çiftçi ailesi ile "tarım işletmesi"ni özdeşleştirmesinin de gösterdiği gibi tarım alanında küçük aile işletmeleri egemendir. Türkiye nüfusu içinde "çiftçi nüfusu"nun % 67.7 oranında görünmesi, sayım sırasındaki sınırlamalardan ileri gelmiş olmalıdır. 25 dönümlük bir ekili alanda bir çift hayvanı ile ve ortalama 5.2 kişiden oluşan çiftçi ailesiyle sağlanan üretim büyük çoğunluğuyla tahıla dayanmaktadır. 100 dönüme 3 tarım makinesi ile 7 çeki hayvanının düşmesinin de belirlediği gibi, 1927 Türkiyesi'nde tarım, ilkel koşullar altındaki geçimlik üretimle çoğunlukla ihracata yönelik sanayi bitkilerinden oluşmaktadır.

1927 tarım sayımında, "vazıh ve basit bir mefhum olan çiftçi ailesinin esas ittihaz edilmesi, istatistik cüz'ü tammı olarak ziraî işletmenin kabulü derecesinde muayyen bir esas vermiş" ve haklı olarak işaret edildiği gibi, "Bu esas sayesinde ziraî tahrir, çiftçi nüfusunun ehemmiyeti, çiftçi ailelerinin teşekkülatı ve bunların faaliyet vasıtaları hakkında şayanı dikkat malumat elde edilmesini temin" etmiştir (10).

1927 Yılında Sanayimiz :

1927 yılında yapılan sayımlardan üçüncüsü sanayimize ilişkindir. 1928 yılından sonra, "bugünkü dile ve yazıta çevrilmek suretiyle yeniden" yayımlanan *"Sanayi Sayımı 1927"* (Ankara 1969) iki özelliğiyle dikatleri çekmektedir:

i. "1927 sanayi sayımı kapsam ve yöntem itibariyle Türkiye'de uygulanan ilk genel sanayi sayımıdır." (11)

(10) Bk. **1927 Senesi Zirai Tahriri" Neticeleri,** İstanbul 1928, s. VI.

(11) Bk. **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı,** Ankara 1973, s. 149.

ii. "1927 sanayi sayımının bir özelliği de sayımda kullanılan tarif ve metodolojinin bugünkü Birleşmiş Milletler tavsiyelerine çok yakın oluşu ve dünya istatistikçileri arasında isim yapmış Belçikalı uzman Camille Jacquart'ın bu sayımı İstatistik Genel Müdürü olarak bizzat yönetmiş olmasıdır." (12)

1927 yılının aralık ayında yapılan "sanayi sayımı"nın kapsamı ve nitelikleri aşağıdaki noktalarda toplanmaktadır:

* 95 bölüm olan sanayi sınıfları listesi, sınai faaliyeti her şeyden önce toprak ürünleri değiştirmeye yönelmiş bir ülkede, işlenen hammaddenin özelliği gözetilerek düzenlenmiştir.

* "Nakliyat sanayii ile ilçe ve il merkezleri dışında bulunan su ve yel değirmenleri sayıma katılmamıştır."

* "Birçok sanayiin yılın bu zamanında oranca az faal olması sebebiyle en uygun olmayan bu tarih, sanayi sayımı tarihi ile binaların yazımı tarihi arasında çok bir zaman bırakmamak düşüncesi ile zorunlukla kabul edilmiştir."

* Ev sanayii ile sanayi müesseseleri arasında "aracı bir basamak olan esnaf atölyeleri de bazı koşullarla ele alınarak, "biraz aşırılık ile sınai müesseseler - Etablissements industriels" adı verilen kuruluşların sayımı yapılmıştır.

Küçük esnaf atölyelerini de içine alan kelimenin en geniş anlamındaki sınai müesseseleri sayısı 1927 aralık ayında 65.235 ve buralarda çalışanların sayısı da 256.855'tir.

Onlu sanayi sınıflaması içinde işletme sayısı bakımından olduğu kadar çalışanlar sayısı bakımından da ilk üç sırayı alan sanayiler şöylece ifade edilebilir: (13)

Sanayi sınıfları	İşletme sayısı	%	Çalışanların sayısı	%
Tarım	28.439	43.59	110.480	43.01
Dokuma	9.353	14.34	48.025	18.70
Maden, makine onarımı ve yapımı	14.752	22.61	33.866	13.18

(12) Bk. **Sanayi Sayımı 1927**, Ankara 1969, s. /3.

(13) Bk. **1927 Sene'si «Sınai Tahriri» Neticeleri**, İstanbul 1928, s. 3, tablo I; **Sanayi Sayımı** 1927, Ankara 1969, s. 9, tablo 1.

Müesseselerin çalışanlar sayısına göre bölünüşü ilginç bir çizelgeyi ortaya koymaktadır:

Bir kişilik müesseseler	23.316	35.74
Bir kişi ve aile bireylerinden kurulu	4.914	7.53
2 ve 3 kişilik	23.332	35.76
4 ve 5 kişilik	7.683	11.78
6 ve 10 kişilik	3.940	6.04
11 - 20 kişilik	1.188	1.82
21 - 50	551	0.84
51 - 100 kişilik	166	0.25
100 ve daha fazla	155	0.24
Toplam	65-245	100.000

Bu çizelgeden yola çıkarak, çalışan kişiler ve sanayi ölçekleri arasında şu bağlantıları kurabiliriz:

* Küçük atölye niteliğindeki ilk üç sırada yer alan müesseseler toplamı 51.562 ve genel toplamdaki oranı % 79.03'tür.

* "Dört ve daha fazla insan bulunan müesseselerin asıl sanayi arasına katılması kabul edilirse, bu önemdeki sanayiciler adedi 13.983'e ulaşmış olur ki, sayılan müessese adedinin % 20.97'si demektir. Eğer bu sınırı altı ve daha çok insan bulunan müesseselere uygularsak sayı 6 bin iner. Eğer 11 ve daha çok insan olan müesseseler gözönüne alınırsa Türkiye'de asıl sanayiin ancak 2060 olduğu sonucu çıkar." (14)

* Küçük, orta ve büyük sanayie ilişkin aşağıdaki varsayım şöyle bir durumu sergilemektedir:

6-20 kişi/küçük sanayi/5.128 müessese (% 7.86)

21 - 100 kişi/orta sanayi/717 müessese (% 1.09)

101 ve daha çok kişi/büyük sanayi/155 müessese (% 0.24).

* 51 ve daha fazla insanın bulunduğu 321 müessesenin sanayi sınıflarına göre dağılımı, önem sırasına bakılırsa, şöyledir:

---

(14) Bk. **Sanayi Sayımı 1927**, Ankara 1969, s. 10.

Sanayi sınıfları	Müessese sayısı
Tarım sanayii	98
Dokuma sanayii	96
Maden çıkarma sanayii	51
Ağaç ürünleri sanayii	29
Maden sanayii	16
Bina inşaatı sanayii	13
Kâğıt ve karton sanayii	7
Elektrik sanayii	7
Kimya sanayii	3
Karma sanayi	1
Toplam	321

1927 sanayi sayımında motorlar konusu özel bir dikkatle ele alınmış, motorların cinsi ve gücü, sanat sınıfları üzerinde çeşitli açılardan durulmuştur. Ayrıntılarına girmeden, "Sanayi işletmelerini motor gücü kullanıp kullanmadıklarına göre incelersek 2.822 işletmenin yani genel işletmelerin % 4.32'sinin motor kullandığı ve 62.423'ünün yani % 95.68'inin motor kullanmadığı anlaşılır."

4 ve daha çok insan bulunan 13.683 işletmede statü ve uyrukluk açısından dağılım çok ilginç bir çizelgeyi oluşturmaktadır:

	Toplam	Erkek	Kadın	Türk	Yabancı
Patron	10.941	10.786	155	10.299	642
Memur	7.817	6.208	1.609	7.115	702
İşçi	147.128	109.488	37.640	146.781	347

Şunu da belirtelim ki, işçilerin 22.684'ü 14 yaşından küçük bulunmaktadır.

4 ve daha çok insan bulunan işletmelerde çalışan yabancı uyrukluların statü ve cinsiyete göre dağılımı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir: (15)

	Erkek	Kadın	Toplam
Patron	602	40	642
Memur	684	18	702
14 yaşından küçük işçi	70	33	103
14 yaşından büyük işçi	171	73	244

(15) Aynı kitap, s. 14, tablo 9.

Yabancı uyruklu patronların illere göre dağılımı anlamlı olabilir:

1	Artvin, Afyonkarahisar, Antalya, Tekirdağ, Denizli, Trabzon, Kocaeli, Konya, Kırşehir, Kayseri, Gümüşhane ve Van.
2	Erzurum, Amasya, İçel, Cebel-i Bereket, Çankırı, Kırklareli, Mardin ve Muğla.
3	Bolu, Kütahya, Maraş ve Manisa
4	Eskişehir ve Giresun
5	Ankara
6	Çanakkale ve Mersin
7	Zonguldak
8	Edirne ve Bursa
10	Aydın
13	Balıkesir
14	Adana
19	Samsun
62	İzmir
436	İstanbul

Hammadde ve üretim değeri için de şu özetlerle yetinebiliriz:

• "1927 yılında sanayide kullanılan hammaddenin kıymeti 232 milyon 665 bin liraya ulaşmıştır. Bu toplamın % 66'sı tarım sanayiine ait bulunmakta ve dokuma sanayii de buna eklendiği zaman % 83 oranı elde edilmektedir. Bu hammaddenin % 12.62'si yabancı ülkelerden gelmekte ve bunun en önemli kısmı kâğıt ve karton sanayiine ve bundan sonra toplamın % 22 oranında dokuma sanayiine ait bulunmaktadır.

• Üretim kıymetine gelince: Sınai üretim kıymeti toplam 432 milyon 741 bin liraya ulaşmıştır. Bu miktarın 281 milyon 605 bin lirası tarım ürünleri sanayiine ait olup toplamın % 65'ini, 76 milyon 366 bin lirası da dokuma sanayiine ait olmak üzere toplamın % 18'ini teşkil ediyor. Bununla beraber Türkiye'de bulunan bütün dokuma sanayiinin sayım içine katılmadığını gözönüne almak lazımdır. Sayım, ev sanayiine uygulanmadığı için, dokuma sanayiinin herhalde önemli bir büyüklüğe ulaşan üretimi bu ilk sınai üretim istatistiklerimize tam olarak girememiştir." (16)

---

(16) Aynı kitap, s. 15.

1927 sanayi sayımının belirgin sonucu küçük sanayiin egemen oluşu, başta tarım, dokuma ve maden olmak üzere hammaddeleri işleyen küçük işletmelerin önemli bir yer tutmasıdr. Büyük ölçüde tarıma ve insan gücüne dayalı, çok sınırlı ve küçük ölçekli, gereksinme duyduğu hammaddeler açısından bir ölçüde dışa bağımlı, işçi ve memurundan patronuna kadar yabancı uyrukluların da içinde yer aldığı sanayiimiz, 1927 yılında henüz bir başlangıç döneminin özelliklerini taşımaktadır.

Ülkemizin toplumsal dökümünü yapmayı amaçlayan 1927 yılının bu üç önemli sayımını gördükten sonra, bir başka açıdan 1927 Türkiye'sinin niteliklerini yansıtan "olaylar zinciri"ne geçebiliriz.

"Ayın Tarihi" ve 1927 Türkiyesi

"Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi" tarafından yayımlanan *"Ayın Tarihi"* adlı derginin 1927 yılı sayılarında yer alan Türkiye olaylarından bir seçmeyi, sayımları tamamlayan nitelikte gördüğümüz için, bir yorum yapmadan anımsatmak istedik. Bayındırlık, kongre, balo ve çay haberleri gibi yurt olayları, çoğu kez, "ilk, birincisi, resmi küşad, merasimi mahsusa, temel atma" sözcükleriyle birlikte 1927 olaylarında karşımıza çıkmaktadır.

Ocak (Kânunusani nüshası, sayı 34, s. 1916).

3. Demiryollarının müstakbel teşkilâtını müzakere etmek üzre İstanbul'da toplanan Nafıa Kongresi ilk içtimaını akdetti.

7. Karlsruhe'de toplanacak olan radikal ve mümasili demokrat fırkaları kongresinde bulunmak üzre CHF Kâtibi Umumisi Kocaeli Mebusu Saffet Bey Karlsruhe'ye azimet etmek üzre hareket etti.

10. İstiklâl Mahkemesi Dörtyol Cinayeti faillerinin muhakemesine başladı.

14. Ankara'da tahriri nüfus tecrübesi yapıldı.

31. Ankara'da Evkaf Otelinde Sanayi ve Maadin Bankası tarafından ihzar edilen Millî Fabrikalar Masnuatı Sergisi küşad edildi.

Şubat (Şubat nüshası, sayı 35, s. 1997-1998).

1. Sıtma Mücadele Kongresi ilk içtimaını Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey'in riyasetinde akdetti.

2. Uşak Şeker Fabrikasının mahsulü olan iki kiloluk şeker billur ve gümüş kapaklı mahfaza derununda olarak Ticaret Vekili

Rahmi Bey'in delaletiyle meclisi idare azaları tarafından Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine takdim edildi.

12. Ticaret Odaları Kongresi Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin riyasetinde ilk içtimaını akdetti.

15. İzmir'de tesis edilen Asarı Atika Müzesi'nin küşadı merasimle icra edildi.

25. Ankara'da Evkaf Otelinde Himayei Etfal Cemiyeti tarafından büyük bir balo verildi.

26. Ankara'da ilk olarak tesis edilmiş olan Ankara Zahire Borsası merasimi mahsusa ile küşad edildi.

28. CHF Grubu içtima etti. Başvekil İsmet Paşa Hazretleri tarafından izahat verilerek İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetine nihayet verildi.

Mart (Mart nüshası, sayı 36, s. 2083-2084).

3. Ankara'da Çocuk Sarayı'nın resmi küşadının icrası.

11. Türk - Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin imza merasimi icra edilmiştir.

21. Ankara'da Türk Ocakları Merkez Heyeti binasının temel atma merasimi icra olunmuştur. Bina 454 bin liraya yapılacak ve Ankara'nın en güzel binalarından biri olacaktır.

Nisan (Nisan nüshası, sayı 37, s. 2133-2134).

15. Sıvas'ta Ağaç Bayramı binlerce halkın iştirakiyle yapılmış ve pek çok fidan dikilmiştir.

18. Anadolu hattının mübayaası müzakeratına bugün Ankara'da Nafıa Vekâlet binasında başlanmıştır.

28. Yirmi kişiden mürekkep olan kadastro heyetimiz bir sene tetkikatta bulunmak üzere İstanbul'dan Avrupa'ya hareket etmiştir.

Mayıs (Haziran nüshası, sayı 38-39, s. 2213 - 2216).

2. Bursa'da ikmal ve faaliyete başlayan İpek Mensucat Fabrikasının resmi küşadını icra etmek üzre Bursa'ya giden Ticaret Vekili Rahmi Bey'in Ankara'ya avdeti.

3. Beynelmilel Nakliyatı Havaiye Şirketinin ilk posta tayyaresi bugün Yeşilköy'den Paris'e hareket etti. Paris'ten hareket eden tayyare de bugün şehrimize geldi.

7. Etrafı kumaş kaplı nefis bir karton üzerine Çince yazılı olarak Çin Müslümanları, Büyük Gazi'mize hürmet ve muhabbetlerini ifade eden bir hediye takdim ettiler.

12. Ankara Sıvas hattında ray ferşiyatı bugün öğle vakti Kayseri'ye kadar ikmal edildi.

14. Seyrisefain İdaresinin yeni mübaaya edilip "Konya" ismi verilen vapuru İstanbul limanına gelmiştir.

18. İstanbul'da bir Kuştüyü Fabrikası açmış olan Kemaliye' li Yalızade Ömer Bey, Başvekil Hazretlerine fabrikasının mamulatından bazı numuneler arzetmiştir.

26. Bugün yeni müze binasında muhterem başvekilimiz tarafından Ankara Dördüncü Sanayii Nefise Sergisi küşad olunmuştur.

29. Ankara - Kayseri demiryolu heyecanlı tezahürat arasında muhterem başvekilimizin nutku ve meclis reisimizin eliyle açıldı.

Haziran (sayı 38-39, s. 2216-2218).

3. Reisicumhur Hazretlerinin himayesinde, Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin riyasetinde Yarış ve Islah Encümeni tarafından tertip olunan at yarışlarının birincisi bugün Ankara'da büyük bir mükemmeliyet içinde yapıldı.

15. Kayseri'de Ulukışla ve Kütahya ile Tavşanlı arasındaki demiryollarımızın inşasına talip olan Alman Grubuyla Nafıa Vekâleti arasında tanzim olunan mukavelename bugün Nafıa Vekili Behiç Bey'le grup mümessilleri arasında imza edilmiştir.

2. İntihabat hakkındaki emir bugün Dahiliye Vekâletinden vilayata tebliğ olunmuştur.

Temmuz (Temmuz nüshası, sayı 40, s. 2300).

7. Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri hususi bir katarla Karaköy tarikiyle Bursa'ya hareket buyurmuşlardır.

8. Trabzon'daki yeni yapılan stadyumun küşad resmi icra edilmiştir.

10. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey Bozkurt-Lotüs hadisesinden mütevellit davayı beynelmilel divanı adalette müdafaa etmek üzre bugün Ankara'dan hareket etmiştir.

Ağustos (Ağustos nüshası, sayı 41, s. 2379-2383).

8. Ankara Gazi Mustafa Kemal Erkek Muallim Mektebi binasının vaz'ı esas resmi samimi tezahürler arasında icra edildi.

11. Ankara'da istasyon civarında başlanan Devlet Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi binalarından birisinin bugün vaz'ı esas merasimi icra edilmiştir.

Eylül (Eylül nüshası, sayı 42, s. 2486-2494).

3. Alaşehir kazası halkının Tayyare Cemiyetine yüksek teberruu neticesinde bir tayyare alınmış ve (Alaşehir) ismiyle tevsim edilmiştir.

9. Havza istasyonu halkın emsalsiz tezahüratı arasında küşad edildi.

28. İstanbul'da toplanacak Baytar Kongresini açmak üzre Ziraat Vekili Sabri Beyefendi İstanbul'a gitmişlerdir.

30. Divanı Adalette kazandığı adli zaferin tebriki ve genç adliye mensuplarının bu zaferi tes'idi için Ankara Hukuk Mektebinde Adliye Vekilimiz Mahmut Esad Bey'in şerefine bir çay ziyafeti verilmiştir.

Ekim (Teşrinievvel nüshası, sayı 43, s. 2595 - 2597).

3. Emrazı Hayvaniye Kongresi Türk, Bulgar, Romen, Yunan ve Sırp murahhaslarının iştirakiyle İstanbul'da Ziraat Vekilimiz Sabri Bey tarafından açıldı.

10. Ankara üç ay ve 10 günlük bir tahassürden sonra bugün Büyük Gazi'ye kavuştu.

28. Bugün sabah sekizden itibaren vatanımızın her tarafında tahriri nüfus yapıldı.

Kasım (Teşrinisani nüshası, sayı 44, s. 2726-2731).

1. Ankara Meb'usu Gazi Mustafa Kemal Hazretleri, Hey'eti Umumiyenin bugünkü birinci in'ikadının birinci celsesinde 288 rey ile müttefikan reisicumhur intihap buyurulmuştur.

4. Gazi Hazretlerinin Müze önünde atlı ve Yenişehir'de ayaktaki heykelleri heyecanlı tezahürat arasında küşad edildi.

18. Cihan telsiz istasyonlarının en kudretlilerinden birisi olan Ankara Telsiz İrsal İstasyonu birçok zevatın huzuriyle küşad edildi.

19. Memleketimizin nizamı içtimaisini ihlal için Komünist Partisi namı altında faaliyeti hafiyyede bulundukları anlaşılan 18 vatansız İstanbul'da tahtı tevkife alınmıştır.

21. Samsun - Amasya hattının küşad merasimine iştirak edecek Meclis Hey'eti Amasya'da muvasalat etmiş ve hararetle istikbal edilmiştir.

Aralık (Kânunuevvel nüshası, sayı 45, s. 2875-2876).

4. Bugün ilk defa olarak eski paraların yeni Cumhuriyet evrakı nakdiyesi ile tebdiline başlanmıştır.

9. Ankara'da Ziraat Mektebinde tesis edilen Ziraat Müzesinin resmi küşadı icra edilmiştir.

26. Türkiye'(nin) ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu Hanım bugün ilk defa olarak deruhte etmiş olduğu bir davanın vekili olarak mahkeme celsesine iştirak etmiştir.

Sonuç:

Atatürk'ün "36 saat ve 33 dakika süren" (17) tarihsel Söylev'ini verdiği 1927 yılı verileri, önceki ve sonraki yıllarla karşılaştırmalar yapmak için güvenilir bir bilgi birikimidir. Bir yandan 1927 öncesiyle, örneğin Tevfik Çavdar'ın «*Milli Mücadele Başlarken Sayılarla... Vaziyet ve manzara-i Umumiye*" (İstanbul 1971) adlı kitabında derlediği istatistiklerle, bir yandan da Devlet İstatistik Enstitüsü'nün günümüze değin yapıp yayımladığı benzer sayımlarla yapılacak karşılaştırmalar nereden nereye gelindiğini kanıtlamaya yetecektir.

Nutuk vesilesiyle vurgulanması gereken önemli nokta ise şudur: Atatürk'ün "Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz" uygulamasına başladığı karar, "hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek"ti. Amacına ulaştıktan sonra, 1927 yılında Büyük Nutuk'ta altını çizerek şunları söyleyecektir: "*Bugün vâsıl olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen milli musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın, her köşesini sulayan kanların bedelidir. Bu neticeyi, Türk gençliğine emanet ediyorum.*" (18)

Bize kalırsa, Atatürk'ün Türk gençliğine emanet ettiği yalnız elde edilen "netice" değildi, aynı zamanda bütün sorunlarıyla 1927 Türkiye'si idi; zaman boyutu içinde sürüp gidecek kuşaklar ve onlardan çözüm bekleyecek sorunlardı. Konu bu anlayışla ele alınırsa, Büyük Söylev'in 50. yılı toplantıları ve yayınları yeni bir içerik kazanıyor. Bir süreç içinde sorunlar ve kuşaklar, tarih sahnesinde karşılaşırken, "çok namüsait imkân ve şerait" içinde Mustafa Kemal Paşa'nın diliyle konuşarak "*cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hatta hıyanet içinde*" bulunmuş olsalar bile, Türkiye Cumhuriyeti, yaşta ve başta genç olanlardan "vazife" bekliyor.

---

(17) Bk. **Ayın Tarihi**, sayı 43, s. 2542. Ankara 1927.

(18) Kemal Atatürk, **Nutuk**, İstanbul 1960, Cilt II, s. 897.

TÜRKİYE'nin «GEL-GİT»LERİ ve UFUKTAKİ «YENİ İNSAN»ı

1980 yılına Türkiye 14 Ekim 1979 seçimlerinin araladığı bir kapıdan girmektedir. Demirel'in geçen yıllarda kurduğu «Milli Cephe» (Me-Ce), «Yeni Milli Cephe» (Ye-Me-Ce) hükümetlerinden sonra, şimdi de Ecevit'in haklı olarak «Örtülü Milli Cephe» (Ö-Me-Ce) adını verdiği dışardan destekli bir azınlık hükümeti Türkiye'nin kaderine el koymuştur. Yüksek Seçim Kurulu tarafından açıklanan kesin sonuçları oyların dağılımı bakımından ilginç bir çizelgeyi gözler önüne sermektedir. 25 ilde yapılan Senato üçte bir yenileme ve 5 ilde yapılan milletvekili ara seçimlerinin partilerin aldıkları oylar açısından görünüşü şöyledir: (1)

Senato Seçimleri		
Seçmen sayısı	6.868.533	
Oy kullanan	4.847.156	
Geçerli oy	4.730.571	
Katılma oranı	% 70.57	
AP	2.215.053	(% 46.83)
CHP	1.378.224	(% 29.14)
CGP	117.749	(% 2.49)
MSP	459.040	(% 9.70)
MHP	312.243	(% 6.60)
SDP	33.548	(% 0.71)
TBP	55.774	(% 1.18)
TİP	33.720	(% 0.71)
TSİP	62.105	(% 1.31)
Bağımsızlar	63.093	(% 1.33)

(1) Bk. Cumhuriyet, 29 Ekim 1979, s. 6

Katılma oranının daha yüksek olduğu milletvekili ara seçiminde (% 74.64) AP oy oranını % 54.05'e yükseltirken CHP oy oranını % 29.33'te tutabilmiş, öteki partilerin oy oranları ise, senato seçimlerine kıyasla daha düşük olmuştur.

Bu çizelgeye kısa bir göz atışı bile bizi şu düşüncelere götürebilir :

— Seçimlere katılma oranı, tahminlerin aksine, oldukça yüksek olmuştur.

— İki yıla yakın bir süreden beri «dönemeç»leri aşamadığı için güven yitiren CHP, özellikle kentlerde büyük oy kayıplarına uğrarken, AP, seçmen çoğunluğu için yeni bir «umut ışığı» haline gelmiştir.

— Bir taban oluşturabilen MSP ve MHP varlıklarını sürdürürken, kendi aralarında kıyasıya bir savaşıma giren sol partiler büyük bir yenilgiye uğramışlardır.

— Parlamenter sistem içinde bir çözüm bulunabilmiş olması, herşeye karşın, demokrasimizin yüz akı sayılmak gerekir.

Liderlerin Değerlendirmeleri

«İstanbul Bayram Gazetesi»nde yayımlanan yazılarda «lider»lerin sorunlarımıza bakışını vurgulayan çizgiler vardır:

Süleyman Demirel: «14 Ekim 1979 günü yapılmış bulunan seçimleri, pek çok şeye milletin cevabı olarak almak lazımdır. Bu seçimler milletin bir kenara itilemeyeceğini, milletin sesini yükseltebileceğini göstermektedir... Demokrasi bir kaideler ve prensipler rejimidir. Demokratik rejimin hayatiyetine olduğu kadar, kabiliyetine de inanmak lazımdır. Hükümet çıkartamayan bir rejim düşünmek mümkün değildir.»

Necmettin Erbakan: «Milletimiz bir taraftan fikir ve sistem partileri merhalesine, girmiştir Bu gelişmelerin birlikte tamamlanması sonucunda milletimizin meselelerini çözerek inançlı, sağlam, becerikli ve başarılı iradeye ergeç kavuşacağı ve buhranları aşacağı günler inşallah gelecektir.» (3)

Alparslan Türkeş: «Zaman ve Meclis aritmetiğine göre güçlü bir hükümetin ancak erken seçimlerle kurulabileceği açık bir gerçektir. Biz erken sejimi bu gerekçelerle Türkiye için en salim yol

(2) İstanbul Bayram Gazetesi, 1 Kasım 1979, s. 8-9

(3) İstanbul Bayram Gazetesi, 2 Kasım 1979, s. 8

olarak görüyoruz. AP'nin bir azınlık hükümeti kurmasını isteyişimizin ve destekleme taahhüdümüzün gerekçesi de, milli iradeden taze güç almış bir hükümet kuruluncaya kadar, yine milli iradenin 14 Ekimdeki tecellisine uygun bir geçiş dönemi hükümetinin lüzumuna olan inancımızdır.» (4)

Yeni iktidarın başlıca sahipleri sorunlarımıza böyle bakarken, ana muhalefet partisi lideri ise şöyle düşünmektedir:

Bülent Ecevit: «Şimdi Türkiye, azınlık hükümeti deneyimini yapma olanağıyla -hatta gereğiyle- karşı karşıya gelmiştir... Adalet Partisi bu deneyimi üstlenirse ve -başarılı olsun veya olmasın- günlük olaylar karşısında ivedi kararlar alabilecek, yürütme erkine tanınan yetki alanında kendi programına göre tutarlı davranabilecek bir azınlık hükümeti kurarsa, ülkemizde sağlıklı bir demokratik gelenek yerleşmeye başlamış ve sayısal zorlukların bundan böyle hükümet sorununa ve bunalımına yol açmasından Türkiye, belki de kurtulmuş olacaktır». (5)

Öyle görünüyor ki geçen yıllarda iltifat edilmeyen bir çözüm yolu olarak «azınlık hükümeti» formülü benimsenmiş, Ecevit'in özeleştirisinde yer alan sakıncalar şimdilik savuşturulmuştur. Şimdi asıl sorun «geçiş dönemi hükümeti»nin sorunları çözmekte ne kadar başarılı olacağı, Türkiye koşullarının «erken seçim»i ne zaman gündeme getireceğidir. Aslında siyasal ekip değişmiştir ama, köklü çözümler bekleyen sorunlar ortada durmaktadır.

Sayıların Diliyle Biz ve Çevremiz

1980 yılının ortalarında Türkiye'nin nüfusu 45 milyon 356 bine ulaşacaktır. 1975'te % 43 olan kentli nüfus oranının köylü nüfus oranı ile eşitleşeceği günler yakındır. Nüfusu 100 bini aşan büyük kent olgusu da, sorunları ve olanakları ile birlikte, gündemdeki yerini korumaktadır. 1975 yılının 638 kent yerleşmesinde 16.869.068 yurttaşımız otururken, bunların yarısından daha fazlası, nüfusu 100 bini aşan 36 kentimizde oturmakta idi.

Türkiye nüfusunun her yıl yaklaşık olarak 1 milyon artmasına karşılık dünyada yıllık nüfus artışı 80 milyondur ve bu artışa Asya'nın katkısı 51 ve Avrupa'nın katkısı ise 2 milyondur.

---

(4) Aynı tarihli gazete, s. 9

(5) İstanbul Bayram Gazetesi, 1 Kasım 1979, s. 8

Birleşmiş Milletler 1978 İstatistik Yıllığına göre, bir önceki yıla oranla üretimde (tarım ve sanayi) % 5 artış olurken, ihraç fiyatları % 10'luk bir artış göstermiştir.

Demiryolu taşımacılığında % 2, deniz yolu taşımacılığında % 3 büyümeye karşın havayollarındaki yolcu taşımacılığındaki artış % 9 olmuştur. En çok turist kabul eden ülkeler ise şöyledir. (milyon kişi) Fransa 26, ABD 18, İspanya 14, Kanada ve İtalya 12, İngiltere 11, Federal Almanya 8, Belçika ve Macaristan 7 milyon. (6)

Unesco 1977 İstatistik Yıllığı son 20 yılda kitap üretiminin iki katına çıktığını göstermektedir. 1955 yılında yayımlanan kitap sayısı 269 bin iken bu sayı 1976 yılında 591 bini aşmıştır. Çin, Kuzey Kore ve Vietnam dışındaki ülkelerde 1977 yılında 7900 günlük gazete yayımlanıyordu. Bu üç ülke dışında 25 binin üstünde radyo istasyonu dünyada yayın yapmakta, dünyadaki 25 bin televizyon istasyonunun yalnız bin kadarı Üçüncü Dünya ülkelerinde bulunmaktadır. (7)

Sayıların dili, ülkelerarası kıyaslamalarda anlam genişliği kazanıyor. Gerçi, işin oyun haline getirildiğini gösteren örnekler de yok değildir. İşte size birkaçı: (8)

1979 başlarında ve dolar olarak bazı maddelerin 1 kilosu için beş büyük kentte ödenmesi gereken fiyatlar

	Washington	Moskova	Münih	Paris	Londra
Buğday unu	.37	.64	.37	.68	.42
Beyaz ekmek	.58	.42	.42	1.14	.67
Pirinç	.92	1.33	1.07	1.15	.97
Sığır eti	4.82	3.03	5.40	8.67	6.68
Tavuk	1.08	5.14	1.70	2.78	1.86
Hindi	1.74	3.93	2.97	3.47	2.18
Şeker (toz)	.40	1.36	.75	.78	.61
Tereyağı	3.63	5.45	4.08	4.28	3.07
Zeytinyağı	3.80	2.72	5.01	3.61	3.76
Taze süt	.52	.42	.48	.50	.49
Patates	.17	.15	.22	.30	.22

(6) **Birleşmiş Milletler Haberleri**, sayı 100, s. 1 ve 4 (1 Ekim 1979)

(7) **Birleşmiş Milletler Haberleri**, sayı 82, s 6 (1 Ocak 1979).

(8) Verdiğimiz iki çizelge de, aşağıda kaynağı belirtilen dergide yayımlanan bir araştırmadan yararlanılarak hazırlanmıştır: **AFL-CIO Free Trade Union News**, Cilt 34, sayı 7, s. 4 - 12 (Temmuz 1979)

Bu ilginç çizelge sebzelerden meyvelere, çaydan tütüne, kozmetiklerden giyim eşyalarına kadar uzatılabilir. Elbette dikkatli bir göz için verdiğimiz küçük bölümden bile çıkarılabilecek «anlamlı» sonuçlar vardır.

Daha da ilginç olanı, bu maddeleri satın alabilmek için kaç dakikalık çalışma -zamanına gerek duyulduğunu gösteren aşağıdaki çizelge olmalıdır:

	Washington	Moskova	Münih	Paris	Londra
Buğday unu	5	28	4	8	8
Beyaz ekmek	8	18	5	14	12
Pirinç	12	58	12	14	18
Sığır eti	63	132	60	108	123
Tavuk	14	223	19	35	34
Hindi	23	171	33	43	40
Şeker (toz)	5	59	8	10	11
Tereyağı	47	237	45	53	57
Zeytinyağı	49	118	56	45	69
Taze süt	7	18	5	6	9
Patates	2	7	2	4	4

Karşılaştırmalı çizelgeler ülkemizle dünya ve öteki ülkeler arasında olunca «sayıların dili» daha somut olduğu kadar, daha ilgi çekici de olabilir. Bu nedenle, 1980 kışını biraz da korkuyla beklediğimiz şu günlerde iki değişik açıdan enerji sorununa değinmemiz yerinde olur:

Dünyada ve Türkiye'de Enerji Tüketiminde Kaynakların Payı

	(1977) Dünya	% Türkiye
Kömür	20	26.4
Petrol Doğal gaz	71	65.2
Nükleer	3	—
Hidrolik	6	7.9

Bazı farklılıklara karşın «Türkiye'de üretilen enerjinin kaynak dağılımının dünya ortalamasına pek ters düşmediği» görülüyor. (9)

(9) **Görüş**, Cilt 7, sayı 4, s. 4-5 (Nisan 1979)

Kişi başına bir yılda akaryakıt tüketiminde Türkiye'nin, Çin' den sonra «en az petrol tüketen» ülke durumunda oluşunu vurgulayan aşağıdaki çizelge, sorunun öteki yüzünü aydınlığa çıkarmaktadır: (10)

Çeşitli ülkelerde Kişi Başına Düşen Akaryakıt Tüketimi

(1978 yılı, kg. olarak)

ABD	3980	İsviçre	2021
Kanada	3744	İtalya	1718
İsveç	3435	İngiltere	1649
Danimarka	3223	Rusya	1532
Avustralya	2779	Avusturya	1461
Hollanda	2738	İspanya	1266
Finlandiya	2654	Yunanistan	1171
Japonya	2306	Portekiz	812
F. Almanya	2217	Yugoslavya	645
Fransa	2175	Türkiye	418
Norveç	2191	Çin	86

«Borç yiğitin kamçısıdır» atasözünün yanısıra «70 sente muhtaç hale getirilen Türkiye» imajını hatırlattıktan sonra, ülkemizin borçlu ülkeler arasındaki yerini gösteren bir başka çizelgeye geçiyoruz: (11)

Dış Borcu Büyük Ülkeler
(1978 / Milyon $ olarak)

Ülke	Borç miktarı	Cari işlemler açığı
Türkiye	12.7	— 2.6
Brezilya	40.0	— 5.8
Filipinler	7.6	— 1.4
Şili	6.7	— 0.7
Güney Kore	9.7	— 1.0
Tayland	4.3	— 1.4
Arjantin	9.1	+ 2.1
Peru	8.9	— 0.3
Meksika	29.0	— 2.3

(10) **Görüş**, Cilt 7, sayı 7, s. 9 (Temmuz 1979)
(11) **Görüş**, aynı sayı, s. 15

Brezilya ve Meksika'ya bakarak «beterin de beteri var» diye düşünenler olabilir. Fakat, böyle bir yaklaşım «avuntu»dan öte gitmeyeceği gibi, «sayıların dili»nin şakası da yoktur.

«Sayıların dili» yola benzer. «Ömür tükenir, yol tükenmez». En iyisi, sözü daha fazla uzatmadan, bu dilden hoşlananları istatistik yıllıklarına ve «*Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983*» (Ankara 1979) içinde yer alan çizelgelere göndermektir.

Geride Kalan Çocuk Yılı

Çocuk sorununu yıl boyunca gündemde tutan «Çocuk Yılı» ülkemizin çocuklarına ne getirdi? Yıl boyunca hangi sorunlarımıza çözüm bulduk, hangi konuları gün ışığına çıkardık?

Öyle görünüyor ki, belli bir yılı konuya adayarak Birleşmiş Milletler Örgütünün öngördüğü yararlar, ülkemizde gerçekleşemiyor. «İş»ten çok «laf»a yönelik olan tavrımız, neredeyse, «söz bitti, sorunlar çözüldü» izlenimini yaratarak zararlı da olabiliyor.

Ulusal egemenlik kavramı ile çocuk arasında bağlantı kurarak 23 Nisan'ı «Çocuk Bayramı» olarak kutlayan Türkiye, «Uluslararası Çocuk Yılı»nın öncüsü durumundadır. Hal böyle iken, ülkemizde çocuk sorunları yeni boyutlar kazanmakta, çözüm bekleyen sorunlara yenileri eklenmektedir. Korunmaya muhtaç çocuklar, çalışan annelerin çocukları, tutuklu ve hükümlü annelerin çocukları sağlıklı çözümler beklerken, yabancı ülkelerdeki işçi çocukları da -değişik yönleriyle- gündeme gelmiş bulunmaktadır.

Türkiye'nin, Cenevre'de yapılan Uluslararası Eğitim Konferansından yararlanarak 23 Nisan'ın «Dünya Çocuk Günü» olarak bütün ülkelerde kutlanması yolunda almayı başardığı kararı küçümsemek aklımızdan geçmez. Ancak gönül, çocuklarımızı koruyucu, esirgeyici ve topluma «iyi bir yurttaş» olarak kazandırıcı «eylem»lerin de yoğunluk kazanmasını istiyor. Bu konuda, Devletten, yerel yönetimlerden ve ilgili kurumlardan daha etkili çalışmalar bekliyor.

1981'e Doğru

Türkiye Cumhuriyeti, doğumunun 100. yıldönümünde kurucusunu anmaya hazırlanıyor. Mustafa Kemal Atatürk 1881 yılının bilmediğimiz bir gününde Selanik'te dünyaya gözlerini açmıştı.

Kültür Bakanlığının eşgüdüm sağlamaya çalıştığı hazırlıkların hangi aşamada bulunduğunu bilmiyoruz. Ecevit Hükümeti dö-

neminde başlatılan kutlama-anma çalışmaları Demirel Hükümeti döneminde nasıl bir doğrultu izleyecek? Henüz ortada bir belirti yoktur.

Unesco'nun 1978 yılında Paris'te yapılan 20. Genel Kurul Toplantısında Türk delegasyonunun kabul ettirmeyi başardığı bir karar tasarısı önemli bir belge olarak ortada duruyor. Bu belgede Atatürk'ün evrensel kişiliğinin somut bir portresini buluyoruz.

«GENEL KONFERANS,

Uluslararası anlayış, işbirliği ve barış yolunda çaba göstermiş üstün kişilerin gelecek kuşaklar için örnek olacakları *inancı ile,*

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal ATATÜRK'ün doğumunun yüzüncü yıldönümünün 1981 yılında anılacağını *hatırlayarak,*

UNESCO'nun üzerinde çalıştığı tüm alanlarda olağanüstü bir devrimci olduğunu *göz önünde tutarak.*

Özellikle sömürgecilik ve emperyalizme karşı açılan savaşların ilk lideri olduğu *inancı ile.*

Dünya ulusları arasında karşılıklı anlayışın, sürekli barışın değerli öncülüğünü yapmış olduğunu; tüm yaşamı boyunca insanlar arasında hiçbir renk, din, ırk ayrımı gözetmeyen bir uyum ve işbirliği çağının doğacağına inancını *unutmadan.*

Genel Konferans,

Eylemi her zaman barış, uluslararası anlayış ve insan haklarına saygı yönünde gerçekleşen Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ATATÜRK'ün kişiliğini ve eserinin çeşitli yanlarını belirtmek amacıyla, giderleri Türk Hükümetince karşılanmak üzere, 1980 yılında düzenlenecek uluslararası bilimsel toplantı konusunda düşünsel bir teknik planda UNESCO'nun işbirliği etmesine *karar verir.*

Bu kararın uygulanması için gereken tüm düzenlemeleri gerçekleştirmesini Genel Direktör'den *rica eder*».

Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümüne bir giriş olarak 1980 yılında UNESCO'nun düşünsel ve teknik plandaki işbirliğiyle ve giderleri Türk Hükümetince karşılanmak koşuluyla tasarlanan «Colloque International» (uluslararası bilimsel toplantı) henüz bir programa bağlanmamış bulunuyor. Kültür ve Dışişleri

Bakanlıklarımız arasında, toplantının yapılacağı yerden Cumhuriyetinin kurucusunu konu alan bilimsel toplantının doğal yeri ANKARA olduğu halde, bu toplantıyı PARİS'e kaydırmayı isteyenler görülüyor. Bir yandan Bizans tartışması sürüp giderken, bir yandan da «zaman» uçup gidiyor. Bakalım «âyîne-i devrân» ne gösterecek.

Tanilli'nin Dramı

Türkiye'de sürüp giden «kanlı» olayların «yaşayan» bir kanıtı olan Doç. Dr. Server Tanilli Aylesbury (İngiltere), Osnabrück (Federal Almanya), ve Sestroretsk (Sovyetler Birliği) üçgeni arasında, hain kurşunların tekerlekli sandalyeye bağımlı kıldığı bedenine şifa arıyor.

Leningrad yöresindeki klinikten 5.8.1979 tarihinde gönderdiği kartta şöyle diyordu: «Bilmiyorum, buraları gördünüz mü? Her şeyiyle dikkat çekici ve öğretici. Tarihi öyle, doğası öyle, toplum düzeni öyle...

Özellikle sağlığım açısından çok yararlı oldu buraya gelişim. Tedavimin de son günleri. 19 Ağustos'ta, buradan hareketle, önce Almanya'ya gideceğim; daha sonra da, önemli bir ameliyat için İngiltere'ye.»

Tanilli, sözkonusu ettiği duraklardan geçerek, beklediği «önemli» ameliyat yapılamadan yeniden Almanya'ya dönmüş bulunuyor. Belki de yakın bir gelecekte kendisini çok özlediği İstanbul'da karşılayabileceğiz. Adaları gören dairesi tamamlanmak üzere.

Bir yandan eskilerin deyimiyle «hayat memat» savaşı verirken, bir yandan da Türkiye'deki olayları izlemekten, dostlarını yüreklendirmekten geri kalmıyor. 1979 yılında İstanbul'da yayımlanan «*Uygarlık Tarihi Ders Notları*»na klinikten yazıp yolladığı önsöz Tanilli'nin dramını gözler önüne seriyor: (12)

«Bu notlar, devrimci heyecan ve aşkla yazıldı. Türkiye'nin yarınlarına hazırlanan genç beyinlerin önüne konulacak bir kültür tarihi de başka ne türlü yazılabilirdi ki? Ama gün geldi, harcına kan, acı ve gözyaşları da karıştı. Faşizmin kiralık katilleri, yazarını kurşunladılar; öldüremediler ama felcettiler. O, şimdi yurdundan çok uzaklarda, bu satırları yazarken, gene acılar için-

(12) Bk. Adı geçen kitap, s. 11/1.

dedir. Ama duyduğu devrimci heyecan ve aşk hiç sönmedi ve her şeyi unutturuyor ona.

Notların bu üçüncü basımında, içerik bakımından hiç bir değişiklik yapılmadı, daha doğrusu yapılamadı. O olanaklar yoktu çünkü. Yapılabilen biçimdeki değişiklik oldu; eski hantal durumundan kurtarılıp, bir kitap hüviyetine dönüştürüldü. Kuşkusuz, gelecek basımlarda, okuyucuların önüne, gerek içerikte, gerek biçimde, çok daha başka türlü çıkılacak. Şimdiden söz vermiş olalım.

Yeniden iyi okumalar dileğiyle...

Server TANİLLİ
Paracelsus Klinik
Osnabrück/Almanya
2 Nisan 1979»

Aslında Tanilli'nin dramı, «harcına kan, acı ve gözyaşı»da karışan Türkiye'nin dramıdır. «Devraldığımız şey kuyruktur, yokluktur, kan denizidir» diyen Başbakan Demirel'in ülkemizi nereye götüreceğini ise zaman gösterecektir.

Şundan Bundan

Dünyada olup bitenleri anlamak, farklı değer yargılarını ortaya koyabilmek için, çoğu kez gözden kaçan «küçük» haberler büyük yararlar sağlıyor. İşte size, gazete kesikleriyle 1979'dan «renkli» bir demet: (13)

• Londralı «hayat kadınları»nın sözcüsü Bayan Helen Buckingham «mesleklerini icra etmelerine» esneklik getirilmesini öngören yasanın Avam Kamarasında onay görmemesi halinde, kendileriyle «mesleki ilişkiler» kurmuş olan hükümet üyeleri ile din adamlarının adlarını kamuoyuna duyuracaklarını bildirmiştir. (5 Mart 1979, s. 3)

• Avrupa'da intihar oranının en düşük olduğu ülkenin İngiltere olduğu saptanmıştır. Toplumsal değişikliklerden kaynaklanan intihar olayı, özellikle kadının yer ve etkinliğinin değişiklikler geçirdiği ülkelerde artış göstermektedir. (28 Mart 1979, s. 12)

Amerika'lı iki psikolog tarafından yapılan bir araştırma ABD'de kadın hastalıkları uzmanlarının % 25'inin, öteki doktorların ise % 13'ünün, kadın hastalarıyla ilişki kurduklarını or-

(13) Yerleri belirtilen bütün alıntılar **Cumhuriyet** gazetesinden yapılmıştır.

taya çıkarmıştır. Ancak bu ilişkinin derecesi değişik olmakta ve basit bir öpücükten, cinsel ilişkiye kadar uzanabilmektedir. (23 Mayıs 1979, s. 3)

* Dünyada her gün bin kişinin intihar ettiği açıklanmıştır. Berlin'de bu konuda düzenlenen bir konferansta konuşan Dr. Hans Hamm, intihar edenlerin 10 katı kadar insanın da intihara teşebbüs ettiğini söylemiştir. (11 Haziran 1979, s. 3)

* Ankara Belediyesi Şehircilik Uzmanlarının hazırladıkları bir raporda fazla gürültünün seks gücünü artırdığı ve insan sağlığı yönünden sakıncalar yaratacak ruhi depresyonlara neden olduğu belirtilmiştir. (17 Haziran 1979, s. 7)

* Endonezya'da Hollandalı ailelerce evlat edinilmek üzere bu ülkeye yasa dışı yollardan yeni doğmuş bebek ihraç eden bir şirket ortaya çıkarılmıştır. Yetkililer, şirket tarafından yoksul ailelerden yaklaşık 2 bin liraya satın alınan bebeklerin Hollanda'ya 20 bin liraya ihraç edildiğinin belirlendiğini açıklamışlardır. (10 Ağustos 1979, s. 3)

* Türkiye'de 1 milyon 250 bin korunmaya muhtaç çocuk olduğu bildirilmektedir. Bu çocuklardan yalnız 16 bin 636'sının, kurulu 118 yetiştirme yurdunda barınabildiği saptanmıştır. (19 Eylül 1979, s. 6)

* İngiliz Protestan Kilisesi, beş yıl süren tartışmalardan sonra yayınladığı bir raporda eşcinsel ilişkilerin meşru görülebileceğini ve eşcinsellerin de din adamlığı mesleğine kabul edilebileceğini bildirmiştir. Bununla birlikte, eşcinseller arası evlilik raporda reddedilmiştir.

İngiltere'de din adamlarının 1000 ya da 2000'inin eşcinsel olduğu sanılmaktadır. Ülkedeki tüm din adamı sayısı 13 bindir. (20 Ekim 1979, s. 1)

* Kız kaçırma olaylarında Trabzon'da son günlerde büyük bir artış meydana geldiği bildirilmiştir. 1979 yılı başından itibaren ortalama iki günde bir kız kaçırıldığı saptanmıştır.

Yapılan açıklamaya göre, kız kaçırma olayları, güçleşen hayat koşulları sonucu gençlerin düğün yapacak parasal güce sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında, aileler arası ekonomik ve sosyal dengesizlik de kız kaçırma olaylarında artışa neden olmuştur. (29 Ekim 1979)

* Hollanda'nın Utrecht kentinde yaşayan seks düşkünü bir koca, eşinin 12 yıldır kahvesine attığı kadınlık hormonları sonucu tıpkı bir kadın gibi göğüslerinin oluştuğunu görünce şaşkına

dönmüştür. Adı açıklanmayan erkeğin eşi kocasının aşırı seks istemini frenleyebilmek için 12 yıl önce doktoruna danıştığını ve doktorun kendisine içinde kadınlık hormonu bulunan bir hap atmasını tavsiye ettiğini açıklamıştır. (11 Kasım 1979, s. 11)

Eskiden bu tür haberlere «kıyamet alameti» gözüyle bakılırdı. Günümüzün insanı düşünceye sınır tanımadığı gibi, hiçbir konuya da «tabu» gözüyle bakmıyor. İnsanı bütün boyutlarıyla ele alırken, sorunlara da önyargısız bakabiliyor. Öte yandan, «seks» konuları da içinde olduğu halde, «insan denen bilmece»yi, aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya uzanan sütunlar içinde, akla gelebilecek bütün sorunlara yanıt arayarak, çözmeye çalışıyor. Kıyamet göstergeleri çoğala dursun, dünya yine dönüyor, dönüyor.

Harflerin De Dili Var!

İnsanların ortalama ömrü uzayıp «hız kavramı» her alanda etkinliğini gösterirken, yazma ve konuşmada bir takım kısaltmalara gidilmesi olanaksızdı. Artan uluslararası ilişkiler, saygınlık kazanan Birleşmiş Milletler düzeni de çok sayıda kuruluşlar üretmekteydi. Bunların kısa adı, İngilizce sözcüklerden oluşan adların baş harflerinden yapıldı. Böylece, büyük harflerin yan yana gelmesiyle üretilen çağımıza özgü dil, sözcüklere konu olacak kadar yaygınlık kazandı. İşte size, bilimsel bir bilmece niteliğinde bazı örnekler: (14)

UN	Birleşmiş Milletler
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IDA	Uluslararası Kalkınma Kurumu
IFC	Uluslararası Finans Kurumu
IMF	Uluslararası Para Fonu
ICAO	Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü
IFAD	Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu
IMCO	Hükümetlerarası Denizcilik Danışma Örgütü
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
ITU	Uluslararası Telekomünikasyon Birliği

(14) Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. **Birleşmiş Milletler Haberleri**, sayı 101, s. 4 ve 2 (24 Ekim 1979).

UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UPU	Uluslararası Posta Birliği
WHO	Dünya Sağlık Örgütü
WIPO	Dünya Fikir ve Sanat Ürünleri Mülkiyeti Örgütü
WMO	Dünya Meteoroloji Örgütü
GATT	Genel Gümrük ve Ticaret Anlaşması
IAEA	Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu

Birleşmiş Milletlere bağlı bu «uzmanlık kuruluşları»nın yanı sıra, zaman zaman «insanlık parlamentosu» niteliği kazanan GENEL KURUL'a bağlı olarak kurulmuş örgütler de vardır:

UNCHS	Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Merkezi
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNEP	Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNEPA	Birleşmiş Milletler Nüfus Faaliyetleri Fonu
UNICEF	Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu
UNIDO	Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü
UNHCR	Birleşmiş Milletler Göçmenler Yüksek Komiserliği
UNITAR	Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü
UNRWA	Birleşmiş Milletler Filistin Mültecileri Yardım Kuruluşu
UNU	Birleşmiş Milletler Üniversitesi
WFC	Dünya Gıda Konseyi

Birleşmiş Milletler Örgütü kesitinden verdiğimiz örnekler «harflerin dili»ni kanıtlayacak niteliktedir. Bazı ülkelerde, Fransızca sözcüklerden oluşan adların baş harflerinden yapılan kısaltmalar (WHO yerine OMS, ILO yerine OIT gibi) kullanılması «harflerin dili»ni biraz çetrefilleştirse de, sağladığı kolaylığı gölgeleyemez. Herhalde, son yılların, cüzdanımıza kadar uzanan ilişkileri ve de etkinlikleri nedeniyle, halkımıza kadar indirdiği IMF, büyük harfler kervanının başını çekmektedir. Hiç olmazsa, halkımızın bilinç kazanmaya başlayan kesimi için.

Giderayak

Geride bıraktığımız 1979 yılının başında ülkemizle ilgili düşüncelerimizi şöyle dile getirmiştik: «1978 yılına «Başbakan Ecevit»in simgelediği büyük «beklenti»ler ve «umut»larla giren Türkiye, «Kanlı Maraş»ın somutlaştırdığı yıkıntılara umut yıkıntıların ve 13 ilde yürürlüğe konulan «Sıkıyönetim»i ekleyerek «Allahaısmarladık» demektedir.

Bülent Ecevit'in insanüstü çırpınmaları, kökeninde ekonomik bunalımın yattığı olaylar dizisi karşısında, biraz da, kadro çalışmasını gerçekleştiremeyen önyargılarına tutsak bir liderin yanılgılarını sergilemektedir. Öyle görünüyor ki, başta «muhalefetin başı» ve yandaşları olmak üzere «bir kısım basın» Ecevit'i sürekli baskı altında tutarak, koşulların zorunlu kıldığı politikaların izlenmesini önleme başarısını gösterebilmişlerdir... Toplumumuz, «bir derlenip toparlanma ve ertelenmez boyutlara varan sorunları çözme zorunluğu» ile karşı karşıyadır. Yıllardan beridir izlenen uzlaştırmacı ve ödün verici, ertelemeci yol Türkiye'yi şimdiki noktaya kadar getirmiştir. Sorunları yokumsamanın bir işe yaramadığı, askıya alıp ertelemenin sağlıklı çözümleri güçleştirdiği artık anlaşılmalıdır». (15)

Şimdi yine aynı noktaya dönmüş görünüyoruz. «Hükümetin başı» ile »muhalefetin başı» yer değiştirmiş, Ecevit'in ülkenin onuru pahasına sağladığı olanaklar «erken seçim ekonomisi» için dayanak sayılmıştır. Herhalde, yaratılacak yapay bir bolluk dönemi sona ermeden ülke, bir genel seçime götürülmeye çalışılacaktır. Son iki yıla yakın dönemin, özellikle Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıklarında kalın dosyalar oluşturan sonu gelmez hazırlık çalışmaları da çöp sepetini boylayacaktır.

Her iki bakanlığın giderayak yayımlayabildikleri «Çeviri» ve «MEB» adını taşıyan dergileri -ki ikisinin de ortak yanı çeviri ve düşün dergisi olduğunu vurguluyordu. Sayın Necdet Uğur'un belirttiği gibi, «Yüzyıllardan sonra yeniden, ilk kez üzerinde çağdaş uygarlığın yükselebileceği bir toplum yapısı bizde de hızla oluşmaya başladı. İnsanımız birbirini izleyen dönüşümler ortasında

(15) C.O. Tütengil, Türkiye, Yeni Bireşimler Bekliyor... **Milliyet**, 7 Ocak 1979, s. 2.

ayakta, diri, kendini yenilemeye çalışıyor. Ona ne verebilirsek verelim, bu kez ipi göğüslemek üzeredir». (16)

Hızla oluşmaya başlayan toplum yapısının kendini yenilemeye çalışan insanı sorunlarımıza sağlıklı çözümler getirebilir. Aydınlarımızı ve yöneticilerimizi bekleyen görev, *yeni insan*ın oluşumuna katkıda bulunmaktır.

(16) Necdet Uğur, Başlarken **MEB**, Yıl 1, sayı 1, s. 1 (Ekim - Kasım -Aralık 1979)

FOTOĞRAFLAR ve YANKILAR

BÖLÜM: III

TÜTENGİL HOCA'YA AĞIT

Yedi Aralık sabah saat sekizi
Beş geçe tak tak tak
Böyle gitti Tütengil Hoca
Daha da kirlendi yaşamak.

Nasıl da yandı canı kimbilir
Nasıl büküldü düşmeden ikiye
Sıra kimde diyordu bir gün önce
Çünkü sıraya binmişti iş.

Duyar duymaz ölümünü
Bak ağlaya ağlaya
Çağırmadan geldi Antalya'nın portakal güzü
En güzel kefen ben olurum diyor ona.

Mehmet Karabulut

CAVİT ORHAN TÜTENGİL

Ellerini gördüm,
Beyaz, bembeyaz,
Beyaza çökmüş kara,
Oysa,
Usunda tüm ak güzellikler,
Tüm eller,
Bir arada...
Tutmak ister gibi bir ak,
bir kalem,
Yazmak ister gibi
ak umutları
Hâlâ...

Esra Nilgün M.

"Bugün burada elemle, acıyla dolu olarak konuşmak zorunda kaldığım Prof. Tütengil Türk düşün hayatının yetiştirdiği en önde gelen kafalardan biridir. Hayatını kaybettiği zaman ulaştığı yere çok çetin bir mücadelenin sonunda gelmiştir. Toplumu ve üniversiteyi ayrı ayrı görmezdi, kendisini topluma karşı sorumlu gören bir düşünürdü. Çiçek koparmaktan korkardı. Kendisine 50 yaşında yapılan ve insanlığa uygun olmayan girişimlere bile kin duymazdı. İnsan sevgisiyle dolu bir yürek taşırdı. Biz, bu insan sevgisiyle dolu hocamızı sayısı şu kadar kurşunla aramızdan ayırmış bulunuyoruz. İstanbul Üniversitesi üst üste gelen acıların idraki içinde susuyor ise yüceliğinden susuyor. Bu suskunluğumuz karanlık düşünceler içinde olanları ürpertsin. Günün birinde konuşursa bunun karşısında hiçbir güç duramaz.

Bütün Türk ulusuna buradan haykırıyorum. Türkiye'yi işgal edenler vardır. Türkiye yeraltından işgal edilmiştir. Bu işgalciler en kısa zamanda Türkiye'yi toprak üzerinden de işgal etmek düşüncesindedirler. Soruyorum: acaba Türkiye'den sorumlu olanlar bunu bilmiyorlar mı? Soruyorum: niçin bilmiyorlar? Eğer biliyorlarsa neredeler? Niçin Türkiye'yi toprak altından işgal etmiş olan bu cinayet yuvalarını kurutmuyorlar? Bilmiyorlarsa bilmek zorundadırlar. Biliyorlarsa görevlerini yapmak zorundadırlar.

Eğer Türkiye bir gün aydınlığa kavuşur ise, kaybettiklerimizin tek tesellisi bu olabilir."

9 Aralık 1979
Prof. Dr. Haluk Alp
İstanbul Üniversitesi
Rektörü
(Milliyet Cumhuriyet)

"Karanlık güçler ona 12 kurşun sıkabilmişler. O ise karanlığı aydınlığa çevirebilmek için kendine dinlenme hakkı bile tanımayıp sıkılan kurşunların en az 7-8 katı bilimsel yapıt ve makale yazdı."

Nuri Burhan

TÜTENGİL HOCA'YA GİTTİM

Merhaba Cavit Bey ben geldim
Koşullar elvermedi
Biraz geciktim bağışla beni
Sevdiğin çiçeklerden getirdim bir demet
Hani insan gözüne benzeyenlerden
Hani orta yerleri lacivert.

Sonra anılarımı karıştırdım, orada
Antalya güneşi buldum bir sepet
Isıtır dedim, severdin dedim
Serptim üstündeki kış toprağına.

Mehmet Karabulut

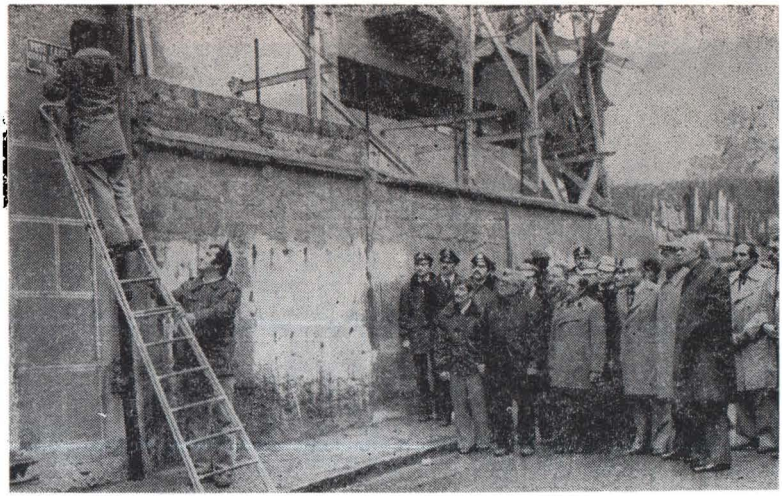

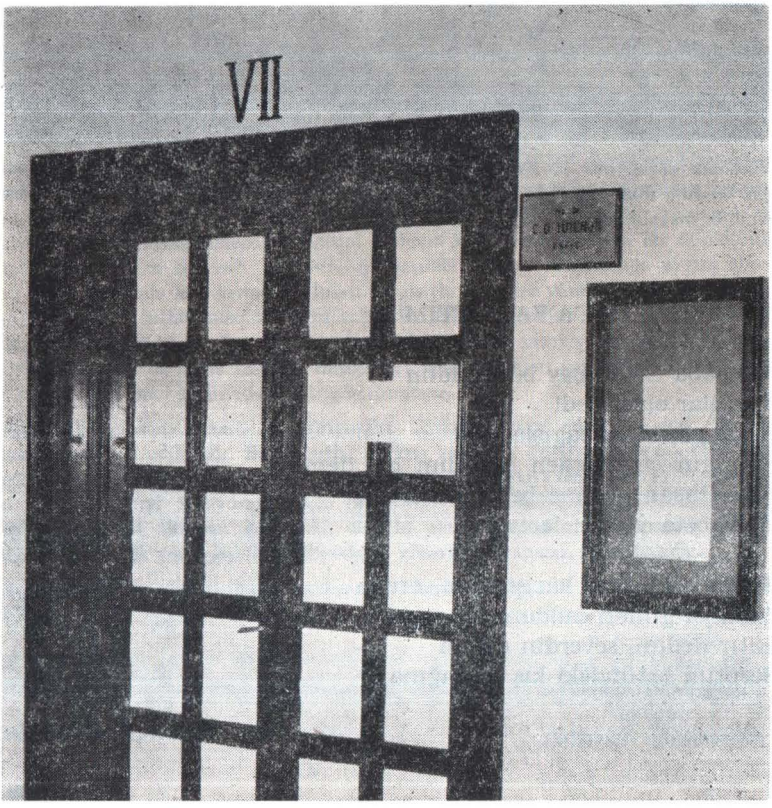
VII

Can buldu hayat «köy Sebil»in toprağı taştı,
Alçaldı güneş sanki «Tütengil»de açıldı,
Vermiş ki Hüda, köy çocuğu ilme ulaştı!
İğrenç kaderin cilvesi Cavid'le bölüştü,
Dünyaya ilimden, kana aç tarihi düştü!...
(80) (194) (156) (4) (1221) (324) (1979)

Süleyman Barda

TÜTENGİL'İN ARDINDAN

bir sabah işime giderken
on iki kurşundan dokuzu ile
delik deşik düşersem oğlum
Tütengillerin Cavit Orhanı anmanı istiyorum
aynı kentte doğduk, benden dört yaş büyük
benim gibi ufak tefek
babalarımız dosttular, iki öğretmen
Çukurova kuvayı milliyesinden
devrimleri sevmişler
öldürülmediler
yaşlanıp öldüler

bir sabah işime giderken
on iki kurşundan dokuzu ile delik deşik
soğuk asfalt üzerine yüzükoyun uzanmışsam
üstüme gazeteler örtmüşler
bil ki
Tütengil
Roma çağında Roma denli ünlü bir kenttendi

soğuk bir Aralık sabahında
dokuz kurşunla delik deşik düşersem oğlum
işime giderken
anmanı istiyorum, iki öğretmen

özgürlüğünü daha Roma çağında kanıtlamış bir kentten
bir sabah on iki kurşundan dokuzu ile
işimin başında, ya da bir sokak ortasında
delik deşik düşersem oğlum
bil ki binlerce yıl

toprağında, ekininde özgürlük tüten
bir kentin
çocuğunun çocuğusun sen
kimseyi öldürmeni istemiyorum

Mustafa Orhan

SESİDİR TÜTENGİL'İN

hain bir sabahtı
pusuya geldim
dayanamadım
aldım öfke bıçağımı
daldırdım sol yanıma
oydum oydum
çıkardım yüreğimi
astım boynuma

Mehmet Müfit

Üniversitedeki görevine gitmek üzere otobüs durağına giderken, sabah sabah çaprazlama kurşun yağmuruna tuttukları bu güzelim insanın gerçek kimliğinden kafasının aydınlığından, yurt için çarpan yüreğinin sıcaklığından habersiz, beyinleri yıkanmış dört-beş genç, ne denli onarılmaz bir hainliğin, rezilliğin içine itildiklerinin bilincine varsalar, utançtan canlarına kıyabilirler, alçaklığın böylesine alet edildikleri için. Ama, bunun bilincine varamazlar, bu hayhuy içinde, yaşları da başları da elverişli değil buna. Onların eline silah veren, hedef gösteren, karanlık suratlı, kara yürekli, bir elleri murdar iliklerinin keyfinde, bir elleri para kasalarının kilidinde, Türkiyemizi batağa sürüklemeye çalışanların buyruğunda, para pulla kandırılmış on yedi, on sekiz, on dokuz yaşın verdiği ataklıkta bir robotturlar çünkü.

Vedat Günyol

Bu terörü kim finanse ediyor? Bu silahları yurda kim sokuyor, kim veriyor bu silahı gençlerin eline? Teröristleri kim koruyor, kim destekliyor, kim besliyor? Nereden geliyor bu değirmenin suyu, nereden?.. Başsağlığı dilekleriyle, ağıt yazılarıyla değil, korkmadan ve yılmadan gerçeğe parmağımızı basarak yapalım bu görevi... Vah Tütengil Hoca vah... Sen de mi bu kör kurşunlara, bu namussuz çetelere kurban gidecektin? Senin gibi aydın,

senin gibi ilerici insanların bizden beklediği bu kan gölünün ardındaki gerçekleri gözler önüne sermemiz değil midir? Elimiz kalem tuttukça bu görevi yapmaya çalışacağız.

Uğur Mumcu

17 Aralık 1979 günlü Milliyet Sanat Dergisinin kapağı ulaştığımız düzeyi kahredici bir biçimde yansıtıyor: Yere kapaklanmış, çantası yana düşmüş, ak saçlı bilim adamımız Cavit Orhan Tütengil'i görüyoruz o kapakta. İşine giderken çapraz ateşe alınıp, «bilinmeyen (!) kişilerce» öldürülmüş. Niçin kurşunlanır bir bilim adamı? Elbette bilimi susturmak için. Kurşunlayanlar da, onları yönetenler de biliniyor demektir öyleyse: Bilimin, aydınlığın, bu ülkenin, bu halkın düşmanları...

M. Başaran

Meselâ TRT, profesör Cavit Orhan Tütengil'in katlini gene dakikalarca mı verecek? Basın, onun kanlı cesedinin resmini, en baş köşede mi yayınlayacak. Katliamın propagandası, canilere ve cinayete hizmet değil midir? Sıkıyönetim Komutanlığı bu konuda bağlayıcı bir karar alamaz mı? Basın ve TRT'yi olayı fazla büyütmeden vermeye zorlayamaz mı?

Nazlı Ilıcak

1948'de Kepir mezunu olupta yetiştirme kursuna gelen öğretmen ağabeylerden ikisi... trafik kazasında can vermişlerdi. Onların cenazelerini mütevazi bir törenle... gömdük. O törende C. O. Tütengil gözü yaşlı, sevgi dolu sesiyle dinleyen okul kadrosuna ve bozkıra sesleniyordu. Bütün anlatımı kazazedelerin acılarıyla beraber, öğretmenliğin yüceliğini, sadeliğini, sabır ve sadakat mesleği olduğunu vurguluyordu. Otuz bir yıl sonra kendi cenaze törenine, ailesi, meslektaşları, onu sevenler, dostları, öğrencileri katılamadı. Katılanlar da, beklenmedik kabaca davranışlar karşısında kaldılar. Hırpalandılar. Dövüldüler ve sövüldüler. 1979 larda ne tuhaf bir ülke oldu Türkiye. Otuz bir yıl önce gönül bağlılığı, sevgi, saygı dolu bir cenaze törenini yöneten kişiye, ölümünde dahi saygı gösteremiyen toplum.

Ahmet Uzun

Cavit Orhan Tütengil, yaşamı boyunca Türkiye'de düşünce özgürlüğünün, demokratik zihniyetin, karşılıklı sevgi ve saygının yerleşmesine çalışmış hümanist bir kişi ve üreten bir toplumbilimci olmuştur. Tütengil'in 7 Aralık 1979 günü görevine giderken «Karanlık güçlerin maşaları» tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi, Türk toplumbilimi için gerçek bir kayıptır. Toplumsal sorunlarımıza bilimsel bir ciddiyet ve dürüstlükle eğilen Tütengil'in öldürülmesi, aslında onun ne denli sağlam, değerli ve etkin bir bilim adamı olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır...

İbrahim Armağan

Tütengil, gerçek anlamıyla bir bilim adamı idi. Fikirlerini açıkça söylemekten çekinmez, siyasal düşüncelerine tümüyle karşı olduğu kimselerle bile yaptığı tartışmalarda saygıyı elden bırakmazdı. Çalışkandı, yurtseverdi, Atatürkçü idi... Ailesini, öğrencilerini, arkadaşlarını sever ve düşünürdü. Güvenilir bir dosttu...

Şevket Beysanoğlu

Tütengil'in bilim adamı olarak en belirgin, en değerli, en örnek tutulacak yönü, yalın, anlaşılır, açık seçik yazması idi. Bir de, kısa yazması... Onun bilimsel yapıtlarını, yazılarını herkes anlayabilir. Bir lise öğrencisi de, bir başka bilim adamı da... yazısı, anlamı satırların gerisinde saklanan yazılardan yazarı, bu tür yazıyı hüner sayan bilimcilerden değildi. Her şeyden önce, bir yazardı... Bilimsel yansızlığın, bilim adamına yaraşır hoşgörünün simgesi idi... Pek az kimse, duygularından sıyrılarak bu denli «bilimsel» davranabilir...

Sami N. Özerdim

Tütengil sadece bir öğretim üyesi değil, ülkemizde ileriye dönük değişmeden yana bir kamuoyu oluşması için çeşitli kitap ve yazılarıyla da görevini yerine getiren tam bir aydındı... Düşünceyi sınırlamaya, engellemeye kesin olarak karşı olduğundan düşünce özgürlüğünü kısıtlayan, düşünceyi suç sayan yasalara da karşı olmuştur. Düşüncenin ve düşünürlerin baskı altına alınamayacağını savunmuştur. Tütengil bir düşünce adamı, bir sosyolog, bir yazar olduğu kadar da bir sanat adamıydı...

Hüseyin Diraman

...aziz Tütengil, uzmanlık alanı olan toplumbilimini toplumsal gelişmeyi barış ve özgürlük içinde gerçekleştirmenin yol ve yöntemlerini araştıran bir bilim olarak görüyor, kendisi de buna çalışıyordu. Demokrasi, toplumsal adalet, özgürlük düşüncelerinden dolayı canlarına kıyılan insanların ölüsünü, dirisinden daha güçlü kılan şey, işte tam da bu ideallere ulaştırabilecek ilkeleri ve yöntemleri gösterebilmiş olmalarıdır. Cavit Orhan Tütengil yapıtlarının bütünlüğü içinde değerlendirilince, sanırım son derece alçakgönüllü kişiliği yüzünden yaşamı sırasında yeterince vurgulanmamış olan bu katkısını ölümünden sonra çok daha etkin biçimde gerçekleştirmeye koyulacak, böylece «hak kuvvetindir» diyen, demokrasi, özgürlük ve toplumsal adalet düşmanı ilkel düşünceli çevreler ve kişiler için dirisinden daha korkulu bir ışık kaynağı olacaktır.

Özer Ozankaya

Hatayı en sevdiğinde bile acımasız eleştirirdi. Eleştirisi belki de sevgisinin, insana duyduğu yakınlığın vazgeçilmez bir göstergesiydi. Olağanüstü titiz ve ayrıntıcıydı. Onun öğrencisi olduğunuzda, yanınızda ayrıca saat taşımanıza gerek yoktu. Derse girerken saniye sektirmez, bitiş zilinde ise tümcesini yarıda keserdi. Öğrencilik yıllarında daha zil çalar çalmaz derse girmesine kızardık. Oysa, o kızgınlığın bizlere neler kattığını yıllar sonra anlayacaktık. ...siyasal düşüncelerine tümüyle karşı olduğu insanlara saygıyı elden bırakmazdı. Onun bu yanlarıdır ki, onu toplumun en aydın, aydının da ötesinde bilge insanlardan biri kılmıştır. Bilgeliği değil öğrencilerini, çocukları ve doğrudan halkı etkileyen güce ulaşmıştır. Bir gün televizyonda Atatürk devrimlerini anlatırken, on yaşlarında bir çocuk Tütengil Hoca'yı merakla izliyor ve ağzından şu sözcükler dökülüyordu: «Ne kadar güzel bir adam, baba!» Sevgili Tütengil Hoca'nın güzelliği bilgeliğindeydi. Onun insan yetiştirme gücünde, bilimsel titizliğinde, insan sevgisindeydi. Anlattığı bir konuyla en küçüğünden en büyüğüne, en ince noktalara değin ulaşmasındaydı. Böyle bir bilgenin yitirilişi onu öldürenlerin de çıkmazını yoğunlaştırır aslında. Oysa, kendisine sıkılan kurşunların sayısınca kitapları o katillerin de karanlığını delecek güçtedir. Yetiştirdiği kuşaklar ise karanlığı aydınlığa çevirecek güçtedir.

Yalçın Doğan

Cavit'e göre en değerli şeydi zaman. Onunla oynanmamalıydı, o harcanmamalıydı, olanak içindeki bütün dikkatlerle kullanılmalı, herşey tam zamanında başlamalı ve bitmeli, hiçbir şeyin zamanı ötekine karıştırılmamalıydı... Eğer yaşadığımız anların, dakikaların hesabını tam verebilirsek... birbiriyle uyuşmaz olabilen vakit dilimlerinin haklarını birbirine karıştırmadan kullanabilirsek... iyiydik, sağlıklıydık, doğruyduk.

Rauf Mutluay

Cavit, eskilerin deyişiyle «fikri, zikri bir» insandı. Yani inandığı gibi konuşan ve yazan, yazıp söyledikleri gibi yaşayan bir kimse, kısacası dosdoğru bir insandı.

Sami Gürtürk

Görevinde hatır gönüle birşey yaptığını görmedim. Yapamıyacağı şey için söz vermez, fakat sözünü de mutlaka yerine getirirdi. Görevinde ve günlük hayatında prensipleri olan bir insandı... Fikir düzeyinde büyük hoşgörü sahibi idi. Onunla herşeyi tartışabilirdiniz. Kendi görüşünü illç de kabul ettirmek diye bir tutkusu yoktu. Çok yönlü düşünmeyi benimsemişti ve başkalarından da bunu beklerdi.

Rıfkı Arslan

Çok okurdu, tartışırdı, yeni bilgi ufukları yaratmaya özen gösterirdi. Yerde bir çivi görse onu alır cebine atar, bir yerde kullanılmasını sağlardı. Derse dakikasında girer, ünlü cep saatini masanın üstüne kor, zil çaldığında hocamız dersini bitirmiş olurdu. Bize kitabı sevdirdi. Daima «Beyaz kaplı kitapları okuyun, yani klasikleri okuyun» derdi.

Nazif Karaçam

Cavit Orhan Tütengil sade ders saatlerinde gözüken, derste alışılagelmişi tekrarlayan, öğrencisinden ve yurdunun gerçeklerinden kopuk bir öğretici değildi... Yalnız yazmıyordu, öğrencisiyle fikir alışverişi yapıyordu, açık oturumlara katılıyordu, işyerine gidip işçiyle, köye gidip köylüyle konuşuyordu.

Nuri Karacan

Az gelişmişliğin sosyolojisi denildiği zaman akla gelecek ilk isim hiç kuşkusuz Cavit Orhan Tütengil'dir. Tütengil sosyal bilimi entellektüel bir uğraşın, bir merakın dışında ve üzerinde, dünyayı değiştirme, anlayabilme ve denetleyebilme aracı olarak görürdü... O namuslu beynin ışığını söndürenler özledikleri karanlığa bu memlekette ulaşamıyacaklardır. Tütengil'i anmak bu yolda uğraşmakla ve bu inancı taze tutmakla olur.

Toktamış Ateş

Prof. Tütengil türünde bilim adamı Türkiye'de az yetişiyor. Herkesin kendi çıkarına baktığı bu bozuk düzende Üniversite öğretim üyeliğine yükselen kişi ülke sorunlarına, halkımızın içinde bulunduğu çağdışı yaşama içtenli bir ilgiyle eğilemiyor. Bilim adına birtakım lâf kalabalığı içinde oyalanıp gidiyor. Özel sorunlar hep öne geçiyor. Türkiye'nin en çok sömürülen, yoksul bırakılan kırsal kesim halkına çok uzaktan bakılıyor. Tütengil bu çemberi kıran bilim adamlarından biriydi. Bütün dikkatini ve ilgisini Türkiye köylerine ve kırsal bölge halkına çevirmişti. Halktan biriydi ve üniversite öğretim üyeliği onun kişiliğini hiç değiştirmemişti. Güleryüzlü, alçakgönüllü, içtenli bir insandı...

Talip Apaydın

Cavit Hoca, çok anlamlı ve düşündürücü kişisel ve ailevi özelliklere sahipti. Üniversite öğretim üyelerinin birçoklarından farklı olarak bunalımlı toplumumuzun varlıklı kesiminden gelmemişti. Köy kökenliydi ve bir köy öğretmeninin, bir eğitim emekçisinin oğluydu. Yabancı dille eğitim yapan bir okulda veya yabancı bir ülkede okuma olanağından yararlanamamıştı...

Nuri Burhan

En verimli çağında, kara güçlerin kurşunlarına kurban giden Cavit Orhan Tütengil, gerçek anlamda bir aydındı. Atatürkçü, halkçı, insancıl, barışçı bir kişiliğe sahipti. Üniversitede profesördü. Çoğu gibi dört duvar arasında kalmadı. Kendini «fildişi kule»ye tutsak etmedi. Yazdığı kitaplarla, yazılarla bilimsel doğruları halka, topluma ulaştırmaya çalıştı. İncelemeleri, üniversite ile toplum arasında bir köprü oldu. İktisat ve toplumbilim konuları, onun kaleminde halklaştı. Üniversitenin toplumdaki işle-

vini kavramış üç-beş bilim adamından biridir Tütengil. Bu nedenle kaybımız büyüktür. Böyle adamlar, kolay kolay yetişmez.

Ahmet Köklügiller

...Cavit Tütengil de bir ilim adamı değildi. Hocası Prof. Fındıkoğlu onu edebiyat mezunu iken almış, iktisatçı yapmış, yetiştirmişti, daha doğrusu yetiştirememişti de «Hayatımın en büyük hatası onu üniversiteye almaktır» demişti. Fakat, üniversite öyle bir hale gelmişti ki alabilirdiniz de atamazdınız. Üstelik hem Fındıkoğlu iyi bir insandı. Tütengil, kapanık, donuk, içine dönük bir insandı. Fındıkoğlu ölüp yerine geçinceye kadar bir köşede kalakalmıştı.

Ergun Göze

Ey sevgili Tütengil, senin için, kürsü başkanın, dostum rahmetli Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, daha sen asistanken bana, «Bu genç, istikbalin bir alimi olacaktır» demişti... Rıza Nur' un British Museum'a bırakmış olduğu el yazması anılarını gün ışığına çıkardığın için seni çok severdi. Sen de bilimsel gerçekleri ihanet ve iftiralardan ayırmayı çok severdin.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu

Türkçe Sözlük'leri açınız. Sözlükte ne kadar iyi, doğru, güzel, yararlı ya da onurlu sözcükler ve deyimler varsa onları Cavit Orhan Tütengil adının yanına kaydedebilirsiniz; eşanlamlı ve eşdeğerli olarak... Benim O'nu hem bilinçli, hem duygusal açıdan değerlendirmem budur. O'na tüm güzel nitelikler yaraşır. O, bunları hak etmiş bir İNSAN'dır.

Kemal Üstün

Tütengil'i bir «insan» olarak tanıyanlar ise; yürüyüşünde bile yansıyan inceliğini ve tevazuunu, ailesine olan düşkünlüğünü, dost bildiklerini kollayışını, kadirbilirliğini ve içtenliğini, titizliğini, dakikliğini, disiplinliliğini, acımasızca, ama bilgiçlik taslamak ve karşısındakini küçültmek için değil, her şeyin doğrusunu arayıp bulma ilkesine inandığı ve herkesi de inandırmak istediği için yaptığı eleştirilerini, zihinlerine kazımış olsalar gerektir.

Ali Yaşar Sarıbay

Ben, tavrı ile, duruşu ile güzele, doğruya, daha mutlu bir dünyaya böylesine çok özendiren ve böylesine çok yüreklendiren bir başka insan görmedim.

Yalçın Küçük

Tanırdım onu, gazetede sık sık karşılaşır konuşurduk. Bir-iki kez de birlikte meyhaneye gitmiştik. Şimdi içimde anlatılmaz bir acıyla anımsıyorum, bunlardan birinde, hafifçe çakırkeyif olan Tütengil, kısık bir sesle çok güzel bir şarkı söylemişti. Bundan, bütün arkadaşlar çok hoşlanmıştık: az konuşan birinin şarkı söylemesi şaşırtıcı olmuştu bizim için.

Melih Cevdet Anday

Az konuşan, çok dinleyen, ama tartışmalarda sorunların özüne inen; sorularla karşısındaki insanı hiç belli etmeden sınavdan geçiren, olgun, ama uyanık, zeki bir insan... Herşeyden önce dengeli bir yapı... Aşırılıklara kaçmadan, ilerici, devrimci bir aydın... Boş yere eline kalem almayan bir incelemeci... Türk toplum yapısını ayrıntılarına kadar tanımak çabasında bir toplumbilimci...

Tütengilleri büsbütün öldürmek olası değildir. Hiçbir kurşun işlemez ölümün ilkel gerçeğini alt etmiş kişilere. Gerçek yaşam böyle bitişlerle başlar. Tütengil'den kurtuldu kimi çevreler, kimi kişiler! Varlığı rahatsız ediyordu onları. Ne yaptılar ettiler ortadan kaldırdılar, yollarının üstünden bir yana ittiler, geçip gittiler ölüsünün yanından... Uzağa gidemezler, gidemeyecekler. Tütengil gibiler ölmez. Bu, boş bir söz değil. Bizler yaşadıkça, Tütengil gibi gerçek «insan»ların yetiştirdiği kuşaklar birbiri ardına dağlar gibi dizildikçe ölmez Tütengiller...

Oktay Akbal

TÜTENGİL BİBLİYOGRAFYASI

BÖLÜM: IV

PROF. Dr. CAVİT ORHAN TÜTENGİL BİBLİYOGRAFYASI

Derleyenler :

Sami N. ÖZERDİM — Perran ÖZBEN — Rebab TAŞKIRAN

I

KİTAP, KITAPÇIK, ÖNSÖZ, TEKSİR, KONFERANS vb.

A. KİTAP

1945

Ziya Gökalp Bibliyografyası. Ölümünün 20. yıl dönümü münasebetiyle, İstanbul, 24 s. "Türkiye Felsefi, Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Merkezi Kitapları Seri A, Sayı 17".

1948

Köy Enstitüsü Üzerine Düşünceler. İstanbul. 32 s. "Lüleburgaz Kepirtepe Köy Enstitüsü Kooperatifi".

1949

Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi. İstanbul, 55 s. "İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatından No. 19".

1954

Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar. Gazetelerle Dergiler 1869-1953. İstanbul 31 s. klişe. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 596. İktisat Fakültesi No. 76. Gazetecilik Enstitüsü Yayını No. 3".

Prens Sabahattin. İstanbul, İstanbul Matbaası. 72 s. 2 portre "Geçit Yayını: 1"

1956

Montesquieu'nun Siyasi ve İktisadi Fikirleri. İstanbul. VII+93 s. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 689. İktisat Fakültesi No. 91. İçtimaiyat Enstitüsü Yayını No. 25".

Ziya Gökalp Üzerine Notlar. İstanbul. 56 s. "Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları No. 3".

1961

Gazete ve Dergileri İnceleme Metodu. İstanbul. 4 s. "İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü Anket ve Araştırma Bürosu Neşriyatı No. 1".

İctimai ve İktisadi Bakımdan Türkiyenin Karayolları. İstanbul, İstanbul Matbaası. XIII+189 s.

1963

Türkiye'de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği. İstanbul. 10 s. "Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği. Seri A, Sayı 38".

Köyden Şehire Göç Meselesi, İstanbul. 16 s. "İktisat Fakültesi Neşriyatı No. 133. İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No. 31. Türkiye Köy ve Şehir Sosyolojisi Merkez Yayını 4"

1964

Ziya Gökalp Üzerine Notlar. Geniş. Yeni bas. İstanbul. 80 s. "Varlık Yayınları, sayı: 1085. Varlık Büyük Cep Kitapları: 242".

1965

Doktor Rıza Nur Üzerine. Üç Yazı-Yankılar-Belgeler. Ankara. 79 s. klişe. "Üçler" Fikir ve Kültür Kitapları Dizisi: 1"

1966

Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı. İstanbul, İstanbul Matbaası. 109 s. Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz (Bazı "ek"lerle yeni basım). İstanbul, 79 s. klişe. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1150. İktisat Fakültesi No. 172. Gazetecilik Enstitüsü Yayını No. 5"

1967

Köy Sorunu ve Gençlik. İstanbul, Türkiye Millî Gençlik Teşkilâtı. 31 s.

1968

Adapazarına Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırması, The Migration to Adapazarı. (Oğuz Arı ile birlikte). İstanbul (derleme tarihi: 1968). 44 s. "Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi Seri A No. 4".

Ağrı Dağındaki Horoz. Derlemeler. İstanbul 158 s. (Denemeler) "Çan Yayınları: 48".

Sakarya Basını. The Press of Adapazarı, İstanbul 33 s. "Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi Seri A, No. 8'.

1969

Sosyal İlimlerde Araştırma ve Metod. İstanbul. VIII+94 s. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1420. İktisat Fakültesi Yayını No. 249".

"Yeni Osmanlılar"dan bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği. İstanbul. VII+134 s. resim, klişe. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1395. İktisat Fakültesi No. 237. Gazetecilik Enstitüsü Yayını No. 11".

1970

Az Gelişmenin Sosyolojisi. İstanbul. XIV+191 s. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1555. İktisat Fakültesi Yayını No. 282"

Türkiye'de Köy Sorunu. İstanbul, Kitaş Yayınları. 150 s. "Kitaş Bilim Dizisi No. 3". (Önsözde: Eylül 1968, ithaf imzasında: 2.1.1970).

1971

Az Gelişmenin Sosyolojisi, 2. bası. Ankara, (baskı): İstanbul, İstanbul Matbaası. XV+196 s. "Toplum Yayınları: 44. Bilim Dizisi: 1"

Sosyal İlimlerde Araştırma ve Metod. Geniş 2. bası. İstanbul. XV+114 s. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1704. İktisat Fakültesi Yayını No. 301"

1975

Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak. İstanbul. 230 s. "Varlık Yayınları, Sayı: 1835. Faydalı Kitaplar: 165".

Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod. Yeniden geniş. ve göz. geç. 3. bası. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 2101. İktisat Fakültesi No. 359".

Temeldeki Çatlak Denemeler-Makaleler. İstanbul, Çağdaş Yayınları. 238 s. "11".

100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları, İstanbul, Gerçek Yayınevi. 255 s. "100 Soruda Dizisi: 45".

1977

Montesquieu. Siyaset ve İktisat Açısından Bir Yaklaşım. İstanbul, Cem Yayınevi. 152 s. "Cem Yayınevi Eğitim Dizisi".

Prens Lûtfullah Dosyası, Vedat Günyol (ile birlikte). İstanbul. 80 s. 1 res. "Çan Yayınları: 61"

100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları. göz. geç. 2. bas. İstanbul, Gerçek Yayınevi. 192 s. "100 Soruda Dizisi: 45".

Ziya Gökalp: Yeni Türkiye'nin Hedefleri. Sadeleştiren: Cavit Orhan Tütengil. İstanbul, Istanbul Matbaası. (Sunuş Yazısı ile). 32 s.

1978

Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod. Yeniden göz. geç. 4. bas. İstanbul. 142 s. "İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 2460. İktisat Fakültesi Yayın No. 422"

Önsözler

Önsöz. Ziya Gökalp: Şakî İbrahim Destanı. İstanbul 1953, İstanbul Yayınları. s. 3-5.

Önsöz, Öğretmen Bakışı. Faik Akçay: Zeytinburnu Gerçek yönleriyle bir gecekondu kenti İstanbul 1974 Akçay Yayınları.

Sunuş Yazısı. Hilmi Ziya Ülken: Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. 2. bas. İstanbul 1979 Ülken Yayınları. s. 5-7.

B. TEKSİR

1959

Türkiye'de Köyden Şehre Akının Doğurduğu Eğitim Meseleleri (derleme tarihi 1959). 31 yaprak. "Pedagoji Cemiyeti 9. Eğitim Kongresi".

1961

Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı. 1960/61 ders yılı. 33 y.

1962

Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı. 50 y.

1963

İngiltere'de Türk Gazeteciliği ve Türkçe Basın. 23 y.

1965

İngiltere'de Türk Gazeteciliği ve Türkçe Basın. İstanbul, İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Talebe Derneği. 38 y.

Taşra Gazeteciliği. İstanbul (derleme tarihi 1965) Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. 12. y.

Türkiye'de Mesken Meselesi, Köyden Şehire Göç, Gecekondular ve Şehirleşme 16 y.

1966

İngiltere'de Türk Gazeteciliği ve Türkçe Basın. Düzeltilmiş 2. bas. İstanbul, İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Talebe Cemiyeti. 39 y.

Provincial Journalism. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti (derleme tarihi 1966) 13 y.

1968

Metodoloji Dersleri. Sosyal İlimlerde Araştırma. İktisat Fakültesi Dördüncü Sınıfında 1968 Yaz Sömestrinde Yapılan Metodoloji Dersinin Notları. İstanbul. 60 y.

1970

Türk Halkının Mümeyyiz Vasıfları. İstanbul. 22 y. Millî Güvenlik Akademisi Arşiv No. 4304/70"

C. ARMAĞAN, KONFERANS, SEMİNER, SEMPOZYUM

Prof. Mustafa Şekip'in Eser ve Yazıları. Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi. İstanbul 1944 Maarif Vekilliği. s. 24-29.

1961

An Important Source of Place Names in Turkey. VIth International Congress of Onomastic Sciences. München 1961. c. 3 s. 750-752.

Köyden Şehire Göçün Sebepleri ve Neticeleri. İ. Ü. İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Sosyoloji Konferansları 1961/1962, s. 88-89.

1964

Az Gelişmenin Sebepleri. İktisat Fakültesi 1963-1964 Ders yılı Sosyoloji Konferansları 4. kitap s. 152-160.

Prof. Carle E. Zimmerman ve Türkiye'nin Bazı İçtimai Meseleleri. Sosyoloji Konferansları 4. kitap s. 115-120.

1965

Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri 1964-1965 ders yılı Sosyoloji Konferansları 5. Kitap, s. 122-141.

1966

Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiye'de Köy ve Meseleleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehircilik Kürsüsü Şehircilik Konferansları 1963-1964 yaz yarıyılı. s. 125-137.

İstanbul Köyleri ve Köy Kalkınma Komitesi Çalışmaları. Soysoloji Konferansları 6. Kitap. s. 106-118.

1967

Adapazarı'na Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırması. Oğuz Arı (ile birlikte). Sosyoloji Konferansları, 7. Kitap, 1966-1967, s. 105-141.

Sakarya Basını. Sosyoloji Konferansları, 7. Kitap 1966-1967, s. 265-288 klişe.

1968

Türkiye'de Bölge Gazeteciliği. Tarihi Gelişimi-Bugünkü Durumu ve Sorunları. Anadolu Basını Semineri. s. 145-162.

1970

Sosyal Yapımıza Bağlı Eğitim ve Öğretim Sorunları. Refii Şükrü Suvla'ya Armağan (kitapta: 1971, ayrıbasımda: 1970) 13 s.

1971

Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Gelişmesi Açısından "Küçük Köy" ve "Büyük Şehir" Sorunumuz. Türkiye'nin İktisadî Meseleleri, İ. Ü. Iktisat Fakültesi İktisadî Gelişme Enstitüsü'nün yayını, c. 1. s. 533-554

1972

"Small Village" and "Large City" Problems Regarding Socio-Economic and Cultural Development of Turkey. Problems of Turkey's Economic Development, c. I, s. 483-506. bak. 1971.

1978

Atatürk'ün Devrim Anlayışı ve Türk Devrimi. Atatürk ve Devrim. Halkevleri Atatürk Enstitüsü Yayını, s. 61-69.

1974

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in Ölümü. Sosyoloji Konferansları. 12. Kitap, s. 155-158.

1975

Fındıkoğlu Üzerine Notlar. Sosyoloji Konferansları. 13. Kitap, s. 13-27

1976

Ziya Gökalp Özel Sayısı. Sosyoloji Konferansları. 14. Kitap, V-VI.
Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar. Sosyoloji Konferansları 14. Kitap, s. 171-193.
Haberler. Sosyoloji Konferansları. 14. Kitap, s. 204-205.

1977

Bir Türk Tecrübesi: Köy Enstitüleri. İ. Ü. Hukuk Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'nün Onar Armağanı, s. 915-929.
Bölgesel Az Gelişmişlik ve Bölgeler-Arası Dengesizlik Sorunu. Sosyoloji Konferansları. 15. Kitap, s. 1-14.
Hilmi Ziya Ülken'in anısına. Katılanlar: H. V. Eralp - C. Tanyol-C. O. Tütengil - S.K. Yetkin - B. Anıl Sosyoloji Konferansları 15. Kitap, s. 111-120.
Yeni Türkiye'nin Hedefleri. Ziya Gökalp'ten sadeleştiren: Cavit Orhan Tütengil. Sosyoloji Konferansları. 15. Kitap, s. 121-144.

1978

Aile ve Evlilik Araştırma Sonuçları. I. Sosyoloji Konferansları. 16. Kitap, 1-16.
Olaylar - Yayınlar - Haberler. Sosyoloji Konferansları. 16. Kitap, s. 129-138.

1979

Ülken Özel Sayımız. Sosyoloji Konferansları. 17. Kitap, s. V-VI. Ülken Üzerine *Notlar.* Sosyoloji Konferansları. 17. Kitap, s. 31-37.
Olaylar - Yayınlar - Haberler. Sosyoloji Konferansları 17. Kitap, s. 138-149.

1980

1927 Yılında Türkiye. Türk Tarih Kurumu: Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yıl Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar. s. 55-70. (konuşmaları, s. 49, 82-86)

II.
SÜRELİ YAYINLARDA (*)

1942

Değirmen

Fikir ve iş beraberliği. I/1, Ekim, 5.
Gözümüze çarpanlar (Yağmur Bulutu). I/1, Ekim, 24

(*) Yazı başlığından sonra, cilt (romen sayısı) sayı, gün ve ay ya da sadece ay; gerekirse yıl; en sonra ise sayfa sayısı verilmiştir. Bilimsel dergilerin, basıldıkları yıl değil, yayım yılı verilmektedir.

Teşebbüsü şahsi ve tevsii mezuniyet hakkında bir izah. I/1, Ekim, 25-27.
Türkçeye hasret (Yağmur Bulutu). I/1, Kasım, 51 (imzasız?)
Tanrılar ve ölüler. I/2, Kasım, 60-73.
Bir tezadın düşündürdükleri. I/3, Aralık, 71.
Başsız heykeller. (Yağmur Bulutu). I/3, Aralık, 73 (imzasız?)
Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat I. (İnsan ve Eseri). I/3, Aralık, 87-90.
Hepsi, Cavit Orhan Öz adı ile.

Sosyoloji Dergisi

Ahmediye'de dokumacılık. S. Gürtürk - R. Taşçıoğlu - H. Ayhan - K. Erkan (Tuzlıoğlu ile birlikte). 1,1942, 290-298.

1943

Değirmen

Anadolu'nun ıstırabı. 1/4, Ocak, 100.
Dolap beygiri (Yağmur Bulutları). I/4, Ocak, 106 (imzasız?)
Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat. II. (İnsan ve Enerji). I/4, Ocak 119-121.
Yarasalar (Yağmur Bulutları). I/5, Şubat, 153 (imzasız?).
Faziletli görünmek ahlâkı. II/7, Nisan, 3-4.
Merhamet Dilencileri (Yağmur Bulutları). II/8, Mayıs, 49 (imzasız).
Kapalıçarşı (Yağmur Bulutları). II/9, Haziran, 85 (imzasız).
"İkinci İzah" dolayısıyla Hüseyin Cahit'e bir sual. (İnsan ve Eseri). II/9, Haziran, 88-90; II/10, Temmuz, 107.
Şemsettin Sami'nin Arnavutluğu (Yağmur Bulutları). II/10, Temmuz, 120 Ziya Gökalp ve Çınaraltı dergisi. II/10, Temmuz, 120-121.
Büyük Doğu ve Türedi Ailesi (1943'ten İki Manzara). II/11, Ağustos, 142-144 (hepsi, Cavit Orhan Öz adı ile).

İş

Prof. M. Şekip'in eser ve yazıları. IX/33, 16-20.
Bir anketin neticeleri. IX/34, 257-258.

1944

Değirmen

Hakikat körlüğü, II/12, Nisan, 151-152. (Cahit Orhan Öz adı ile).

İş

Ziya Gökalp Bibliyografyası. X/39-40, 29-45.

1945

Yeniden Doğuş

İçtimai Reform ihtiyacı I-V 5-11. sayılar, 11-12, 11-12, 11-12, 12-13, 12-13. sayfalar.

1946

İş

Ziya Gökalp bibliyografyası. XII/61-62, 16-20.

1948

Bilgi

Sabahattin Bey. 15, 22-25.

İş

Köy Enstitülerinde tamamlayıcı kurslar 88, 256-258.

1949

Değirmen

Gerçek sevgi. I/3, Nisan, 4-5 (derginin yeni dizisi).
Yaşamak (Yağmur Bulutları). I/3, Nisan, 10 (İmza: C.T.).
Ayakkabı (Hikâye). I/3, Nisan, 12-14.
Köy Enstitülerinin onuncu yılında. I/4, Mayıs, 5-6.
Havalar (Yağmur Bulutları). I/4, Mayıs, 8 (İmza: C.T.).
Bir ahlâk dersi (Hikâye). I/4, Mayıs, 13-16.
Saadet (Yağmur Bulutları). I/5, Haziran, 8 (Imza: C.T.).
İki sevgili (Hikâye). I/5, Haziran, 14-17.
Dair (Yağmur Bulutları). I/6, Temmuz, 7 (İmza: C.T.).
Hediye (Hikâye). I/6, Temmuz, 11-14 (İmza: Cavit Tütengil).
İki kıyı (Konuşma). I/9, Aralık 5-6 (İmza: Cavit Tütengil).
Temenni (Yağmur Bulutları). I/9, Aralık, 10-11 (İmza: C.T.).

İş

Ölümünün XXVI. yılında Ziya Gökalp. 89, 1 Ocak, 25-37.
Ziya Gökalp'te lisan işi. 89, I Ocak, 25-33.
Hocamız Ernst von Aster. 91-93, 104-105.

1950

İş

Köy Enstitülerinde sosyoloji öğretimi, 104-105, Nisan - Mayıs.

Memleketimizde ve Dünyada Kitaplar

Köy Enstitüleri için yazılanlar. 6, 1 Temmuz, 8.
Prens Sabahattin bibliyografyası. 7-8, Ağustos - Eylül, 8.
Ziya Gökalp'in kitapları. 9-10-11, Ekim-Aralık, 8.

Tarsus

Köyden. 24 Temmuz.

Varlık

İktisadî güvenlik. 364, 1 Eylül.

Yücel

Köy Enstitülerinin 10. yılı. Yeni seri 5, Mayıs, 23-24.
Sabahattin Bey'i anarken, y.s. 8, Ağustos, 47-49.

1951

Varlık

Bir yol yazısı. 366, 1 Ocak.
Kabataslak (Paris Mektubu). 368, 1 Mart, 10.
Paris mektubu. 369, 1 Nisan, 8.
Paris mektubu. 373, 1 Ağustos, 10.
Paris mektubu, 374, 1 Eylül, 6.
Paris mektubu. 375, 1 Ekim, 10.

1952

Bilgi

Ziya Gökalp'in ilk yazıları. 67-11-12.

İş

Ziya Gökalp ve kadınlık. 136, 78-83.
Diyarbakır'da Ziya Gökalp'in XXVIII nci ölüm yıldönümünde mühim bir karar. 134, 15.

Varlık

Köyde eğitim. 383, 1 Haziran, 10.
Yolun başı. 385, 1 Ağustos, 5.
Küçük şeyler (Görüp Düşündükçe). 387, 1 Ekim, 17.

Yeni Ufuklar (Ufuklar)

Tarlalar yeşeriyor. I/5, Haziran, 147-148.
Bağıntı kurmak. I/8, Eylül, 246-248.

1953

Bilgi

Ziya Gökalp'in sanılan iki şiir hakkında. 76, 11-12.

Çizgi

Kurtarıcı Atatürk, 1, 1 Şubat.
Ziya Gökalp Müzesi. 4, Mayıs.

İş

Ziya Gökalp bibliyografyasına yardım çalışmaları. 140, 170-171.
Ord. Prof. M. Şekip Tunç'un eserleri ve yazıları. 142, 1 Haziran, 16-20.
Ziya Gökalp'in bilinmeyen dört şiiri. 143, 1 Temmuz, 160-161.

Varlık

İkili düşünce (Kitaplar Arasında). 390, Ocak 22.
Yazarın sorumluluğu 301, 1 Şubat, 7.

Yeni Ufuklar (Ufuklar)

İnsan olmanın üzüntüsü. I/12, Ocak, 354-355.
Karaya vuran balıklar. II/2 (18), Kasım, 168-169 (Derginin adına 1 (17). sayıda YENİ sözcüğü eklenmiştir.)

1954

Dünya

Ziya Gökalp ve kadın hakları, 26 Ekim, 2.

Forum

Ağa kimdir? II/14, 15 Ekim.

İş

Prof. François Perraux. Hayatı ve eserleri. 151, 1 Mart, 2-7.
Ziya Gökalp üzerine notlar. 158, 1 Ekim, 8-10.
Ziya Gökalp bibliyografyası. 158, 1 Ekim, 29-45.

Sosyoloji Dergisi

İhsaniye köyü incelemesi. 1954, 9, 37-58.
Ziya Gökalp'in yazılarında görülen değişik imzalar ve takma- adlar. 9, 166-168.

Türkiyat Mecmuası

Ziya Gökalp'in Diyarbekir gazetelerindeki ilk yazıları. XI, 153-156.

Varlık

Gazetelerde sanat sayfaları (Görüp Düşündükçe). 402, 1 Ocak, 27
Nisan yağmuru (Görüp Düşündükçe). 403, 1 Nisan, 19.

Yeni Ufuklar

17 Nisan'ın eşiğinde. II/7 (23), Nisan, 360-361.
Ziya Gökalp Müzesine doğru (Diyarbakır Düşünceleri 53). III/9 (25), Haziran, 29.
Dağınık. III/11 (27), Ağustos, 89.
İki okul ve bir ağıt (Diyarbakır Düşünceleri 53). III/12 (28), Eylül, 131-132.
Yarenlik (Diyarbakır Düşünceleri 53). III/13 (29), Ekim, 184-185.

Yenilik

Kayalar Okulunu ziyaret. II/1 (13), Ocak, 23-25.
Bütün Şiirler. II/4, Nisan.
Kültür meseleleri karşısında gazeteler. II/5, Mayıs, 5.
30 yıl sonra Ziya Gökalp. II/10, Ekim, 326-327.

1955

Dünya

İyi öğretmen yetiştirmek. 31 Mayıs, 2.
İktisadî meseleler karşısında Ziya Gökalp. 25 Ekim, 2, 6.
Köyü tanıma yolunda. 2 Aralık, 2.

Forum

Dr. Adnan Adıvar'ın fikir hayatımızdaki rolü. III/33, 1 Ağustos, 21-22.
Ziya Gökalp'in yeni harflerle yayınlanan kitapları IV 37, 1 Ekim, 21-22.

İş

F. Le Play münasebetiyle iki not. XXI/164, Nisan - Mayıs, 54.

Sosyoloji Dergisi

Keçiler köyü incelemeleri. 10-11, 1955, 36-43 (yıl: 1955-1956).

Yenilik

Diyarbakır çevresindeki birkaç köyden kısa notlar. VI/36, 1, 17-24.

1956

Dünya

Halk eğitimi. 10 Ocak, 2.
Ziya Gökalp Müzesi. 23 Mart, 2.
Köy Enstitülerinden ne kaldı? 17 Nisan, 2.
Suçlu çocuklarımız ve çocuk ıslah evi. 28 Eylül, 2.
Montesquieu'nun eserlerinde Türkiye ve Türkler. 13 Ekim, 2.
Yolun yarısı, 1 Kasım, 2.
Ziya Gökalp için yeni yayınlar. 24 Kasım, 2.

Forum

Millî eğitimimizde Köy Enstitüsü denemesinden kazanılar. V/58, 15 Ağustos, 19-21.
Siyasî düşünüş tarihimizde Montesquieu. VI/62, 15 Ekim, 9-11

Sosyoloji Dergisi

Ziya Gökalp üzerine notlar. 1956, 10, 101-105.

1957

Dünya

Dil davasının dayanakları. 2 Temmuz, 2.

Forum

Öğretmenin okul dışındaki çalışmaları. VI/68, 15 Ocak.
Halk eğitimimizin meseleleri. VII/73, 1 Nisan.

Yeni Ufuklar

Kitap dünyamızda. V/41 (57), Şubat, 817-819.

1958

Bilgi

Prof. Mustafa Şekip Tunç için. 132, Mart, 10-11.

İş ve Düşünce

Prens Sabahattin'in yazıları ve birkaç mülâhaza. 201, Mayıs, 12-13.
Atasözlerinde geçen insan ve yer adları. 202, Haziran, 11.
Türkiye'de yer adları için önemli bir kaynak. 202, Haziran, 3.
Öğretmenin okul dışındaki çalışmaları. 204-205, Ağustos - Eylül, 2-3.

Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

Montesquieu'dan dilimize çeviriler. VII/1-2, 74.

Vatan

Köylü yaşayışında değişmeler. 1 Mart, 2.
Gazeteciliğimizin meseleleri. 28 Mart, 2.
Köyden notların biteviyeliği. 11 Mayıs.
Bursa ve Bolu köylerinden haber. 21 Mayıs, 2.
Geç kalmış bir reform üzerine. 14 Ekim, 2.
Atatürk ve Doğu Üniversitesi. 10 Kasım, 2.

Yeditepe

Atatürk ve Doğu Üniversitesi. 167, 8 Aralık, 1, 6 *(bak. Vatan).*

Yeni Ufuklar

Köy Enstitüsü. VII/78, Kasım, 177-179.

1959

Bilgi

Bir kültür yarışmasına doğru (Şehirlerimiz). 147, Temmuz.

Emekli Öğretmen Dergisi

Türkiye'de köyden şehre akımın doğurduğu eğitim meseleleri. 4, 30 Ağustos, 19-21, *(bak. Vatan).*

İktisat Fakültesi Mecmuası

Türkiye'de yola bağlı içtimaî değişmelerle ilgili araştırmalar. XXI/1-4. Ekim 1959, Temmuz 1960, 147-166.

Türkiye'de çeşitli gazete ve dergilerde bölge basını hakkında yapılmış olan yayınlar. (Fikir gazeteciliğinin 100. yıh münasebetiyle). XXI/1-4, Ekim 1959, Temmuz 1960, 350-357.

İş

Hocamız Ernst von Aster. 93, 104-105.

Türk Folklor Araştırmaları

"Türk Folklor Araştırmaları" VI/121, Ağustos, 1957-1958. *(bak. Vatan).*

Vatan

Büyük şehre gelen köylüler. 22 Nisan, 2.
Nurullah Ataç'ı anlamak, 18 Mayıs, 2.
Okulların verimi meselesi. 26 Haziran, 2.
İmzalı kitap üzerine. 21 Temmuz, 2.
"Türk Folklor Araştırmaları". 8 Ağustos.
Türkiye'de köyden şehre akının doğurduğu eğitim meseleleri. 5 Eylül, 2.
Efendilik savaşı uğruna. 10 Eylül.

Yeni Ufuklar

Moro romantice. VII/80, Ocak, 261-264.

1960

Bilgi

Fransız üniversitelerinin birkaç meselesi. 154-155, 25 Nisan, 11-12.
Doç. Dr. Yaşar Karayalçın, Mektupla Öğretim. 154-155, 25 Nisan, 4-6.

Kitap Belleten

Hakkâri Dedikleri (Kitaplar ve İnsanlar). I/1, 1 Kasım, 34.
Fikir gazeteciliğimizin 100. yılında gazetecilerimiz. I/2, Aralık, 4.

Sosyoloji Dergisi

L'évolution de la condition agricole en Turquie. 15, 1960, 48-57.
(Dr. M. Kutal - I.A. Sönmez ile)

Vatan

Okuma bayramı. 25 Nisan, 2.
Yıllık (Gazetecilik Enstitüsü Dergisi).
Gazete ve dergileri inceleme metodu. 1, 28 Kasım, 23-25.

1961

Bilgi

Öğretmenin okul dışındaki çalışmaları. 170-171, Mayıs, Haziran, 5-6.

Birlik

Halk eğitimi çalışmaları. 36, Aralık, 21-23.

Dünya

Yolunu gözlediğimiz aydın. 23 Mart, 2.

Hakkâri'deki Walther tepesi. 13 Nisan, 2.
Köyden gelen mektup. 27 Nisan, 2.
"T.C."nin altındaki "Tuğra"lar. 24 Mayıs, 2.
Siyaset ve ahlâk. 31 Mayıs, 2.
Karaman'daki tören ve Türkçemiz. 15 Haziran, 2.
II. Cumhuriyetin Anayasası. 21 Haziran, 2.
İki kıyı arasında. 12 Temmuz, 2.
Millî eğitimin çıkmazları. 9 Ağustos, 2.
Kurulacak köprüler, 20 Eylül, 2.
Ağrı dağındaki horoz. 21 Ekim, 2.
Çevreyle savaş. 22 Kasım, 2.

Gece Postası

Üniversitede bir "Atatürk Enstitüsü" kurulmalı mıdır?, 11 Aralık, 4.

İktisadi Yürüyüş

Karayollarımızın açtığı yeni ufuklar. 391, 31 Temmuz, r-20.

İktisat ve Maliye

Türkiye'de ziraat hayatı ve yol. VII/12, 15 Mart, 649-654.
Sanayiimiz ve şehirleşme vetiresi. VIII/5, 15 Ağustos, 257-261.

İmece

Yolunu gözlediğimiz aydın, 4, 1 Haziran.

Kitap Belleten

Kalkınma Masalı (Kitaplar ve İnsanlar). I/3, Ocak, 22.
Efkâr Tepesi (Kitaplar ve İnsanlar). 4, Şubat, 11-12.
Bir seyahata davet kitabı: Mavi Anadolu. 5-6, Mart-Nisan, 25
İçtimaî ve İktisadî Bakımdan Türkiye'nin Karayolları. 7-8, Mayıs - Haziran, 15-16 (kendi kitabı üzerine).

Pınar

Yüksek Öğretmen Okulu'nun geleceği. 4, Şubat, 3-4.

Yeni Ufuklar

Türkiye'deki hızlı nüfus artışı ve ortaya çıkardığı bazı meseleler. IX/107-108, Nisan - Mayıs, 12-14.

Yıllık

Türkiye'de bölge basını: Diyarbakır (Bölge Matbuat Tarihi), 2, 28 Kasım, 156-163.
Şinasi'nin Makaleleri (Basın bibliyografyası). 2, 28 Kasım, 279 (F. A. Tansel'in kitabı üzerine).
Ali Nüzhet Göksel'in ölümü (Bir iktibas). 2, 293-295.

1962

Dünya

Yaşadığımız günler. 14 Mart, 2.
İkili yapılar. 12 Nisan, 2.
Öğretmenlerin çilesi. 2 Mayıs, 2.
Şehirlerimiz ve köylüler. 12 Mayıs, 2.
Köy konusunda çareler. 24 Mayıs, 2.
Atatürk Üniversitesi (Erzurum mektubu). 22 Haziran, 2.
Doğu Anadolu izlenimleri. 10 Temmuz, 2.

Kitap Belleten

M. Tekinalp'in eserleri. II/13-14, Kasım - Aralık, 13-14.

Planlama

Köy kalkınmasının bazı ilkeleri. I/2, 94-98.

Sosyoloji Dergisi

Türkiye'de köy ve aydınların tutumu. 17, 1962-1963, 106-108.

Varlık

Sosyoloji tarihimizde Tekinalp. 575, 1 Haziran, 7.
Gecekondular konusunda bazı düşünceler. 577, 1 Temmuz, 7.

Varlık Yıllığı

(Soruşturma Yanıtı). 3, 1962, 204-205.

Yeni Yayınlar

M. Tekinalp'in yazı ve fikir hayatı ile ilgili belge. VII/4, Nisan, 133-134.
M. Tekinalp ile ilgili ikinci bir belge. VII/6-7, Haziran - Temmuz, 210-211.

1963

İktisat Fakültesi Mecmuası

Ord. Prof. Dr. G. Kessler'in sosyoloji tarihimizdeki yeri ve Türkiye'deki yayınlarının bibliyografyası. XXIII/3-4, 51-66.
Professor Kessler's place in Turkish history of sociology and his publications. Çev. Oğuz Arı, XXII/3-4, 308-311.
Türkiye'nin sorunları ve Prof. Fritz Baade. XX/1-2, 1963 - 1964, 109-119.
Ziya Gökalp'in ilk yazıları. XXIV/1-2, 145-154.

Kitap Belleten

Tortum'da Halk İnanmaları, Âdetler ve Taşlamalar (Kitaplar ve İnsanlar). 11/15-16, Ocak - Şubat, 12.
Şinasi'nin Makaleleri. II/19-21, Mayıs - Temmuz, 17 (tanıtma). bak. Yıllık 1961.
İngiltere'de yayımlanmış olan Türkçe gazete ve dergiler hakkında notlar Yeni seri 3 (27), 1 Eylül, 2-3.

Doktor Rıza Nur'un "British Museum" daki yazma eserleri. y.s. 4 (28), 1 Ekim, 3-5.

G.M. Meredith - Owens'in çalışmaları (Bir şarkiyatçı) y.s. 6 (30), 1 Aralık, 3-4.

Varlık

İngiltere üzerine düşünceler. 611, 1 Aralık, 5.

Vatan

İngiltere'de Türk gazeteciliği. 19-20 Ağustos, 2.

1964

Birlik

Köy gerçeği ve aydınlar. 65, *Haziran, 26-27. bak. Cumhuriyet,* 28 Mart.

Cumhuriyet

Gizli kalmış önemli bir belge (Düşünceler). 9 Mart, 2.
Köy gerçeği ve aydınlar (Düşünceler). 28 Mart, 2.
Dünyamızın büyük sorunu (Düşünceler). 7 Nisan, 2.
17 Nisan bayramı (Bir yıldönümü), 17 Nisan 2.
Yağmur suyu içenler (Düşünceler). 7 Mayıs, 2.
Öğretmen yetiştirme meselemiz (Düşünceler). 14 Mayıs, 2.
Hak yerini buldu mu? (Düşünceler). 18 Mayıs, 2.
Kıbrıs meselesinin öğrettikleri (Düşünceler). 6 Haziran, 2.
Bir incelemenin ışığında (Düşünceler). 14 Haziran, 2.
İki Amerikalının görüşüyle dilimiz ve halimiz (Düşünceler). 18 Haziran, 2.
Türkiye'de yol kazaları (Düşünceler). 25 Haziran, 2.
Örnek köylerdeki çalışmalar (Düşünceler). 3 Temmuz, 2.
İstanbul'un çeşitli görünüşleri (Düşünceler). 11 Temmuz, 2.
Rıza Nur'un kişiliği (Düşünceler). 10 Ağustos, 2.
Kilis mektubu (Düşünceler). 23 Ağustos, 2. bak. 6 Eylül.
Körler çarşısı. Mektubun sonu (Düşünceler). 6 Eylül, 2.
Doğu Anadolu'dan ne haber? (Düşünceler). 20 Eylül, 2.
İlkokullarda kalanlar ve bir çözüm yolu (Düşünceler). 24 Eylül, 2.
Toplum kalkınması ve Türkiye (Düşünceler). 6 Ekim, 2.
Gecekondu edebiyatı (Düşünceler). 18 Ekim, 2.
Ziya Gökalp'i anarken: Yayınlanan ilk yazısı. 26 Ekim, 5.
Atatürk'ü anlamak ve tamamlamak (Düşünceler). 11 Kasım, 2.
Denizli mektubu (Düşünceler). 22 Kasım, 2.
Millî eğitim ve iktisadi kalkınma (Düşünceler). 4 Aralık, 2.
Reform ortamında üniversiteler (Düşünceler). 14 Aralık, 2.
Almanya'daki Türk işçileri ve iyimserliğimiz (Düşünceler) 28 Aralık, 2.

Emekli Öğretmen

İlkokullarda kalanlar ve bir çözüm yolu. 63, Ağustos, 23-24. bak. Cumhuriyet, 24 Eylül.

İmece

Köyümüzün gerçekleri ve sosyal şiir. 41, Eylül.

Pınar

Çevreyle savaş. 5, Nisan, 55-58.

Sosyoloji Dergisi

İstanbul Üniversitesinde sosyoloji öğretimi ve Ziya Gökalp. 1964-1966, 19-20, 274-279.

Varlık

Ölümünün 40. yıldönümünde Ziya Göklap. 632, 15 Ekim, 9.

Varlık Yıllığı

(Soruşturmaya yanıt). 5, 1964, 197-198.

1965

Cumhuriyet

Demokrasilerin Bilimsel çizgisi (Düşünceler). 26 Ocak, 2.
Yaşantılarımızdan bir ulama (Düşünceler). 7 Şubat, 2.
Eğitim Fakültesi (Olaylar ve Görüşler). 13 Mart, 2.
Basında durum (Olaylar ve Görüşler). 26 Mart, 2.
Feke'den Silifke'ye Çukurova izlenimleri (Olaylar ve Görüşler). 27 Nisan, 2.
Bölge basınımız ve sorunları (Olaylar ve Görüşler) 1 Haziran, 2.
"Turistik cinayet" ve ötesi (Olaylar ve Görüşler). 8 Haziran, 2.
Aile plânlaması (Olaylar ve Görüşler). 28 Haziran, 2.
Siyaset ve aydınlık (Olaylar ve Görüşler). 3 Temmuz, 2.
Türkiye'de köy sorunu. 20-22 Temmuz, 2.
Barış gönüllüleri çıkmazı (Olaylar ve Görüşler). 16 Eylül, 2.
Anadolu'nun yeni yüzü (Olaylar ve Görüşler). 25 Eylül, 2.
Zararlı Yayınlar Kanunu tasarısı (Olaylar ve Görüşler). 15 Ekim, 2.
Dr. Schweitzer ve ülkücülük (Olaylar ve Görüşler). 25 Ekim, 2.
Seçim sosyolojisine malzeme (Olaylar ve Görüşler). 3 Kasım, 2.
Prof. Baade Caddesi (Olaylar ve Görüşler). 3 Aralık, 2.
Üniversite gençliğinin sorunları (Olaylar ve Görüşler). 11 Aralık, 2.

İktisat Fakültesi Mecmuası

Türkçenin ilk iktisat kitabı konusu ve yeni bir eser üzerine notlar. XXV/1-2, Ekim 1965 - Mart 1966, 141-150.
Belik, Mübeccel Kıray: Ereğli - Ağır Sanayiden önce bir sahil kasabası. XXV/1-2, Ekim 1965 - Mart 1966, 329-33 (tanıtma).

İnsangücü ve Eğitim

Az gelişmiş ülkelerin insangücüne ilişkin sorunlar. 1, Aralık, 4-5.

Teknisyenlerin Sesi

Milli eğitim ve iktisadi kalkınma, 187, Ocak, 14-16.

Türk Dili

Atatürk ve mazlum milletler. XV/170, Kasım, 106-108.

Varlık

Bankaların kültür hizmetleri ve dev piyangolar. 640, 15 Şubat, 6.

Varlık Yıldızı

Gizli kalmış önemli bir belge. 7, 1966, 123-126. bak. *Cumhuriyet*, 9 Mart, 1964.

Yeni Ufuklar

Aydınların yenilgisi. XIV/163, Aralık, 24-26.

1966

Cumhuriyet

Diyarbakır mektubu (Olaylar ve Görüşler). 5 Ocak, 2.
İşçilerimiz ve Batı (Olaylar ve Görüşler). 31 Ocak, 2.
Ülkülü insana gereksinme (Olaylar ve Görüşler). 14 Şubat, 2.
Çakıltaşları ve çocuklarımız (Olaylar ve Görüşler). 28 Şubat, 2.
Son Jön - Türk'ün ölümü ve eserleri (Olaylar ve Görüşler). 12 Mart, 2.
Ziya Gökalp 90 Yaşında (Olaylar ve Görüşler). 23 Mart, 2.
Köyden Şehire göç (Olaylar ve Görüşler). 7. Nisan, 2.
Köy Enstitüsü tecrübesi (Olaylar ve Görüşler). 18-19 Nisan, 2.
Fikir gazeteciliği ve "Cumhuriyet" (Olaylar ve Görüşler). 20 Mayıs, 2.
Tersine çözüm yolları (Olaylar ve Görüşler). 27 Mayıs, 2.
Tezek ve atom reaktörü (Olaylar ve Görüşler). 9 Haziran, 2.
Seçim sonuçları (Olaylar ve Görüşler). 19 Haziran, 2.
Az gelişmiş ülkelerin basını (Olaylar ve Görüşler). 22 Ağustos, 2.
Yeni bir suçüstü: Deprem (Olaylar ve Görüşler). 13 Eylül, 2.
Temeldeki çatlak (Olaylar ve Görüşler). 25 Eylül, 2.
Barış gönüllüleri tartışması (Olaylar ve Görüşler). 21 Ekim, 2.
Evrene açılan Türkiye (Olaylar ve Görüşler). 2 Kasım, 2.
Atatürk ve Üçüncü Dünya (Olaylar ve Görüşler). 15 Kasım, 2.
Gerçeğe varan ütopyalar (Olaylar ve Görüşler). 29 Kasım, 2.
İktisat Fakültesi'nin 30. yıldönümü (Olaylar ve Görüşler). 14 Aralık, 2.

İktisat Fakültesi Mecmuası

İstanbul'a göç ve çalışma hayatına intibak araştırmaları (Oğuz Arı ile birlikte). XXV/4, 44-86.

Kemalizm

Atatürk ve mazlum milletler. 52, Kasım, 14-15. bak. *Türk Dili*, 1965.

Mimarlık

Türkiye'deki yerleşme düzeninde tabiat ve ulaştırma. 37, Kasım, 39-42.

Pedagoji Cemiyeti Dergisi

Köyden şehire göç. II/7, Nisan- Haziran, 411-413.

Türk Dili

Atatürk'ün çilesi. XVI/182, Kasım, 117-119.

Varlık Yıllığı

(Soruşturma yanıtı). 7, 1966, 192-193.
Yaşantılarımızda bir ulama. 7, 1966, 212-216. *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1965.

Yaşamak Yolu

Köyden şehire göç. 354-355, Mart-Nisan, 4-9.

Yeni Ufuklar

Aydınların yanılgısı. XIV/165; Şubat, 14-17.
Mehmet Seyda'nın romanlarında (büyük aile). XIV/167, Nisan, 29-32.
Geride kalan yaz. XV/173, Ekim, 14-16.
Sarı limonlar, XV/174, Kasım, 12-14.
Doğan Kardeş'in ölümü. XV/175, Aralık, 16-18.

1967

Cumhuriyet

Kavramlara takılıp kalanlar (Olaylar ve Görüşler). 2 Ocak, 2.
Öğretmenlerin verdiği savaş (Olaylar ve Görüşler). 18 Ocak, 2.
Babalar ve oğullar (Olaylar ve Görüşler). 19 Şubat, 2.
Türkçe üzerine (Olaylar ve Görüşler). 12 Mart, 2.
Nüfus ve kalkınma ilişkileri (Olaylar ve Görüşler). 9 Mayıs, 2.
İstanbul'a gelen köylüler (Olaylar ve Görüşler). 24 Mayıs, 2.
Üniversitelerarası giriş imtihanı (Olaylar ve Görüşler). 27 Haziran, 2.
Tehlikeli bir eğilim (Olaylar ve Görüşler). 21 Ekim, 2.
İntihar olayları (Olaylar ve Görüşler). 8 Kasım, 2.
Üç eğitim sorunu (Olaylar ve Görüşler). 29 Kasım, 2.
Kırk yıl çizgisi (Olaylar ve Görüşler). 15 Aralık, 2.

İnsangücü ve Eğitim

İnsangücü sorunları ve nüfus plânlaması. 12, 2-5.

Pedagoji Cemiyeti Dergisi

Kavramlara takılıp kalanlar. III/1-2 (9-10), Ocak - Mart, bak. *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1967.
Köy Enstitüleri olayının toplumsal yanları. III/12, Temmuz - Eylül, 883-886.

Türk Dili

İstanbul Üniversitesinde toplumbilim öğretimi ve Ziya Gökalp. XV/192, Eylül, 922-926.

Yeni Ufuklar

Yakınlıklar. XV/177, Şubat, 13-15.
Yakebikeç, XV/178, Mart, 13-15.
Korku duvarı. XV/179, Nisan, 15-17.
Banka ikramiyeleri. XV/180, Mayıs, 10-13.
Tarsus, Saint-Paul'ün doğum yeri. XVI/182, Temmuz, 1-4.
Ahmet Kutsi Tecer'in ölümü. XVI/184, Eylül, 14-17.
Yol kavşağında üç duyuru. XVI/186, Kasım, 11-13.
Atatürk'ün pabucu. XVI/187, Aralık, 1-4.

1968

Cumhuriyet

Yönetmeliği aşan durumlar (Olaylar ve Görüşler). 16 Şubat.
Basınımızın sorunları (Olaylar ve Görüşler). 28 Nisan.
Eğitim hayatımızda dengesizlikler (Olaylar ve Görüşler). 18 Mayıs.
Basının kendini denetlemesi (Olaylar ve Görüşler). 4 Haziran.

İktisat Fakültesi Mecmuası

Az gelişmiş ülkeler ve gelişme iktisadı konularındaki Türkçe kitaplar ve yazılar bibliyografyası. XXVIII/1-4, Ekim 1968 - Eylül 1969, 197-235.

Milliyet

Şehirleşme yeni bir Türk toplumu yaratıyor (Düşünenlerin Düşünceleri). 22 Şubat, 2.

Varlık Yıllığı

Öğretmenlerin verdiği ders, 9, 1968, 307-310. bak. *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1967.

Yeni Ufuklar

Aklar ve karalar, XVI/192, Mayıs, 6-8.
Doğumla başlayan. XVII/193, Haziran, 14-17.
Dağlarca'ya verilen ödül. XVII/194, Temmuz, 7-10.

1969

Cumhuriyet

Ali Suavi'nin yükselen sesi (Olaylar ve Görüşler). 19 Ocak.
Öğretmenlerin yürüyüşü (Olaylar ve Düşünceler). 12 Şubat.
Ordu ve kalkınma (Olaylar ve Görüşler). 22 Şubat.
Halka dönük üniversite (Olaylar ve Görüşler). 20 Mart.
Gazete fiyatları ve okuyucular (Olaylar ve Görüşler). 9 Nisan.
Üniversiteler ve yöneticileri (Olaylar ve Görüşler). 11 Haziran.
Demokrasimizin geleceği (Olaylar ve Görüşler). 28 Eylül.
Seçimden çıkan sonuçlar (Olaylar ve Görüşler). 23 Ekim.
Boykot'un sonuçları (Olaylar ve Görüşler). 25 Aralık.

İktisat Fakültesi Mecmuası

Köy kalkınması bakımından köylerimizdeki işgücünün değerlendirilmesi XXIX/1-4, Ekim 1969- Eylül 1970, 99-129.
Kayıplar. XXIX/1-4, Ekim 1969 - Eylül 1970, 249-251.

Yeni Ufuklar

Az gelişmişlik kamçısı. XVII/200, Ocak, 1-5.
Son'un ilki. XVII/201, Şubat, 9-11.
Bir mektuplaşma. XVII/202, Mart, 13-15.
Başkasını yargılama hakkımız. XVIII/209, Ekim, 6-8.
Sol elin başparmağı, XVIII/210, Kasım, 8-11.
Acıpayam'dan Texas'a. XVIII/211, Aralık, 16-18.

1970

Cumhuriyet

"Eğitim Yılı"nda Türkiye (Olaylar ve Görüşler). 11 Haziran.
Alternatifsizlik buhranı (Olaylar ve Görüşler). 11 Haziran.
Yüksek öğretmen okullarına kıymayın (Olaylar ve Görüşler). 15 Ağustos.
Yollarımızda kol gezen ölüm (Olaylar ve Görüşler). 17 Eylül.
Eğitim Şurası'nın düşündürdükleri (Olaylar ve Görüşler). 30 Eylül.
Bir "Şura"nın anatomisi (Olaylar ve Görüşler). 15 Ekim.
Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı (Olaylar ve Görüşler). 12 Kasım

Varlık Yıllığı

(Soruşturmaya yanıt). 11, 1970, 166-168.
Seçimden çıkan sonuçlar. 11, 336-339. bak. *Cumhuriyet,* 23 Ekim 1969.

Yeni Ufuklar

Toplumumuzda bir aşama. XVIII/214, Mart, 17-19.
Uzak Köy - Yakın Köy. XIX/217, Haziran, 4-7.
Bir güçlü "Bono-spor". XIX/218, Temmuz, 5-7.
Beşikçi olayı. XIX/220, Eylül, 1-4.
"Atatürk'ü anmak" üzerine düşünceler. XIX/222, Kasım, 1-5.
Televizyon sineği. XIX/223, Aralık, 12-16.

1971

Cumhuriyet

Kavram ve terim sözcükleri (Olaylar ve Görüşler). 30 Mayıs.
Gazetecilik Enstitüsü ve sorunları (Olaylar ve Görüşler). 13 Haziran.
İnsanlar ve kitaplar (Olaylar ve Görüşler). 11 Temmuz.
Bozcaada mektubu (Olaylar ve Görüşler). 11 Ağustos.

Türk Dili

Atatürk'ü yaşatmak XXV/242, Kasım, 106-108.

Varlık Yıllığı

(Soruşturmaya yanıt). 12, 1971, 236-237.
Alternatifsizlik buhranı. 12, 1971, 370-373. bak. *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1970.

Yeni Yayınlar

1972: Kitap Yılı, XVI/9, Eylül, 291-312.

1972

Cumhuriyet

Türkiye'de kitap (Olaylar ve Görüşler). 19 Ağustos.
Toprak - insan ilişkileri (Olaylar ve Görüşler). 8 Eylül.
Diyarbakır'da toprak dağıtımı (Olaylar ve Görüşler). 18 Eylül.
Basınımızın sorunları (Olaylar ve Görüşler). 27 Eylül.
Bir Amerikan raporu (Olaylar ve Görüşler). 13 Ekim.
Memleket saat ayarı (Olaylar ve Görüşler). 2 Kasım.
Atatürk ve üniversite (Olaylar ve Görüşler). 11 Kasım.
Kelaynakların öğrettiği (Olaylar ve Görüşler). 22 Kasım.
2. Yayın Kongresi (Olaylar ve Görüşler). 28 Kasım.
Olayların içinde insan (Olaylar ve Görüşler). 12 Aralık.
Adaletin kapısı: Karakol (Olaylar ve Görüşler). 20 Aralık.
"Ben kendim" ve ötesi (Olaylar ve Görüşler). 30 Aralık.

İktisat ve Maliye

1970 Genel Nüfus Sayımına ilk yaklaşımlar. XIX/4, Temmuz, 159-162.
Tarım topraklarının dağılımı ve Diyarbakır örneği. XIX/8, Kasım, 333-336.

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi

Karayolu ulaştırmamızın sosyo-ekonomik etkileri. 1, 1972, 48-52.

Türk Dili

Ulusal eğitimin Atatürkçü ilkeleri. XXVII/254, Kasım, 182-188.

Varlık Yıllığı

Sayılarla Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve kültürel durumu. 13, 1972, 209-225.

Yeni Ufuklar

"Bizim Köy"ün sonu mu? XX/229, Ekim, 15-18.
İkinci Atatürk. XX/230, Kasım, 1-4.
Bir Cumhuriyet bayramı. XX/231, Aralık, 1-4.

1973

Cumhuriyet

Bir düşünürün ölümü (Olaylar ve Görüşler). 24 Ocak.
Köy öğretmeninin etkinliği (Olaylar ve Görüşler). 16 Mayıs.

Sezar'ın hakkını Sezar'a (Olaylar ve Görüşler). 30 Mayıs.
Akdağ ve Furgaç (Olaylar ve Görüşler). 9 Haziran.
Üniversiteye giriş sorunu (Olaylar ve Görüşler). 16 Ağustos.
Unesco'dan al haberi (Olaylar ve Görüşler). 23 Ağustos.
Yeni devletin temeli (Olaylar ve Görüşler). 30 Ağustos.
Bilirkişilik açmazı (Olaylar ve Görüşler). 13 Eylül.
Antalya'dan (Olaylar ve Görüşler). 19 Eylül.
"Tek umut Ecevit" (Olaylar ve Görüşler). 10 Ekim.
Cumhuriyet Türkiyesinde millî eğitim. 29 Ekim, 50. Yıl eki, 10.
"Bursa Nutku" tartışması (Olaylar ve Görüşler). 12 Kasım.
Türkiye : Geçiş Toplumu (Olaylar ve Görüşler). 2 Aralık.

Günümüzde Kitaplar

"Bizim Köy"ün sonu mu? 2, Mayıs, 24-25. bak. *Yeni Ufuklar*, Ekim, 1972.

Sivil Savunma Dergisi

Atatürk ve Üniversite. 51, Ocak, 14-15.

Varlık Yıllığı

(Soruşturmaya yanıt). 15, 1973, 258-259.
Sayılarla Türkiye'nin bazı toplumsal görüntüleri. 14, 1973, 195-209.
Türkiye'de kitap. 14, 1973, 316-320. bak. *Cumhuriyet*, 19 Ağustos, 1972.

Yeni Ufuklar

Hoşgeldin 1973. XX/232, Ocak, 1-4.
Bir düşünürün ölümü. XX/234, Mart, 52-56. bak. *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1973.
Dün 17 Nisan'dı. XX/236, Mayıs, 1-4.
Bir "Barış Savaşı"nın öyküsü. XXI/240, Eylül, 5-8.
Antalya mektubu. XXI/241, Ekim, 11-15.
50. Yılında Cumhuriyetin ilk gününe bakış. XXI/242, Kasım, 5-8.

1974

Cumhuriyet

Kahramanların sonuncusu (Olaylar ve Görüşler). 16 Ocak.
40 yapıt, 4 bin yanıt (Olaylar ve Görüşler). 13 Şubat.
Program'da Milli Eğitim (Olaylar ve Görüşler). 27 Şubat.
Urfa'da girişilen deney (Olaylar ve Görüşler). 3 Nisan.
Nüfus yılında Türkiye (Olaylar ve Görüşler). 20 Nisan.
Türkiye'nin Cumhuriyeti. 7 Mayıs, Cumhuriyet 50. Yıl eki.
İlk fikir gazetemiz Tercüman-ı Ahval. 10 Mayıs, Cumhuriyet Açık Oturum : Türkiye'de Fikir Gazeteciliği ve Sorunları eki, 1.
Bölge gazetelerimiz ve fikir gazeteciliği. Cumhuriyet, Açık Oturum: Türkiye'de Fikir Gazeteciliği ve Sorunları eki, 3.
Profitopolis (Olaylar ve Düşünceler). 29 Mayıs.
Hilmi Ziya Ülken (Olaylar ve Görüşler). 20 Haziran.
Ziya Gökalp ve ulusal iktisat. Cumhuriyet - Ziya Gökalp özel eki.
Bir sosyoloğun ölümü (Olaylar ve Görüşler). 1 Aralık.

Günümüzde Kitaplar

Çocuklar... ve dergiler. 9, Ocak, 19-20.

Halkevleri

Atatürk ve üniversite. 98, Aralık, 10-11. bak. *Cumhuriyet,* 11, Kasım 1972.

İktisat Dergisi

Bir sosyoloğun ölümü. XXI/125, Kasım, 3-6. bak. *Cumhuriyet,* 1 Aralık, 1974.

İktisat Fakültesi Mecmuası

Hilmi Ziya Ülken'in çıkardığı dergiler ve bu dergilerde yaptığı yayınlar. XXXIV/1-4, Ekim 1974 - Eylül 1975, 161-172.

Milliyet Sanat Dergisi

Ziya Gökalp, bugün de ilgiyle okunur; henüz o çapta bir adam yetişmedi (Ölümünün 50. yılında). 103, 25 Ekim, 4.

Türk Dili

Doğum ve ölüm dönemeçlerinde Ziya Gökalp. XXX/273, Haziran, 718-720.

Türk Folklor Araştırmaları

Bir sosyoloğun ölümü. 319, Şubat, 7567-7569. bak. *Cumhuriyet* 1 Aralık, 1974.

Varlık Yıllığı

Cumhuriyetin 50. yılında sosyo - ekonomik ve kültürel göstergeler. 15, 1974, 199-211.
(Soruşturmaya yanıt). 15, 1974, 231-232.

Yapı

Profitopolis : İnsanı umursamayan bir kentleşme. 6, Mayıs - Haziran, 35-38. bak. *Cumhuriyet,* 26 Mayıs 1974.

Yeni Ufuklar

Yoksulluk kültürü. XXI/248, Mayıs, 5-8.
Madaralı roman ödülü. XXII/249, Haziran, 5-8.

Ziya Gökalp

Ölümünün 50. yılında Ziya Gökalp. I/1, Kasım, 31-33.
Ziya Gökalp ve ulusal iktisat. I/1, Kasım, 119-121. bak. *Cumhuriyet,* 27 Ekim, 1974.

1975

Cumhuriyet

Bir din dersi (Olaylar ve Görüşler). 15 Mayıs.

Türk Dili

1730'lar Türkçesine tanıklık eden bir yapıt: Grammaire Turque... XXXI/281, Şubat, 88-91.

Mustafa Kemal çizgisi. 290, Kasım, 610-613.

Varlık Yıllığı

Profitopolis, 16, 1975, 334-337. bak. *Cumhuriyet,* 1974, 26 Mayıs, 1974.

Yeni Ufuklar

Atatürkçü kuşakları bekleyen görev. XXIII/266, Kasım, 1-5.

1976

Amme İdaresi Dergisi

Türkiye'de köykent sorunu. Dr. Oğuz Arı - Prof. Ali Özgü (ile birlikte). IX/2, Haziran, 59-66.

Cumhuriyet

Gökalp 100 yaşında (Olaylar ve Görüşler). 23 Mart.

Kemalizm

Atatürk ve mazlum milletler. 171, Ekim, 8-10. bak. *Türk Dili.*

Milliyet Sanat Dergisi

Kitap korkusu. 167, 16 Ocak, 17.

Sanat Dergisi'nin soruşturması: Atatürk Kitaplığının düzenlenmesinde, hizmet vermesinde hangi ölçüler gözönüne alınmalı? (C.O.T'in yanıtı) 205, 12 Kasım, 6.

Sanat Resim dünyasına yaklaşımlar. 13, 15 Ekim. 2.

Türk Dili

Atatürk ve Ziya Gökalp bağlantıları XXXIV/302, Kasım, 579-582.

Mustafa Kemal Paşa. XXXIV/302, 625-655 klişe.

Türk Folklor Araştırmaları

Bir sosyoloğun ölümü (Görüşler) XVI/319, Şubat, 7567-7569. bak. *Cumhuriyet,* 1 Aralık 1974.

Varlığı Yıllığı

2000 yılına çeyrek kala 1975'ler Türkiyesi ve gelişme doğrultuları. 17, 1976, 155-172.

Yeni Ufuklar

Podima yolları. XXIII/269, Şubat, 1-5.

Dergiler de ölür. 275, Kasım, 27-28 (derginin son sayısı).

Ziya Gökalp

Gökalp 100 yaşında, II/5, 4 Ekim, 59-61. bak. *Cumhuriyet*, 23 Mart, 1976.

1977

Cumhuriyet

Madalyonun öteki yüzü (Olaylar ve Görüşler). 11 Nisan.

Kemalizm

Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı. 180, Temmuz, 19-21.

Milliyet

Yarın bir "kader" günüdür. (Düşünenlerin Düşünceleri). 4 Haziran.

Milliyet Sanat Dergisi

En çok satan 10 eserden 3'ü: Çalıkuşu (Reşat Nuri), Yaban (Yakup Kadri), Sinekli Bakkal (Halide Edip). (Okuyucu beğenisi neye dayanıyor: 1), 227, 15 Nisan, 4-6.

En çok satan 7 yazar: Yaşar Kemal, F. Baykurt, A. Nesin, F. H. Dağlarca, A. İlhan, A. Arif, H. Hüseyin (Okuyucu beğenisi neye dayanıyor: 2), 228, 22 Nisan, 14-16, 33.

"Çağdaş Radyo - Televizyon yayıncılığının ilkeleri ve ülkemiz açısından önemi" konulu panel. (Panelde C.O. Tütengil de vardır). 230, 6 Mayıs, 16.

Ahmet Kutsi Tecer, şiirleri, oyunları, yazılarıyla halk bozkırına kök salan bir kültür ağacıydı (10. ölüm yıldönümünde). 241, 22 Temmuz, 13-16, 21.

Türk Dili

Söylev'in öğretisi. XXXVI/314, Kasım, 267-374.

Varlık Yıllığı

Türkiye üzerine sayılar, düşünceler ve yorumlar. 18, 1977, 159-176.
(Soruşturmaya yanıt). 18, 1977, 234-235.

Ziya Gökalp

Atatürk ve Ziya Gökalp bağlantıları, II/6, Ocak - Nisan, 245-251. bak. *Türk Dili*, 1976.

1978

İstanbul Üniversitesi Bülteni

Üniversitelerimizin araştırma işlevleri. 7, 2-4.

Kemalizm

"Atatürk'ü anmak" üzerine düşünceler. 196, Kasım, 10-12. bak. *Yeni Ufuklar*, Kasım, 1970.

Milliyet Sanat Dergisi

Kültür ve sanatta kurumlaşma. 262, 30 Ocak, 16.

Parasal dayanaktan, yeterli sürüm ve güçlü kadrodan yoksun dergiler uzun ömürlü olamıyor. 300, 4 Aralık, 11-57.

Ulusal Kültür

Türk Harflerinin 50. yılında bir durum değerlendirmesi, 3, 1978, 5-10.

Varlık Yıllığı

Yolunu arayan Türkiye ve 1978 dönemeci. 19, 1978, 137 - 147.

Madalyonun öteki yüzü, 19, 1978, 268-270. bak. *Cumhuriyet*, 11 Nisan, 1977.

1979

Cumhuriyet

Kırsal kesim ve okul dışı gençlik. 60. Yılında Gençlik Sorunları eki, 1, 19 Mayıs.

Milliyet

Türkiye, yeni bireşimler bekliyor. (Düşünenlerin Düşünceleri). 7 Ocak.

19 Mayıs'ların yeni genç kuşağı (Düşünenlerin Düşünceleri). 19 Mayıs.

Milliyet Sanat Dergisi

Türk aydınlanmasının kökleri, Türkiye'de 250 yıl önce basılan "ilk" Türkçe kitaba kadar uzanır. 308, 29 Ocak, 5-7.

Tanıklık, sorumluluğu ve görev bilinci (Ayın konusu: İçinde bulunduğumuz sosyal ve ekonomik ortamın sanatımıza etkisi). 312, 26 Şubat, 17.

Akla karayı seçmek (Ayın konusu: Siyasal tercihlerde kültürel etkenler). 341, 29 Ekim, 17.

Cavit, Orhan Tütengil'in 1961-1979 yıllarında yayımlanan yazılarından alıntılar. 348, 17 Aralık, 3-5.

Türkiye yeni bireşimler bekliyor. 348, 17 Aralık, 3-5. bak. *Milliyet*, 7 Ocak, 1979.

Türk Folklor Araştırmaları

Hınçer'in bıraktığı halk kültürü belgeliği. XIX/365, Aralık 1979, 8849-8850 (Dergi, bu yazının Tütengil'in son yazısı olduğunu belirtiyor).

Varlığı Yıllığı

Bnalımlar Türkiyesi ve aşılamayan dönemeçler. 20, 1979.

Yeni Yayınlar

(10.12.1975 günlü, Tütengil'in O.Ü. Yıldırım'a mektubu). XXIV/12, Aralık, 177.

1980

Varlık Yıllığı

Türkiye'nin "GEL - GİT"leri ve ufuktaki "YENİ İNSAN"ı. 21, 1980, 108-124.

1949

Prens Sabahattin 1877-1948. Sosyoloji Dergisi 4-5, 176-220.

1958

Bir bibliyografya dergisi. Yeni Yayınlar. Vatan 6 Ekim.

1959

Köyden şehire akımın doğurduğu eğitim meseleleri. Pedagoji Cemiyeti VIII. Eğitim Kongresi 10-17.8.1959.

Bir bibliyografya dergisi. Yeni Yayınlar. (Basında Yeni Yayınlar). Yeni Yayınlar IV/7, Temmuz 221-22. bak. Vatan 1959.

1961

Münih'te yayınlanan Türkçe "Dergi" Yeni Yayınlar VI/11, Aralık, 219-220.

Yedeksubay öğretmenler. Dünya 25 Ocak, 2.

1963 — 1964

İngiltere'de Türk Gazeteciliği ve Türkçe basın (1867-1962). Yeni Yayınlar VIII/6 VIII/12, Haziran-Aralık 1963; IX/1 - IX/2, Ocak - Şubat 1964. 9 yazı. Ek. IX/3, Mart 1964.

1965

Zararlı yayınlar kanun tasarısı. Yeni Yayınlar X/10, Ekim, 350-352. bak. Cumhuriyet 15 Ekim.

1966

Son Jön-Türk'ün ölümü. ve eserleri. Yeni Yayınlar XI/2, Şubat, 168-169. bak. Cumhuriyet 12 Mart.

1969

İstanbul'un çeşitli görünüşleri. (Olaylar ve Görüşler). Cumhuriyet, 21 Temmuz.

1971

Okuyucu mektupları. Yeni Yayınlar XVI/6, Haziran, 183. 209.

1972

Resim dünyasına yaklaşımlar, Sanat 13, Ekim, 2.

(Mercanlıgil'in ardından VII). Yeni Yayınlar XVII/1, Ocak, 29. bak. Cumhuriyet 11 Temmuz.

Yeni Yayınlar dergisi. Yeni Yayınlar XVII/3, Mart, 102. (Sosyal İlimlerde Araştırma ve Metod, 2. basımdan).

1976

Yaşayan Bedri Rahmi. Sanat 40-41, Eylül, 1.

1977

(Ruhi Su'nun "El Kapıları" adlı uzunçalarının sunuş yazısı). İmece Plakları.

(Mercanlıgil'in ardından IV). Yeni Yayınlar XV/10, Ekim, 354 (Tütengil'in mektubu olmalıdır).

1978

Hilmi Ziya Ülken. Sosyoloji Konferansları 17, 156-158. bak. Cumhuriyet 20 Haziran 1974.

Kırsal yerleşmeler gençliği ve sorunları. 14.5.1979 Gençlik Sempozyumu. 20 s. teksir (Bildiri).

1980

Az Gelişmenin Sosyolojisi. 3. basım. Ülken Yayınları. 239 s. (Şükriye Tütengil: Sunuş Yazısı).

1981

Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak. 2. basım Varlık Yayınları, 224 s.

Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod. 5. Basım. Ayko Yayınları, 175 s.

(yılı bilinmeyen)

"dost"tan Tütengil'e üç soru. (Dost dergisinin saptayamadığımız bir sayısında).

Not Başlıklardan birkaçı, Tütengil'e Armağan edilmiş olan Sosyoloji Konferansları 1980'de, İ. Cılga'nın yazısından alındı. Biz, dergilerin yayın yıllarını, İ. Cılga ise basım yıllarını gösterdiği için, ayrımlar görülecektir.

500 /